Євген Гуцало

ШКІЛЬНИЙ ХЛІБ

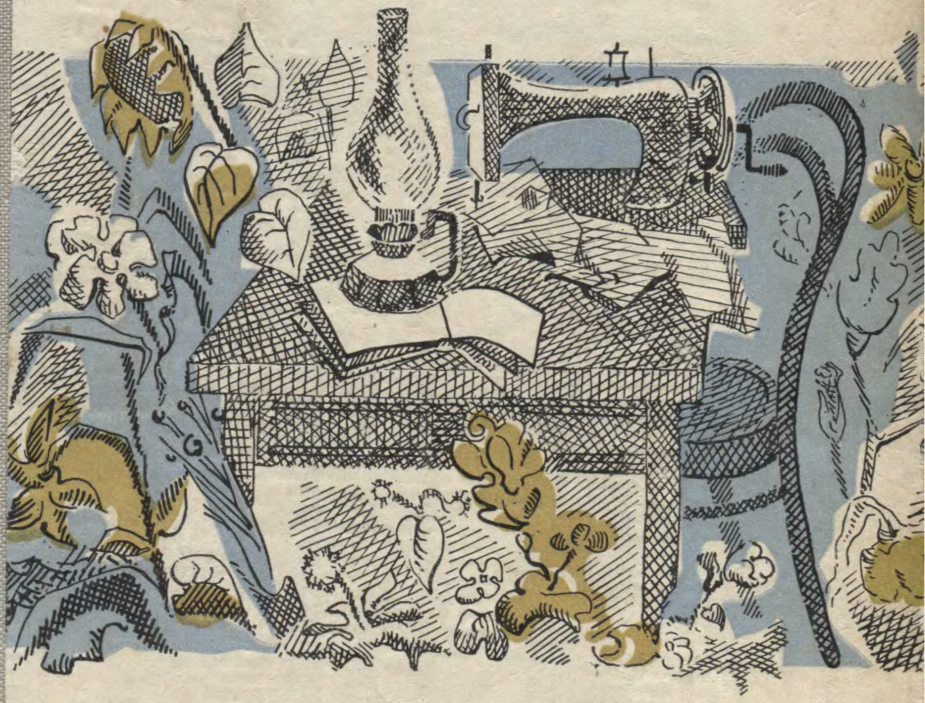

Євген Гуцало

ШКІЛЬНИЙ ХЛІБ

Повість-дилогія,
оповідання

Київ · «Радянський письменник» · 1981

У2
Г97

В новую книгу известного украинского писателя вошли две повести, посвященные сельским учителям,— читатель уже знаком с ними по публикациям в периодике.

События, изображаемые в обоих произведениях, возвращают нас в трудные послевоенные годы в украинском селе, когда еще повсюду ощущалось горячее дыхание войны. В центре повествования — образ сельской учительницы Елены Левковны, человека доброй и нежной души, неутомимой труженицы, способной на самопожертвование для блага окружающих, во имя дела, которому она отдает свой ум, сердце, надежды.

В рассказах, которые составляют отдельную часть этой книги, писатель рисует целую галерею типичных народных характеров, ищет источники их жизнеутверждающей силы.

Гуцало Є. П.

Г97 Шкільний хліб : Повість-дилогія, оповідання.— К.: Рад. письменник, 1981.—408 с.

До нової книги відомого українського письменника увійшли дві повісті, присвячені сільським вчителям. Події, зображувані в обох творах, повертають нас до нелегких повоєнних літ в українському селі, коли ще відчувався гарячий подих війни. В центрі оповіді — образ сільської вчительки Олени Левківни, людини доброї й ніжної вдачі, невтомної трудівниці, здатної на самопожертву для блага інших, в ім'я справи, якій вона віддає свій розум, серце, надії.

В оповіданнях, які складають окрему частину цієї книги, письменник змальовує цілу галерею типових народних характерів, дошукується джерел їхньої життєствердної сили.

Г $\frac{70303\text{-}059}{М223(04)\text{-}81}$ 19.81. 4702590200 У2

© Видавництво «Радянський письменник», 1981

СІЛЬСЬКІ ВЧИТЕЛІ

Повість перша

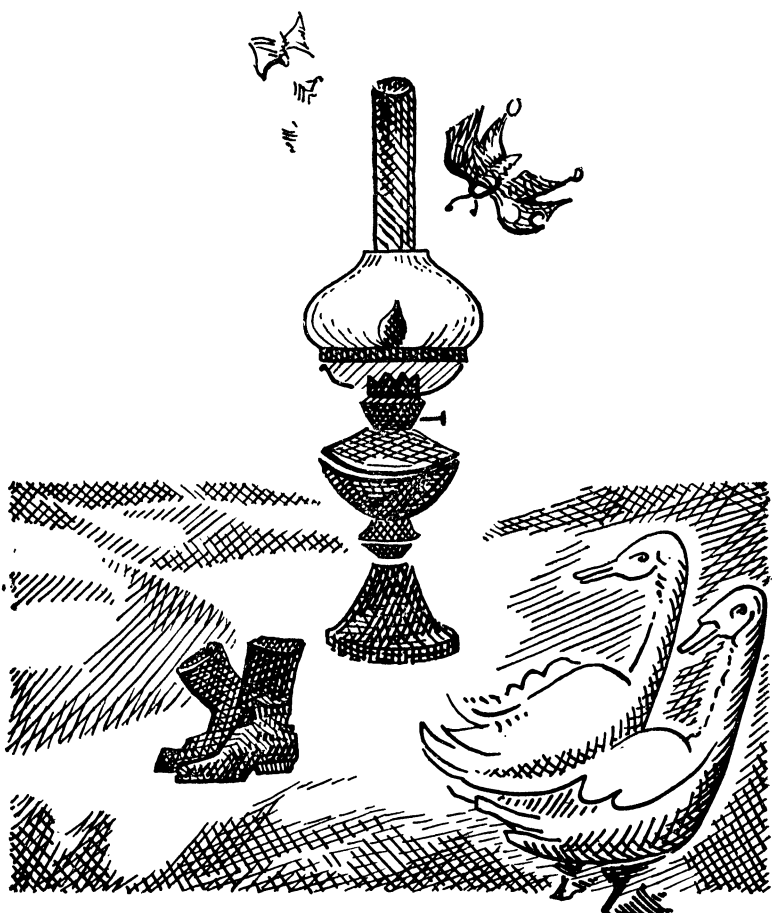

Олена Левківна зняла з кілочка суху дійницю, що пахла молоком і сонцем, та й заходилась доїти Зірку. Доїла в дворі, під грушею. Перед Зіркою лежав оберемок мишійки, нарваної на межі, й корова їла так, наче з ранку до вечора не бачила ні бадилини.

Варка прийшла непомітно, стала за спиною в Олени Левківни, й учителька зауважила свою сусідку лише тоді, коли та обізвалась:

— І здухи позападалися в Зірки, де ж це ті чередники пасли, що вона голодна. Й моя притюпачила голодна, зразу кинулась до гички, і то бігом ще од воріт кинулась...

І взялася розказувати, як хто з чередників випасає худобу. От коли пожене дядько Павелко, то не полінується й під Ліски добратись, там паші багато, й молоко з неї сите, а от коли пасуть череду дітлахи, то вони цілісінький день протримають худобу на толоці коло ставу, бо ж, бачте, їм охота купатись, їх і за вуха з води не витягнеш. А яка паша коло ставу? Тирловисько, та й годі.

Олена Левківна доїла Зірку, слухаючи балачку, а сама розуміла: Варка, звісно, навідалась не для того, щоб говорити про чередників. Але така вже в сусідки звичка — починати здалеку, спершу потовкти воду в ступі, а тоді вже переходити до діла.

— Хто ж сьогодні випасав? — запитала вчителька.

— А хто ж, як не Іван Гунька та Петро Маринчук, учні ваші! Вони, либонь, і вчаться так само, як пасуть? — Варка запобігала вчительчиної уваги, бо навіть навпочіпки присіла коло неї, силкувалася в очі зазирнути, але не вдавалось, бо вчителька дивилась на струмені молока, що шумливо цідилися в дійницю.— До науки не дуже вдатні, бо переростки, їм не грамота в голові, а гульки! Як позбираються такі в клубі, то мало вікон не повисаджують, мало дверей не познімають із завісів.

Олена Левківна видушила з дійок останні краплини молока, зітхнула. Хоч і небагато дає Зірка, хоч і не пацалася, стояла сумирно, та все-таки заболіли руки від доїння.

Взяла ослінчик, на якому сиділа, в одну руку, дійницю — в другу, та й пішла в сіни процідіжувати молоко. Варка по-

далася слідом. Стала в неї над душею, стежила, як учителька нап'яла марлю на горщик, як поволеньки цідить, остерігаючись пролляти.

— Господи,— бубоніла Варка,— і всі коло тієї краплини молока дригонять, кожне живе з нього. Без корови — як без рук.

— А таки правда,— згодилась Олена Левківна, яка й сама любила поговорити, але сьогодні чомусь язик у неї важко повертався. Може, тому, що поралась на городі, натомилась, та й сонце напекло голову.

Варка ще гомоніла-балакала про молоко, а потім, бачачи, що вчителька вже в хату ось-ось подасться (а самій заходити в хату не хотілось, бо там Никін Іванович, хазяїн), зразу ж перескочила до того, що саме привело сюди. Благально подивилася в очі Олені Левківні, шанобливо схилившись незграбною постаттю, й сказала, притишивши голос та надавши йому жалісливих ноток:

— А що маю просити у вас...

Вчителька черпнула чашкою води з відра, що стояло в сінях за дверима, взялася сполоскувати дійницю.

— Ви така славна жінка, всі вас люблять, усі поважають,— і далі медовим голосом правила Варка.— То це я прийшла до вас, щоб помогли. В таку халепу вскочила, що не доведи господи! Лихий попутав, не інакше! Ниньки з самісінького досвітку товклись коло молотарки, пшеницю молотили, то я, дурна, взяла трохи зерна за пазуху. За пазуху поклала і в торбу, що їсти в ній ношу собі. Повірте, Олено Левківно, перший раз, інші весь час беруть і не попадаються, а я раз узяла й попалась.— Вона розказувала хутенько, мало слова не ковтаючи, й стежила пильно за виразом обличчя Олени Левківни — осуд там позначився чи співчуття. Проте смагле кругле обличчя вчительки залишалось непроникне.— А коло гатки, як на зло, перестріла мене головиха наша. Наче навмисне чекала! Забрала торбу, навіть за пазуху не посоромилась полізти. Біла така стала з лиця, страшна й нічого не каже, тільки дивиться зле...— Варка перевела подих, помовчала й додала: — Ну, тепер начуватись мені, тепер вона вже не попустить, не така!

— Навіщо ж, Варко, ви взяли? — запитала вчителька.

— Тепер я й сама каюсь, що взяла! — скрикнула Варка, і на її обличчі справді проступило каяття.— Ви ж знаєте нашу головиху, вона не простить, до суду передасть, тепер за таке судять.

— Кажете, не сварилась, мовчала?

— Ото й страшно, що мовчала. Якби посварилась — легше було б. А так затаїла гнів, тепер біда мені... Олено Левківно, головиха поважає вас, як нікого, ви в неї в почоті, то чи не пішли б до неї й не замовили слова за мене? Вік би пам'ятала ваше добро... Ви їй скажіть, що в мене діти, що про них думала.

— Хіба вона про ваших дітей не знає?

— Знає, Олено Левківно, тільки не завадить, щоб ви їй ще раз нагадали... Нагадайте, що я вдова...

— Та знає й про це.

— А ви нагадайте, прошу... Я б і сама пішла до неї, тільки вижене мене, бо ж знаєте, яка оглашенна. А ви в неї в почоті, вас усі поважають,— і далі підлещувалась Варка, не борячись передати куті меду. Олена Левківна слухала ту похвалу, й кутики її уст лише здригались дражливо, а нічого на те не казала.— В нашої головихи така вдача, що народитися б їй не жінкою, а чоловіком.

— Ну, добре, Варко, добре,— тільки й мовила вчителька. Проте сусідка зазирала їй в очі — згодна вчителька заступитись за неї чи ні.

— Я вашого добра ніколи не забуду,— і в її голосі бринів щирий жаль.

— Добре, Варко, я поговорю, йдіть уже...

Варка, либонь, ще хотіла сказати щось, але, добившись учительчиної згоди і відчувши полегшення на душі, подалась додому. Коли вчителька пообіцяла, то дотримає слова,— може, воно все й минеться благополучно.

Голову їхнього колгоспу всі в Медвинці кликали головихою. Головиха — та й годі, і мале й старе. Насправді ж звали її Горпиною Титівною, мала прізвище — Свербиус, була росту високого, дебела, з подзьобаним віспою обличчям. Позаочі її ще називали й «рябою». Либонь, через те ряботиння, що спотворило ще в дитячому віці, вона й заміж не вийшла. Либонь, те ряботиння й характер їй знівечило, зробило його важким, грубим.

До війни в Медвинці головував Ксаверій Дутиш, який і колективізацію в селі проводив, і кулю носив під правою лопаткою — гостинець, посланий у спину темної ночі. Ксаверія поважали за те, що хоч і впертий чоловік, завжди на своєму наполягав, але й хазяїн із нього вдався путящий, не позичав на боці господарського вміння та запопадливості. Ксаверія Дутиша німці вивезли з села на третій день після

свого вступу, й після того ніхто більше не бачив чоловіка. Хоча й розказували, нібито Ксаверія було розстріляно в дворі районного спиртового заводу.

Зразу ж по визволенні села від німців, коли взялися за відбудову артілі, якось наче само собою сталось, що на чолі опинилась Горпина Свербиус. Чи тому, що чоловіків на той час у Медвинці майже не водилось, чи тому, що до війни вона, за живої пам'яті Ксаверія Дутиша, числилася серед активістів, дівчуром ходила збивати людей до спільного господарювання, витрушувала, коли тре було, зерно по ямах та інших криївках і замалим теж не спромоглася на гарячий гостинець у груди чи в спину,— і ніхто не здивувався, коли вона стала головою, й прізвисько «головиха» причепилось відразу, наче вона з ним і народилась.

Колгосп мав свою контору, в тій конторі одну кімнатку виділено й під кабінет для голови, проте Горпина Титівна, здається, ніколи не сиділа там, а все крутилась чи по господарству, чи в полях, чи просто ходила по людях. Все, що слід було вирішувати чи розв'язувати, вирішувалось і розв'язувалось у цій біганині, на ходу, тому начебто й ніколи не з'являлась потреба збиратись для нарад і засідань у конторському кабінеті. Коли хтось мав щось нагальне до головихи, то намагався перестріти її в полі чи коло корівника, або ж ішов просто додому. Навідувались тоді, коли твердо знали, що вона має бути в себе: або вдосвіта, коли спала, або ввечері, коли приходила на власне обійстя і, не в змозі владати руками та ногами, сідала на лаві коло ганку й так могла просидіти довго.

Раніше жила з матір'ю, що поралась по господарству, доглядала курей, годувала порося,— так що куряче яйце чи шматок м'яса завжди водились у хаті, гарячої страви щодня скуштуєш... Мати непомітно переставилась, і тільки тоді головиха зауважила, що наче хтось відрубав їй половину життя, й ота друга половина — самотня та безпорадна — сумує і ниє, прагнучи спокою і не знаходячи його... На обійсті тепер уже не водилось ні курей, ні свині; оскільки за артільними крутанами не було коли й їсти собі зготувати, не завжди те гаряче доводилось і в роті тримати. Й ото як після материного похорону у перший вечір не могла зайти в хату, що раптом стала чужа й ворожа, мов домовина, а просиділа тоді всеньку ніч на лаві коло ганку, зовсім і забувши про тих жінок, котрі навідались цієї ночі розраяги й підтримати її в горі, так після того звикла сидіти на лаві, побоюючись рідної хати.

Город свій запустила — хоч і висаджувала навесні картоплю, проте не доглядала її, бур'яну не виполювала, не підгортала, от і стояло воно все густим лісом. На диво, картопля в неї родила, було своєї і минулої осені й позаминулої, та й цієї, либонь, теж буде, не протягне руку по колгоспівську, бо, по-перше, звички такої ніколи не мала, а по-друге, чи багато їй тієї картоплі треба?

Поки мати трималась на цьому світі, вони й корову мали, на двох вистачало молока. Потім за коровою не стало догляду, головиха відвела її на артільне господарство — хай там за нею дивляться, хай там її доять. Люди гадали, що головиха згодом одумається й забере назад свого хвоста. Але головиха не одумалась навіть тоді, коли той хвіст одного разу втік із колгоспної череди й прибіг додому, став у стійло в хліві й жалібно помукував, кличучи господиню, щоб прийшла і подоїла. Головиха тоді нітрохи не розчулилась. Корову таки видоїла (молоко те не встигла все попити, воно скисло й збухтіло, довелося вилити), а наступного ранку знов одвела її на короварню. Після того вже не прибігала додому, а пастухи били її в череді не менше за інших, коли норовила зайти в спаш чи гзилась.

Проте іноді в головишиній хаті було попорано і їсти зварено — навідувалась до Горпини Титівни її підстаркувата тітка, що жила на сільській околиці. Тітка була худенька, мов дрючок, одягнутий в чистенькі жіночі лахи, з лиця бліда, ніколи не зарожевлювалась рум'янцем, а на всіх дивилась хоч і приязно, зате порожнім, звітреним поглядом. Тітка ця, звана Лободихою, все своє життя почувалася хворою, все своє життя скаржилась на здоров'я, лікувалась у всяких знахарок і ворожок, у неї не переводились трави, цвіт, корінці, що мали вкріпити її здоров'я, але, мабуть, запомагали небагато. Тітка Лободиха завжди говорила тільки про здоров'я, про те, хто помер і від чого помер, а також про тих, що не бережуться і ось-ось віддадуть богові душу. Слабке здоров'я не перешкодило тітці Лободисі вийти в молодості заміж за гарного й дужого парубка, народити від нього трьох діток, а потім і поховати свого годувальника, що підірвався за кілька днів до початку війни (зрубав у леваді осокір, хотів самотужки затягти його в двір — і посеред городу як упав, то вже й не звівся з-під того осокора; довго ще потім те дерево лежало на межі, Лободиха обминала його, як злу силу, а потім додумалась віддати комусь за безцінь, аби тільки не бачити, аби тільки геть із очей).

Навідуючись до Горпини, тітка Лободиха спершу зупинялась на порозі, оглядала все, що творилося в хаті, і її тонкі пісні губи болісно кривились. Потім шукала віник, який ніколи не знав свого місця, й бралась підмітати долівку. Підмівши, витирала ганчіркою пилюку на столі й на лаві, здирала рогачем павутиння по кутках, а вже згодом відчиняла затулу до печі, згрібала розворушканий попіл, розпалювала вогонь. Знала, що в головихи не завжди й знайде крупу чи пшоно, то мала з собою у вузлику, ще там щось приносила — і готувала для неї обід чи вечерю. Не завжди зготовлене головиха і з'їдала (може, сита приходила, може, з кислим настроєм, а може, просто не було апетиту), отож згодом незачіпану страву доводилось виливати коло хліва на помийницю.

Перед тим як піти з головишиної хати, тітка Лободиха сідала на лаві, складала сухі темні руки на кістлявих колінах і завжди думала про те, що в Горпини от життя не склалось, як в інших людей, що, мабуть, так їй на віку написано. А все через оту хоробу, через віспу, де вона тільки взялась, через ряботиння, яке дівці споганило вроду, повередило вдачу...

— Заходьте, заходьте, Олено Левківно,— гукнула з хати головиха, яка завжди впізнавала її з обережного, вкрадливого стуку.

Вчителька переступила поріг — і примружилася з темряви, бо гасова лампа, яка завжди в головихи ледь-ледь тліла, сьогодні горіла яскраво, добре підрізаний гніт давав рівне й пряме віяло полум'я, а скло — начищене, без жодної плямки кіптяви.

Головиха зауважила вчительчин здивований погляд, звернений на лампу, холодно всміхнулась і мовила:

— Оце прийшла додому і, мабуть, із годину поралася зі своєю лампою. Поки скло вичистила, поки гніт підправила... А в лампі стільки вже сміття позбиралось, клоччя якогось, що наче не гас у ній, а болото бовтається... То ледве хирів огник, а тепер погляньте, як палахкотить. Аж самій не віриться, що моя стара лампа може давати стільки світла!.. Сідайте, не стійте,— раптово похопилася, зауваживши, що вчителька переминається з ноги на ногу, й неприязно подивилась на лаву, закидану різним лахміттям, на карячкуватий стілець, заляпаний білою глиною після мастіння.

— Нічого, я постою,— промимрила вчителька, відчуваючи незручність, що завдала клопотів.

І знову в погляді головихи замерехтіли крижані скалки. Витерла ганчіркою стільця, Олена Левківна сіла й раптом відчула ще більшу незручність за свої пізні ї, звичайно ж, недоречні відвідини.

Головиха помовчала трохи, далі сказала:

— Понабридали ці лампи, каганці, бликавки, кліпавки, понабридали так, що душа терпне. Електрика в селі потрібна, світло, щоб не сидіти по норах, наче в печерну добу.

— Де ж її дістати? Це ж і в школі без електрики не обійтись. Тільки смеркне восени чи взимку — вже й занять ніяких нема, вже й по хатах треба розходитись, бо хіба повчишся багато при гасовій лампі?

— Скоро буде в нас електрика,— сказала головиха.— Вже надумала, звідки їй узятись. Ох, якби не проклята війна! Скільки горя винесли, скільки збитків! Якби не війна, хіба ми тепер так жили б? А дзуськи. Але ж побили фашистів, перемогли! Чуєте, Олено Левківно? Найдорожче — перемога! Та ще людська віра в щасливе життя. Мені любий той, у кого є завзяття до праці, в кого снага, хто дбає не за своє, а за спільне. Матимемо спільне — буде й своє! Народ хоче працювати — от що важить. Таку війну виніс на своїх плечах, таку перемогу здобув, то чи не підніме хазяйства? Підніме, вже піднімає. Сьогодні маємо багато, а завтра матимемо ще більше... За якийсь час не світитимемо ні лампами, ні каганцями, спроможемось на електрику.

Мала звичку говорити голосно, владно. Ось і зараз говорила так, наче перед нею сиділо півхати людей.

— Де ж їй узятися? — запитала вчителька про електрику.

— А чи в нас немає млина? — знизала плечем головиха й примружилась на гостю.— Є млин. Пускають воду — він і меле. А от паровик стоїть коло млина в прибудові — чого стоїть без діла? Раніше в нас і паровик молов, не тільки вода.

— Майстра нема, щоб полагодив.

— Охоти ні в кого немає, а майстра знайти можна... Я знайду майстра, що полагодить! І динамо-машину дістанемо, що струм пускатиме.

— Якби ж то,— згодилась учителька.

— Про все це я додумалась, коли свою лампу чистила.— Нараз у головишиних очах майнула тепла іскорка, господиня й усміхнулась коротко — з видимою гордістю за те, що все це їй спало на думку.

— Наш Плішак,— сказала вчителька про чоловіка, що доглядав за медвинецьким млином,— не справиться і коло жорен, і коло електрики. Та й чи тямитиме він...

— Не тямитиме — хай підучиться. А таки підучиться, бо не захоче, щоб до такого хлібного місця поставили когось іншого, а не його. Плішак той так борошном пропах, що миліших запахів і знати не захоче.

— Та й людина у млині потрібна чесна, а Плішак не обважує, не обманює.

— Чесний він чи не чесний, а тільки не попадається ніколи, і сім'я його не сидить голодна. Всього мають — і хліб, і до хліба.

Тут Олена Левківна й вирішила, що саме вчасно перейти до діла, яке привело сюди.

— Чесний, тому не попадається,— підтримала вона головиху.

— Не те, що ваша сусідка Варка,— сказала головиха так, наче й учителька була винувата в тій Варчиній крадіжці.— Сьогодні я в неї витрусила півпуда пшениці.

Олена Левківна зраділа, що господиня сама кинула ниточку розмови про Варку, сама взялася й розмотувати її.

— А що там сталося? — поспитала так, ніби досі не чула.

— А що? Завжди вона впорожні не повертається додому. З буряків іде — буряків ухитриться вкрасти, від маку повертається — маківок набере. Горох молотять — горох додому тягне, коло гречки пораються — вона й гречки постарається. Що може, за пазуху пхає. І хоч би трохи боялась, так ні. І якби ж не знала, що я все помічаю, а то ж знає й однаково по-своєму чинить. І з кожним днем усе нахабніша, бо спускають їй із рук. А тепер не спущу, хай буде впам'ятку, та й іншим за науку стане. Закони для всіх однакові, треба шанувати, бо, як не шануєш, тоді вони вже перестають бути законами.

— Що ж їй тепер буде?

— А що? З такими жартами діло коротке — тільки загримить.

— Дітей у неї багато, аж четверо, старий батько лежить лежма на печі, ніяк не дочекаються, коли помре...

Головиха гостро примружила зеленкуваті очі, пильно вступилася в учительку.

— Та ви що — прийшли захищати? Прийшли просити за неї? Не інакше, як Варка вже встигла побувати у вас, уже встигла наскаржитись на мене, послала просити за неї.

Олена Левківна відчула, що раптовим полум'ям пойма-ються її щоки і наче вся вона зайнялася — з ніг до голови.

Головиха провадила далі — різко й голосно, мовби людей до хати набилось повнісінько і всі вони загомоніли.

— А коли діти в неї, коли батько престарілий — то вже й красти можна? Чим більше дітей — тим більше красти дозволено, так чи ні?

— Не так,— намагаючись говорити якомога м'якше, заперечила вчителька.— А тільки вона єдина годувальниця в сім'ї, більше нікого нема, щоб постарався.

— А ви знаєте, коли їй і тепер попустити, вона красти не перестане, зовсім знахабніє.

— Може, й перестане,— лагідно відповіла Олена Левківна.

Головиха ніби словом якимось вдавилася, опустила пильні й холодні очі донизу — либонь, шукала там загублені докази, і, не знайшовши, мовила:

— Якщо має погану звичку, то навіть у багатстві житиме, а від поганої звички не відмовиться.

Проте сказала це не таким різким голосом, наче й сама не дуже вірила в свої слова. Та вже впевнено піднесла голову, знову владно сказала:

— Варка — поліцайська жінка. Її поліцая вбили — туди йому й дорога. А чоловіки інших молодиць на фронтах загинули! То мені що, ставитись однаково до Варки і до тієї, в кого чоловік герой? Покривати поліцайську жінку? Що мені в селі скажуть, а в районі?

— Діти в неї такі ж, як в інших.

— Одне й те саме зарядили — діти й діти! — аж прикрикнула головиха на Олену Левківну, але та й не зауважила головишиного тону.— В усіх діти! Але не всі такі, як Варка. Покрию я її, то що мені скажуть солдатські вдови?

— Вдова вдову зрозуміє.

— Тільки не я! — викрикнула головиха. І повторила: — Тільки не я!.. Для вас вони однакові, а для мене — всякі, й такими завжди зостануться. Бо чоловік одної наклав головою за праве діло, а в другої вбито як запроданця. А вам, Олено Левківно, я скажу таке.— Головиха підійшла до своєї гості ближче і, висока, горою нависала над нею, то вчителька мусила встати зі стільця, який давно вже муляв її.— А вам скажу, Олено Левківно, щоб не захищали ви правих і винуватих...

— Я винуватих не обстоюю,— майже прошепотіла вчителька.

Проте головиха й не почула її, далі гриміла:

— Ви за всіх у селі заступаєтесь — і за доброго, і за злого, до вас усі біжать зі своїми болячками, а то просять, щоб переді мною замовили слівце. Ви з усіма добра, бо чи розум маєте м'який, чи серце м'яке, а в мене розум холодний і серце захололо, бо я справедливості шукаю, бо я справедливість відстоюю.

— І я за справедливість,— твердо, поборовши хвилювання, сказала Олена Левківна.

— За яку ж ви справедливість? — зле всміхнулась головиха.— За ту, щоб Варка й далі крала, щоб не притягати її до відповідальності? Еге, за таку? А я за ту,— вона ще ближче підійшла до Олени Левківни, і від її лиця пашіло сухим жаром,— а я за ту, щоб Варка не крала, щоб ніхто не крав і щоб усім було однаково. Важко — то важко, добре — то добре... А тому й покарати її треба. Чи ви не так вважаєте?.. Що — не треба карати?

— Як я вважаю? — роздумливо запитала вчителька. Говорила вона повільно, кожне слово давалося їй з трудом.— Коли б ми говорили про людину взагалі, не називаючи її прізвища, і ця людина справді вчинила негарно... негарно,— повторила вчителька це слово, бо іншого не могла підшукати, бо інші, що спливали на пам'ять, здавалися їй надто жорстокими,— то я не проти, щоб таку людину покарати... за законом, авжеж, за законом, що існує для всіх. Та коли мова заходить про конкретну Варку, яку я знаю не перший рік і з якою живу по сусідству, то я, бачте, не поспішала б її карати, навіть якщо ця Варка вчинила... негарно.

— Тепер усе влаштоване так, що не проти людини, а за людину. Хай кожне старається...

Вчителька хотіла щось заперечити, та раптова апатія опанувала її, і слова зів'яли в неї на губах. Вже не хотіла ні сперечатись, ні своє доводити. Зате головиху наче щось під'юджувало, вона, розпалена, хотіла й далі, щоб торжествували її думки.

— Чи не так? — допитувалась.

— Воно так,— згодилась Олена Левківна,— та тільки ж треба й жалість до людей мати, не можна жити по-казарменому, за параграфами.

— Не так і злецько, якщо параграфи ті правильні,— заперечила головиха.— Навіть дуже добре, що вони правильні.

— Піду я,— сказала Олена Левківна, вимучено й зніяковіло всміхаючись.— Вдерлася до вас посеред ночі в хату,

затіяла суперечку, а вам і без того клопотів вистачає, та й відпочивати пора.

— Відпочиватимем тоді, коли прийде до нас вічний відпочинок,— похмуро мовила головиха, й Олена Левківна так і не втямила до пуття — то було сказано жартома чи всерйоз.— Добра душа у вас, тільки сліпа. От наче й дивитесь ви своїми очима, а бачите кепсько, бо на них більма.

— Знаєте,— все ж таки не втрималась гостя,— іноді сліпий бачить краще за зрячого.

— Як же це йому вдається? — знов блиснула крижаним, іскристим мерехтінням пильного погляду.

— А самі сказали — доброю своєю душею.

— Ну...— тільки й нукнула головиха, та не доказала думки, бо Олена Левківна вже за клямку взялась, уже двері відчинила. Поспішала так, наче хотіла, щоб останнє слово таки за нею залишилось.

Головиха завмерла посеред хати, і раптово кинулась навздогін, наче безпремінно мала ще висловити якусь важливу свою думку, та на ганку охолола, й нічого не крикнула навздогін Олені Левківні, чия постать уже бовваніла в темряві коло воріт.

Олена Левківна з чоловіком своїм Никоном Івановичем до війни вчителювали по селах на півдні Київщини та на Вінниччині. Війну Олена Левківна пересиділа з двома дітьми — старшою Таїсою та меншим Михайлом — у своїх батька та матері в селі Нова Гребля. В окупацію натерпілася всього, зосталися згадки на всеньке життя, та найбільшою радістю для неї був прихід наших і те, що зуміла врятувати дітей. Никона Івановича призвали на фронт, але через слабке своє здоров'я він більше по госпіталях пролежав і по всяких тилових частинах,— то, може, завдяки своїй немічності і в живих зостався. Навіть до кінця війни не добув — списали за непридатністю, й Никін Іванович повернувся до сім'ї саме тоді, коли з Нової Греблі вигнали німців.

То був час, коли кожного чоловіка мали на оці, коли на кожного чоловіка звертали увагу — а чого він у тилу, а чому не на фронті, коли війна ще точиться, коли армія потребує підмоги? Тягали Никона Івановича по всяких медичних комісіях, по перевірках, переперевірках, проте не було жодної комісії, яка б не відзначила, що справді здоров'я Никона Шкаруби ні к чорту не годиться, що болять у нього серце й печінка, що йому треба лікувати нирки, що в нього хронічні болі голови,— і всі комісії засвідчували: таки не-

придатний до воєнних повинностей. Тоді ж таки організовано трудармії, бо Донбас і Криворіжжя лежали в руїнах, слід було негайно відбудовувати промисловість, давати державі й армії донецьке вугілля та криворізьку руду, машини, зброю, але обминули Никона Івановича й трудармії, знову ж таки — за станом здоров'я.

Та й те сказати, що війна ще точилась на заході, а годилось думати про відновлення навчання в школах, учителів і так позоставалось мало... То вони обоє подались у райвно, і їх направили на роботу в село Медвинець, розташоване в сусідньому районі кілометрів за двадцять п'ять од Нової Греблі. Новогребельська сільрада виділила воза й коней, вони поскладали на воза вбоге своє майно, посадовили дітей і раннього досвітку вирушили в світ, у нове життя. У Медвинці їм дали хату, де раніше жив німецький посіпака, що завбачливо втік разом зі своїми хазяями. Коло хати росло кілька яблунь і грушок, був город, що мав чималий видолинок, і в тому видолинку навесні збиралась тала снігова вода й подовгу не просочувалась у землю — в цьому видолинку добре родила капуста. Був коло їхньої хати й колодязь, але він чомусь виявився завалений різним брухтом, падаллю, непотребом,— усе те Никін Іванович вибирав кілька днів підряд, вигрібав воду, мул, та сам так і не зміг вичистити, покликав дядька-сусіда. Однаково ще довго не могли вони пити воду з цієї криниці, від неї нудило. То для пиття й для страви ходили набирати в сусідів, а для прання чи полити щось у городі — вже брали в себе.

Приїхали в Медвинець під осінь, то, звісно, город засадити не встигли. З весни стояв у бур'янах — Олена Левківна казала, що в цьому городі по ночах виють вовки. Вовки, звичайно, не вили, але, запущений і недоглянутий, город справляв гнітюче враження. Вчителька разом із дітьми повиривали бур'ян і склали під хатою, на паливо, а потім уже повиносили з городу різне залізяччя, якісь гільзи, металеві ящики, погнуті бляшанки — воєнного збіжжя валялось там повнісінько. Посеред городу стояла спалена німецька машина, легкова, то Михайло з Таїсою пообдирали з неї причандалля, яке могли обдерти, а важкий залізний скелет її так і зостався стирчати там.

Перша зима в Медвинці випала важка. Добре, що в колгоспі можна було виписати картоплі трохи, пашниці якоїсь, бо, якби все купували за зароблені гроші, навряд чи й витягли б. Із паливом довелося сутужно — хуру хмизу прикупили, трохи школа дала вугілля, та цього було обмаль,

зимою в хаті мусили сидіти одягнутими, а коли вкладалися спати — вкривалися всіма лахами, які лишень були для цього придатні... А вже з весною можна було галуззя назбирати по ярках, щоб палити в печі, та й город скопали заступами й засадили чи то купленою на базарі, чи позиченою в людей картоплею. Друга зима далася легше, ніж перша, тепер сякі-такі запаси мали всього, до того ж із селянами познайомились, то не здавались уже такими чужими.

Кількоро курей мали ще з Нової Греблі — коли виїжджали, баба Килина дала на розжиток. Із тих кількох курей (а саме — чотирьох) першої зими одна курка околіла від холоду в хлівці, потім Олена Левківна брала решту до сіней. Друга курка просто десь пропала, й хоч шкода було, зате не так, як ту, що задубіла. З двох курок, що перезимували зиму, зозуляста весною стала квоктати й висиділа вісімнадцятеро курчат, з яких двоє зжер сусідський котяра, одне завіялось без сліду, а решта на осінь повиростала в гарних курочок і півників.

Корову Зірку вони купили теж на другу свою осінь у Медвинці. Може б, і не купили швидко, та мати трохи дала грошей Олені Левківні (й де тільки вона могла дістати — так і зосталося її таємницею), а то вони заощаджували на всьому — на харчах, на одязі, складали зароблений карбованець до карбованця, щоб нарешті придбати корову й діти могли пити молоко. Корову надибали в Калинівці на базарі, довго розглядали її, намагалися вгадати — гарна з неї вдасться годувальниця чи ні; люди, що товпились довкола, казали всяке, але найбільшою спокусою було те, що просили за корову червоної масті з білою латкою на лобі порівняно менше, ніж за інших, показніших.

Зірка стала для них радістю й горем. Радістю — що нарешті мають свого хвоста на хазяйстві, п'ють своє молоко, а не куплене чи позичене. Горем — що того молока давала не так і багато. Людська худоба на толоці попасеться й потім дасть молока, а Зірка — кілька крапель, що й закропитись не закропишся. Інша й тільною не перестає доїтись, а в Зірки ще задовго до отелу спорожніло вим'я. І хоча чоловік, що продав її, запевняв гаряче — відгуляла, мовляв, Зірка, проте виявилась вона тоді яловою, аж на другу весну відгуляла. Хотіли б і продати її, та побоювались, що ніхто вже не дасть тих грошей, які вони потратили на корову. Так і жили з нею четвертий рік, і навіть троє теляток мали від неї — все бички.

З тими бичками теж мороки було чимало — приводила їх Зірка напровесні, саме тоді, коли й для самої бракувало корму, то хіба ж не поморочишся, поки виженеш теля на зелену траву. А до літа туди — зовсім легко, воно тобі пасеться на вигоні, вп'яте до кілка чи до залізного шворня; коли ж у хліві стоїть, можеш нарвати для нього березки на городі чи бур'яну по ровах. А восени чи взимку заріжеш того бичка — от і м'ясо, от і шкура. М'ясо — в борщ, усі почуваються веселіше, бадьоріше, а шкуру можна вичинити, й чоботи будуть. Щоправда, Никін Іванович сам вичинювати не зважувався — побоювався зіпсувати, віддавав чоловікові, що справлявся з тим ділом майстерно. В одних чоботях із тієї телячої шкури ходила Олена Левківна, в других — Таїса.

Отак вони почали жити в Медвинці, отак поволеньки стягувалися зі своїми статками. Найбільше, либонь, допомагала сусідка Варка, що жила навпроти — через їхній та свій городи. Іноді тим, іноді сим, а то просто навідається й посидить. Може, й заважала коли, а все-таки легше на душі, що хтось до тебе тягнеться, хтось думає, відвідує. Варка їм і новини всякі медвинецькі розказувала, й про людей, отож вони спершу з багатьма познайомилися з Варчиних розповідей, а потім уже здибалися з ними на вулицях, у колгоспній конторі чи тоді, коли ті навідувались у школу. Іноді Варка любила сказати, що той чи отой поводиться по-простяцькому, з усіма запанібрата, а насправді думає про себе високо. Або навпаки — хтось там тримається героєм, ходить павичем, а насправді всіх і всього боїться.

— Й звідки ви знаєте? — запитував Никін Іванович, що любив покепкувати з Варки, але так тонко, що вона його глузів не помічала.

— А поживете серед нас, то й ви взнаєте,— відказувала Варка.

Декого вона радила боятись, із деким водити дружбу. Отому можна викласти найпотаємніше — і він не продасть, а з отим треба тримати язик на замку, бо слово почує, а прибреше сім міхів гречаної вовни.

— А ви з усіма так поводитесь, як і нам радите?

— Е-е,— непевно відказувала Варка,— власна наука хоч і не бреше, та не завжди її слухаєш.

Отак вони починали жити, отак починали входити в великий і складний світ маленького села.

Всі медвинецькі вчителі тримали поросят, і Шкаруби тримали. Бо як-не-як, а завжди лишаються якісь об'їдки, можна згодовувати комусь. Михайло все наполягав, щоб собака на обійсті крутився, без собаки, мовляв, двір не двір, навіть приносив був цуциків із закислими очима. Проте Олена Левківна спроваджувала з двору щенят, кажучи, що краще вже доглядати порося, ніж явне казна-що. Красти в них немає чого, то й стерегти нема — обійдуться без собак... І справді-таки, через якийсь час принесла додому маленьке поросятко, завбільшки з кошеня — біле з чорними латочками. Поросятко до харчу вдалось неперебірливе, їло все, що давали, і згодом виросло в грубого кабана... Потім вони мали ще одно, але цей вдався ненажерливий, товкущий, позривав своїм писком весь хлів, хоч йому й засаджували дріт у п'ятак, щоб не рився. Мусили заколоти його раніше, недогодованого.

З-під корови та з-під свині мав хтось вичищати гній. Спершу вичищав Никін Іванович, оскільки ж його часто не було вдома, пропадав у школі, то мати наполягала, щоб і Михайло брався до праці, помагав. Ну, Михайло ото й бабрався в гною. Підстилки під корову й свиню завжди бракувало, стелили під них хтозна-що, то під коровою й під свинею стояло багно, вони повитовкали ями, де поприбирати було не так і легко... В той день, коли Михайло порався в хліві, від нього смерділо так, що й самого хлопця нудило.

— Де смердить, там і пахне,— казала йому мати на його скарги.

— А чому вона не вичищає? — кивав на Таїсу.

— Бо дівчина.

— А як дівчина, то вже й ледачою можна рости?

— А нащо тоді ти в хаті?

Михайло не відповідав, хоч, звичайно, вважав — не для того, щоб у гною бабратись.

Найбільшої радості від свиней Михайло зазнавав тоді, коли їх кололи. Але не тому, що закололи, що в хаті запахло свіжиною, кров'янкою, ковбасами, а тому, що вже не доводилося вичищати гній з-під свині, товктися в свинюшнику разом зі свинею, вдихати давкий сморід сечі, що, здавалось, роз'їдає навіть очі. Деякий час свинарник залишався порожній, і Михайло поглядав на нього лагідно, спокійно... Так само він радів, коли їхня Зірка пізно приходила до хліва і її рано вигонили до череди — тоді вона менше встигала наляпати своїх ляпаків, іноді навіть так траплялось, що підстилка під нею зоставалась чистесенька. В такі дні в Ми-

хайла був святковий настрій і від нього не смерділо за верству...

Це поросятко — біленьке, чистеньке, з закрученим хвостом, з рожевими вушками й по-дитячому наївними, хоч і нерозумними очима — Олена Левківна купила вже тижнів зо три тому. Купила маленьким, щоб менше за нього заплатити, й купила саме в таку пору, коли вже є чим годувати, а там і осінь на носі, буде що з городу потягнути. В клітці, куди його пустили, довелось позабивати дошками великі щілини, щоб не вискакувало, й поросятко поводилося сумирно, невдоволено кувікаючи тільки тоді, коли просило їсти.

Олена Левківна вже кілька разів нагадувала, щоб Никін Іванович затягнув йому в рило дріт, а то воно почне рити.

— Але ж не риє,— посміювався чоловік. Посміювався дуже гарно — очі відразу ставали променисті, мудрі, а під очима віялом збиралися лагідні зморшки, й усе обличчя лагіднішало, світилося приязню.— От коли почне рити, ми його й приборкаємо.

— Треба причепити йому ту колючку, поки мале, поки ще не рило, бо як звикне рити — вже ніякий дріт не поможе.

— Куди йому рити? — посміювався Никін Іванович.— Воно ж завбільшки з кулачок.

Наступного дня, після відвідин головихи, Олена Левківна проснулася вдосвіта. Просипалася завжди вдосвіта — в печі палилось погано, а треба ж було зготувати їсти для сім'ї на цілий день. Готувала все зразу — і сніданок, і обід, і вечерю, а потім страви стояли в печі, обгорнуті чи попелом, чи затушковані старою куфайкою: щоб не вичахали, щоб не втрачали смаку. Тому-то й прокидалася вдосвіта, що клопотів мала багато. Але сьогодні їй цілу ніч спалося злецько, боліли боки від дерев'яного тапчана, важкою була голова, наче й голова пролежала не на подушці, а на голому дерев'яному тапчані.

Вешталася туди-сюди, розпалюючи в печі, й скоро в сусідній кімнаті проснувся Никін Іванович. Проснувся і сказав, що от вона, мовляв, завжди для себе роботу шукає. Знайде ту роботу навіть тоді, коли немає. Цю фразу Никін Іванович вживав дуже часто, вважаючи, що дружина могла б полежати безтурботно, як він, додивитися вранішні сни. Але так чомусь не вважала вона — Олені Левківні здавалось, що домашньої роботи ніколи не переробити, і чим більше зробиш — тим більше зостається непоробленого.

— Ти б краще свині затягнув дрота, аніж пасталакати,— нагадала вона.

Никін Іванович дуже не любив, коли йому одне й те саме нагадували десять разів. Тоді він сердився, в нього псувався настрій. Завжди в таких випадках щось казав у відповідь, але сьогодні стримався. Стримався, хоч і важко те йому далось.

Роздумував, що могла б нагадати й пізніше, коли вже свербить язик, і не псувати йому ранок, а відтак і цілий день. Могла б і взагалі не нагадувати, бо не забудько, пам'ятає. До того ж поросятко — ще поросятко, а не свиня, поки що не збирається рити. Та й те подумати, що хлів їхній уже зритий, годилося б викласти цеглою та цементом залити, але де все дістанеш? Ну, гаразд, порося може обійтись без нашильника, а коли ти не можеш — то я вставлю йому, вставлю.

Никону Івановичу стало весело від своєї вигадки — порося може обійтись без дрота, а от вона ні. Усміхнувся, й очі його подобрішали й порозумнішали, а внизу коло них засвітилися тоненькі зморшки.

Ходив по обійстю, шукав дротика. Знайшовши, взявся заточувати з одного боку, щоб легко загнати в поросячий п'ятак. Зрештою, напильником заточив так, що можна самому вколотися. Подався в хлів — Зірка дихнула на нього теплим духом, хотіла звестись, напружившись, але не звелася. Заліз у клітку до поросяти, воно рохнуло, потім скочило на ноги, гадаючи, що принесли їсти. Пробував полоскотати, щоб заспокоїлось, але воно бігало по клітці й рохкало.

— Така ти хазяйка,— сказав Олені Левківні.— Спершу треба нагодувати його, а вже потім дріт зашилювати. Щоб спокійне було...

Потовкла поросяті лушпайок, поїло. Никін Іванович спробував схопити його, причавити коліном, але порося вирвалося, закувікало, гасало вихором по клітці.

— Тьху, окаянне,— мовив Никін Іванович, не зважуючись більше й торкнутись до нього та, власне, й побоюючись, бо ніколи ще не затягував дріт поросяті.

Що було діяти? Майнув із двору, невдовзі повернувся з Варкою. Олена Левківна визирнула в вікно — і не впізнала сусідку: голова перев'язана щонайменше трьома хустками, вираз обличчя страдницький. Зникла в хліві з Никоном Івановичем, почулось коротке, здушене рохкання поросяти, дріт було затягнуто — і Варка вийшла у двір.

«Ну, тепер не уникнути з нею розмови,— подумала Олена Левківна, і в грудях їй неприємно занило.— А що я їй скажу?»

Варка сіла коло дверей — похмура, зі страдницьким виразом на обличчі. Сказала хрипким, простудженим голосом:

— Що, не впізнали? Вчора була одна Варка, а ниньки вже друга? Ледве ходжу, голова розламується.

— Ви нам не тільки кабана кололи, а й дріт ось затягуєте, еге? — вдячно мовила Олена Левківна.

— Нема про що говорити...— Запитливо дивилася в очі вчительці, а що та мовчала, то мусила сама обізватись: — Балакали з головихою?

— Балакала,— важко видихнула Олена Левківна,— тільки толку ніякого.

Варка болісно скривилась, опустила погляд.

— Нинъки я на роботу не піду,— мовила.

Помовчала. І згодом — якось наче байдуже, нудно:

— А мій Микола,— говорила про свого старшого сина,— цієї ночі вдома не ночував. І знаю, що не в полі був, що не в скирті переспав.

— Де ж це він міг знайти притулок? — запитала Олена Левківна про сусідчиного хлопця, що вдався плечистий, мордатий, важкий у ході — куди там непоказній Варці проти нього!

— Мабуть, що в прийми надумав приставати,— так само байдуже сказала сусідка.

— Микола?! — здивувалась учителька. Миколі виповнилося сімнадцять років, він із горем навпіл закінчив п'ять класів, цієї осені мав іти в шостий.

— Авжеж, Микола. Й гарну молодицю надибав — знаєте Надію Лапковську?

— У Лапковської ж хлопчик є.

— Хлопчик є, але й хата в неї, не доведеться стягуватись, бо як на теперішні часи це важко. І хазяйство путнє, вона роботяща, не сидить зі складеними руками.

— Микола молодий хлопець, сам собі життя зав'язує. Мали б, Варко, сказати, щоб не поспішав.

— Сам собі життя зав'язує?.. Та хай і поспішає, бо чого в мене має на шиї сидіти? Мені треба решту дітей доглядати.

— А школа ж як? — не могла вспокоїтись учителька.

— Яка школа? — не второпала Варка.

— Хто за нього в школу ходитиме?

— А покине,— безпечно мовила Варка.— Читати й розписатися вміє, а більше йому не треба.

— Як же це так — не треба?

— А навіщо воно йому коло коней більше? В школі не вчать, орати землю як, та він і сам знає.

— Ех, Варко, Варко, не думаєте про своїх дітей!

— Я не думаю? — ображено поспитала Варка.— А хто ж тоді про них думає? Я кожній своїй дитині зичу щастя. Так само й Миколі. Хай пристає в прийми, я йому поганої пари не пораю, а Лапковська — нівроку молодиця... А решта дітей вчитиметься, може, з них буде отой толк, про який ви кажете.

— Закінчив би Микола школу, поїхав би в місто, здобув спеціальність, машини б знав. От підросте — і колись пригадає вам, Варко, що не відговорили його від поспішливих приймів, зло на вас матиме.

— Зла не матиме,— спокійно заперечила Варка.— Якби я його від поганої не віднадила — тоді мав би, а Лапковська справна жінка, й дитина в неї добра, чого це йому зло на свою матір мати?

— Оженитися — діло нехитре, от якби потім розженюватись не довелося!

— А що? — й на це так само спокійно озвалась Варка.— Коли доведеться, то розженеться.

— Жінку треба шукати одну на все життя!

— Всяке трапляється,— своє доказувала Варка.— Жінка — як чобіт: порвався старий — мусиш одягнути новий.

— Е-е, ні, Варко, не так воно. Жінка не чобіт, який скинеш, коли хочеш, із нею по-людському треба.

— А чи я кажу, що не по-людському... Піду я,— звелась Варка з ослона.— Й що мені робити тепер? — мовила, мабуть, про те нещастя, яке приключилося з нею, про невмолиму головиху.

Пішла з подвір'я разом із Никоном Івановичем — той, вигнавши Зірку до череди, зладнав вудочки й подався десь до ставу по рибу.

Зінгерівська швейна машинка була в них іще з незапам'ятних часів — у всякому разі, Михайло пам'ятав її завжди, бо маленьким любив крутити приводне колесо, а мати била по руках, бо то не забавка. Хоч би й куди їх закидала доля, мати, залишаючи все, неодмінно забирала з собою швейну машинку. Так ця машинка благополучно перебула

війну, присипана сміттям та тирсою в шопі баби Килини, а потім, коли німців вигнали, була явлена перед очі сім'ї ціла й непошкоджена.

Машинку привезли і в Медвинець. Спершу Олена Левківна шила тільки для себе й для дітей, а згодом люди почали приходити до неї пошити те та се — от вона й змушена була шити, хоч не в кожного брала крам і не все, звичайно, могла стулити.

Щойно Варка подалася з хати, щойно позводилися діти й зразу десь позникали, як навідалася Явдошка. Явдошка жила теж через два городи, поряд із Варкою. Кругленька, білявенька, з гострувато зморшками, що рано з'явились коло вуст і під очима, похаплива в рухах, бистроока, вона була єдиною донькою вже підстаркуватих Марфи й Сазонта Хрущів, які постарались на дитину тоді, коли вже й не сподівались мати її.

Явдошка, з'явившись у вчительській хаті, засяяла вся, наче для неї не було більшої радості, як бачити Олену Левківну. «Гарна ж усе-таки дівка,— подумала вчителька,— коли вона усміхається, коли весела».

— Оце вже місяць тільки про те й гадкую,— сокоріла Явдошка,— йти до вас чи не йти зі своєю роботою. Клопотів у вас вистачає і своїх, а тут ще люди добавляють.

В руках нічого не тримала, проте під кохтиною щось видувалось, і вчителька здогадалась — Явдошка принесла якийсь крам, щоб пошити.

— Я б не йшла до вас, не завдавала мороки,— вела далі Явдошка,— але ж знаєте нашого Щербину. Спитала, чи не пошиє мені плаття, то він каже, що пошиє, тільки не раніше зими, бо замовлень багато. Правда, він кравець гарний, до нього й з району приїздять шити френчі або галіфе, без роботи чоловік не сидить, з того й живе, але подумайте, Олено Левківно, про таке. Я до нього звернулась раз, може, ніколи більше й не попрошусь, міг би мені й у першу чергу зшити, а чужим і пізніше. Але Щербина знає, що багато не злупить із мене, а ждати довго я не стану,— от і обіцяє на саму зиму. А нащо воно зимою? Це не кожух, я в ньому по морозу не ходитиму.

«Щербина, може, пошив би тобі й швидше, але плату запросить високу. Тому й принесла до мене, що всі даєте плату лише так, про людське око, аби не вважалось, що задурно».

— Ось подивіться лишень,— Явдошка дістала з-за пазухи пакунок, розгорнула.— Звісно, дешевий ситець, то, може,

Щербина через те й не взяв, бо звик до краму дорогого. Чим дорожчий крам — тим більше бере, не те, що ви, Олено Левківно. Ви берете одну ціну за всякий матеріал, тільки за шовк трохи більше, бо з ним клопоту багато.

— Чи наші медвинецькі дівчата шиють із шовку?

— Та й то правда,— згодилась Явдошка.— Шиють кохтину з баї, щоб тепліше, а піджак із рубчика, щоб не такий маркий... То візьметесь, Олено Левківно?

— Знаєш, Явдошко, я собі хочу стулити щось, а потім лежать на черзі в мене дві блузки... Після блузок і за твоє візьмусь. Примірятися будеш чи ні? Я ж у минулому році вже шила тобі одне плаття, в мене є записано... Який фасон хочеш?

— Фасон такий самий... А міряти не треба, я за цю зиму не виросла,— й засміялася, наче засоромилася чогось.

— Вата в тебе є?

— Щоб на плечі підкласти? Нема вати...

— Може, тобі не треба накладати плечка?

— Хіба так можна? — враз посерйозніла Явдошка.— Плечка накладайте. Може, я зі старої куфайки насмикаю? Підійде?

— Що ж, підійде і з куфайки. А на грудях виріз робити чи не треба?

Явдошка знов засміялася сконфужено.

— Не треба вирізу. Щоб застібалося й комір був.

— Комір великий чи маленький?

— На скільки вистачить краму,— сказала Явдошка.— Шийте так, щоб не залишалось, бо потім воно тісно, й не можна нічого піддягнути підспід.

— Хай буде так, як хочеш. Не забудь гудзики принести.

— В мене є чорні...— запитливо почала Явдошка і вмовкла.

— Навіщо ж чорні,— заперечила вчителька.— Крам у тебе синенький, гудзики хай будуть сині чи білі.

— Таке скажете! Де ж я дістану сині? Та й сміятимуться... Краще з чорними ходитиму — ніхто зубів не скалитиме.

— Як хочеш... Тоді білі пошукай, у нашому сільмазі мають бути.

Либонь, Явдошка могла б уже йти, бо поговорила про все, що її цікавило. Та, поклавши крам на швейну машинку, не йшла. Видно, свербів язик сказати щось. Зрештою зважилася:

— Що тепер Варці буде, га?

— Чи я знаю? — Олена Левківна кинулась до печі, бо там збігала страва. Переставивши горщики, додала: — А що їй має бути?

— Ну,— Явдошка постатечнішала, обличчя насупилося й від того стало негарне, постарішало,— ви маєте знати, бо вчора ходили до головихи.

«Вже й про це знає! Але якщо знає Явдошка, тоді відомо на весь Медвинець!»

— Головиха зі мною не радилась.

— Бачте, Варка з тієї біди навіть захворіла. Думаєте, в неї болить щось? Нічого не болить, а перев'язалась, щоб на роботу не йти, щоб не чіплялись до неї, не викликали нікуди. Тепер вона до-о-вго отак прохворіє! Сподівається, що біду перечекає. Як-не-як, а до каліки має бути якесь милосердя.

— Вона перед тобою навідувалась, на ній лиця не було.

— В кожної не було б лиця — так переживати... А її хлопець — чули? — в прийми лаштується до Лапковської. Вона йому в матері годиться, Лапковська ота!

Олена Левківна змовчала — сказати щось Явдошці, то до вечора всі знатимуть, у тому числі й Явдошка знов почує, що от, мовляв, Олена Левківна осуджує ці прийми, що вона так ось і так висловлювалась про Лапковську.

Зраділа, коли Явдошка попрощалася.

Спершу зайшла до хати Таїса, а за нею вже Михайло. Насипала їм гарячого кулешу, перед кожним поклала ложку, вбатувала по скибці хліба. Михайло, обпікаючись, сьорбав страву, а Таїса сіла на тапчані й дивилася спідлоба.

Михайло вдався схожий на матір — круглоголовий, чорнявий, з довгим прямим носом, невисокого зросту, натоптуватий. Вдачу мав спокійну, але іноді спалахував, і Олена Левківна дивувалася, звідки міг узяти цю рису. Таїса вдалася в батька — і вища, і худіша, й коси світліші, губи окреслені нечітко й підборіддя м'якувате, як і весь овал обличчя. Передалась їй і лінькуватість Никона Івановича, розважливість у тих випадках, коли слід було щось робити, і гарячковий поспіх тоді, коли йшлось про розваги, про те, щоб податись до подруг. Михайло ставився до одягу байдуже — мав сорочку, штани, які носив, про запас майже нічого не було, й він не допоминався. А Таїса любила перевдягатися, часто говорила про наряди, і того їй хотілося б, і того,— мати старалась на неї, що могла, бо ж дівчина.

— А ти чого не їсиш? — поспитала Олена Левківна в дочки.— Сідай, бо вихолоне, потім у душу не заб'єш.

Таїса не відповіла — видно, була чимось невдоволена. Михайло блимнув на неї похмуро, хотів сказати щось, але прикусив язика. Своїм похмурим поглядом наче наказував сестрі мовчати.

Але, як завжди траплялося в таких випадках, вона вчинила навпаки.

— Не сяду я з ним до одного столу,— буркнула.

— А це ж чого?

Таїса вагалася — казати чи ні. В цей час Михайло показав їй крадькома під столом кулака, й вона вже не стрималась, щоб не відплатити:

— А він із черепом грався,— випалила зловтішно, й світло-карі її очі блиснули радістю.— Схопився за ложку й хліб, а навіть рук не помив.

— Та що вона бреше! — Михайло знизав плечем, наче сестра й справді брехала. Й лице його прибрало байдужого виразу, мовби не про нього йшлось.

— От і не брешу,— верескливо скрикнула Таїса.— Зараз піду й принесу!

Схопилася з тапчана, щоб бігти, й тоді Михайло скочив зі стільця, перепинив дорогу — стояв сердитий, постискавши кулаки.

— Михайле, доїдай куліш,— сказала мати.

Проте, здається, в того пропав смак до страви. Сніданок було зіпсовано, й Олена Левківна заговорила про те, про що за столом і не годилося б.

— Михайле, помий руки.

Він слухняно зачерпнув чашкою воду з відра, взяв мило, швидко й сердито помив руки.

— Де ти його дістав? — запитала про череп.

— А валявся в бур'янах,— насупившись, відповів Михайло.

— Де саме? — не могла повірити, що так просто в Медвинці можна знайти череп.

— Коло Фійони.

Фійона жила неподалік од них — спершу Варка, далі Явдошка, а потім уже Фійона. Про неї казали, що вона, либонь, самі тільки дрижджі їсть, бо пухка, а Фійона відповідала, що вона, мовляв, такої породи.

— Де саме? — не могла повірити мати.

— Я ж сказав, що в бур'янах,— сердито буркнув Михайло.

— І притягнув додому? — допитувалась, наче й досі було неясно, що таки притягнув.

Михайло проковтнув язика.

— І як же ти граєшся?

Таїса зловтішно всміхнулась. Михайло й далі мовчав.

— Сидить собі за хатою в бузку й дивиться на череп, наче передивитись хоче його,— сказала Таїса.— Хай би грався, коли такий розумний, а то ж схопив його й кинувся за мною, щоб налякати. Ну й заробив по писку! А тепер ось до столу сів — і хоч би що!

— Ябеда,— сказав їй Михайло.

— Сам ти ябеда,— відрізала Таїса.

— Я — ябеда? — звузилися в нього зеленкуваті блискучі очі.— Ти про мене?

— Подумаєш, цяця,— відповіла Таїса, справді сердита на брата.

— Ну, добре! — погрозливо кинув Михайло. Хутенько підійшов до ліжка, перевернув подушку і з-під матраца витягнув якийсь конверт, дістав лист із нього.

Не встиг навіть розгорнути, як Таїса дикою кицькою скочила до брата, закричала із сльозами в голосі:

— Віддай!

— Не віддам,— зім'яв листа в міцній своїй руці Михайло.— Ти сказала, що я — ябеда.

— Не ябеда, тільки віддай!

— А хто ябеда?

— Я, я, тільки віддай!

— Люблю, коли правду кажуть,— глузливо похвалив Михайло.— Але не віддам, хай тобі наукою стане.

— Михайле, то не твій лист,— нарешті втрутилась Олена Левківна,— віддай! — Вона стояла ні в сих ні в тих, не в змозі погасити цю сварку між сином і дочкою.

— Спершу прочитаю, а тоді віддам!

Таїса заплакала й одійшла до тапчана. Михайло розгорнув пожмаканого листа й прочитав:

— «Золотко Таїсо, пише вам із далекої Карелії не знайомий вам солдат Льоня. Дав мені вашу адресу ваш односелець Толя Ліпешко, ми з ним служимо разом. Золотко Таїсо, звиняйте...»

Таїса знову підскочила до нього, намагаючись вирвати листа. Брат не давав, то вона стала дряпатись. Михайло захищався.

— Бачте, вона з солдатами переписується,— кричав,— послання їхні під подушкою ховає... «Золотко Таїсо,—

перекривив,— пише вам із далекої Карелії не знайомий вам солдат Льоня...»

Таїса ридала, вже не намагаючись вирвати з братових рук свою таємницю. Мати взяла рогач й огріла Михайла по крижах. Хлопець якось одразу заспокоївся — мабуть, ударила боляче.

— На, візьми,— кинув листа сестрі.— Тільки не будь ябедою, золотко Таїсо, бо тобі ж гірше від того.

— Йди сюди,— сказала мати суворо.

Підійшов, здогадуючись, що його чекає.

— Настав своє вухо,— мовила те, що казала йому ще в ранньому дитинстві.

Насуплений, повернув голову так, що мати змогла цупко взяти двома пальцями за вухо.

— Можеш крутити, однаково не заплачу.

— Не крутитиму, не бійся. Веди за хату.

Череп лежав у кущах, чорнів порожніми очницями. Мати відпустила Михайлове вухо, що стало червоним.

— Загорни,— сказала мати,— й віднеси на цвинтар.

— Я знайшов коло Фійони,— нагадав син.

— До неї нема чого підкидати. Скаже потім, що ти навмисне приніс до її двору.

— Може, треба ще й поховати його? Щоб духовий оркестр грав траурну музику?

— Сину! — сказала сумно й грізно.— Не знущайся з людської пам'яті! Не знаєш, кому належить цей череп. Може, це була гарна жінка або красива дівчина...

— Як наша Таїска...— буркнув Михайло.

— Може, це була сердечна й розумна людина...

— Розумних поховано,— знов Михайло.

— Сину! — затремтів гнів у голосі.— Дбай про інших, то й про тебе подбають.

— А я не збираюсь помирати... А з черепа я не знущаюсь, просто хотів подивитись, як воно людина виглядає, коли помре.

Хоч і огризався, а матір таки послухав — не міг не послухати. Назривав лопухів за хатою, загорнув череп і, притиснувши до грудей, через усеньке село подався на цвинтар. Никав поміж могилами, вишукуючи, де б покласти, і нарешті притаковив у вишневих заростях, коло замшілого каменя. Вже й одійшов трохи, та побачив залізяку, підняв її й повернувся назад. Сопучи, видовбав неглибоку ямку тією залізякою, сховав череп і присипав землею. Згори встромив

оту залізяку, щоб місце позначити, й подумав: добре було б тут якесь деревце посадити...

Мати повернулась до хати, Таїса, навіть і не скуштувавши жодної ложки кулешу, лежала на ліжку, вткнувшись обличчям у подушку. В неї вразлива вдача, тепер довго не заспокоїться. Отак долілиць зможе пролежати й до вечора, а потім, опухла, з набряклими від сліз очима, ні на кого не звертатиме уваги, нічого не помічатиме.

Звичайно, годилося б із нею поговорити. Може, про цей лист і не варто згадувати — це схоже на гру, в таку гру багато грається медвинецьких дівчат. Та й чи винувата Таїса, що їй написали. Написали, а могли й не написати. Але вечорами дівчина вже не тримається хати, не сидиться їй удома, тягне до гурту, в клуб. Звісно, і в цьому нема нічого поганого, але ж... Олена Левківна усвідомлювала, що про все це годилося б поговорити душевно, лагідно, і в той же час думала: як це зробити? Й про що взагалі говорити з дочкою, яка ще й сама не знає, чого хоче, що з нею відбувається.

Глибоко й важко зітхнула на ліжку Таїса...

Рідко випадало так, що Олена Левківна зоставалася в хаті сама — чи без дітей, чи без роботи. Ні сімейні клопоти, ні домашні крутани не полишали її ніколи, й часто здавалось, що не собі належить, а своїм рідним, своїм турботам. А від турбот не втечеш. Та й навіщо тікати від них? От цікаво, людина для турбот народжується чи турботи існують для людини?

Не часто траплялася часинка для роздумів, для мислей, та все-таки випадала: роздуми виростали на чорній землі клопотів і крутанів, роздуми були там зелом і цвітом, які не могли не забуяти.

Нині в неї трапилась така мить. Олена Левківна відчула її наближення, мабуть, тоді, коли, зоставшися сама в хаті, стала перегортати книжку... Книжка лежала на столі серед Михайлових підручників та зошитів, і Олена Левківна зацікавилась: а над чим же трудить-мозолить очі її син? Пожовклі сторінки пахли цвіллю та вогкістю — так пахне папір, що довго пролежав у темному, затхлому кутку. Пробігла поглядом один-другий рядок, і вони начебто зосталися поза її свідомістю, та тільки здалося так спочатку... бо за хвилину зазвучали дивною музикою в мозку, й Олена Левківна ще раз перечитала:

Десь підвода далека в полях гуркотить.
Хто, куди та до кого прямує?
Зірка пада ясна і дугу розкида
На широкому темному небі.

І вже, перечитавши, вмить уявила собі медвинецькі нічні поля, повиті сивою млою, білу дорогу, осяяну смутком повновидого місяця... уявила далеку підводу... уявила мерехтливу падучу зірку, її молочний слід, що хутко згоряє... І вся ця картина пробудила в Олені Левківні такі відчуття, ніби все це насправді відбувалося колись із нею, й падуча зірка саме в її душі зоставила глибокий слід.

Цікаво, а що переживає Михайло, читаючи ці вірші? І чому тягнеться до віршів — яку душевну потребу задовольняють поетичні рядки? Чи пробуджує в ньому гарячу іскру чуже натхнення, чи підносить, вивищує дух?

Олена Левківна знову погортала сторінки.

На мосту, над темною водою
Ти ішла. Летів і танув сніг.
Кволі верби віяли весною,
Вітер грав у свій пустинний ріг.

Очі сяли, як свічки гарячі,
Груди несли нелюдську жагу,
А сліди були такі гарячі
На брудному сірому снігу.

Наче розвиднилось перед нею, бо кожне слово зсередини засвітилось живим світлом, кожне здалось незвичайним, наділеним несподіваною магічною силою. І вона зрозуміла, що ось зайшла зараз у світ Михайлових почувань — саме той, який він беріг у собі і в який може проникнути лише та людина, котра викохала в своєму єстві світ таких самих світлих мрій і почуттів.

Кволі верби віяли весною,
Вітер грав у свій пустинний ріг...

Поетичні рядки стали золотим ключем, яким Олена Левківна відімкнула в собі прозорий, чистий настрій — цей настрій заполонив її і зненацька начебто відкрив очі не тільки на її щоденні клопоти, щохвилинні дрібниці, а й на більше, вагоміше — на все її життя: від далеких витоків до майбутніх днів, що ховались у тумані.

Світло краси відкрило їй очі, відкрив очі той відголос, відгук, яким краса прозвучала в її свідомості. Олена Левківна ясно й просто подумала про те, що її побут, побут

сільської вчительки,— город, корова, кури — має своє виправдання тільки за умови, що в ній ніколи не гаснув і не згасне світлий промінь духу, котрий вона повинна оберігати не тільки для себе, не тільки для своїх дітей, а й для тих багатьох медвинецьких хлопчиків і дівчаток, яким вона має бути за другу матір.

Авжеж, вона має бути другою матір'ю — розумною, люблячою, яка щодня стукає в дитячі душі, заходить туди з добрим словом, із мудрим напученням, із безкорисливою ласкою. Яка щодня поглиблює їхні серця, розширює обрії їхніх почуттів, яка ніколи не відмовить їм у шматку хліба духовного. Вона має бути для них за приклад — як зуміє, хай так і буде.

Очі сяли, як свічки гарячі,
Груди несли нелюдську жагу...

Відчувала, що зараз, у цю ясну хвилину, в неї самої очі сяють, а в грудях пломеніє дивна — така їй зараз потрібна! — жага. Й Олена Левківна хотіла, щоб не минала ця хвилина, щоб високі думки якомога довше не полишали. Так вона почувалась у молодості, в свої студентські роки, й тепер була рада, що молодість не зрадила її, що іноді повертається отаким зворушенням, юними добрими намірами.

Своє життя можна виправдати лише тоді, коли воно віддане іншим,— чи справі, яку ти назавжди вибрала для себе; чи людям, котрі потребували твоєї підтримки; чи дітям, котрих ти народила й пустила в цей світ. І нинішній день свій можна виправдати лише тоді, коли він надійно ліг у підмурівок завтрашнього дня — щасливого, вільного, розумного, роботящого.

Очі сяли, як свічки гарячі...

Таки добре відчувала, що зараз очі сяють, наче й справді стали свічками, й світло їхнє йде з глибини — звідти, де народжувались думки, де зріли бажання, що спинались на крила її волі. Й зараз, на самоті, Олена Левківна не дивувалася зі свого стану, з почувань своїх, бо такі думки власне, ніколи не полишали її, завжди жили в свідомості, віддзеркалювались у вчинках її, у стосунках із іншими людьми.

Добре того дня думалось Олені Левківні.

Та хіба тільки того? А хіба попередні її дні, інші хвилини в тих днях чимось відрізнялись від нинішніх? Нічим не

відрізнялись. Хіба що не завжди знаходила вільну часинку для роздумів, бо час весь її йшов на клопоти, на піклування про інших так, як вода увіходить у пісок. Увіходив і зникав. Та чи безслідно?

Вечорами навідувався до них Степан Кушта. Перед самісінькою війною хтось у бійці вибив йому праве око, то й на війну не взяли його через ту сліпоту. Й характером своїм начебто змінився з того часу — став не такий забіякуватий, поводився спокійніше. Коли раніше нікому з дороги не зминав, коли раніше не попускав нікому нічого, то тепер набрався глузду, або, як говорили в Медвинці, в нього «побільшало олії». А ще казали (так, звичайно, щоб не дійшло до Степана Кушти), що, якби йому заодно й друге око тоді вибили,— і зовсім покращав би чоловік!

За кілька останніх років Кушта вже двічі сидів у тюрмі. Перший раз посадили за те, що покрав рибгоспні сітки (на великому медвинецькому ставу здавен тримався рибгосп), а вдруге довелося скуштувати Степанові суворого режиму за те, що пробував підпалити хату Максима Лебедя. Хата лише зайнялася, її одразу пощастило погасити, але Кушта попався. Чи хтось там бачив його посеред ночі, а чи просто знали, що ніхто на таке не здатен, тільки Степан Кушта, який завжди був через щось там із Максимом Лебедем на ножах, але його таки змусили зізнатись, і чоловік одсидів стільки, скільки мав одсидіти.

Найцікавіше ж було те, що Кушта, після першої своєї відсидки, одружився з учителькою молодших класів Настею Василівною. Весілля справили голосне — гуляли кілька днів, грала духова музика, зійшлося півсела. Кушта, що ніколи не відмовлявся від чарки, на своєму весіллі майже не пив, щасливо посвічував здоровим лівим оком, і всі казали, що Настя Василівна й Кушта — пара нівроку, а якби Степанові колись повезло в бійці, тепер ось пара й зовсім би гарна була.

Кушта не любив розказувати про свої відсидки — просто обминав це в розмовах. Але саме через те, що він побував у допрі, і не в одному, то в селі його побоювались, і Степанові було приємно, що його побоюються. Після одруження з Настею Василівною він частіше з'являвся в клубі, коли там крутили кіно, в приклубній бібліотеці, де більшість книжок про війну або ж брошури з агротехнічними порадами, а також подеколи навідувався до того чи іншого медвинецького вчителя, щоб погомоніти. Найчастіше, мабуть,

приходив до Шкаруб. А гомоніти міг про будь-що, викладаючи все, що йому було відоме.

— О, знову твій Кушта йде,— казав у таких випадках Никін Іванович своїй Олені Левківні.

— Він такий мій, як твій,— відповідала Олена Левківна. В їхній сім'ї всі жартома вважали, що ото Кушта ходить до них для того, щоб побачитися й поговорити з Оленою Левківною, бо, мовляв, до вчительок не байдужий.

Кушта поволеньки переступав поріг, поволеньки знімав шапку з голови — ту шапку чомусь носив навіть у спеку. Вітався неквапливо. Як правило, десь на ставу коло риби голос у нього був грубуватий, а тут раптом зовсім мінявся — ставав і тихіший, майже зовсім тихий, і солодкий, медовий, а також украдливий, лагідний. Наче з уст його лялась не звичайна людська мова, а вуркітливий потічок патоки. До того ж майже за кожним словом прокашлювався, прочищаючи горло,— дбав, либонь, щоб той потічок був іще милозвучніший.

— А я оце,— завжди починав Кушта,— йду мимо вас і думаю, чи не зайти провідати.

— Заходьте, заходьте,— привітно запрошував Никін Іванович, якому було приємно погомоніти з Куштою про всяку всячину.

Він запитливо позирав на Олену Левківну, начебто чекав, що й вона має запросити гостя теж.

— Спасибі, що навідались,— казала вона від своєї роботи — від печі, від швейної машинки, від учнівських зошитів.

Для одвідин Кушта завжди мав привід — ніколи не приходив із порожніми руками. Але новину свою приберігав на самісінький кінець розмови, коли, здавалося, все переговорено, а більше нема про що. Тоді особливо запопадливо брався покашлювати, прочищаючи горло й готуючись викласти новину, яка для Шкаруб іноді зовсім і не була новиною, але вони не зізнавалися в тому.

Й на цей раз, коли на порозі почулося знайоме покашлювання, вже знали — Кушта щось приніс.

А він поволеньки зайшов, важкувато потупцявся коло дверей, далі так само важко всідався на стільці, який верескливо порипував і постогнував під дебелим тілом. Зрештою, всівшись зручніше, Кушта доброзичливо всміхнувся відразу обом старшим Шкарубам, які в цей час дивилися на нього, далі виждав слушну мить, коли Михайло відірвався від книжки,— гість упіймав його швидкий погляд і доброзичливо всміхнувся хлопцеві. Пошукав лівим оком

Таїсу, але її десь не було, то, звичайно, залишив у запасі усмішку й для неї.

Починав розмову Кушта з того, яка стоїть надворі погода. Сьогодні видався сонячний день, хоч і не спечний.

— Погода сьогодні славна,— сказав Кушта й прокашлявся.

— Весела,— згодився Никін Іванович. Мав звичку докидати кілька слів до того, що казав Кушта, дозволяючи таким чином говорити Степанові про що завгодно.

— А чули, що в Катюжинцях учора випав град? У полі йшов дощ, а над селом періщив такий град, що все пообносив у садках, побив городи. Курям пароки позабивав, шибки повиносило.

Розказував і всміхався лагідно, наче розказував веселе.

— Хіба в нас не такий навесні пройшов? — докинув Никін Іванович.

— І в нас,— згодився Кушта. Й пригадав: — Фійона йшла кудись, то їй гульомаху набило на лобі, як сливу... А собака в Щербини? По мізках йому дало — й на своїх кидався, не впізнавав. Десь аж на третій день отямився. А це ж могло і людині поцілити так, що пароки забити.— Він весело засміявся — зуби в нього були рівні, білі.— Було б цікаво, правда?

— Що ж тут цікавого? — не втямив Никін Іванович.

— А чого ж? Цікаво. От як це так виходить, що ось ця людина вважається сповна розуму, а інша — ні? Як наш медвинецький Явтушко,— заговорив про сільського придуркуватого чоловіка, без якого, мабуть, жодне село не обходиться.— Явтушко цей наче такий, як і всі інші люди, а щось усе-таки й не так... Звідки береться отой безум?..

— Хвороба,— пояснив Никін Іванович.

— Еге ж, хвороба,— не згодився Кушта.— Для нас воно й хвороба, а для нього? Для Явтушка зовсім не хвороба, йому так добре. Зате ми йому, либонь, здаємося ненормальними, хворими. Як ви думаєте?

— Може, й так,— згодився вчитель.

— А от уявіть,— червонястий вид Степана Кушти, що пашів здоров'ям, зайнявся натхненно,— уявіть собі, якби раптом усі показилися, поставали такі, як Явтушко, і якби зостався один здоровий чоловік, що б тоді сталось? Чи вважали б його за здорового? І хто вважав би?

— Ну, придумали, Степане! Такого не може бути,— обізвалась Олена Левківна.

— Не може бути, а от якби сталось? Тоді ніхто не вважав би його за здорового, навпаки, всі придурки думали б, що вони розумні, а той — дурень, ось.

— Може, й так,— сказав Никін Іванович.— Але ви все поставили з ніг на голову.

— А чого ж? — гарно всміхнувся Кушта.— Іноді хочеться й на голові постояти, подивитись, як воно все виглядає.

Михайло читав книжку, але прислухався до розмови одним вухом. Його в Кушті приваблював, як йому здавалось, якийсь несподіваний спосіб думання, розум, який намагався звичне повернути на всі боки, щоб, може, побачити в ньому незвичне, подобалось, що Кушта до всього ставився насмішкувато, хоч відштовхувало те, що він навіть за чимось добрим неодмінно старався роздивитися другий бік, котрий, як правило, був поганий.

— От ви мені скажіть,— примруживши ліве здорове око Кушта, й зір його при тому погострішав.— Що таке людина?

— Це всі знають,— поблажливо всміхнувся Никін Іванович.

— Усі знають, а ви мені скажіть.

— Ну, людина — це ви... Це він,— кивнув головою на Михайла.

— А хліб оцей,— Кушта наблизився до столу, взяв у чорні руки надрізаний буханець хліба,— хліб оцей не людина?

— Авжеж, ні,— й зовсім поблажливо сказав Никін Іванович.

— Як же тоді виходить? — запалився Кушта.— Хліб — не людина, картопля — не людина, вода — не людина, а з усього цього людина й робиться, бо їсть і п'є, живе ним. Якби не їла й не пила, то померла б.

— Воно так, але й не так. Ви все механічно валите докупи, Степане, забуваючи про якісні переходи.

Кушта вислухав із таким виглядом, наче мав ось-ось почути остаточну відповідь на своє запитання і, не почувши її, з попереднім запалом сказав:

— А я так думаю, людина — це все, що ото є на землі. Це й вода, й повітря, і хліб, і картопля. І те, на що людина дивиться, і те, про що думає. Одним словом, земля.

— Як це земля? — скептично гмукнув Никін Іванович.

— А так! Бо якщо є земля, то й людина є, а землі не буде — не буде й людини.

— Дуже просто й водночас дуже складно. Ваше визначення не дає відповіді на запитання.

— Що? — не втямив Кушта.

— Й ви часто думаєте про таке?

— Як коли...

— Над цим ламали голови найвизначніші генії й, либонь, нічого не добились, а ви хочете кавалерійським наскоком.

— Вони самі по собі, а я сам по собі.

— В кожного має бути своя власна відповідь на цю проблему, це правда. Але ж не так просто,— знову поблажливо всміхнувся Никін Іванович.— Вода, картопля...

— Може, моє просте правдивіше за їхнє непросте.

Кушта ще хотів сперечатись, але, видно, почувався ображеним, що не хочуть зрозуміти його думок, відкидають їх. Замовк і став дивитись у вікно, ніби там вишукуючи причіпку для іншої розмови. Й тут обізвалась Олена Левківна.

— Я от розумію вас,— звернулась до Кушти.— Як ви про людину й про землю сказали.

Никін Іванович глузливо докинув:

— Із землі вийшла, в землю піде.

— Може, й не в землю,— заперечив Кушта, втративши, либонь, хіть до суперечки.

— Куди не піде, а тільки не пропадає назовсім. Вона завжди є. Й тоді, коли ще не народилась, то вже є, і тоді, коли померла. Бо не може вона з'явитися ні з чого, нізвідки. Значить, весь час є,— мовила Олена Левківна, звертаючись до Кушти, й очі в неї запалали раптово, наче то вона якусь таємницю свою виказувала йому.

Никін Іванович цікаво й водночас наче недовірливо дивився на дружину — поміж собою вони давно вже не вели таких розмов.

По мовчанню обізвався Кушта:

— А ви думали коли-небудь про тих, що от могли б народитись, а не народились?

— Як же про них думати, коли їх нема? — запитав Никін Іванович, і знову до нього наче повернулась недавня зверхність.

— Нема й тих, що померли,— вперто крутнув головою Кушта, позиркуючи лівим оком на Олену Левківну, мовби саме від неї чекаючи на підтримку,— але ви ж про них думаєте!

— Ну, Степане, ви змішали грішне з праведним.

— І не змішав! Ви подумайте, подумайте! — наполегливо вимагав од Никона Івановича.— Могло ж у мене народитись двоє, а не одне дитя? Могло. Й так само в кожного. То я про тих, що нема, але могли бути... Розумієте?

Никін Іванович поблажливо знизав плечима.

— Я от про них,— гарячкував Кушта.— Як про них думати — вони є насправді чи їх нема? Ось тепер є вони, га?

— Та де ж вони...— майже тихо заперечив Никін Іванович.

Кушта наче не почув його:

— А якби понароджувались вони всі, багато-багато, життя їхнє теж було б таке саме, як наше, чи якесь інше? Якщо таке саме, то, виходить, життя таке саме буде й через сто років.

— Як же воно так виходить?

— Виходить! Бо вони що, якісь інші? — Й подумавши, додав: — Ну, якісь інші, звісно, але ж і такі самі.

Й після цього всі вже позамовкали, навіть Кушта Степан. І скоро в нього став такий вигляд, ніби чоловік шкодував за всім тим, що набалакав тут. Якось наче незручно стало за самого себе. Примусив себе всміхнутись, хоч те вийшло в нього силувано, й сказав:

— Ну, я тут наварнякав, що й сам не можу повірити в свою балаканину.

Олена Левківна поглянула на нього так, наче заперечувала, й Никін Іванович теж знайшов за потрібне сказати:

— Чого там, Степане, це добре, що ви думаєте.

Михайлові, котрий прислухався до розмови, стало соромно за батькові слова, й він низько опустив голову над книжкою.

— Що ж то за думання, коли воно неправильне,— вже наче лаяв сам себе Кушта.— А от думати правильно я не годен. Так, аби наперед знати, що я правильно думаю, не помиляюсь.

Никін Іванович примружився — кепкує з нього Кушта чи ні? Либонь, ні, хоч удачу має таку, що всього сподівайся від нього.

— Піду я,— мовив Кушта. Підвівся, потоптався трохи на місці й знову сів. І коли сів, то всі зрозуміли, що Степан ось має сказати, нарешті, те, заради чого навідався.

— Вам не казали нічого? — спитав Кушта.

— Ні, а що? — стрепенувся Никін Іванович.

— Як нічого? — щиро здивувався Кушта.— А Насті...— Він затнувся на мить, думаючи, чи називати свою жінку по-батькові, й провадив далі: — А Насті Василівні вже загадали, щоб післязавтра виходила підписувати людей на позику.

— В кожного своя десятихатка, чи як? — спитала Олена Левківна.

— Авжеж, десятихатка.

— Ну що ж,— мовив Никін Іванович,— треба — то треба... Очевидно, завтра збиратимуть нас усіх для розмови.

— А яка сума з кожного? — спитала вчителька.

— Суми, звісно, вже розписано — з кого яка. Та й не однакові, як завжди.— Кушта хитрувато примружився, губи криво в усмішці витягнулися в один бік.— А я от знаю, по скільки нам.

— По скільки ж? — подивилися на нього цікаво.

— Ну, з Насті Василівни — вісімсот.

— Я минулого разу теж на стільки підписувався,— сказав Никін Іванович.

— А з мене шістсот рівно,— й губи Кушти тепер уже поповзли в другий бік.

— А з вас чому так багато? — щиро здивувалась Олена Левківна.

— Чи я знаю? Не працюю ніде, а маю підписатись на шістсот.

Говорив Кушта таким тоном, ніби водночас і радий був, що з нього хочуть стребувати значну суму.

— А з Насті Василівни — чи не забагато? — запитала Олена Левківна.

— Багато,— спокійно згодився Кушта.— Але має внести й стільки, бо сама ж ходитиме по передплаті, від інших вимагатиме. Як же посміє вимагати від когось багато, коли сама внесе мало? Тут кожне тобі колотиме очі.

— Що правда, то правда,— згодилась Олена Левківна.

Й на хвилю якусь вони всі повмовкали.

Вже через день, у неділю, Олена Левківна ходила по своїй десятихатці підписувати людей на позику. Її десятихаткою був куток, де вони жили, де вже знала кожного й де кожне знало її.

Встала вдосвіта, щоб попоратись. Та й ходити по людях найкраще зранку, коли всі ще вдома, не порозходились по роботах, не порозбігались по всеньких усюдах.

Учора в сільраді хотіли прикріпити до неї уповноваженого з району, проте Олена Левківна сказала, що впорається сама. В душі побоювалась, що чужий чоловік зможе їй зіпсувати розмову з людьми. Бо той, хто зачне впиратись, відмовлятись — наче звертатиметься до уповноваженого, а не до неї. А коли вона піде сама, то, думала, їй не посміють відмовити, бо вона їхніх дітей учить, бо вона живе з ними, і їм не з руки сваритися з нею.

Проте самій не дозволили — прикріпили вчителя фізкультури Андрія Кіндратовича Сака, який відбував армію по війні вже й оце щойно повернувся додому. Андрій Сак не мав учительської освіти, як і не мав ніякої іншої, але чомусь вирішив, що зможе вчителювати.

До кого ж іти першого?.. Чи не до Варки? Почнуть із неї, а там уже видно буде.

Варка саме пекла хліб — у хаті накурено, під стелею слався синюватий дим. Варка виймала з діжі сире тісто, попліскуючи долонями, округлювала його й клала на стіл. Тут же товклось двоє її менших дітей — обоє не в міру чорномазі, широкоброві, з одвислими нижніми губами. Видно, повдавалися в свого батька.

Коли Олена Левківна з Саком зайшли до хати й зупинилися в порозі, то діти з матір'ю позабували про своє й повитріщались на гостей некліпливо, пильно.

— Хліб печете, Варко,— привітавшись, чи то запитала, чи то ствердила Олена Левківна, відчуваючи якусь незручність і вже починаючи шкодувати, що почали з Варчиної хати.

— Печу,— сказала не дуже привітно Варка.

Вона, либонь, миттю пригадала, як ото зовсім недавно навідувалась до вчительки просити за себе. Це ж учителька могла подумати, що пече вона з краденого. Й додала сердито:

— Без хліба не обійдешся. Чи є з чого пекти, чи нема, а печеш.

На печі закашляло старечим голосом і долинуло:

— На хлібі й воді все тримається.

Варка сердито кинула туди, на піч:

— Мовчали б, батьку, а то тільки просторікуєте розумно!

— Я що? — долинуло з диму.— Чи неправду кажу?

— Ви все правду кажете, тільки нащо вона здалась!

На печі вмовкло, й Варка вичікувально подивилась на вчителів. Андрій Сак переступив із ноги на ногу, сказав:

— Ми до вас по позиці. Треба, щоб підписались.

У хаті запала тиша. Щось тріснуло-стрельнуло в печі. Варка взяла в руки шмат сирого тіста й так завмерла з ним. І раптом діти, наче злякавшись чогось, одне за одним, тихесенько посунули до дверей, проворно шаснули поміж учителем фізкультури й Оленою Левківною.

Варка, не доліпивши хлібину, поклала на стіл. Узяла з тапчана хустку й вогкими своїми, в борошні, руками перев'язала голову, надавши обличчю хворобливого вигляду.

«Ну, тепер почнеться»,— подумала Олена Левківна, приготувавшись до того, що ось зараз Варка почне сваритись.

Але Варка знову взяла зі столу недоліплене тісто, поляпала з усіх боків, щоб схоже стало на хлібину. Полізла до діжі і, почорнівши з лиця, відірвала ще шматок тіста, знов узялась польопувати по ньому.

Завмерло й на печі — видно, там теж чекали, що Варка вчинить бучу.

А тим часом господиня, поліпивши весь хліб, узялася саджати його в піч. Робила це легко, швидко, наче аж зі злістю. Вчителі ні в сих ні в тих стояли коло порога... Зрештою, Варка зачинила піч заслінкою, поставила лопату в кутку. Й запитала, дивлячись собі під ноги:

— А скільки там?

Видно, передумала сваритись. Може, згадала оту недавню оказію з зерном, то не хотіла нашкодити собі ще більше.

— Шістсот,— сказав Андрій Сак. Потім дістав із кишені список із прізвищами та з проставленими коло них сумами й повторив: — Шістсот.

На печі почулось кашляння — й більш нічого.

Варка тупим ножем зчищала по діжці рештки тіста. Голову туди встромила, надміру заклопотана.

«Ось тепер нарешті вона обізветься так, що почують аж на сусідньому кутку».

Проте Олена Левківна помилилась. Варка згорнула здерте тісто, зліпила з нього такий-сякий ляпанець, поклала в діжу. Щось буркнула, але її не почули.

— Що таке? — наморщив брови Андрій Сак.

Але жінка не повторила сказаного, мовчки підійшла до них і простягнула руку.

— Що? — непорозуміло повторив учитель фізкультури.

— Давайте ручку, розпишусь.

Кожне з них мало по ручці — й Андрій Сак, і Олена Левківна. Обоє швиденько подали, проте вона взяла в Олени Левківни. Тоді Андрій Сак дістав із кишені чорниль-

ницю. Варка стрельнула туди пером, ніби хотіла пробити дно.

— Де розписуватися?

— Слухай, дочко,— долинуло з печі.— А чим же ти платитимеш?

Варка не відповіла, похмуро повторила:

— Де розписуватись?

Олена Левківна показала пальцем. Варка, пильно дивлячись на те місце, підійшла до столу, поклала на розсипане борошно список і дуже повільно, літера за літерою, взялась виводити своє прізвище — Лузгар... Закінчила нарешті і, важко віддихнувши, дивилась на список так, наче не вірила, що вона там щойно розписалась.

— Ну, от і все,— мовив Андрій Сак.

Вона подивилась на нього здивовано. Ніби хотіла запитати — як це, мовляв, усе?

— Гроші дасте зараз чи, може, самі принесете в сільраду?

— Сама,— сказала Варка.

— Що ж ти понесеш? — долетіло з печі.

— А от вас візьму на оберемок та й здам! — сказала Варка. Й не втямиш — жартома чи всерйоз.

— Якби ж прийняли, то чи я проти? Може, ще чимось і прислужився б.

— Прислужитесь! — голосно сказав Андрій Сак і всміхнувся. Олена Левківна теж усміхнулась.

У Варки, що дивилась на них, відтануло обличчя.

— А на скільки підписуються люди? — з печі.

— По людях ще не ходили,— мовила Олена Левківна.— До вас зайшли до перших.

— Це ж чого?

Олена Левківна перезирнулася з учителем фізкультури — що тут відповіси?

— А як інші не підпишуться? — бубонів старий.— Тоді що, виходить, ми найпрудкіші?

Варка знов посварилась на піч:

— Так уже й найпрудкіші!.. Попідписуються, де вони подінуться.

— Еге, еге,— не згоджувався старий.

— Ох, батьку, батьку! — гнівалась Варка до темно-червоної барви на лиці.

Радо зітхнули, коли опинились на вулиці. Тобто зітхнула Олена Левківна, яка саме в цій хаті сподівалась найгіршого, а вчитель фізкультури подивився на неї розуміюче.

— Ну, тепер до Явдошки,— сказала Олена Левківна.

Явдощине обійстя прилягало до Варчиного. Обнесене лісою, аби не заходила з вулиці худоба, а на обійсті рогатий кілок, щоб сушити на ньому глиняний посуд, старенька дерев'яна лавочка під вишнею, покритий торішнім кукурудзинням погрібник. Вікна поперекошувались, косооко дивилися в різні боки. В сінях долівка так вичовгана, наче ти з двору ступаєш у яму.

За столом сиділи Явдощині батько й мати — Сазонт і Марфа Хрущі. Перед ним стояв полумисок із вареною в лушпайках картоплею і велика сільниця. Сазонт тримав у руках облуплену картоплину, білу й розсипчасту, хукав на неї.

Він обрадувався появі вчителів.

— Бачите,— зустрів скаргою,— моя стара шкодує олії до сніданку, доводиться їсти картоплю без олії.

— Солі ж не жалію, то чого тобі треба,— глухувато відказала Марфа.— Олії лишилось на денці, хай постоїть, бо де потім дістану.

Видно, вже отак пересварювалися давненько. Були обоє схожі між собою — низькі, вузькоплечі, худі. Обличчя темнаві, з однаковими, либонь, і зморшками, не лише з однаковими поглядами невеличких, дрібно посаджених очей.

— А де Явдошка? — спитала Олена Левківна. В цій хаті всім заправляла вертка, навриписта Явдошка, й учителька знала, що про діло можна говорити лише з нею.

— В колгоспі,— сказав Сазонт.

Тепер уже хазяї позирали на них зацікавлено. А що вчителі не поспішали викладати, що саме привело сюди, то Сазонт по короткому мовчанню спитав:

— Може, без неї обійдемось?

— А чому ж не обійдемось? — згодився Андрій Кіндратович.— Звісно, обійдемось. Ми оце по позиці, треба, щоб ви підписались.

— На позику? — звів ріденькі брови Сазонт, і очі під ними наче ще більше повужчали й поглибшали.— Можна було б підписатись, але зараз грошей нема.

— Зараз нема, то завтра будуть!

— А якщо й завтра не буде?

— Без грошей не сидите,— впевнено кинув Андрій Кіндратович.

Нарешті Сазонт узявся їсти охололу картоплину. Якось весь одразу посмутнів, поскучнів і наче віддалився з цієї хати хтозна-куди.

— Без грошей не сидимо,— обізвалась Марфа,— та й на грошах не сидимо.

— Послухайте,— наполягав Андрій Кіндратович.— Ви так усе це кажете, ніби ми,— кивнув на примовклу Олену Левківну,— для себе просимо.

— Чого ж для себе,— тихенько заперечила господиня. При гостях їй чомусь їжа не лізла в горло, то взялась вишкрябувати горщик.

— Не для себе, а для держави,— взявся пояснювати учитель фізкультури.— Ми недавно таку війну пережили, сутужно з усім, а ви про це й думати не хочете.— Говорив різко, щиро, і в нього на шиї та на лобі понапинались жили.

— Чого ж, ми думаємо,— дивлячись на картоплину, відповів Сазонт.

— Думаєте, а помогти не хочете! Сіли на свою калитку з грішми й сидите!

Аж Олені Левківні стало незручно від тих слів — ну яка у її сусідів могла бути калитка з грішми!

— Та чи ми що кажемо? — не дивлячись на вчителів, провадив Сазонт.— А тільки Явдошка нас потім поїдом поїсть, коли ми самі спробуємо підписатись.

— То чи ви їй не батько?

— Батько,— згодився.

— Чи ви їй не указ?

— Явдошка указ і нам і собі.

— А з яких це пір яйця вчать курей?

— Коли треба, тоді й вчать.

Олена Левківна знала, що тут нічого не доб'єшся ні просьбами, ні вмовляннями. Бо Хрущі такі, що наче й згоджуються з тобою, наче й не сперечаються, а от по-своєму зроблять, хоч би й що ти там говорив.

— Явдошка на обід приходить?

— Коли як,— відповіла мати.

— Ми ще навідаємось.

Вчителі повернулись іти, то обізвався Сазонт:

— А скільки там на Явдошку покладено?

— Що покладено? — спалахнув Андрій Кіндратович, який мав здатність раптово обурюватись і раптово відходити душею.— Це діло добровільне.

— Ну, скільки там добровільно... покладено?

— А залежить од Явдошки. На скільки захоче, на стільки й підпишеться.

— Якби-то так,— мовив Сазонт.

— А може, на цей раз і так,— в Марфиному голосі прозвучала надія.

— Еге, сподівайся на вашу свідомість,— сказав Андрій Кіндратович.

— А що? — Сазонт уже здирав лушпайку з іншої картоплини.— Он скільки тих облігацій лежить у нас, а хоч одна виграла?

— Іще виграє,— пообіцяла Олена Левківна. Непевно так, упівголоса пообіцяла, відчуваючи якусь незручність.

— В інших багато виграла? — бубонів Сазонт начебто в надкушену картоплину, що тримав у руці.— Я не чув, щоб у нашому селі вигравали.

— Я виграв,— сказав Андрій Кіндратович, і щоки в нього взялись раптовим рум'янцем, хоч він таки сказав правду: минулого року на одну зі своїх облігацій виграв двісті карбованців. За ті гроші купив темні штани в вузеньку смужечку, які одягав у школу на уроки.

— А навіщо вам гроші? — буркнув у картоплину Сазонт.— Ви робите за гроші, то вони вам не потрібні. А тут робиш за трудодні, не за гроші, й на облігації нічого не виграєш.

— Та ще виграємо,— м'яко, примирливо мовила Марфа, бо вже знала свого чоловіка. Інші сварились між собою, надриваючи голоси чи за груди беручись, а Сазонт міг посваритися з будь-ким тихенько, вкрадливим голосом.

— То ми з Явдошкою про все договоримося,— сказала Олена Левківна й ступила до дверей, щоб іти.

— Еге ж, з Явдошкою, з нею,— майже весело згодилась Марфа,— бо ми хіба знаємо щось? То все Явдошка...

«І як би вона, либонь, зажурилась,— подумалось Олені Левківні,— якби оце зараз Явдошка прийшла додому».

Сазонт і не здумав обернутись, коли за ними рипнули двері.

— Ох і жмикрути,— сказав на вулиці Андрій Кіндратович.— Добре, що тепер такі часи. А колись же з них куркулі були б, експлуататори трудового народу!

— Вони не такі, Андрію Кіндратовичу, повірте мені.

Далі вулиця спускалась трохи вниз, а тут, мимо глинників, по горбку тягнулась до ставу. Над глиняниками жила Фійона. Хата в ней — довга, присадкувата, страпата стріха обвисає низько, й хата блимає вікнами спідлоба, недовірливо. Хата не обгороджена, подвір'я витоптане, порожнісіньке, навіть не росте чомусь на ньому ні шпориш, ні щириця.

Коли підходили, то ще звіддалік помітили — майнуло щось по обійстю, не інакше, як Фійона, й зраділи: її також застануть удома... На їхній стукіт у двері ніхто не відгукнувся. То відчинили самі. В хаті — нікого. Де ж вона могла подітись, коли ось щойно майнула перед очима?

— Фійоно, де ви? — покликала Олена Левківна.

У відповідь — тиша. Андрій Кіндратович тямуще підморгнув Олені Левківні й, ступивши вперед, зазирнув під дерев'яний полик. Мовляв, коли ти, прочувши про наші відвідини, надумала сховатись, то ми тебе знайдемо. Під поликом було порожньо, тхнуло злежалим сміттям, несло кислим духом. Учитель фізкультури став на полик і зазирнув на піч — теж нікого.

— Та не шукайте, може, її й удома немає,— мовила Олена Левківна.

— А чого хата відчинена? Ні, вона таки десь ховається.

І задумався — куди ще зазирнути, де може бути схованка? Заглянув під піч, у штандари. Там лежало двоє чобіт, підошвами до Андрія Кіндратовича. Він уже хотів випростатись, та здивувало, що чоботи б самі отак, носаками до долівки, лежати не змогли б.

— То ви, Фійоно? — не вірячи сам собі, поспитав учитель фізкультури.

У відповідь почулося сопіння.

— То ви? — вже певніше запитав Андрій Кіндратович.

— Та яка ж хороба, як не я! — долинуло сердите, глухе.

Чоботи заворушились, наче мали намір вилізти зі штандарів, і Андрій Кіндратович завбачливо відсунувся вбік. Був трохи розгублений (невідомо, якої тепер заспіває Фійона), але й гордий, що його не зуміли обдурити.

За якийсь мент перед учителями вже стояла розчервоніла, в наллятими кров'ю очима Фійона. Ніврокуобою жіночка, тільки обличчя мала блякле, схоже на картопляний листок, що зростав у затінку, а по обличчю ще й ледь помітні плямки розкидано, рудаві.

— А що ви робите в штандарах? — спромігся запитати вчитель фізкультури, який і сам ще не оговтався.

— В печі хочу палити, паливо таке-сяке визбирую,— збрехала Фійона.

— Доброго дня вам,— знайшлась Олена Левківна, яка стояла трохи збоку й переминалася з ноги на ногу.— А ми до вас по ділу.

— Хіба до мене може бути якесь діло? — буркнула Фійона. Обібрала павутиння на ліктях, витерла об фартух руки.

— Яке до всіх, таке й до вас.

— То добре, що я для вас рівня з усіма,— в голосі її наче й справді прозвучала радість.— А що таке?

— На позику підписуємо,— різкувато мовив учитель фізкультури.— Треба, щоб і ви підписались.

— Добре,— сказала Фійона.

Вчителі, що не чекали на таке, обоє зраділи. От тобі й на! А вони ж думали, що Фійона від них аж у штандари заховалась!

— Зачекайте трохи, я зараз,— мовила Фійона і миттю зникла в сінях.

— От бачте! — підморгнув учитель фізкультури Олені Левківні.

— Чого не буває,— стенула плечима.

Ще постояли трохи, а потім посідали на лаву, бо Фійони все не було. Через одчинені навстіж двері зайшла стара облізла кицька. Поглянула на гостей, потім, кілька разів зупинившись і прогинаючи спину до самої долівки, наблизилась до Андрія Кіндратовича, потерлась об його ногу, далі підійшла до вчительки. Кицька мала такий вайлуватий, сонний вигляд, що мимоволі хотілось позіхнути.

Скоро в сінях щось легесенько так зачалапало, й спершу вони побачили гребенясту півнячу голову, далі довгу червону шию — і сам півень важкувато й погордно став на порозі. Кицька скочила на полик, там улягласъ, а півень узявся щось клювати коло порога.

— Куди це вона вискочила? — зрештою непорозуміло обізвався Андрій Кіндратович.— Казала, що збирається в печі палити...

— Що ж, підемо,— зітхнула Олена Левківна. Вже здогадалась, що Фійону сьогодні не дочекаються.

Учитель фізкультури теж зрозумів, що їх одурено, і раптово аж почорнів із лиця.

— Вона що — посміла втекти?

— Гайда, пора,— не хотіла прямо відповідати на його запитання Олена Левківна,— бо в нас іще ходити й ходити, а підписалась поки що одна Варка, більше ніхто.

— А якби почекати? Має вона колись прийти! Ночуватиме ж вона вдома, не де-небудь.

— Е-е, не знаєте ви Фійону, а я вже знаю трохи, бо живу в сусідах, та й наслухалась багато. На нашому кутку

про кого найбільше розказують усякої всячини? Про Фійону.

— Що, й про цю оказію теревенитимуть?

— А чому ж і ні? Вона перша роздзвонить усім про те, як обдурила нас.

— Треба її провчити! — погрожував запальний за вдачею вчитель.

— Еге ж, провчите... Не знаєте ви Фійону...

Пантелей Пекур сидів на призьбі й грів старі свої кості. Йому завжди холодно. Цілісіньку зиму не злазив із печі, й коли здавалось, що дуже вистигло під ним, то, лежачи на черені, взував і валянки. Так само і в спеку було йому замало тепла, впугувався, ніби ось-ось із літньої ясної хмари мав упасти сніг.

— Дідуню, здрастуйте,— привітався Андрій Кіндратович. Привітався запанібрата, бо в душі посміювався як із мерзлякуватості старого, так і з його дивацтв, про які наслухався багато, хоч і жив зовсім на іншому кутку в селі.

— Здрастуйте, коли не шуткуєте,— відказав Пантелей. Собою був показний, ставний, мав білу бороду з рудуватими плямами, очі — вилинялі, кліпаві.

— Грієтеся?

— Гріюся. Сонце гріє для всіх, то чому б не погрітись?

— Авжеж,— великодушно згодився Андрій Кіндратович. І так само запанібрата поцікавився: — Вмирати не думаєте?

Олені Левківні стало незручно, навіть убік відступила — мовляв, то не вона питає, вона сама по собі.

— Ні, не думаю,— підвищивши голос, відповів Пантелей Пекур.— А може, ти думаєш?

— Я молодий,— відказав учитель фізкультури,— я ще пожити хочу.

— І я хочу.

— Хіба не встигли нажитись?

— А ні. Якби нажився, то сам у домовину ліг би й руки на грудях склав.

— Ну й ну! — здивувався Андрій Кіндратович.— Отак надумали б умерти — і вмерли б?

— А що? — спокійно сказав Пантелей.— Людина подеколи вмирає не від того, що час наспів, а від того, що надумала.

— А підстаркуваті, що зовсім уже й з розуму вижи-вають?

— Я не підстаркуватий,— гідно заперечив Пантелей.— Ти біблію читав? У біблії сказано, що раніше жили по двісті, по триста років. А якщо я хочу стільки ж, чого відмовлятись?

— І ви всьому тому вірите?

— Вірю, бо віруючий.

— Хіба вам не набридло ще? Чи ви не нажились? На тому світі відпочили б од цього грішного світу.

— Я не хочу все це кидати.

— Що саме? — не втямив Андрій Кіндратович.

— Світ цей.

— І село Медвинець? — глузування пробивалося в учи-телевому голосі.

— Воно мені найдорожче.

— І мене також? — прискалив лукаве око.

— Ти блазень,— спокійно сказав Пантелей Пекур.— Але тебе теж не хотілося б...

Учитель фізкультури почервонів по-дівочому. Щось, може, й відказав би грубе, але втішило, що Пантелей не хотів покидати і його.

— Так, так,— промимрив учитель,— так... Значить, ве-ликий чоловік Олександр Македонський помер — і все, а ви не хочете — й не помрете?

— Що мені до того, що він помер. Македонський сам по собі, а я по собі, я не хочу.

— Ви тільки послухайте,— звертаючись до Олени Лев-ківни, зареготав учитель, хоч реготати зовсім не хотілось.— Тільки послухайте, що він каже!

— Ви своє кажете, дід своє,— нарешті обізвалась і вона.

Либонь, учитель фізкультури почувався ні в сих ні в тих, бо старого Пантелея явно не брали його глузи і той, ли-бонь, відчував свою вищість у цій розмові. Впевнившись у цьому, вчитель фізкультури якось внутрішньо похолодів, насупився і сказав:

— Ну, ви грієтесь, то грійтесь, а в нас важливіше діло.

Пантелей запитливо звів брову над правим оком, але яке саме діло — не запитав, хоч і відчув сувору переміну в тоні голосу.

— Батюшка вдома чи десь пішов? — запитав Андрій Кіндратович і пильно втупився в дідове прибрезкле об-личчя.

— Вдома,— подумавши, відповів Пантелей і навіть ствердно кивнув маленькою сивою головою.

— Покличте його.

Обидві дідові брови здивовано поповзли вгору.

— А ви зайдіть до хати.

Пантелей зі своєю дочкою Яриною, молодицею років сорока, при згадці про яку в Медвинці лукаво підморгували, частину своєї хати здавали приїжджому батюшці. Баби ремствували, що батюшка міг би поселитися і в старіших, статечніших, про кого б не шушукалися позаочі, що, мовляв, одна дитина в неї невідомо від кого. Хай вона живе так, як їй хочеться, але ж батюшці не гоже поселятися в Ярини, а коли й поселився в неї, то Ярині годилося б розуму набратись, не крутити хвостом, як перше... До батюшки, звісно, ці балачки доходили від тих, що звіряли йому власні й сільські таємниці, від тих, що вважали себе найближчими до бога, але батюшка чомусь ні на що не зважав... А найбільше, мабуть, не зважав тому, що в Ярини була велика чиста хата, що господиня смачно годувала — її запрошували готувати страви і на весіллях, і на похоронах.

Почувши в дворі розмову, що стосувалась його, батюшка вийшов із хати. Привітався м'яким оксамитовим голосом і ледь-ледь схилив у поклоні голову. Був у чорній сатиновій сорочці навипуск, підперезаній шовковим пояском з китайкою, і в ялових, зморшкуватих, добре начищених чоботях. Мав кругле рум'яне обличчя, на якому свіжо полум'яніли повні соковиті губи.

— Ви до мене? — запитав, дивлячись десь понад головами прийшлих учителів. І в голосі пробилося здивування — яке діло могло привести їх до нього.

Учитель фізкультури відчув незрозуміле замішання і, щоб приховати його, навмисне повільним рухом поліз до кишені, навмисне неквапно розгорнув список.

— Єлисей Онуфрійович Кушнірук,— прочитав не поспішаючи, ваговито, й поглянув на батюшку, наче вимагав у того підтвердження, і батюшка ледь-ледь нахилив голову.

Олена Левківна, либонь, уперше так близько бачила батюшку. Зустрічаючи на вулиці, дивилась на нього краєчком ока, бо ж незручно витріщатись, та й батюшка не витріщався, а проходив мимо статечно, з відчуттям власної ваги, тільки в якийсь короткий мент скошуючи на неї кругле своє, опукле око, що спалахувало розумним світлом. І тепер він теж стояв коло неї з гідністю, вочевидь немало

поважаючи свою особу і таким чином наче вимагаючи такої ж поваги й від них.

— Так, Єлисей Онуфрійович,— згодився батюшка,— в миру́ мене кличуть саме так.

— Треба, щоб ви підписались на позику,— сказав учитель фізкультури.

Олені Левківні здалось, наче батюшка на мить втратив у своїй поважності, що на мить ніби опустився з якоїсь височини, де, безумовно, перебував, униз, на землю, де стояли вони, де сидів на призьбі старий Пантелей. Може, то тільки здалось їй, а може, батюшка швидко оговтався, скоро вже знову піднісся на висоту, погляд набув попередньої зверхності й незалежності.

— На що позика? — запитав батюшка. На цей раз він уже дивився на Олену Левківну, наче питав саме в неї.

Учитель фізкультури перехопив її відповідь:

— На відбудову й розвиток народного господарства!

Сказав так, наче батюшка спробував ухилитись, відмовитись, а він уже сперечався з ним.

— Скільки? — запитав батюшка спокійним і рівним голосом.

Андрій Кіндратович знав усі цифри напам'ять, але для певності зазирнув у список — проти батюшчиного прізвища стояла найбільша сума.

— Дві тисячі карбованців,— з видимою зловтіхою мовив учитель фізкультури.

Дід Пантелей, почувши сказане, якось раптово звівся з призьби, постояв-постояв і поволеньки опустився.

Батюшка набрав у груди багато повітря, затримав там, наче пробував його на смак, і важко видихнув. Своїм пожвавленим, загостреним видом учитель фізкультури ніби казав: «Спробуй тільки посперечатися зі мною, я тобі хутко роги поскручую».

— Де розписатися? — запитав батюшка, не зрушуючи з місця.

Андрія Кіндратовича щось само повело до нього, в руках раптово з'явились запобігливість, поспіх — самі з'явились, помимо його волі. Дістав із кишені металеву учнівську ручку, чорнильницю, умочив перо. Ніби побоювався, що батюшка ось зараз передумає й відмовиться ставити підпис.

— Тільки я хочу,— неквапно мовив батюшка, беручи заіржавілу учнівську ручку,— виправити проти свого прізвища цифру.

— Себто як? — не втямив Андрій Кіндратович.

— Я хочу підписатися,— сказав батюшка, підвищивши голос,— на дві з половиною тисячі карбованців.

Учитель фізкультури сполотнів. Усього сподівався від батюшки, тільки не такого. Думав, що той одмагатиметься, доведеться з ним сперечатися, пускаючи в хід стріли красномовства, гострячки яких задля такого випадку годилося б змастити отрутою. А тут...

Батюшка вмочив перо в чорнильницю — й на кінчику пера зателіпалась чи нитка, чи шматок ганчірки, чи ще якийсь непотріб. Андрій Кіндратович почервонів, пальці його самі, мимоволі, зірвали з пера ту гидь, стріпнули, щоб гидь одчепилась... Батюшка, взявши список, подумав, до чого б його прикласти, зрештою приклав до стіни й так розписався. Розписавшись, перекреслив одну цифру навпроти свого прізвища, написав другу, й тоді вже повернув і ручку й чорнильницю Андрієві Кіндратовичу.

— Спасибі,— мовила Олена Левківна.

Батюшка пожував губами, відповів соковитим голосом:

— Хвала господові.

Й тоді учитель фізкультури зважився! Мабуть, лукавий попутав, не інакше.

— А може б, ви й на більшу суму підписалися, батюшко? — випалив учитель фізкультури.

Батюшка, в миру́ Єлисей Онуфрійович Кушнірук, заклав пальці обох рук за шовковий поясок із китичкою і, тонко так усміхнувшись, мовив:

— Гріх, сину мій, гріх!

Назвав учителя фізкультури сином — і це трохи образило того, бо як-не-як він же не з батюшчиної пастви, прийшов сюди не покаятись, а підписати батюшку на позику.

— Чому? — різко спитав, ніби своєю різкістю заперечуючи сказане батюшкою.

— А тому,— прозвучала відповідь,— що більше — то вже гординя, а гординя й пиха — від лукавого, від нього, окаянного!

Учитель фізкультури часто закліпав, намагаючись зрозуміти, але так і не втямив.

— Е-е, забиваєте мені баки,— мовив.

А батюшка, не сказавши більше й слова, повернувся і зник у хаті раптово, як і з'явився.

Закашлявся на призьбі Пантелей.

— Що,— запитав,— підписали батюшку на позику?

— Усіх підписуємо, то й батюшку теж,— сказала Олена Левківна.— Може, він і розсердився б, якби до нього не звернулись, як ви думаєте?

— А чого мені за нього думати, хай він сам за себе думає.

Андрій Кіндратович підступив до діда, простягнув йому своє причандалля.

— Ви, діду, вічно збираєтесь жити на цьому світі, то кому, як не вам, турбуватись про свою державу? Раз батюшка підписався, то вам і сам бог велів... Ось тут, ось тут...

Пантелей довго дивився в список — проти нього стояла незначна сума. Примруживши і мало не клюючи носом у папір, поставив підпис.

— А може, діду,— мовив учитель фізкультури,— ви теж хочете більше внести, га?

Пантелей сказав зразу й твердо, наче свою відповідь давно вже обдумав наперед:

— То, сину мій, від гордині, від лукавого.

Й учитель фізкультури знов нічого не зрозумів.

Череда вже пройшла з поля, а Зірки все не було. Михайло, який мав загнати корову до хліва, подумав, що, може, вона пристала до якоїсь іншої череди (кілька кутків у селі мали окремі гурти), що скоро прибʼється додому, та час поволі спливав, сонце сідало все нижче, й хлопець почав тривожитись по-справжньому. В думках полаяв Таїсу, яка вчора подалася в гості до баби Килини в Нову Греблю, наче сестра була винувата в тому, що корова припізнювалась... Поникавши по подвірʼю, повиглядавши на шлях, замкнув хату (мати з батьком уже другий день ходили по позиці), ключ поклав під камінь на причілку й надумав пробігтись тією дорогою, якою худоба повертається з поля.

Вечірнє село курілось димками, то з тієї хати, то з іншої смачно пахло кулешем чи юшкою, і Михайло мимоволі ковтав слину. Ось із одчинених дверей хліва долинуло шумне поцвіркування молока — тут уже доїли корову. Й дивна тривога знову стисла хлопʼячі груди.

Зминув з дороги й подався бічною вулицею, що вела до ставу. Мабуть, вулиця була стара-престара, бо загрузла в землю глибоко, а з обох боків над нею темніли зарості бузини, дерези, блекоти, які наче огороджували людські

городи. Все це терпко, дурманно пахло, паморочило голову й наче вибивало з Михайлової голови думки про корову, примушувало думати про Марійку Мельник, з якою вчився в одному класі і якій минулої осені, коли всім класом ходили зрізати колгоспні соняшники, крадькома дав велике червоне яблуко, принесене матір'ю з базару. Марійка тоді весело засміялась і чомусь довго те яблуко не бралась їсти, тримала за кохтиною, й Михайло переживав, щоб вона не віддала кому-небудь.

Тепер літні канікули, він уже з тиждень не бачив її, а дуже кортіло побачити — і уявляв, що от варто ступити ще кілька кроків, як назустріч з'явиться Марійка... Але вулиця слалась порожня, ніхто не йшов, і в грудях Михайлових тануло щось холодне, болісне, і чомусь перехоплювало подих.

Думав знайти Зірку коло ставу — тут корова іноді відставала від череди й допасалась, але ні в лузі, ні поміж лозами не вгледів. Питав у кількох людей — може, їм стрічалась, але Михайлові одказували, що ні, не бачили... А може, корова вже дома? Заблукала десь і тепер повернулася, сама зайшла в хлів і стоїть неприв'язана, чекає, коли їй кинуть оберемок гички й почнуть доїти? Від цієї думки Михайлові стало легше, так, наче Зірка вже справді знайшлась, а йому тепер тільки й зосталось, що прив'язати її. І чимдуху погнав од ставу додому темною вуличкою, в якій посутеніло, погнав так, аж у голові калатало.

Відчинив двері хліва — порожньо. Не хотілося вірити своїм очам, навіть кулаком тернув по них, навіть ближче до жолоба ступив, наче Зірка там стояла і її слід було лиш побачити...

В дворі його перестріла мати.

— Де Зірка? — спитала. І з голосу чутно, що вже хвилюється, а тому Михайлові стало на душі терпко, важко і водночас кривдно: адже ні в чому не винуват!

Але провинно опустив голову.

— Я тебе питаю — де корова?

Обличчя в матері темне, наморене, губи позапікались, і в очах стояв глибокий сухий блиск. За оцих кілька днів ніби схудла й поменшала, й голос її наче звітрився, став плюсклий, як осінній колосок.

— Мамо, я до ставу бігав,— узявся виправдовуватись Михайло,— скрізь шукав, а її не видно.

— Я вже питала чередників, казали, що Зірка йшла з поля з худобою.

— Я й по городах дивився...

— Погано дивився, раз корови нема в хліві.

Сказане він сприйняв як наказ і побіг із двору. Як-не-як, а в їхньої Зірки таки скажений норов, чередники не хочуть її пасти, а коли вже пасуть, то дістається їй од них, бо їм і від неї дістається. Така вредна, що коли наміриться зайти в шкоду, то бий не бий — однаково не зупиниш. І не зупиниш її, коли раптом, десь у полі, закортить їй води. Тоді задере високо рогату морду і так рвоне з череди, що ти її не доженеш, навіть не пробуй. А напившись води, вона, мов не бувало нічого, повернеться собі назад до гурту.

Де ж це вона тепер? Михайло бігав по вулицях, зазирав по дворах, по чужих городах. І чого він сьогодні не вийшов зустріти череду до гатки, як то йому завжди наказувала мати і як він іноді робив? Багато людей виходять стрічати корів аж до гатки, що веде з поля через став, а до їхньої Зірки і сам бог велів виходити. Тепер би не мав цієї мороки. Хоч Зірка в них і вредна, але раптом пропаде, заріже її хтось крадькома — де ще дістануть корову?

І раптом стало так шкода вредної, клятої Зірки, що сльози самі набігли на очі, зволожили щоки — і він заплакав, навіть не відчуваючи свого плачу. Зірко, де ти, хотілось крикнути в темряву, ніби корова могла почути й відповісти. Зупиняв якихось людей, вони, здивовані його виглядом, відповідали, що ніде не бачили Зірку, й хлопець біг далі. Тепер уже картав себе за все те, що робив цілий нинішній день, за все, про що думав, замість того, щоб думати й пікдуватись про Зірку. І, чудний та дивний, лаяв себе, що осмілювався так думати про Марійку Мельник, що згадував, як подарував яблуко, а вона довго чомусь не їла.

І він, лихий на неї, аж спинився, аж ногою об землю тупнув, наче тут і Марійка в чомусь завинила.

Набігавшись і наплакавшись, Михайло ще поникав коло млина, заглядаючи попід глиняними кручами, а потім сів на траву, в розпачі охопив руками голову. Так просидів якийсь час, не зважуючись іти додому, бо знав, що там на нього чекає кара й ту кару він заслужив. Але кари не минути, хоч як довго він би сидів коло млина, й Михайло, зрештою, звівся і з важкою головою почвалав додому. Що буде, те й буде, і чим швидше — тим краще. Після покарання завжди стає легше, то ліпше вже швидше.

Підкрався в темряві до самої хати, й тут рішучість покинула його. Казав собі ступити на обійстя, а ноги самі

понесли його в рів, зарослий лопухами та глухою кропивою, а звідти вже — за хлів. Тут, у блекоті, що нахилялась до його обличчя лапатими вогкими листками, притулився спиною до стіни, теплої після денної спеки, й заплющив очі. Й тоді для нього позалишались тільки запахи рослин, що вночі так погострішали, та ще ближчі й дальші нічні звуки села. То хтось засміявся коло Варчиної хати, то долинув гуркіт воза від колгоспної контори, то наче в небі прокотився далекий грім — кудись летів літак.

Так він був ладен просидіти всю ніч.

Чув, як рипнули сінешні двері, й нащулив вуха, сторожко прислухаючись.

— Михайле,— долинуло материне.

Ну що ж, хай кличе, але не докличеться. Він шукав Зірку, але не знайшов. Ось нехай дочекається ранку, тоді знову шукатиме — все село оббігає, всіх людей перепитає, поля обгасає, а таки знайде. Знайде, якщо вже навіть немає її... І раптовий біль ухопив за горло, й хлопець відчув, як на очах затремтіли, бубнявіючи, сльози.

Чутно, мати пройшла подвір'ям — десь, либонь, подалась на вулицю. Незабаром повернулась і — мабуть, таки здогадувалась, що ховається неподалік,— знову покликала:

— Михайле, йди до хати. Зірка знайшлася. Сама прийшла до хліва.

Казала не дуже голосно, так, наче знала, що Михайло поблизу, що неодмінно має чути її слова. Спершу хлопець хотів піти на материн голос, та подумав раптом — обманює мати, не прийшла Зірка додому, він би побачив, якби прийшла. Й стало ще важче, ще кривдніше. Ні, не вийде...

Коли мати зникла в хаті, надумав усе-таки заглянути всередину до хліва. Звичайно, Зірка не могла сама прийти, нема її, та треба подивитися... Звівся і, згинаючись та ступаючи навшпиньках, виліз зі схованки, крадькома добрався до дверей хліва. Тут напружив слух, утупив зір — і нічого не вгледів. Тоді, простягнувши перед собою руки, пішов у той куток, де мала стояти Зірка,— й раптом наткнувся на неї. Корова тихо лежала, та коли до неї торкнулись, натруджено засопівши й зітхнувши, підвелась.

Михайло, не тямлячись од радості, взявся гладити її теплу здухвину, а потім — обнімати за шию, гладити й лоскотати поміж рогами, що Зірка найдужче любила. Поцілував її десь коло ока, й корова приймала його ніжність спокійно.

Потім вискочив із хліва, влетів до хати й закричав:

— Мамо, наша Зірка сама прийшла!

Радий, він у ту хвилю забув, що саме від матері почув про Зірчине повернення! А мати, похмура (мала вже переживати за те, де пропав син), раптово розвиднилася з лиця, й воно в неї стало таке добре, яким, здається, ніколи не було. Дивилась на Михайла винуватими очима, й син ніяк не міг утямити — то йому здається чи й справді мати дивиться на нього провинно?

— Мамо,— белькотав неслухняним язиком,— я зайшов до хліва, а Зірка вже там стоїть! Я півсела оббігав, ніде не бачив, а потім, думаю, давай загляну до хліва...— Він на той мент уже щиро не пам'ятав, як, зажурений, тулився до теплої стіни, боячись показуватись матері на очі, як цілий світ був немилий од того, що пропала Зірка,— хоч і навіжена, та все ж годувальниця. Раптом осікся, згадавши, як мати кликала, як сказала про корову, а він спершу не повірив, і запитав пониклим голосом: — А як вона прийшла?

— Дід Пантелей пригнав. Зірка на їхній леваді паслась, поміж лозами.

— На їхній леваді? — скрикнув Михайло.— Та я ж навідувався туди, там не було.

— Кажу ж тобі, Пантелей пригнав.

І вже вкотре за цей вечір і ніч Михайло знову відчув свою провину. Мати, розуміючи його стан, сказала:

— Та за нею це вже не перший раз, ти знаєш. Хотілося б і продати, а хто купить таку? Та й, подумати, цю продаси, а хіба щось краще купиш? Кожне норовить підсунути тобі свій непотріб. Щось путнє на ярмарок не виведуть.

— Мамо,— зрештою, намірився сказати Михайло те, що часто говорилося в їхній хаті.— А якби купити теличку гарної корови й чекати, коли виросте.

— Можна й теличку... Та гарну кожне тримає для себе чи для своїх родичів... А що ви їстимете, поки вона почне доїтись? Та й од первістки багато не візьмеш.

— Якось обійшлися б.

— Е-е, говориш! Без корови нам не обійтись. Та й нікому, либонь, не обійтись... Бери ось вечеряй...

Поставила перед ним велику чашку свіжоздоєного молока, дала грубу скибку хліба. Й таке ж воно було смачне, що Михайло аж примружувався від насолоди, добре розжовуючи житній хліб і запиваючи дрібними ковтками...

...Залишалося ще кількоро людей, яких їм так і не вдалось підписати на позику, а тому наступного дня вирішено йти не зранку чи ополудні по хатах, а ввечері. Навіть не ввечері, а вночі, коли всі вже посходяться додому й коли, власне, на тебе ніхто не чекає.

До такої тактики порадив удатися Андрій Кіндратович — він вважав, що це військова хитрість (і досі відчував у собі армійську жилку — ходив у гімнастерці, в галіфе, в лексиконі траплялось чимало солдатських слів, які вимовляв із якимось тільки йому властивим шиком). Районний уповноважений, що сидів у сільраді й звідти стежив за ходом позики, сказав учора, коли вони звітували про свої успіхи й невдачі, що позика — діло добровільне, тут має відіграти головну роль висока громадянська свідомість колгоспників, якій вони, вчителі, мали б «забезпечити потрібний рівень». Крім того, радив звернути особливу увагу на патріотичний вчинок батюшки, пропагувати цей вчинок, але робити це вміло, щоб не перегнути палицю, щоб не посприяти «розвитку релігійного дурману».

— Хитро ж він закрутив! — І сьогодні вчитель фізкультури й далі захоплювався пропагандистською порадою районного уповноваженого.— Мовляв, з одного боку,— патріотично, давай, так і треба! А з другого боку — не захоплюйся, бо нашкодиш. А як тут утямити, де нашкодиш, а де ні? Хто захотів підписатись, тому не тре було ставити батюшку за приклад. А несвідома баба як зрозуміє? Вона зрозуміє, що позика — це від бога, бо й батюшка підписався. Не роптав, ні, а навіть сам собі цифру виправив на більшу... От як ви думаєте, навіщо то він усе зробив? Та ще перед Пантелеєм? Знав, що старий до вечора всім розкаже?

— А може, він щиро — від серця, від душі? — заперечила Олена Левківна.

Той на хвилю замовк, наче ошелешений її відповіддю.

— Ні,— сказав,— не міг він просто так. Адже піп! — додав як найпереконливіший доказ.

— Попи всякі бувають,— стояла на своєму Олена Левківна.— Он у Новій Греблі, де я народилась, був піп, що співав революційних пісень, і всі про те знали. От повертається з церкви після божої служби й мугикає якусь революційну, й ні від кого з тим не криється. А найчастіше — «Інтернаціонал».

— А може, хитрував? — кислувато так скривився вчитель фізкультури.— Щоб легше сіяти дурман? Бо що ж

це виходить? У церкві псалми править для несвідомих і сліпих розумом, а для себе — комуністичні гімни?

— Ні, хитрості не було ніякої. Він потім і сам церкву кинув, а де з села подівся — невідомо.

— Що ж,— якось наче аж знітився Андрій Кіндратович.— Класові вороги теж усякі бувають. Один тобі впреться, наполягає на своєму, що ти його нічим не зіпхнеш із місця. А другий — хитріший, він тебе обманом старається обійти, крутійством. Другом твоїм прикинеться, рідною душею, а так-таки ворогом і зостанеться.

— Чого ж, і таке буває,— згодилась Олена Левківна.— Тільки той новогребельський батюшка щиряком удався, він такий був, та й усе.

— А може, так поводився, щоб іще якусь душу на свій бік привернути?

— Гм, і давно це стали співати революційних пісень замість молитов?.. І чию б то душу можна так привернути?

— А хоч би вашу! — з незрозумілою зловтіхою сказав учитель фізкультури.

Олена Левківна тільки плечима знизала — сприйняла все те як жарт, не інакше.

Фійону вони таки на цей раз застали вдома. Сиділа при лампі й читала якогось листа. Похмуро глянула на пізніх гостей, похмуро відповіла на привітання — та раптом, згадавши про лист, посвітлішала й подобрішала.

— Від старшого сина звістку маю, від Миколи,— сказала вона похапливо, наче намагалася заткнути вчителям роти.— Він же тепер у мене вчиться в ФЗН. Спасибі вам, Олено Левківно, доводили його до розуму, тепер, може, людиною стане. Хоч і дурний був, хоч і ганяли його з уроків, у куток ставили, а сяк-так випхнули ж із сьомого класу, дали свідоцтво. Слухайте, що пише.— Вона зашаруділа жовтим аркушиком паперу, списаного кривулястими літерами, що похилилися в усі боки. Поводила меткими своїми очима по рядках, знайшла потрібне місце й прочитала: — «Живу добре, щодня ходжу в хвормі, годують у столовці, а якби ви привезли мені трохи картоплі чи крупи, то не пропало б. В общежитії нас восьмеро в одній кімнаті, хлопці попались вушлі, але я їм теж не простак. В одного, з Хмільника він, украли справні черевики, то я на свій чемодан поставив два замки, тепер ніхто не добереться. Багато вчимось і робимо, живемо добре, чого й вам жилаю».

Фійона підвела до них своє м'яке, кругле обличчя, що світилось радістю, і сказала:

— Їх у мене двоє, з обома добре намучилась. У війну вистраждала й потім. Тим, у кого їх по п'ятеро чи по шестеро, легше, тоді менше переживаєш.

— Де ж це ваш Василь? — чемно спитала Олена Левківна.

— Василь? Десь ходить, ніколи хати не тримається. Він у мене нічо хлопець, слухняний. Не те, що Микола, старший. Микола — це урвитель, зарізяка. Може, його той го́род якось переробить, коли село не змогло.

— А город переробить! — весело так, з прихованою погрозою мовив Андрій Кіндратович і, либонь, зразу ж про позику хотів сказати, але Фійона знову заткнула йому вуха своїми словами:

— Я вже до нього раз навідувалась. І що ви думаєте? Худий став, щоки позападали. Здається, тільки очі блищать на лиці, більше нічого нема. І смирніший зробився. Чуєте, пише за вушлих хлопців? Мабуть, там здибалися такі, що мій проти них — тьху, та й годі.

Вона ще говорила щось про свого сина, який тепер вчиться в місті, але вчитель фізкультури, хитрувато глянувши на Олену Левківну, підступив ближче до Фійони і, підвищивши голос до хрипоти, так, наче зараз командував класом учнів, що широко розбіглись по шкільному подвір'ї, заговорив:

— То, Фійоно, добре, що він людиною стане, хай стає, тільки ви нам зараз ось що скажіть! Скажіть, думаєте підписуватись на позику чи ні?

Округлі Фійонині плечі поникли, вся вона згасла, наче щойно й не світилася радістю, і сказала:

— А хіба мені хтось казав?

Нижня губа у вчителя фізкультури здивовано відвисла. Непорозуміло глянув на Олену Левківну — справді-бо, що це їм говорить ця жінка? Чи не приходили до неї? Чи не тікала вона з хати, залишивши їх самих? Чи не ховалася під штандари?..

— Послухайте,— почав Андрій Кіндратович, беручись усе те викласти. Але вчасно прикусив язика. Бо вони ж тоді так і не встигли сказати Фійоні, чого навідувались.

Тут втрутилась Олена Левківна:

— Справді, не встигли сказати, бо у вас клопотів багато, ви все кудись поспішали. От ми й не змогли з вами поговорити до ладу.

— А що там із мене? — майже нечутно проказала Фійона.

Андрій Кіндратович дістав із кишені чорнильницю-невиливайку, з голосним звуком поставив на стіл перед Фійоною. Дістав уже замацаний список, розгорнув. У Сака все кипіло від приступу люті, й він ледве стримувався.

— Ось,— тільки й мовив, показуючи пальцем на Фійонине прізвище.

«Ох, не вміє розмовляти з Фійоною,— билося в голові Олени Левківни.— З нею тре було б про всяку всячину проговорити цілісінький вечір, до півночі, а тоді вже приступати до діла».

— Розписатися легко,— сказала хазяйка.— Я розпишусь.

Тоді Андрій Кіндратович став крити прихованим козирем:

— А ви знаєте, на скільки підписався наш сільський батюшка? На дві з половиною!

— Знаю,— нітрохи не здивувалась Фійона.— В нього грошей повен капшук, то він міг би й більше викинути.

Вона щось черкнула в списку. Вчитель фізкультури, очевидно, був розчарований, що стільки вибігали за Фійоною, а перемога їм начебто далася й легко.

— Це все для себе,— мовив.— Однаково що перекласти з лівої кишені до правої.

— Еге ж,— ледь усміхнулась Фійона.— Нічого не було в лівій, то взяла й переклала в праву. Ото розбагатієш від такого перекладання!

— Кажу ж вам, що ваша позика вам же й на користь піде!

— А піде,— згодилась Фійона.— Без користі ніхто не живе.

Вони залишили її, самотню й притихлу, в порожній хаті за столом, на якому лежав лист од сина.

На вулиці вчитель фізкультури говорив радісно:

— Тепер вона хай платить, хай не платить, нам однаково. Нам аби підпис поставила свій, аби ми позвітувати могли, що всіх охопили.

— Всіх, мабуть, і не вдасться,— засумнівалась Олена Левківна.

— Вдасться! Ми з вами таки вміємо переконувати. Кого добрим словом, а кого — й лихим. Тих, що темні. До кожного свій підхід... З кимось і попанькаєшся, а з кимось — я б і не розмовляв, а тільки кулаком по столу.

— Але ж і то люди, як же так можна? Годилося б послухати їх, зрозуміти.

— Послухаєш та зрозумієш — і сам нюні розпустиш. Знаєш, що правда на твоєму боці, і відстоюй її без довгих балачок, бо ті балачки — тільки заморока, шкода від них... От якби нам Катерину Пекур укоськати, тоді все було б добре. Як ви думаєте, підпише вона?

— Либонь, буде нам трудно,— засумнівалась Олена Левківна.— Адже Грицько, чоловік її, вже підписався, а ми хочемо, щоб і жінка...

— Тут особ-статтяя, тому й хочемо...

Хата Пекурів стояла наче самотиною, відділившись од інших. Якраз десь поміж глиняниками та поміж колгоспним садком, і водночас — ближче до води. Колгоспний садок був колись панським, ріс коло панського цегляного будинку, що високо здіймався на медвинецьких горбках, світячи довкіл червоними стінами й широкими вікнами. В революцію будинок спалили, а потім поступово розібрали по цеглині, використовуючи цеглу хто на що. Зосталися самі лише підвали під колишнім маєтком — у цих підвалах колгосп улаштував льодовню, а також тримав паливне для техніки. Підвали частково позавалювались, і в селі казали, що колись вони були з'єднані ще з тими стародавніми печерами-норами, які нібито в старовину пролягали попід усім Медвинцем і в яких нібито в давнину люди рятувались од татарів. Так це чи ні, тепер уже ніхто не здатен перевірити.

Хата Пекурів стояла найближче з-поміж інших до цього колишнього панського дворища, і в Медвинці подейкували, нібито Грицько зі свого погреба зумів знайти хід до тих стародавніх підземних нор, що він має доступ до золота, завороженого й заклятого, яке нібито там сховане. Дехто, особливо діти, вірили в це, й поголоска про золото надавала постаті Грицька Пекура таємничості й незвичайності.

— А де це ваш хазяїн? — запитав Андрій Кіндратович, коли переступили поріг і опинилися в якомусь наче шарварку, але такому, що мав свій лад: менші діти товклись по долівці й по ослонах, а старші — коло столу, на тапчані. Кожне з них зайняте своїм ділом, хтось, може, й звернув увагу на пізніх гостей, а хтось і ні.

Катерина Пекур стояла коло печі, готувала вечерю. Господиня одірвалась од рогача, й очима, які раптово побільшали, глянула на вчителів. Либонь, миттю втямила, що саме привело їх до неї, і прикро стиснула губи.

— Ви ж уже недавно приходили,— сказала з серцем.

— Подобається нам у вашій хаті,— обізвалась Олена Левківна, якій і справді-таки були до вподоби й ця домівка, повна дитячої метушні, й сама хазяйка, що, либонь, не присідаючи й не прилягаючи, крутилася в роботі, коло своїх дітей.

— Ви знаєте,— щиро сказала Катерина,— я б не мала на вас серця, якби перестала вам подобатися. Навіть рада була б,— докинула не криючись.

— Овва! — тільки й мовила Олена Левківна. Але не розгнівалась на Катерину за її відповідь, ні — такою вже видавалась їй ця жінка, що не могла на неї сердитись, хоч би й що та робила чи казала.

Учитель фізкультури, либонь, побоювався її — прямої, відвертої, що не могла змовчати навіть тоді, коли її слова били та її ж саму.

— Ми до вас прийшли не по любощі,— сказав упівголоса, примирливо, щоб не почути від Катерини, гострої на язик, лиху відповідь.

— Не по любощі, а по дурощі, так? — зуміла підсікти його, й Андрій Кіндратович нічого не відповів, аби не розпалювати хазяйку, бо потім спробуй охолодити її, спробуй приборкати.

Вона зумисне, либонь, не запрошувала їх присісти, то Андрій Кіндратович, сумно поглипавши по хатніх кутках, наче там щось вишукуючи, без запросин усівся на лаві. Потім уже зняв картуза й поклав на колінах. Олена Левківна підійшла до двох малят, що гралися коло мисника, і, присівши навпочіпки, дивилась на їхні цяцьки — кілька огірків, що стояли на трьох або чотирьох паличках і мали для дітей, либонь, правити за худобу, бо й кілочки в них стриміли замість хвостів, і були коротесенькі палички замість рогів.

— Навіщо вам Грицько? — обізвалась Катерина, витягнувши з печі паруючий горщик і солячи вариво крупною, чорнуватою сіллю.

— Грицько ваш, може, й не потрібен нам,— якось зненацька відповів Андрій Кіндратович.

Катерина засміялась — і густі її, мов мітелки, брови зійшлись на переніссі.

— Отож-бо й воно, що не потрібен,— ніби глузувала з учителя.

— Ми до вас! — мовив різкувато.

— Знаю, що до мене,— і сміх її хутенько пригаснув, як і вродився.— Тільки ми вже з вами про все договорились.

— Говорили, але не договорилися,— заперечив Андрій Кіндратович.— Хотілося б...

Хазяйка перебила, не давши доказати:

— Кому видніше — договорились чи ні, вам видніше? А може, мені краще про це знати?

Учитель фізкультури поглянув на Олену Левківну, наче кликав на поміч, але та не помітила його погляду, бо стежила за дитячою грою. Пильно, зацікавлено стежила, ніби саме по це й прийшла сюди.

— Давайте поговоримо спокійно,— мовив Андрій Кіндратович, який і сам не вмів стримуватись, частіше кричав. Але тут мав поводитись обачно, щоб їх не виставили за двері,— від Катерини всього можна сподіватись.

— А чи я з вами не говорила спокійно? І зараз кажу те саме — Грицько мій підписався, за себе й за мене підписався, я вже не буду. Де ж це бачено, щоб жінка за одне й те саме платила двічі?

— Бачте, Грицько ваш підписався тільки за себе.

— І за мене, бо він мій чоловік.

— А за себе ви маєте підписатися самі.

— Не буде цього! Грицько — хазяїн, він у колгоспі робить, а я не колгоспниця, що ж від мене вимагати?

— Грицько й справді хазяїн, і в колгоспі він незамінимий,— згодився Андрій Кіндратович.— Без нього не можуть ніде обійтись, бо він і на тракторі, й на комбайні. Й зараз удома не ночує, бо жнива, хіба ми цього не розуміємо? Все розуміємо! Він без балачок підписався, свідомість є в людини.

— У мене теж є свідомість, тільки я не підпишусь,— одрізала хазяйка. Розмовляла з ними, але поглядала рідко: не відривала очей од своїх клопотів.

— Яка ж то свідомість? — звів брови вчитель.— Темрява це ваша й низький дух. От ви, Катерино, хіба не робите в колгоспі через свою високу свідомість? Навпаки, через те, що, либонь, нема у вас ніякої.

— Ви прийшли до моєї хати сварити мене? — скрикнула Катерина, і все ж таки не поглянула на них.— Я в колгоспі не роблю через те, що слаба, що здоров'я нікудишнє. Зате мій Грицько й за мене робить, і за себе... І за багатьох іще...

Олена Левківна звелася від дитячих цяцьок, підтримала хазяйку:

— Якби всі такі, як ваш чоловік!

— Отож-бо й воно, що не всі. Кожне дивиться, як би собі урвати більше, а Грицько трудиться, як малахольний!

— Ну, таке скажете,— зніяковіла Олена Левківна.

— А чому ж не сказати! Працювати теж треба з розумом.

— Але ж ви, Катерино, не дуже й надриваєтесь,— похмуро мовив Андрій Кіндратович.

— Бо слаба. Чи ви хочете, щоб я в ланці ноги витягла? То на кого я їх тоді залишу? — кивнула на дітей.— Чи не на вас часом?

Видно, Андрія Кіндратовича вся ця розмова почала вже трохи заїдати, та й кінця їй не бачив. Уже не рання година, слід було б і до пуття доводити балачку. Тому вирішив не стримуватись.

— От слаба ви й справді,— начебто згодився з хазяйкою.— Та й Грицько за десятьох старається. Але чого ж ви тоді по базарах та ярмарках гасаєте, що знають вас по всіх усюдах — і в Калинівці, і в Вінниці, і в Донбас ви зі своїми клумаками вчащаєте, і навіть кажуть, що в Білорусію протоптали стежечку.

— Ну й що? — не стала вона заперечувати.

— Як то що? — отетерів Андрій Кіндратович.

— Так що, ці походеньки добавляють мені здоров'я?

— Якби не було здоров'я, то на печі лежали б!

— Ого-го-го, чоловіче! — зітхнула хазяйка.— Такого наговорив, що ні в які ворота не влізе. Як же мені лежати на печі, коли кожного з них,— знов кивнула на дитячу отару,— нагодувати й зодягнути треба? Чи ви думаєте, що Грицько заробляє на них, що настарчує на кожного? А дзуськи! Тільки й слави, що вдома не ночує, що передовик, а що ми бачимо з того? Славою не закутаєшся від холоду й на ноги її не взуєш, щоб од багна зарятуватись. Якби ви хотіли знати, то, може, вся ця сім'я на мені й тримається, на тому, що я аж на Донбас вчащаю... Хотіла б я вчащати, еге...

— А вам що, тітко, Грицько потрібен для ширми, щоб ховатися за ним?

— Може, й для ширми, вам видніше, для чого він мені потрібен.

— Ну, ви по слово в кишеню не лізете,— буркнув Андрій Кіндратович тихо й наче примирливо.

— Бо кишень нема, а як є одна, то й та порожня,— все-таки останнє слово було за хазяйкою.

Вони позамовкали на якийсь мент, наче збираючись на силі. «Сказати їй про батюшку? — подумалось учителеві.— Але для неї батюшка не указ, вона не богомільна, в церкву не ходить».

— Пізно вже,— сказала Олена Левківна, яка стояла ні в сих ні в тих, відчуваючи, що ці їхні відвідини так само нічим і закінчаться, як попередні.

— А правда, пізно,— охоче згодилась хазяйка, тим самим наче даючи їм зрозуміти, що пора б уже йти.

Андрій Кіндратович глянув на неї спідлоба:

— Значить, відмовляєтесь підписуватись?

— Грицько мій підписався,— відрізала.— За себе й за мене.

— Що ж це виходить — ми отак і підемо від вас ні з чим?

— Як знаєте, так і йдіть! Я вас у хату не просила і тут не тримаю.

— Що ж виходить? — звівся він із лави, бо нервував, а тому всидіти спокійно не міг.— Виходить, що ми отак підемо ні з чим, що ви не підпишетесь. І ми не можемо домогтись? І ми, значить, покриваємо вас, як спекулянтку і симулянтку?

— Чого ж ви мене покриваєте?

— Бо не домоглись вашого підпису!

— Заспокойтесь, Андрію Кіндратовичу,— взяла його за рукав Олена Левківна.— Не обзивайте Катерину, тут діти.

Але він наче й не чув її. Злий усміх скривив вуста, недобрим огнем запалив очі.

— Тільки подумати,— розводив руками,— всі люди як люди, в колгоспі роблять, позику підписують, а наша Катерина Пекур знає тільки базари, заганяє грошву, підписатись на позику не хоче, а ми ще будемо покривати її? Е-е, ні, покривати вас ніхто не стане!

— Ну, тихіше, тихіше,— торсала його за лікоть Олена Левківна.

— Дивина, та й годі! — не вспокоювався той.— Ніякої совісті в людей нема, ні краплини. Та як ви своїх дітей виховуєте, в якому дусі? Вони ж у вас вовками стануть, на все дивитимуться косо...

Хазяйка взяла в руки рогач, ступила з рогачем уперед, до Андрія Кіндратовича, й сказала прямо в лице:

— Я їх народила восьмеро, я їх і в люди виведу. А щоб такі, як ви, не бралися вчити їх! Чуєте, діти? — звернулась до своїх дітей, що тепер сиділи хто де по кутках

і прислухались до гарячої розмови.— Щоб ви в цього вчителя нічому не вчились, щоб ви на його уроки не ходили.

Й лише тут Андрій Кіндратович наче отямився. Й лише тут усвідомив, що він, мабуть, зайшов далеченько в своїй суперечці, та й Олена Левківна не переставала торсати його за лікоть. Опустив голову, наморщив чоло і, більше нічого не сказавши, наче раптом забракло повітря, прожогом зірвався з місця і миттю зник.

Двері за ним зостались не зачинені. Олена Левківна хотіла сказати щось, аби загладити сварку, але тільки вибачливо всміхнулась і ступила до розчинених дверей.

Хазяйка кинула їй навздогін:

— А ще ж про вас, Олено Левківно, всяке добро говорять...

В її голосі звучав докір. Учителька на якусь мить завмерла, та таки не спинилась, не обернулась обличчям до молодиці, до її дітей.

Той вечір і та ніч запам'ятались Шкарубам на все їхнє пізніше життя. Згодом пригадували подробиці того дня, кожна здавалась важливою, кожній надавали значення...

Десь під вечір з'явилась Таїса з Нової Греблі, де тиждень гостювала в баби, вона добиралась то на попутній машині, то пішки. Батько, мати й Михайло (саме всі були вдома) зустріли Таїсу так, наче її не бачили принаймні з місяць. Розпитували про Нову Греблю, про діда та бабу, про їхнє життя, й на всі ці запитання Таїса відповідала однаково:

— А що, стоїть Нова Гребля там, де й стояла, нічого з нею не сталось.

Або ж так:

— А що, живуть дід із бабою, чужих курей з городу виганяють, посварюються, як завжди.

Олені Левківні нетерпеливилось дізнатись про їхнє здоров'я, але Таїса не вміла вдовольнити її цікавість.

— А що,— казала,— дід хапається за груди, баба за поперек, а вранці одне одному свої нічні сни та страхи переповідають. Так, як завжди, чи ви не знаєте...

За цей короткий тиждень, що Таїси не було вдома, щось у ній наче змінилося. Чи в поведінці стала стриманіша, чи дорослішій вираз на обличчі з'явився, чи погляд засвітився по-новому й беріг таємницю про те, чого вона раніше не знала, а от тепер довідалась... Михайло трохи здивовано приглядався до неї, намагаючись проникнути в загадку,

з якою сестра оце з'явилась додому, та нічого так і не зміг придумати... Таїса довго в хаті не затрималась — хутенько дістала плаття зі скрині, попрасувала, покрутилась, одягнувши, перед дзеркалом — і побігла до своїх подружок.

Михайло пробував читати книжку, але не читалося — все чомусь думалось про Таїсу, про її начебто звичайну і в той же час якусь дивну поведінку. Одклав книжку, пішов на город нарвати гички, бо вже скоро мала прийти Зірка з череди. Рвав соковитіше листя або ж те, що вже, пожовкнувши по краях, прихилилось до землі. Вискубував березку, а також лободу, що траплялась між картоплею, щирійку, вдихав сухуватий запах куряви, що лоскотала в ніздрях,— і нав'язливим джмеликом у голові крутилась думка про сестру. Що ж саме вона могла приховати від батька та матері, від нього, Михайла?

Потім прийшла Варка. Мовляв, позичте сірників, бо в лавці немає. Дали їй сірників, могла б уже йти, але не поспішала. Здається, й говорити не було що, то вона тупцяла розтоптаними босими ногами з задирками навколо чорних нігтів, позирала на всіх дружелюбно.

— Щось маєте цікавого, Варко? — поспитав Никін Іванович, і в голосі його, приховане й далеке, прозвучало кепкування.

— Та ні, та ні,— запевнила Варка, а потім підморгнула одним оком Олені Левківні. Мовляв, вийдіть надвір, хочу сказати щось, тільки наодинці. Й коли вийшли в сіни, то, позиркуючи на подвір'я, наче мав показатися хтось небажаний і перебити їй казання, мовила: — Сьогодні з головихою здибалась, і якраз на гатці, де ми були стрілися з нею, де вона витрусила пашню в мене. То знаєте? Спершу мимо пройшла, наче й не бачила, а тоді спинилась і покликала. Я до неї підходжу, ну, думаю, знову мене обмацуватиме, чи нічого додому не несу. А в мене ж ні зернини, навіть під ніготь ні одна не забилась. Ну хіба що остюки, які начіплялись до спідниці... Стою перед нею, дивлюся прямо в очі, не змигну. А вона ж мовчить і примружилась-примружилась, наче я не коло неї стою, а далеко, й вона силкується побачити мене. Потім помахала пальцем перед самісіньким носом, як ото маленькій дитині, й сказала: «Щоб то було востаннє». Й пішла своєю дорогою. А я ще довго не могла з місця зрушити, ноги задерев'яніли. Хочу запитати вас, що б могли значити її слова?

— Мабуть, шануватись маєте, Варко, а те, що було, головиха не згадуватиме.

— І я так думала! — Й холодок, що гуснув у її зорі, наче розтанув, поменшало його.— Ну, спасибі, Олено Левківно, не забуду вам, бо за добро добром оддячують.

— За що ж дяка мені?

— Та чи ви забули? А хто ходив до головихи, замовляв перед нею слово за мене? Ото ж вона й послухалася вас, бо хіба інакше зжалилася б наді мною? Авжеж, вона вас уважила.

— Та що ти, Варко,— одмагалася од тієї вдячності вчителька.— Головиха й сама має розум і серце, їй підказувати не треба.

— Розум і серце має, так... Але вашого добра я вам не забуду, як хочете.

«Варка немов погрожує своєю майбутньою віддякою»,— подумалось Олені Левківні, й вона усміхнулась.

Потім навідався Степан Кушта. Як завжди, поволеньки переступив поріг, злегка покашлюючи, хоч, звісно, кашляти йому не було потреби. Дрібненькими кроками, немов обмацуючи долівку, наблизився до стільця, провів по ньому долонею — чи безпечно? — і вже тоді опустився повільно, вмощуючись. Потім ізняв із голови шапку і, поклавши на колінах, учепився за неї обома руками. Ліве його здорове око світилося згустком напруженої енергії, кров'янилось жилками, тонко помережаними, коли Кушта водив поглядом по боках. На чолі висіявся дрібненький піт (чисті, прозорі зернинки на чорній ріллі, бо такою ріллею став його лоб од сонця й вітру) — і той дрібненький піт ніби свідчив, що Кушта постійно та багато думає й те думання дається йому важко.

— Що нового, Степане? — запитав Никін Іванович. Він саме вечеряв. На якусь мить одклав ложку, а потім таки взявся доїдати юшку, хіба тихше сьорбав.

— А що нового? — Кушта прокашлявся, покрутив по боках своїм глипаком-зиркалом.— Усе нове.— Й тоді вступився в Олену Левківну, мовби сподівався, що вона втямить той потайний смисл, який вкладено у відповідь.

— Угу, угу,— легко згодився Никін Іванович, ніби й не бачачи в Степановій відповіді ніякого іншого змісту.

— Моя Настя Василівна теж ходила підписувати позику,— сказав Кушта й усміхнувся одним кутиком уст. Усміх зміїсто потремтів і зник.

Учителі чомусь не захотіли говорити про це, а в Кушти, либонь, було багато цікавого. Бо знову в кутику з'явився

усміх — як запрошення поговорити, як запрошення до відвертості.

— І що? — нехотя запитав Никін Іванович.

— А що? Підписала всіх. Вона в мене така!

Дістав цигарку, покрутив між пальцями, а потім, згадавши, що Никін Іванович не курить, що в цій хаті не люблять тютюнового диму, сховав цигарку назад.

— А мене беруть на роботу,— мовив. Мабуть, для цього й навідався, щоб сказати новину,— адже ніколи не приходив просто так.

— У колгосп? — запитала Олена Левківна, даючи таким чином знати Кушті, що вона теж слухає балачку, що не байдужа до нього.

— Чого б це я в колгосп ішов із одним оком,— стенув плечима Степан.— Там для мене чогось підходящого нема.

— А куди ж? Може, тебе в область висувають? — пожартував Никін Іванович.

— В область я не пішов би, навіть якби висували, там і без мене вистачає...— і замовк, не доказавши, кого ж саме вистачає в області.— А мене беруть рибаком.

І уважно поглянув на обох — яке то на них справило враження.

— Тебе рибаком? — щиро здивувався Никін Іванович. Як йому не здивуватись, коли в одну зі своїх відсидок Степан Кушта потрапив саме тому, що покрав рибгоспні ятери й сітки. В нього витрусили крадене, за це й засудили.

— Авжеж! — весело відповів Кушта, втішений, либонь, тим здивуванням.

— А як же вони тебе взяли?

— Отак і взяли,— торжествуюче відповів.— Не я був би, якби не зумів улаштуватись на цю роботу. Ви ж знаєте: коло риби — це коло риби, а не коло гною, тут завжди щось матимеш, аби тільки голова на плечах.

— Воно так, звісно,— спробував приховати своє здивування Никін Іванович.— І вам треба працювати, й не денебудь, а біля того, до чого душа лежить. Але не віриться, що в рибгоспі забули про ваші гріхи.

— Авжеж, не забули,— згодився Кушта.— Не забули, але й на роботу взяли.

Мав такий вигляд, наче щойно продемонстрував їм складний фокус, наче зумів обманути їх вочевидь, але в чому полягав обман — не хотів розкрити. І сяяв од вдоволення, а найбільше ж воно світилося в живому оці, та й

мертве, прикрите повікою, теж, здається, випромінювало радість.

— Ну, тепер браконьєрам біда! — покрутив головою Никін Іванович.

Так воно й справді мало бути — адже досі Куштa сам ходив у браконьєрах, сам накрав немало риби в медвинецькому ставу. Казав, що коли вони, Шкаруби, хочуть мати до свого столу свіженьку, то завжди забезпечить. Але відмовлялись од його послуг, Олена Левківна купувала рибу на базарі, де, коли подумати, теж продавали з медвинецького ж ставу...

— А начуватимуться! — згодився Куштa.— Я всі входи й виходи коло ставу знаю. Знаю, де вона береться, а де ні, знаю, де хто ставить ятери, де хто сіткою заходить. Кому тоді знати, як не мені?

— Таки не буде тепер браконьєрам життя,— згодилася зі своїм чоловіком і Олена Левківна.

Але Куштa дивно крутнув кучматою, непричесаною головою, наче тим рухом хотів сказаги, що, може, буде так, а може, й не так.

— А що — ні? — вловив той рух Никін Іванович.

Степан відповів примовкою, до якої часто вдавався, коли не хотів відповідати прямо:

— Казав глухий — почуємо, казав сліпий — побачимо,— й знову в кутику уст затремтів усміх.

— А це ж як?

— А так, що наперед загадувати не годиться. Наперед загадувати — нічого не мати, це я вже знаю... Ну, піду.— Видно, поспішав, бо хотів своєю новиною ще з кимось поділитись.

— Ви сьогодні й не посиділи...

— Тепер я на роботі,— кашлянувши, м'яко відповів і взявся натягувати шапку на голову.— Не побайдикуєш, як перше... І моя Настя Василівна рада...

Потім вкладалися спати. Никін Іванович узявся читати, Михайло теж. А що гасова лампа стояла на печі, де лежав батько, то Михайло читав, стоячи на тапчані, аби і йому вистачало світла. Олена Левківна ніколи не лягала разом із усіма — мала все наготувати на завтрашній день. А що — все? Ну, намити картоплі й лушпайок для свині, щоб завтра можна було зразу розкласти вогонь і варити. Так само начистити картоплі для сім'ї — на сніданок та на обід, залити водою й поставити в піч. Всяких клопотів у неї вистачало, лягала найпізніше.

Таїса повернулась тоді, коли в хаті вже не читали, коли гасова лампа була погашена. Мати ще з чимось длубалася при світлі каганчика. Таїса зайшла тихенько, хотіла й роздягнутись похапцем і крадькома та шаснути в постіль, але мати запитала, де це вона блукала досі.

— У Марійки Мельник,— якомога невинніше постаралась відповісти Таїса.

Михайло, дрімаючи, почув те ім'я, і раптом усього його огорнуло хвилею тепла.

Попоравшись, мати вже й каганчик погасила. Скинула з себе блузку — та й так завмерла з нею в руках. Діти вже спали — обоє дихали глибоко, рівно. Никін дихав коротко, важко, з шепелявим присвистом. Це завжди спочатку так, поки хоч трохи відпочине... Чи то якась непевність оволоділа нею, чи ще якась причина, тільки раптом відчула Олена Левківна стіни хати довкола себе, й стелю, і дах — як щось живе, як шкуру дивної істоти, котра напнулася зусібіч і тримає в своєму полоні. Так само ніч, що дивилась у вікна, здалась їй живою, одухотвореною, а не сліпою й бездушною темрявою.

Може, ці відчуття примусили, а може, якісь інші, що в ній з'явились, але які передати просто неможливо, але Олена Левківна, так і тримаючи в руках блузку, подалася до дверей, потім у чорних сінях принишкла на мент, прислухаючись, що там чутно надворі, й лиш тоді поторгала засув. Засув, як завжди, загуркотів на скобах, розпачливо звереснуючи, а потім вспокоївся, і двері з протяжним скрипом одчинилися.

Здалось Олені Левківні, а може, й справді щось зашелепало там за хлівцем, а далі зашурхотіло між соняшниками по межі. Шурхіт то пропадав, то з'являвся, а то зовсім нічого не можна було почути. Мабуть, бігли, раз у раз зупиняючись і навзгинці, та й ніч стояла темна, без місяця, не роздивишся.

Олена Левківна спершу до одвірка притулилась, щоб непомітною стати, а як зовсім утихло те, що шурхотіло й шелепотіло, наче пропало чи на Варчиному, чи на Явдощиному городі, то вона, все ще з блузкою в руках, ступила з ганку на подвір'я. Хотіла глянути — що там за хлівцем. Ступивши чотири чи п'ять кроків, спинилася раптом, ноги її вклякли й не могли ворухнутися — щось жевріло на хаті, з причілка. Спершу не могла втямити, що то світиться, що б могло так роз'яснюватись, напружено червоніючи й червоніючи, та, зрештою, змогла відірвати ноги

від землі, зіпнула, набравши давкого повітря, бо перед цим і не дихала, та й, сліпа, невидюща, вскочила в хату.

— Горимо! — закричала вона й не почула голосу свого. А тому знову крикнула: — Горимо, рятуйтеся, діти, Никоне!

Таїса в своєму ліжку заплакала відразу, наче й не спала. Никін Іванович проснувся, щось запитав і, не дочікуючи відповіді, все зрозумів, дійшло до його сонної свідомості — і важким мішком звалився на тапчан, на Михайла, який саме прочумувався, вдарив боляче плечем Олену Левківну, хряснувся об сінешні двері, бо не розбирав дороги, і вже, босий, бігав, гупотів по обійстю.

Михайло все згортав на тапчані й кричав:

— Збирайте рядна, будемо ряднами гасити!

Й тоді, коли Олена Левківна почула від нього, що треба гасити, схопила два повні відра з водою і, розхлюпуючи, побігла з хати.

Таїса, схлипуючи, сиділа в ліжку й поглядала на вікна — чомусь найбільше жахало те, що от вони зараз горять, гинуть, а вікна темні, не видно ніякого полум'я, людського гвалту не чути... Михайло, тягнучи надвір ковдру й рядна, вдарив її кулаком по в'язах, крикнув:

— Чого рюмсаєш, рятуймо хату!

Поки діти вибігли надвір, то, здається, з пожежею все було покінчено. Батько, приставивши до стіни драбину, молотив і молотив лопатою по сніпках, а потім щось зашурхотіло над дитячими головами — то він зривав сніпки й кидав на землю. Олена Левківна вже віддала йому два відра води, він вилив, тепер вона, поспішаючи, задихаючись, тягла з криниці баддю, й баддя гуркотіла по цементних тумбах. Поблизу хліва щось яскраво горіло, й Таїса підскочила до того вогню, втупилася в нього непорозуміло, а Михайло подерся по драбині й кинув на стріху, навіть сам не відаючи — туди, куди слід, чи ні, всю ту постіль, на якій спав.

— Ти що робиш? — лютим голосом запитав Никін Іванович.— Що ти кинув?

— Я гашу вогонь,— тремтячи від збудження, відповів Михайло, хоч і не бачив, щоб на хаті щось горіло. Тільки тхнуло димом і спаленою соломою.

— Ану геть звідси! — закричав батько, схопив усе те, що приніс Михайло, й кинув додолу.

По драбині знову здиралась мати, й Михайло, нічого не бачачи перед собою, щоб не заважати, скочив донизу. Над

хлоп'ячою головою прошурхотів сніпок і хляпнувся — батько й далі зривав стріху. Олена Левківна вилила відро води, й тоді батько наказав — чи то їй, чи то дітям:

— Погасіть огонь коло хліва! То чиясь куфайка, потім узнаємо, хто підпалив!

Михайло скочив до полум'я, наче хотів ухопити його руками, але не підступишся. Зметикував узяти в сінях заступ і за якусь мить уже копав землю й присипав оте полум'я. Спершу не піддавалось, виривалося й з-під насипаної землі, та Михайло не спинявся, хекав і сопів, завзято вергаючи, то скоро воно тільки світлим димом означалось.

— Топчи ногами! — наказав Таїсі, що стояла поряд, розгублена, і, здається, навіть не дихала.

Таїсу наче зі сну пробудили — вона почала топтатись по накиданій землі, по цівках білого диму, який згасав-згасав, і вже його стало не видно. Михайло й собі взявся топтати, чуючи п'ятами теплу землю й недогоріле ганчір'я.

Стало темно, лише батьків силует угадувався на хаті та чулось, що поскрипує коворот,— мати тягнула воду з криниці.

— Михайле, принеси лампу! — крикнув батько.

Слухняно засвітив лампу і, здершись по драбині, хотів оддати батькові. Та він раптом наказав:

— Загаси, не треба!

Й Михайло слухняно загасив, подумавши, що й справді не треба, навіщо вона здалась на хаті. А може, вогонь іще не погашений, а може, десь іще тліє в сніпку, крадькома, причаєний. Світло лампи заважатиме вгледіти його, а в темряві батько відразу помітить, тільки-но спробує спалахнути.

— Помагайте матері тягнути воду! — знову скомандував батько.

Невдовзі залили всю стріху — і ту, що займалась, і ту, що могла зайнятись. Про всяк випадок наготували ще кілька відер — стояли внизу коло драбини, напохваті. Батько сидів навпочіпки на хаті, тримаючись руками за голі лати. Мати, відм'якши душею, рада, що все поки закінчилось благополучно, поза хлівцем пішла по межі. Соняшники перепиняли їй дорогу, і коли котрий торкався грудей, то вона боялась його, здригалась тілом. Ішла по межі, ніби той, хто хотів підпалити їх і втікав, коли вона вийшла надвір, ніби ворог, сидів зараз десь отут і вичікував, пильнував, щоб довершити зло.

Повернулася назад — було так страшно, ніби ось-ось увіткнуть їй ніж під лопатку. І під лопаткою в неї тремтіло, нило.

— Йдіть вкладайтеся спати, а я тут посиджу,— сказав батько чужим голосом.

Ніхто не послухав, не пішов до хати. Таїса сіла коло криниці, дивилась довкіл перестрашено — не могла й подумати про те, щоб зайти в хату, все здавалось, що там не можна сховатись, що там — пастка. А Михайло, стиснувши кулаки, походжав то з одного причілка, то з другого, ніби хотів підстерегти когось лихого, може, й отого палія, що десь причаївся і тепер тільки чекає, щоб удруге підкласти їм червоного півня.

Заснули діти лише перед ранком — сидячи під хатою. Мати повкривала їх, позакутувала. А сама не зімкнула очей, так само, як і Никін Іванович, що все не злазив із хати.

Вночі ніхто з сусідів не помітив, що їхню хату мало не спалили, не помітив, як Шкаруби колотились, щоб погасити. Не зауважили й того, що вся сім'я прокапцаніла до ранку на обійсті, а Никін Іванович то й на хаті просидів. Це вже пізніше зліз, упевнившись, що начебто воно й не повинно б уже спалахнути, що начебто в соломі не таїться лиха іскра.

Зайшов на якийсь мент до хати, але не всидів довго — відчуття невидимої загрози було таке сильне, що зразу ж і вибіг, хутенько зиркнув на стріху.

— Ти б хоч одягнувся, чи що...

Почувши жінчині слова, зрештою, поглянув і на себе. В спідній білизні, забрудненій мокрим попелом і солом'яною потерухою, на колінах кальсони порвані, й сорочка збоку теж розбатована аж до пахви — не міг пригадати, як це сталось... Послухався Олену Левківну, пішов переодягнутись — і знову всередині не засидівся, щось гнало надвір, не давало спокою.

І мовчав, зціпивши зуби. Відкопав оте недогоріле ганчір'я, розглядав пильно, але хіба щось узнаєш, коли майже все зотліло? Треба було б зразу погасити, але ж мусив рятувати хату... Коли скидав із хати цей огонь і коли вогонь падав на землю, то зауважив, що начебто куфайка падає. Хтось узяв стару куфайку, зовсім, звісно, непотрібну, намочив її в гасі і, підкравшись до хати, підпалив і кинув на стріху. Саме тоді вийшла на поріг Олена Левківна. Саме

тоді. Палій сховався за хлівцем, а потім уже побіг межею поміж соняшників. І по межі пройшов Никін Шкаруба, ніби намагався знайти якийсь слід, але хіба знайдеш...

Хто?

Й за віщо?

І тому, що не знав, хто саме, то міг мати підозру на кожного. Дивився на хати сусідів, і наче від кожної віяло ворожістю. Так, вони приїжджі, чужі в цьому селі. Але ж за це не підпалюють. Та й, подумати, не їхня це хата, а дана сільрадою... Проте якщо дана, то вже стала їхньою, і палили не кого-небудь, а їх...

Першою того дня навідалась Явдошка. Зайшла не з того боку, що горів, тому нічого й не помітила. А принесла вона гудзики до свого плаття — біленькі, на чотири дірочки.

— Вже б давно пора було навідатись, але стільки тепер тої роботи, що не поробиш усього.— Говорила, й коло уст збиралися тонкі рисочки й під очима тремтіли павутинням. Губи мала тонкі, що й зовсім витончувалися в ниточку,— про таких людей у Медвинці казали, що вони скупердяї.

— Я ще не встигла й покраяти,— сказала Олена Левківна.— Стільки виходила з тією позикою, що було не до шиття.

Явдошку вони з Андрієм Кіндратовичем теж підписали — тільки не першого дня, як навідувались до Хрущів, а наступного, зайшовши до їхньої господи вдосвіта. Явдошка спершу вдавала, що ніяк не зрозуміє, чого це вони прийшли, потім почала казати, що ніколи в них не водилось і копійки, та все ж таки підписалася. «Стільки мріяла про обновки, так старалася, а тепер доведеться й почекати...» — сказала гірко. Явдошка й справді мріяла про обновки, а ще більше, либонь, думалось їй про заміжжя — перезрівала дівка на пні, й нічого з себе була, та ніхто чомусь не брав.

— І які тільки клопоти не звалюються на голови цим учителям,— співчутливо мовила Явдошка, але в тоні її голосу те співчуття чомусь не озвалось. Усе-таки вміла лукавити дівка, могла й збрехати, коли треба.

Олені Левківні важко було відповідати — наче ту змочену гасом куфайку кинули їй у душу, й тепер там усе попалено, болить.

Явдошка, посокорівши про п'яте й десяте, залишила гудзики на чорній долоні Олени Левківни, пішла, та зразу ж і повернулась — на її пампушкуватих щоках застиг щирий подив.

— А це чому у вас поздирана стріха? — спитала.

Вчителька опустила очі, відповіла:

— Хтось хотів підпалити цієї ночі, гасили.

«Мабуть, не варто б казати,— подумалось важко.— Адже не погоріли... Та однаково довідаються. І навіщо приховувати? Наче я хочу когось покрити... Й чому б то? Чи не тому, що мені самій і досі не віриться, що це правда? А гріх погано думати про всеньке село, бо винуват хтось один».

Явдошка вся наче раптово колючками обібралась — лице стало жорстке, в зорі затремтіли гострі шпильочки.

— Ну, знаєте,— сказала вона,— далекий палити не прийде.

Сказала — і наче сама злякалась того, що злетіло з її уст. Бо про односельчан своїх сказала, а найперше — про сусідів. Олена Левківна так почувалась, що ні про що не могла розпитувати. Власні слова й чужі камінням падали на її мозок і болісно ранили свідомість.

Почувши сказане Явдошкою, підійшов до них Никін Іванович.

— Ну, ну,— мовив заохотливо.— Звісно, чужий і далекий не прийде, а свій, близький, кого щодня здибаєш. На вас, Явдошко, я не подумаю, хоч ви й близько живете, і на ваших батька-матір не подумаю. А от хто б це міг зробити, га?

«Никоне!» — чомусь хотілось Олені Левківні застерегти його, але язик одерев'янів, не можна зрушити ним.

— А чи я бачила? — відповіла Явдошка. І наче тоном свого голосу хотіла сказати: «А якби й бачила, однаково не признаюсь, бо не така дурна».

— Звісно, не бачила, ніхто не бачив, але сказали ви, що далекий не прийшов би, що це діло рук своїх.

Явдошка відвела зір убік, подумала й відповіла:

— Я такого не казала!

Од несподіванки Никін Іванович аж руками розвів, аж присів. Але Явдошка твердо витримала його спантеличений погляд.

— Може, почуєте що...— мовив те, чого, либонь, і не хотів.

— Тепер багато говоритимуть.— Наморщила лоба так, що можна було простежити, як у неї дозріває якась несподівана думка. Й до Олени Левківни: — Може, тепер ви й не зможете пошити мені плаття?

Вчителька не могла втямити — до чого вона верне.

— Ну, як не можете,— вела далі Явдошка,— то я свій крам заберу, щоб не завдавати вам клопоту.

— Хай би полежало, згодом і пошила б...

— Е-е, ні, Олено Левківно, чи вам тепер до того? Спасибі, Олено Левківно, й за те, що прийняли крам, не відмовили...

Вона вимагала, щоб їй повернули крам, і вчителька пішла до хати, винесла згорток. Явдошка взялась дякувати так, наче замовлення виконано. А потім, сховавши крам під блузку, хутенько покотилася з обійстя. Ну, тепер за якихось півгодини все село знатиме про підпал; одні навідаються зразу, щоб подивитись, інші — пізніше, та все ж не обминуть кутка, де стоїть хата Шкаруб...

Никін Іванович дивився тоскним і водночас благальним поглядом в очі дружини. Весь посірів, збляк, наче з голови до ніг покрився тоненьким шаром попелу. Покусані губи здавались напівживими.

— За віщо? Й хто це міг? — нарешті запитав у неї те, що мучило весь час і не відпускало. Казав так, наче вимагав у неї відповіді, яку вона конче мала знати. Мабуть, не Явдошка, бо дівка б так не поводилась. Може б, і прийшла, в неї така натура, якби підпалила — прийшла б подивитись, але це не Явдошка... І Варка не могла, правда? Бо ти їй усім помагаєш, не могла вона — це вже звіром годилося б бути, а Варка має людське... І не Кушта, правда ж, не Кушта, хоч уже має навичку, хоч і знає, як підпалюється.

— Никоне! — озвалась докірливо. Бо стало страшно, що отак можна подумати про кожну людину в Медвинці — подумати, відкинувши підозру або ж залишивши її.

— А що? — не зрозумів її вигуку.

— Чи ти вгадаєш? — благальним голосом дорікнула йому.— Не вгадаєш.

Він примовк — згодився, що так не вгадаєш.

Уже пора було виганяти Зірку до череди... Вона, либонь, зараз не могла б цього зробити. Тільки на хвилю уявити собі, що йде по вулиці до вигону, стоїть на вигоні, на неї цікаво поглядають, починають розпитувати — й не могла... Почувалась так, наче в чомусь завинила перед людьми. Не перед нею завинили, ні, а от саме вона — перед ними.

— Михайле, жени корову до череди,— покликала сина.

— Отак, недоєну?

А й справді, що це з нею, ніщо голови не кладеться... Подоїла, Михайло погнав корову до череди. Олена Левківна поставила молоко в сінях на маленькому столику — тут завжди ставила, перед тим як процідити. І раптом поглянула на стелю — наче стеля та мала впасти на неї. І весь час мала в душі острах, непритлумлене бажання вийти надвір і переконатись, що все безпечно...

Потім таки оглянула недопалене ганчір'я — лежало, кинуте, коло квітника. Тхнуло гасом од нього та ще димом. Ось якийсь рубець зостався, а оцей клапоть із-під пахви... Підійшла до місця, де Михайло гасив куфайку, де чорніла викопана земля. Сівши навпочіпки, взялася порпатись у рештках попелу й вати. Пальці намацали щось тверде — взяла, обдмухала налиплу землю, витерла об спідницю.

В її руках був гудзик. Металевий гудзик із зірочкою, од солдатської шинелі. Після війни багато хто нашивав собі такі гудзики, бо інших не було. Або ж іще примоцовував замість гудзика невелику дерев'яну цурочку. Або ж просто підв'язував куфайку чи лейбик, як називали в Медвинці коротке пальто, ременем чи мотузком.

Але гудзики ці кудись діваються, їх стає все менше й менше, хіба що в декого збереглися. Тепер вистачає крамничних, можна купити... В кого ж вона бачила отакий солдатський гудзик, і саме на куфайці? А що бачила — нітрохи не сумнівалась, бо завжди приглядалась до людей, хто в що зодягнутий, в кого що на голові, приглядалась до взуття. Ну, звісно, в когось помітила й такий гудзик на куфайці, але не надала значення, не запам'ятала, бо нащо всяким дріб'язком забивати памороки.

Так і не в змозі пригадати, вона затисла той гудзик у кулаці, тримала якийсь час, а потім заховала до кишені свого жакета...

На бідарці, запряженій однокінь, десь ополудні під'їхала до обійстя Горпина Титівна, головиха. Поставила бідарку під грушею, де літом доїли Зірку, і, ступаючи широко й важко, по-чоловічому, задивилась на хату. Нічого не застерігши з цього причілка, перейшла на інший. Тут приставила до стіни драбину, вилізла нагору, роздивлялася... Копнула носком облупленого черевика й покопане подвір'я. Губи мала рішуче стиснуті, а рябе від віспи обличчя, й так завжди похмуре, на цей раз і зовсім наче затягнуте грозовою хмарою.

— Коли? — спитала в Шкаруб. Видно, вже все знала, їй розповіли, проте хотіла почути й од них.

Олена Левківна, з п'ятого через десяте, взялась розказувати, як учора звечора попоралась, як погасила світло й сиділа в темряві, напівроздягнувшись, а потім щось наче підказало їй вийти надвір, щось наче живосилом потягло її.

— Отак підказало, отак потягло? — недовірливо звела густі свої, непрополені брови головиха.

Так само не повірила, коли почула, як, раз у раз затихаючи, прошелестіли соняшники вздовж межі.

— Прошелестіли? Не була ж то нечиста сила!

Але, подумавши, наче згодилась:

— А що, раз пробувало підпалити, то вже стало нечистою силою... Кого підозрюєте?

Запитання поставлено в лоб, воно вимагало відповіді. Що могла відповісти Олена Левківна? Нічого. Так само й Никін Шкаруба. Губився в догадках, та й годі.

— З ким були у ворожих стосунках? — допитувалась головиха. І зауваживши, що Олена Левківна знітилася, навіть голос підвищила на неї: — Ви що, не хочете сказати? Вас підпалювали, хотіли зі світу звести, а ви ще тут мені червонієте й соромитесь, боїтеся виказати своїх ворогів! Чи вам самих себе не жалко? А дітей своїх?

— Нема в нас ворогів,— сказала вчителька.

— То що, ваш друг підпалював, так? — І вже в Никона Шкаруби запитувала: — Може, ви скажете? Кого підозрюєте?

Він усміхнувся непевною, наче аж не своєю усмішкою:

— Я на кожного можу подумати... тепер.

— Отакі вже всі й погані? — аж скривилась головиха.

— Побували б у моїй шкурі, то, мабуть, сказали б те саме. Ми ні з ким не ворогували... Нікого не вважали за свого ворога.

— А може, хтось вас вважав?

— Хто його знає...— Замовк і додав: — Тепер я ладен кожного боятися. Наче кожен став ворогом.

— Никоне! — скрикнула Олена Левківна.— І як тільки так можеш?

— А що? — буркнув і подивився на розшитий причілок.

Олена Левківна простежила за його поглядом — і мукою скривилось її лице. Навіть руки благально склала, кажучи:

— Никоне, я тебе прошу, чуєш, Никоне... Візьми повшивай ті сніпки хутчіше, нехай лати не світяться, мов кості, нехай люди не зглядаються. А то наче ми свої болячки

виставляємо напоказ, наче співчуття в людей просимо, як милостиню! Чуєш, Никоне, давай удвох, зараз повшиваємо.

Й поки те казала, то гнів брав головиху. Зрештою, головиха хльоснула себе батожилном по нозі, сказала сердито:

— Ні, ви тільки послухайте її! Що вона каже? Та ви, бачу, так переживаєте, наче самі хочете якнайшвидше приховати сліди чужого злочину? Так? Ви боїтесь, що всі люди побачать? А чому боїтесь?

— Ми не жебраки, жалощів не випрошуємо,— відповіла Олена Левківна, й собі відчуваючи гнів на головиху, що от вона лізе в їхнє життя, хоче порядкувати і в ньому.

— Я чогось тут не тямлю,— й справді не все до кінця розуміла головиха. Насупила чоло, яке в неї біля коріниів волосся мало зеленкуватий колір. І мовила по мовчанню: — А може, й починаю розуміти, авжеж... Вам, Олено Левківно, боязно не так того, що вас підпалили, як того, що наче ваш авторитет цим підірвали... Авжеж, авжеж. Бо як же це, мовляв, так, думаєте ви собі, що називають вас у селі святою правдою, яка кожного обстоїть, за кожного замовить добре слово, коли треба, а тут беруть і підпалюють!.. Звичайно, ви б хотіли, щоб ніхто про це не чув, щоб ніхто не бачив... Для всіх так і хочете доброю залишитись і воліете всіх вважати добрими... А воно, бачте, голубонько, не так, не всім треба добро своє совати, з кимось треба повестись жорстоко. У цьому справедливість, а не в тому, що ви думаєте!. Здається, що, навіть якби знали палія, не захотіли б видавати. Правду кажу чи ні?

— Нікого я не знаю,— відповіла Олена Левківна. Й мимовільно при тих словах засунула руку в кишеню жакета, пальці намацали гудзик. Вийняла, подивилася, непорозуміло й тупо подивилась. І вуста вже її склалися так, наче хотіла сказати щось, та не сказала. І гудзик сунула назад — ніхто й не помітив його в неї.

Головиха наче трохи оговтала свою пасію й вела далі спокійніше, без крику:

— Вам, Олено Левківно, хотілося б усе пригладити, порвані кінці позв'язувати, щоб ціленько все, щоб рівненько й гладенько. Вам плюнули в обличчя, а ви втерлись — і все, ніби й не помітили, ніби всього того й не було. Замовчати хочете лихе, зате вже про добре роздзвонити всім і кожному... Я ще раз питаю: з ким ворогували? Бо це помста. Ворог вам відплатив за щось.

— Нема нам за що відплачувати,— наполягала на своєму Олена Левківна.— А ворогів ніколи не мали й тепер мати не хочемо.

— Ворогів можна й не наживати, вони самі з'являються, то вже іноді від нас не залежить.

— Та щось, мабуть, залежить, якісь причини є...

— Га? — знов спалахнула головиха й аж сіпнулась до вчительки.— Чи не те причина, що ми просто живемо на світі? Це причина?

— Ні, я цього так не облишу,— раптом обізвався Никін Іванович, і сльози затремтіли в голосі, й він аж ногою притупнув.— Я тепер про кожного подумаю, кожному переберу в пам'яті кісточки, а таки доберусь, чиїх рук діло! Я кожному в очі дивитимусь, по очах прочитаю, бо в палія все має бути написано в очах.

— Еге ж,— глузливо мовила головиха,— сам палій прийде, щоб ви йому в очі заглянули... А то й прибіжить признатись, чекайте... Ось послухайте моєї поради. Люди тепер вам усяку всячину казатимуть, ви все мимо вух не пропускайте. Хтось щось повинен знати, не може бути, щоб ніяких слідів не лишилось... А то й зозла зможуть вам під секретом видати... Село точно все відчуває, не може не відчувати.

— Стільки пережили — переживемо й це,— сказала Олена Левківна.

— Що? — не дійшло до головихи.— Ви про що?

— Кажу, що вдруге підпалювати не прийде, аби ми підстерегли й зловили.

— В Медвинці ви не одні,— різко мовила головиха.— Гадаєте, раз добре закінчилось, то вже й добре? Ні, був злочин, і він має бути покараний. Бо непокараний злочин — це заохочення для інших. Ви думаєте про себе, не хочете псувати стосунків із селом, а я маю думати про всіх, бо відповідаю за колгосп.

— Перед ким? — тихо спитала вчителька.

— Перед ким? А перед усіма тими, що мене обрали! Й перед самою собою... Справедливість, повірте мені, Олено Левківно, не в тому, щоб пожаліти палія й приховати злочин, а в тому, щоб розкрити злочин і покарати палія.

— Так говориться, поки воно абстракції все, поки палія не знаємо,— зітхнула Олена Левківна.— А от якби зловили його, то що? Так зразу й карали б, нічого б і не ворухнулося в душі?

Знала ж уже, добре знала, що головиха не така, що і в неї серце, як і в кожного, а от потягнуло ж за язик!

Головиха нічого не відповіла, тільки свої монгольські очі, пронизливі й чіпкі, втупила в учительку — і та не витримала, відвела погляд.

Никін Шкаруба сказав головисі на прощання:

— Тепер будемо остерігатись кожного, вчені вже...

Спочатку вони — старші й діти — наче боялися своєї хати. Вдень ще сяк-так, забувались, чи що, а от увечері довго не могли заснути, вовтузились. І Олена Левківна взяла собі за звичку, попоравши вечірню роботу, гасити світло й так сидіти, прислухаючись до всього,—й до самої себе, й до того, що може діятись надворі.

Тепер уже не залишали хати без догляду навіть удень. Неодмінно хтось зоставався на хазяйстві, наче мав чатувати небезпеку. Й хоч відчували, що вдруге не мали б навідатися, що не варто боятися, а все ж таки не могли позбутися остраху.

Никін Шкаруба, коли сутеніло, в чотирьох стінах не тримався. Крадькома виходив надвір і чи за хатою в кущах бевзу сідав, чи примощувався десь у городі між кукурудзинням. Ніч глупішала й чорнішала, село затихало, вклавшися спати й бачачи перші або й другі сни, а він ніяк не міг склепити очей. Часом повіки самі злипались, наступала якась важка й глуха дрімота, скинувши яку, Никін Шкаруба оторопіло дивився на городні зарості, спершу не в змозі втямити, де він і що з ним.

Вірив, що очікує немарно. Й коли ще одна ніч минала, так і не принісши сподіваних несподіванок, він чомусь думав, що на цей раз таки зарадив біді, таки врятував хату й сім'ю свою, а от чи вдасться це наступної ночі...

Та минав час, і вони потроху заспокоїлись, і страхи від них повтікали, хоча й навідувалися іноді тремтячим холодком у грудях.

А щоб повшивати хату з причілка, довелось прикупити трохи соломи в Фійони. Вона, щоправда, не хотіла брати ніякої плати, казала, що не шкода, хоч і надбала тієї соломи для себе, хоче свою хату перекривати, проте Олена Левківна таки наполягала, щоб Фійона взяла гроші, й вона взяла, й при тому скривилась, наче з'їла чогось кислого.

Тітка Лободиха коли вже мовчала, то мовчала, ніби вуста їй заворожено. Та коли дозрівала думка якась — дозрівала важко й невідворотно,— вона вже мусила скоритися тій думці, тому рішенню й мала вчинити так, як лягало на душу.

Минав час, тікали роки, а за ними й життя, і їй усе частіше здавалось — у тому, що не склалося щастя в її небоги Горпини Свербиус, у головихи,— винувата й вона, тітка Лободиха. Звичайно, Горпині давно вже не двадцять і не тридцять, сама голову має на в'язах, сама думати мала б. Але ж, видно, не хоче думати, а життя минає — ось і бабському тому віку кінець, а якщо кінець, то нічого не зможеш повернути, щоб переінакшити. Ні, треба підказати, помогти словом, бо не чужі вони, а Лободиха чогось навчилася на цьому світі.

Одного разу прийшла в головишину хату, як завжди, вся в темному, бліда, всім своїм виглядом виказуючи, що хвора і цієї хвилини, і завжди. Попорала, що годилось, наварила їсти, не дуже й сподіваючись, що все те буде з'їдено, але додому не подалась, а зосталась. Лежали жужмом на столі якісь газети й журнали, то Лободиха взялась читати їх. Незвиклі до літер очі сльозились, різали, наче посипані піском, проте Лободиха поволі ворушила губами, наче пережовувала слова й речення, і водночас дивувалась, як усе це читає Горпина й навіщо їй стільки здалось тієї писанини.

Коли головиха переступила поріг хати, то тітка, засвітивши гасову лампу й вкрутивши гнота, щоб не вигорало, сиділа на ослоні, склавши руки на колінах, і наче думала щось. Висока, худа, бліда, вона завжди пробуджувала в головихи легку неприязнь, од якої не могла позбутись, хоч і намагалась.

— А я оце тебе очікую,— мовила тітка.— З полудня сиджу, а тебе нема й нема.

— Роботи багато,— нагадала головиха. А що в хаті сиділа стороння людина, то не знала, за що їй узятись, почувалася зайвою тут.

— Роботи всієї не переробиш, дитино,— сказала тітка те, що любила часто повторювати, й головиха при її словах скривилася. Скривилася, проте змовчала, бо не хотіла сваритися з рідною — отак, зразу.— Й годилося б думати не тільки про роботу, а й про себе. А то в голові тобі люди та їхні клопоти, а більше нічого.

Казала все лагідно, м'яко, наче й не докоряла. Головиха відповіла, стараючись не підвищувати голосу:

— Тоді й про себе думаю, коли інші з голови не виходять. Не можу інакше, така вже я вдалася.

— Вдалася то вдалася, залишайся такою, коли до душі,— наче відступила тітка від задуманого, наче згодилася з Горпиною. Помовчала й запитала: — А чому ж матері своїй не ставиш пам'ятника?

— Матері? — не сподівалась цього запитання головиха.

— Авжеж, матері. Уже скільки років минуло, як вона померла, а могила й досі гола. Ростуть півники, що я посадила, шовкова травичка росте, але ж годилося б і пам'ятник поставити.

— Який пам'ятник? — наче не могла дійти тями.

— А люди які ставлять? Хто хреста, хто камінь із написом. Я була в Турбові на цвинтарі, там і карточки до пам'ятників приробляють, дуже красиво виходить.

— Я хреста ставити не збираюсь!

— Хреста, може, й не треба, ти ж партійна, то всяке можуть сказати.

Головиха жалібно подивилась на тітку:

— Чи я на могилу не ходжу? І ви ходите, доглядаєте... Хіба оживе моя мати від того, що ми поставимо пам'ятник?

Тітка, вражена, ніби аж рум'янцем узялась.

— Отакої! Ні перед людьми тобі сорому нема, ні перед богом... З богом не знаєшся, то хоч заради людського ока... Ну постав пірамідку із зіркою, як тепер дехто ставить... Наче мати в тебе солдатом була,— сльоза набігла їй на око, й тітка схлипнула.

— Ну й поставлю зорю, коли хочете! — вже й не стримувалась головиха.

— Ну постав, постав,— під'юджувала кислим голосом тітка.— Хай посміються з тебе, хай... Бо до матері не навідуєшся на великдень чи на проводи, а тільки в будній день... Може б, до неї почала ходити по революційних святах?

— А я й ходжу по таких святах,— звисока, відчуваючи свою перевагу, відповіла головиха.

— Ну й ходи,— не стала сперечатися з нею тітка,— шану можна завжди віддавати, була б тільки шана... Але пам'ятник постав. Хай і не для матері — їй, може, й справді не треба. І не для себе, маєш свої думки про це... Але ж про людське око слід поставити, щоб не верзли казна-що.

— Отак для людей і поставити?

— А чому б ні? Ти хіба не з ними живеш? І живеш не з одним чи двома, що тобі подобаються, а з усіма. З усіма, навіть і з тими, до кого твоя душа не лежить! У житті не доводиться вибирати... А якщо не хочеш, я сама поставлю пам'ятник, і не який-небудь, а такий, як мені захочеться. Не пірамідку, ні...

В тихому розпачі головиха відказала:

— Поставимо, тільки заніколилось мені.

— Про живих пам'ятай, але не забувай і про мертвих. Бо по тому, як піклуєшся про покійних, судитимуть і те, як думаєш про живих.

— Чому б це так?

— Чому? Сьогодні тут, а завтра там, і невідомо, де людині краще, де в неї вічність.

Головиха знову скривилась, мов од зубного болю, але стрималась, не стала сперечатися з тіткою. Нехай виговориться.

— Та не забувай, дочко, що живим про живе думати,— холодно провадила тітка, дивлячись десь у стіну перед собою.— І не тільки про когось, а й про себе. Бо навіщо тоді про когось піклуватись, коли про себе забувати?.. Вибач, а сказати мушу — живеш не так, як годилося б.

— Чому не так? — сумно всміхнулась Горпина Титівна, яка, ще й не вислухавши тітчиної балачки, наперед знала, про що йтиметься.

— Бо не так! Ти не хто-небудь, а голова колгоспу, ти у всіх на виду, на тебе дивиться і той, хто, може, хотів би одвернутись і зовсім не бачити тебе. Але коли стоїш зверху, мусиш жити не так, як хочеться, як виходить, а так, як треба.

— Як треба? Чи не порадите? — Глузи пробилися в її запитанні, але тітка не хотіла зважати на них. І далі провадила спокійно, не дивлячись на незвично принишклу головиху, а десь у стіну, ніби вичитуючи звідти.

— Й сама знаєш, як треба, але можу порадити, коли просиш. Та й давно вже збиралась радити. Знаю, що не захочеш послухати, але мушу, бо я твоя рідна тітка і родичів близьких у тебе нема більше... Без сім'ї, Горпино, жити не можна, заводь сім'ю, чоловіка.

— А чи я їх стулю із трьох пальців — ту сім'ю і того чоловіка? — вирвалося.

— Чому ж із трьох пальців? Як люди, так і ти.

— А як люди? Ну порадьте.— Вона примусила себе заспокоїтись і тепер, здається, ладна вислухати все без заперечень.

— І пораджу. В тебе не двоє життів, а одне. Ми з тобою не чужі... Якщо чоловік тебе не знайшов досі, ти постарайся знайти його.

— Де я його знайду? Де тепер ті чоловіки? Всіх війна викосила, позоставалися самі недобитки й каліки!

— Так уже й недобитки! — не згодилась тітка Лободиха.— Мужчини завжди були і є, треба тільки знайти їх.

— А лиха хороба б їх шукала!

— Лиха хороба шукала їх і знаходила, даремно не лайся.

— Авжеж, знаходила, тільки батюшку нашого сільського обминула. Чи не його порадите знайти?

— А що, батюшка теж мужчина, такі ніколи не валялися на вулиці й тепер не валяються.

— Ну, то як на кого! — сміх почав душити головиху.— Якій курці та яке просо.

— А ти не регочися,— спокійно порадила тітка.— Тобі нема чого реготати, а з батюшки й поготів.

— Авжеж, авжеж,— не могла стриматись головиха.— Всі богомільні баби на нього моляться, то й мені побігти в церкву, щоб глянув на мене, щоб оком накинув?

— Може, й не так,— розсудливо мовила тітка.— То все сказано до прикладу, щоб подумати.

— Не хочу я про нього думати.

— Твоя воля. Є й інші чоловіки, хіба тільки один батюшка?

— Та що мені інші чоловіки? Чи вони мої? В інших чоловіків є інші жінки!

— Воно і так, і трохи не так. Сьогодні в нього ця жінка, а завтра вже та.

— Ні,— твердо сказала головиха.— Все це не по мені. Я чужих сліз не хочу й горя чужого теж.

— Є вдівці,— мовила тітка.

— Які вдівці, де вони?

— Якщо не в нас, то по інших селах. Можна б почекати, подивитись, людей розпитати... Коли чоловік удівець і в нього копа дітей, то не чекай, коли сам до тебе прийде. Чекати не треба, щоб часу не прогавити, а ти до нього з'явись, поможи в горі, приголуб дітей — от вони від тебе й не відвернуться, от і зостануться з тобою.

— Та-а-ак,— сказала головиха. Сказала тихо й гнівно.— А що ви ще порадите?

— Багато можу порадити,— і зовсім не звернула уваги тітка на погрозливий тон.— І правда, що чоловіків тепер обмаль, що кожна старається доп'ясти для себе хоч щонебудь. То й тобі не треба високо заноситись. Та й влада в тебе є, і немала.

— Наказати мушу тому, хто до вподоби, щоб кинув сім'ю і йшов до мене?

— Тут не накажеш,— не захотіла тітка зрозуміти її жарту.— А розум твій знадобився б, ще й як, тільки ти не вдаєшся до свого розуму, забула про нього.

— Ну, годі,— обірвала головиха.— Я й сама знаю, що жінці годилося б мати сім'ю. Але нема її в мене! Так усе склалось, що нема. Чи я б не хотіла, щоб чоловік був? Але нема, нікому я не приглянулась. І хоч би скільки ми про це балакали — він од того не з'явиться.

— Од балачок не з'явиться,— похмуро згодилась тітка.

— Ну от! Пикою я не вийшла, долею своєю теж,— зовсім спокійно закінчила головиха.

«Еге ж, кажи мені,— покивала осудливо головою тітка.— Совісті багато в тебе, аж занадто, вона тобі й на заваді. А якби про совість свою не так часто згадувала, було б краще. Та й люди, про яких дбаєш, од того не втратили б».

Уголос мовила:

— Життя — не мотузок, його не доточиш, коли вже обірветься.

— А-а,— байдуже махнула рукою головиха,— розумних слів можна багато сказати, а толк який?

— Отож-бо й воно, отож-бо й воно,— повторювала тітка, і не втямиш — що саме хоче сказати.— Піду я, дочко, а ти хоч би подумала про те, що я тобі говорила...

І коли йшла тітка Лободиха з хати, Горпина й зовсім не сердилась на неї — адже справді добра бажала їй, бажала, як уміла, по-своєму, чого тут гніватись... Обляглася спати і, либонь, до самісінького ранку не могла склепити повік. Про свою долю думала, про долю таких, як сама. І гірко їй почувалось тієї ночі, що не розкажеш, не передаси. Якби ж вона все життя сиділа склавши руки чи тільки про себе дбала, то, може, не було б так кривдно. А то ж колотилася стільки, що по горло вистачило б на десятьох, старалася бути розумом для всіх, а не тільки для себе, думкою для всіх... То чому ж її власне добро й справді не повертало до неї віддякою, людським теплом, якого так прагла, якого так добивалась і, здається, ніколи не мала?.. А їй би вистачило й крихти, багато не треба, не загребуща,—

просто хотілося б, аби в хаті товклося живе щось, із ким можна словом перемовитися, кому можна вилити свої болі, а то й поплакати...

Давно такою не почувалась, як тієї ночі. Й наперед знала, що нічого в житті не зміниться, бо не така вдача, аби взяти й переінакшити долю, яка їй судилась і од якої не в змозі відмовитись, та все ж хотілося хоч саму себе пошкодувати, пожаліти, хотілось погорювати, бо воно й само горювалось...

А з сіном на зиму для корови весь час доводилось не так і легко. В медвинецьких людей, у багатьох, були свої левади, з яких мали сіно на зиму. Ті, що жили коло поля, могли щось і з поля принести. А звідки б постаратися Шкарубам, учителям? Жили вони й не коло ставу, й не коло поля, а так, посеред села. Щоліта мали трохи лепехи — Олена Левківна брала з собою дітей, і всі, повдягавшися в старе, йшли до ставу й жали у воді. А що лепеху жали не тільки вони, то не так багато й приносили додому.

А помучитись коло неї випадало, ще й скільки! Бо хоч і зодягалися, та все ж таки медвинецькі п'явки знаходили доступ до тіла, як і безліч водяних бліх та іншої нечисті, що водилась у заростях жабуриння й кропивки. Та й сама кропивка жалилась, що аж здригалися вже при самому її вигляді... Витягували лепеху на берег, тут із неї стікала вода, й потім на мотузках чи на ряднах носили додому, простелювали на обійсті, де вона висихала. Тоді вже виносили на хатнє горище, складали в кутку й думали: як мало цієї паші й коли вже вдасться заготувати стільки, щоб вистачило на всю зиму!

Ходили не тільки по лепеху, а й по мишійку в поле. Хоч колгоспні буряки прополювались, все ж таки поміж них залишалося стільки бур'яну, що можна щодня приносити не по одному мішку. Молочай та березку, принесені з буряків, згодовували Зірці відразу, ще свіжими, а мишійку та довгий польовий щирій висушували й ховали на горище, до запасів на зиму.

Крім того, неодмінно в когось прикуповували лугового сіна. Бо в Медвинці були такі люди, що й не мали корови, а коло хати левада була. Вони й продавали Шкарубам пашу. А то раз чи два вдалось Никону Івановичу договоритися з лісником із хомутинецького лісу, він їм теж продавав. Якось привезли машину жому з цукрового заводу,

що в сусідньому селі, та Зірка не стала чомусь їсти жом, і з тих пір більше його не старались.

Отже, про корову турбувались, бо піклувались про дітей, для яких хотіли мати молоко. Але ж хотілось не тільки турбуватись, а й молоко пити. А його було мало.

То їм радили продати Зірку, а за ті гроші, доклавши трохи, купити іншу. Звісно, можна натрапити на таку саму, але слід розпитувати людей, у когось і знайдеться гарна. Мало з якої причини продають — чи на хату стягуються, чи нема чим годувати, чи доглядальників не стало... Найбільше ж на тому, щоб вони збулися Зірки, наполягала їхня сусідка Варка. Навіть бралась піти на базар і помогти продати.

— Якби ж продавати щось путнє,— говорила Олена Левківна,— то я хоч би й завтра подалась на ярмарок.

— Продати щось путнє — діло нехитре. Спробуйте за грубі гроші продати таку вітрогонку, як ваша.

— Ні, не піду продавати.

— Чому? — торопіла Варка.— Й навіщо вам така біда? Навіщо жити самим собі на шкоду?

— Не піду я на ярмарок, бо соромно продавати Зірку. Як я тому покупцеві дивитимуся в очі? Та я навіть не зможу з ним говорити. Він мене питатиме, як Зірка доїться, то я йому всю правду скажу. І правду скажу, який у неї характер.

— Навіщо признаватись?

— Бо я не зможу інакше.

Вони таки не могли зрозуміти одна одну — Варка дивувалася вчительці, а вчителька їй.

— Мені б такою бути, як ви, давно б уже ноги протягнула,— прямо говорила Варка.

— Досі не протягла і не збираюсь,— відповідала Олена Левківна.

Невдовзі їхня Зірка знов була пропала, вилучили її аж у чужій череді, в сусідньому селі. Після цього Никін Шкаруба сказав, що далі терпіти не в змозі, що ця корова вкоротила йому віку й коли Олена не хоче вести її на ярмарок, то сам поведе. Авжеж, поведе, і хай за півціни — а продасть, аби тільки збутись її, аби тільки не бачити. Він би й задарма віддав, авжеж, тільки, либонь, не знайдеться ні один дурень, щоб узяв.

І справді, таки повів найближчого недільного дня. Разом із Варкою, яка дотримала слова, подалась помагати продати та й заодно своє там сторгувати щось. Якось незвично

стало Олені Левківні, коли корова пішла з обійстя не до череди, як завжди, а на ярмарок, щоб не повернутись більше. Було в неї таке відчуття, ніби винесли з хати покійника. Навіть хотіла наздогнати чоловіка, сказати, щоб повертався з Зіркою додому: мучилися з нею, то помучаться ще...

Цілий день не знаходила місця — за що б не взялась, а про Зірку думає. Бо за ці роки звикла до неї, як до людини, як до рідної, наче Зірка теж ділила з ними всі їхні радощі й невдачі. А тут — узяли і спровадили з обійстя, бо, бачте, вже не годиться їм, уже кращої закортіло. Почувалась так, наче завинила перед кимось. А що завинила перед Зіркою — в цьому не хотіла собі зізнаватись.

Ополудні повернулись Никін Іванович із Варкою. Весело, перебиваючи одне одного, взялись розповідати, як вели корову на ярмарок, поміж якої худоби на торговиці стояли, хто й що казав про їхню Зірку. Казали всяке, але недарма там була Варка, вона всім зуміла заткнути горлянки, кожному доводила, що з Зірки неабияка молочниця. Й найшовся чоловік, що повірив, що купив їхню корову. Чоловік цей зі Збаража, робить там на конюшні колгоспній. Вони з Никоном навіть могорич випили, і Варка їм помогла, закропилась.

Олена Левківна допитувалась, що то за чоловік. Але вони не дуже й запам'ятали — казали, кривенький, ходить із паличкою, ото й усе. Та ще, либонь, вуса сиві в нього...

Варка радила їм купувати корову в Радавці. Мовляв, тут до війни був племінний бугай, якого не тільки в область на виставку возили, а й вище, то від того бугая там і досі ведеться гарна худоба. Щоправда, всі в Радавці високо носяться зі своїм товаром, кожне старається не продешевити, а то й казна-що всукати комусь утридорога. Але в неї, Варки, там є родичі, вона все вивідає через них, щоб Шкаруб не ошукали та й самим щоб не ошукатись. І Олена Левківна, слухаючи розмову, поволі сповнювалася добрими надіями, і їй ставало легше й не так сумно за Зіркою...

А під той неділішній вечір убіг до хати Михайло й закричав із дурнуватим виразом на обличчі:

— Зірка повернулась!

Шкаруби отетеріло переглянулись.

— Ти що верзеш? — злетіло з батькового язика.

— Повернулась, їй-богу! — радів Михайло, й дурнувата усмішка розтягувала губи його від вуха до вуха.

Зірка й справді повернулася. Стояла під грушею, лямзаючи голодним язиком прив'ялі рештки тієї паші, що зосталася зранку, коли її підгодовували перед ярмарком. Зірка побачила господиню, потягнулась до неї мордою, і здушене мукання, схоже на зітхання, зірвалося з її вогких губів. І знову взялася визбирувати прив'яле за день кукурудзяне та соняшникове листя.

Вони стояли й мовчки дивилися на неї. Зрештою, Никін Іванович обізвався:

— Ну й Зірка! Ну й пройдисвітка! Це ж вона втекла від покупця і сама прибилась додому. Берись, Олено, за доїння.

— Багато ми надоїмо... Михайле, нарви їй якогось бур'яну.

В душі мало не плачучи, сказала згодом:

— Що ж це виходить? Корова не наша, а ми її доїти будемо. І молоко вже тепер од неї не наше,— вона й сама наче не вірила своїм словам.— Що ж робити?.. Й корова вдома, і гроші в кишені.

А й справді, виходило дивно. Як тепер того покупця знайти, як йому повернути корову? Порадившись, вирішили, що завтра Никін вирушить до Збаража, не такий це вже далекий світ, а там, либонь, не важко розшукати отого кривенького, з паличкою,— там уже, мабуть, усі знають про оказію з живою покупкою, що втекла хтозна-куди.

Наступного ранку Зірка рвалась до череди, мукала, та її не пустили. А Никін Іванович, ніби в нього важливіших справ не було, збирався в Збараж, подумки клянучи все, що сталось. І тільки він зібрався, як на подвір'я їхнє ступив незнайомий низькорослий чоловік — Олена Левківна зразу догадалась, хто це, бо й паличку тримав у руці, й вуса двома згорбленими сивими голубами сиділи на обличчі.

Дивилась на того чоловіка некліпливо, ніяково, наче саме її була провина, що Зірка такого накоїла. Чоловік несміливо підступив до них ближче і, впізнавши Никона Івановича, освітив десь ізсередини свої очі, але не настільки, щоб вони їм здалися приязними.

— Впізнаєте? — запитав.

Никін Іванович змовчав — і той чоловік спохмурнів зовсім.

— Чи не впізнаєте?

Олена Левківна поквапливо спитала:

— Ви зі Збаража?

— Зі Збаража, звідки ж іще!.. Купив учора вашу корову, а вона втекла. То прийшов спитати, чи часом не додому прибігла, бо таке буває.

— А я оце до вас зібрався,— сказав Никін Іванович.

— До мене?.. Видать, про корову знаєте, раз до мене,— мовив кривенький так, наче камінь спав із душі. Й зацінені обличчя пом'якшало, подобрішало.

— Є корова, вчора під вечір прийшла... Чого ж це ви слабко тримали її?

— Хіба її втримаєш? — лукаво одказав чоловік і навіть одне око хитрувато примружив.

— Треба було міцно тримати,— наче аж наполягав Никін Іванович.

— Не вдалося,— і той аж плечима вибачливо стенув.

— То подивитесь на неї? Ми її погодували, щоб не захляла,— говорив про Зірку, як про чужу.

Чоловік не поспішав одповідати, чи хоче він подивитись на корову, яка вже тепер належала йому. Й через те Никін Іванович і зовсім різко сказав:

— То забирайте її й надалі міцно тримайте мотузок у руках.

І при тих його словах чоловік розстебнув на собі лейбичину, зняв із себе мотузок, яким був підперезаний, простягнув учителеві:

— Візьміть свій повід, із яким ви мені корову продали.

— А навіщо? — несподівано потемнів із лиця хазяїн.

— Бо якщо корову не зумів утримати, прибігла до вас, то маю вам і повід повернути.

— Та ви...— почав був Никін Іванович і не доказав, бо втямив, до чого верне його вчорашній покупець.— Може, до хати зайдемо, там і поговоримо?

— Що в хаті, що надворі — балачка однакова. Беріть свій повід, а мені віддайте гроші.

Ось коли Никін Іванович пошкодував, що коло нього, як тоді на ярмарку, зараз немає Варки. Вона тоді зуміла продати Зірку, а тепер зуміла б і спекатись цього збаразького чоловіка, що прийшов вимагати гроші назад.

— Наш товар, а ваші гроші,— мовив не зовсім упевнено.— Хіба гроші назад вимагають?

— А хіба товар назад бігає?

— Не зуміли втримати.

— Я не зумів, то тримайте ви...— Й знову цей чоловічок наколющився обличчям, наче обібрався голками.— Чи ви не хочете признавати мене?

— Я вас признаю, чого там, а тільки...

Втрутилась Олена Левківна — вона далі не могла спокійно слухати того, що казав чоловік.

— Грошей ваших ми не розтратили, повернемо,— і простягла руку, забрала мотузок у кривого чоловіка.

Никін Іванович, вражений, не знав, що й сказати. Зрештою, махнув рукою, пішов до хати й повернувся з грішми — пачка загорнута газетою й перев'язана голубою стрічкою. Кривий, навіть не думаючи перераховувати, хутенько поклав її до кишені й сказав радісно:

— Ну, слава тобі, господи, що все так закінчилося з цією покупкою. Спасибі вам!

— А нам за що спасибі? — невесело поспитала Олена Левківна.

— Як за що? — здивувався кривий.— Якби захотіли, то могли б і не повернути гроші! Сказали б, забирай свій товар, а гроші ми не повернемо.

Никін Іванович докірливо поглянув на дружину — бач, мовляв, самі себе ошукали.

— Ні,— сказала Олена Левківна,— ми вчителі, ми не хочемо нікого обманювати.

— Та знаю, що вчителі, мені вже сказали в Медвинці. Ну, прощавайте, колись іще здибаємось.

Йому не відповіли — і, мабуть, не тому, що не хотіли з ним здибатися. Просто ніякі слова не в змозі були злетіти...

А чоловік, помахуючи паличкою так, наче вона йому не для діла, а лише для форсу, легко, з підстрибом подався з їхнього обійстя, і щось веселе відчувалося в тому, як ішов.

— Мамо, а тобі чого йти? — невдоволено сказала Таїса.— Могла б нинькн й удома посидіти.

— А чому саме нинькн маю сидіти?

— Хіба не обійдемось без вас? Обійдемось. Посходяться хлопці, дівчата... Я загадувала всім, обіцяли поприходити.

— А я вже не хлопці-дівчата? — пожартувала Олена Левківна.— Мені не можна?

— Але ж учням сказано зібратися...

— Самим? Та чи я не ваша вчителька, що відсиджуватимусь у хаті?

Никін Іванович, що слухав їхню суперечку, спершу ніяк не міг утямити: чому Таїсі не хочеться, щоб мати пішла разом із дітьми на колгоспний тік поратись коло зерна.

Звісно, не заважатиме, а тільки помагатиме. Та й стежитиме, бо хіба можна без нагляду зоставити? І враз догадався: Таїса, либонь, почувається мало не дорослою, хоче побути без материнського нагляду. Через те й відмовляє матір, через те й невдоволена.

— Проти ночі самим не годиться,— сказав Никін Іванович.

— Але ж Андрій Кіндратович буде з нами! — виклала свій останній козир Таїса.— Хіба мало фізрука?

— Авжеж, мало,— мовив Никін Іванович.— Бо ніякий фізрук не замінить матері.

Й Таїса більше нічого не сказала, та, видно, невдоволення так і не покинуло її. Перевдяглася в стареньке платтячко, запнулась хустиною — і гайнула до своєї товаришки Марійки Мельник, щоб уже разом іти на колгоспний тік.

Михайло, якусь часинку покрутившись у хаті, вискочив майже слідом за нею. Видно, ні одне, ні друге не хотіло йти разом із матір'ю, й Олена Левківна тільки непорозуміло стенула плечима.

— Що це з ними? — поспитала в чоловіка.

— А хіба не знаєш? — лукаво примружився Никін Іванович.— На тік ідуть не тільки для того, щоб зерно чистити. А наче й на гулі, як дорослі.

— На гулі? — все ще не могла второпати Олена Левківна.

— Авжеж! А хто на гулі ходить разом із рідною матір'ю?

— А я спершу й не втямила! — гіркувато всміхнулась Олена Левківна.— Аж не віриться, що наші діти ростуть, що скоро й виростуть.

Їй згадався лист, одержаний Таїсою з «далекої Карелії» від «незнайомого солдата Льоні». Дитяча забавка, та й годі, не варто надавати ваги. А може, за цією забавкою криється щось значно більше, ніж їй здається? Криється Таїсине дорослішання, визрівання почуттів? Слід бути уважнішою й чуйнішою, в цьому віці все таке ніжне, дитКливе — необережним словом можна й понівечити, й поламати химерне пагіння.

В кошик з червоної лози поклала хліба, чвертку дрібно порізаного сала, яблук, прикрила полотняною шматкою — й пішла.

Погідний вечір западав над Медвинцем, після денної спеки повітря починало гостріше та свіжіше пахнути городиною — картоплею, капустою, кропом; а також починали

струмувати в повітрі запахи страв — медвинецькі господині готували вечерю; а ще тонко й солодко починали пахтіти квітки, щоб потім дурманно пахнути цілісіньку ніч. І такий самий погідний настрій сповнював Олену Левківну, думкам її надаючи лагідного, чистого тону. Глибоко відчувала спорідненість того миру, що панував у природі, з миром та супокоєм душі й розуміла, що це— теж один із різновидів щастя, яке має спізнати людина, і скільки ж то тій людині багато треба, яке в неї щодня неоднакове щастя!..

Над колгоспним током уже стояла темна, глухувата курява — з тугим гудінням працювало кілька віялок, і в їхньому шумі тонули дитячі голоси. Медвинецький колгосп не один раз (чи влітку, чи восени, коли бракувало рук) звертався за поміччю до школи — й учителі з дітьми завжди приходили на допомогу: зерно віяли, гичку возили до корівників, соняшники зрізали. Горпина Титівна, головиха, казала, що школа — їхній глибокий тил, на який правління артілі покладається, мов герої-панфіловці на Москву. Чувся в її словах і жарт, але ж і значна частка правди була теж.

Учитель фізкультури Андрій Кіндратович Сак — як завжди, військової виправки, гостроокий, упевнений — стрів Олену Левківну трохи здивовано:

— Й ви прийшли? Таж я відповідаю за учнів! Директор мені доручив.

— Я не заважатиму,— сказала Олена Левківна.

— Авжеж, авжеж... А в нас робота кипить, ми не спимо.

Діти завзято метушились на току, й нелегка робота (засипали зерно відрами у віялки, віяли, заповнювали мішки, відносили важкі рептухи вбік) була для них наче за виграшку. Михайло стояв коло віялки, крутив ручку, й на обличчі мав клопітливий, зосереджений вираз. А Таїса з Марійкою Мельник черпали відрами пшеницю з великої купи, носили то до тієї віялки, біля якої стояв Михайло, то до другої. Й Олена Левківна чомусь не могла не відзначити, що Марійка, пов'язана хусткою до самих брів, уже закіптюжена, й на колгоспному току, навіть у вечірніх сутінках, не перестає сяяти своєю смаглою подільською вродою, що й зараз вона привертає до себе здобрілі, лагідні погляди. Й чомусь не здивувалась, що бачить її коло Михайла, хоч і не надала цьому ніякого значення. Приємно бачити їх поряд — Михайла, Марійку й Таїсу, та й годі, приємно підмічати дорослу зосередженість їхніх рухів.

Олена Левківна теж не сиділа склавши руки — засипала в мішки пшеницю, яку перевіяно ще вдень. Хтось із

дітей тримав ріжки мішка, вона дерев'яним совком сипала й сипала сухе, пахуче зерно, потім мішок зав'язували й відтягували до купи, що сіріла в світлі золотого місяця. В рот залітали остюки, курява, й чомусь не вірилось, що зараз місяць може бути такий чистий, свіжий.

Вже коли молодик підбився ген-ген височенько, підійшов Андрій Кіндратович, сказав:

— Ішли б ви, Олено Левківно, додому, я сам справлюсь.

— Та чи я на заваді? — відповіла.— А чи з мене помочі ніякої?

— Жінка ви,— знайшовся Андрій Кіндратович, понуро відходячи.

Потім настав перепочинок — віялки втихли, повітря почистішало, й до всіх почали долинати гострі пахощі літньої ночі. Діти повлягались на купах теплої пшениці, дивились у небо, й Олена Левківна, наблизившись до них, поспитала:

— А хто хоче їсти?

Пожвавішали, заметушились, позводилися з пшениці — всі хотіли їсти! Олена Левківна дістала з кошика буханець хліба, порізала на скибки й дала кожному, вдливши також і по шматочку сала. Діти, примовкнувши, їли, а Олена Левківна відійшла з Андрієм Кіндратовичем трохи вбік і сказала:

— От ви недавно нагадали, що я жінка...

— А чи неправда?

— Звісно, правда. А хіба вони,— кивнула на дітей,— не учні? Авжеж, учні. Здається, чого їм тут бути посеред ночі, адже повинні б просто рости, дорослішати, виховуватись. Так? Але не ми винуваті, що мусимо й поголодувати, й потрудитись до десятого поту. Не ми винуваті, самі знаєте. Війна... Доводимо до пуття і господарство, й життя своє. Треба довести, бо хто за нас зробить? Тільки самі... От чоловіки наші, думаю собі, перенесли фронти, головами наклали, а ми, жінки? Та ми, живі, в боргу перед ними й досі, довго нам іще той борг оплачувати. Хіба ні? Вірте чи не вірте, а я перед тими, кого вже нема, хто поліг, весь час вину відчуваю.

— Ні в чому ви не винуваті, Олено Левківно,— сказав глухуватим голосом учитель фізкультури.

— Вину відчуваю,— вперто вела далі Олена Левківна,— а чимось маю спокутувати, еге? Ось тільки чим? Не знаю... Знаю тільки те, що мусимо все доробити й за тих, кого нема.

— Роботи ж багато! — зітхнув Андрій Кіндратович. При світлі місяця очі його блищали глибоко й зосереджено.

— Багато,— згодилась Олена Левківна.— Ніхто не каже, що мало. Значить... значить, у кожного має зрости, подужчати бажання — щоб ту роботу всю поробити.

— За всіх ви думаєте,— мовив Андрій Кіндратович голосом, у якому почулося стримане здивування.

— Думаю,— не стала заперечувати.— А хіба інакше має бути? — І, поміркувавши, повторила переконано: — Думаю. І всім би так, артільно думати за весь загал.

— Держава ж на те є!

Олена Левківна знову поміркувала якусь мить, а потім сказала:

— А ми хіба поза державою, окремо? Є ми — є держава, а не буде нас — і держави не стане. То, виходить, на нас усе й тримається, все в наших руках.

— Правда,— згодився учитель фізкультури.— Що правда, то правда.

Вони мовчали, ніби глибше обмислювали свою балачку, ніби кожному слушність сказаних слів западала в потаємні закапелки серця. Й Андрій Кіндратович по паузі видихнув:

— Усе в наших руках!.. Правда...

Знову загули віялки, й вони пішли до дітей, до роботи.

Олена Левківна сипала в мішки пшеницю, а вся ще перебувала під враженням своїх думок, які навідали її ниньки тут, на колгоспному току, під нічним небом. Та й хіба могли в неї бути інші думки, коли в її душу присвічували такі високі зорі? Наче виворожила їх чародійна подільська ніч...

Випросталась Олена Левківна і враз відчула: тривожно, гіркувато-солодко пахне чебрецями. Так густо, ніби потоки їхніх пахощів долинули саме сюди, до колгоспного току, й саме до неї.

Варка ніколи не приходила до вчителів просто так. Вона чи дріжджів приносила Олені Левківні, чи дрібок синьки. А якщо ні те, ні друге, то якусь новину... Після невдалого підпалу вона пообіцяла слухати все, що кажуть у селі про цю оказію, й неодмінно вивідати палія. Олена Левківна просила, щоб не нюшкувала, бо палія, власне, ніякого не було й нема — адже хата не згоріла. Варка тільки головою докірливо похитувала, мовляв, говоріть-говоріть, а сама й не думала відступатися від свого наміру — вивідати палія.

Це вона принесла новину, що Ярина Пекур, діда Пантелея дочка, ходить повна, вже третім. Гарненькі в неї діти,

що правда, то правда, але ж батько в кожного не один і той самий... А тепер знову — з животом.

— І стида в неї ніякого,— обурювалась Варка.— Це ж у неї батюшка на квартирі живе, хай би про нього подумала, як про себе не хоче думати, адже тепер люди всяке плескатимуть.

— А що плескатимуть? — заперечувала вчителька.— От любить Ярина дітей, двоє для неї мало, хай іще народить.

— Як так можна? — торопіла Варка.— Якби вона народжувала від свого чоловіка, а то від кожного стрічного.

— Дітей хочеться,— ніяково пояснювала Олена Левківна.

— То й що? Їй хочеться дітей, але про них вона не думає. Не думає, як то їм без батька житиметься. Вже краще не мати, ніж отак мати.

— Вам, Варко, легко казати, бо у вас четверо.

— Легко казати! — сплескувала руками Варка.— Кому вже тоді важче, як не мені? — Й замовкала, ховаючи в грудях хтозна-які важкі визнання — і про своє життя, і про свого чоловіка-поліцая, що вмер по-собачому, а діти ж їхні не винуваті ні в чому, ні в чому... Згодом обзивалась: — Ні, про дітей вона не хоче думати, тільки про себе... Тепер усі тільки й чекають, коли батюшка піде з її хати.

— Навіщо йому йти? Там йому, либонь, не злецько.

— Було не злецько, то стане... Всяке плескатимуть, от він і має втекти звідти. Бо баби почнуть ремствувати, що він там живе.

— Хай ремствують чи не ремствують, а де знайдуть іншого батюшку? Тепер із ними теж сутужно. Та й чи захоче хтось їхати в Медвинець...

— Воно правда,— згодилась Варка,— що бабам не дуже й випадає ремствувати, але ж...

Варка, а не хто інший приніс у їхній дім і таку новину — про свого Миколу, що приставав у прийми до Лапковської Надії. Еге ж, приставав, а тепер додому повернувся, бо погарикались. Та й як було не погарикатись, коли Лапковська і рано будила його, і пізно стелила, вимагала, щоб робив їй усе. Ну, старався, скільки міг, але не захотів роздиратись на шматки, плюнув на все — повернувся додому і сказав, що ноги його більше не буде в Лапковської. Що рано ще йому зав'язувати своє молоде життя. Й правду, мовляв, казала колись Олена Левківна їй, Варці, та вона не послухалась тоді, не навчила розуму свого сина, бо ж хотілося кращого... Хотілося кращого, а воно от як вийшло.

— Він тепер хоче податись до міста, а головиха не дозволяє виїжджати з села. До неї ходив, щоб дала дозвіл, аби йому паспорт виписали, так вона ніякого дозволу не дає. Каже, в колгоспі люди теж потрібні, вона з мого Миколи й тут людину зробить. Ви чуєте, Олено Левківно?.. Якби, каже, ти завербувався на Донбас чи в Сибір, то дала б дозвіл, а відпускати до міста, щоб там стикався, мовляв, шукаючи легкого хліба, не хоче... То що, так йому й пропадати всеньке життя в Медвинці?.. Знаєте, я б і сама пішла до головихи, попросила, аби дозволила, але після того...— Варка мала на оці випадок, коли головиха перестріла її коло гатки й витрусила зерно,— але після отого я не піду. Бо наче й забула, а тепер може пригадати, вона така!

— Їй же треба людей тримати, щоб не порозбігались, бо хто тоді землю оброблятиме?

— Авжеж, треба, чи я не те саме кажу? Нехай тримає інших, а мого Миколу могла б і відпустити. Чи їй мало, що я сама з ранку до вечора з ланки не вилажу?.. І як би це мені вкоськати головиху, ума не прикладу.

Вона, либонь, натякала на те, щоб Олена Левківна знов замовила слово, на цей раз за її сина. І хотіла, щоб учителька сама здогадалась. А от учителька чомусь не здогадувалась, наче не до неї говорилось... Ну що ж, доведеться ще раз натякнути їй, а коли не втямить, то й прямо сказати. В учительки серце м'яке, має згодитись, бо, як не згодиться, тоді Микола для неї за докір стане, весь час очі та душу мулятиме. Еге, знає вже Варка свою сусідку трохи, вміє грати на її струнах...

Варка ж таки принесла й іншу новину і дуже здивувалася, що в хаті Шкаруб досі про це невідомо. Й чому це невідомо, коли Явдошка живе не за тридев'ять земель, а по сусідству, коли тут якщо й не почуєш, то своїми очима побачиш. Що саме? Ха-ха, те, що Явдошка привела до себе приймака. Приймака — вже підстаркуватого, з сусідньої Радавки. Кажуть, кинув жінку, а в жінки діти, як і водиться. Приймак цей із учорашнього дня тут. Явдошка вже зарізала молоденьку курку, що неслася, а сьогодні — й півня, єдиного. Бігає по хатах, самогонку позичає, так хоче догодити. Явдощин батько, Сазонт, ходить підпилий, штани не тримаються, а вже такий радий, що не кажіть. Чому радий? Бо і йому коло того приймака перепадає. Явдошка скупувата, тримає батьків надголодь, щоб, бачте, не роз'їдались, усе ладнає та ладнає собі посаг, бо вважає, що за

той посаг і візьмуть її. Нарешті таки добилася свого, тішиться, то й Сазонт із Марфою коло неї раді.

— Е-е, ще не знає той радавський приймак, до чиїх рук потрапив,— багатозначно всміхалась Варка.— Оговтається, та пізно буде, бо своя жінка не захоче прийняти назад. Хитра Явдошка день-два годуватиме-поїтиме, поки приручить, а потім і випустить пазурики, мов кицька.

Але, видно, Явдошці так і не вдалося випустити гострі свої пазурики. Бо вже наступного дня Варка прийшла з іншою новиною, що так само здивувала Шкаруб, як і перша. Нібито цього ранку до Явдошки на подвір'я прийшли гості якісь — молодиця і два хлопці, вже здорові лобуряки. Вам нічого не доводилося чути? Ну, як же це ви слухаєте, коли Явдощина хата поблизу, коли всенький Медвинець чув і позбігався дивитись. Ну, не Медвинець, то їхній куток, десятихатка їхня.

Зайшли гості до Явдощиної хати, невдовзі й вийшли. А попереду них приймак. Вони, видно, почали бити його, п'яного й сонного, ще в хаті, а надворі впав коло хліва, то вони вже далі лупцювали. Бо то жінка з дітьми прийшли по свого батька. І ви думаєте, що Явдошка чи старі Хрущі хоч виглянули з хати? Де там, попричаювалися, навіть позачинялися, ніби й не бачать нічого, ніби то й не на їхньому обійсті твориться. Молодиця та, дебела така, здоровецька, взяла кимака й по вікнах, по вікнах! Стільки скла потовкла, де ж це тепер Сазонт дістане, як посклить? Таж і Явдошка не любить гроші розтринькувати, це для неї й зовсім розор. По-перше, що приймака забрали, якого вона споювала, а по-друге, шибки повибивали.

А приймака вони таки забрали. Ну, це для Явдошки приймак, а для тієї жінки — чоловік, а для тих двох лобурів — і зовсім батько рідний. То вони, віддубасивши його добре, потім звели за руки з землі, оправили на ньому штани, сорочку, підперезали по-людському та й повели з собою. І ви думаєте, він не захотів, не пішов? Де там, пошкандибав, тільки голову низько опустив, щоб не дивитись ні на кого.

А Явдошка, либонь, і досі боїться поткнутись надвір, і досі сидить за замком.

— Розор, ну й розор,— не переставала повторювати Варка.— Тепер вона знатиме, як зманювати чужих чоловіків. І хто б міг подумати? Ну, підстаркувата дівка, це правда, але ж щоб отаке учворити?

— Буде їй наука,— мовила Олена Левківна.

— Для Явдошки? Наука? Ви не знаєте Явдошки! Ви їй плюньте межи очі, а вона скаже, що це божа роса, обітреться й далі творитиме по-своєму. І в кого вдалася така? Подивіться на Марфу чи на Сазонта — обоє тихі, нікого не зачеплять. Вдома товчуться цілий день, а потім подивишся, коло чого товклися й човплися,— а так, ні коло чого, просто щось колотило ними. Явдошка не така! Вона вже коли щось робить, то з вигодою для себе, коли слово яке скаже, теж неспроста... Оце вона з одним обпеклася, то, думаєте, набереться розуму? Еге ж, набереться! Обачнішою стане, тільки й того, а свого доможеться.

— Ніколи б не подумала такого про Явдошку.

— Бо хитра. Вам каже одне, а на мислі має інше. Явдошку знаю з отакусінької, вона й змалку така сама. Пнулася завжди, щоб кращого доп'ястися, а не щастить — і край. Невезуча, це правда.

— Не така вже стара, ще поталанить.

— Чи я проти? Не проти, нехай кожному таланить, і їй. Але ж отак приманювати... Розор, ну й розор!..

Серпень видався сухий, сонячний. Земля пересихала, і все на городах та в садках теж пересихало. Коли по селу йшла машина, за нею високо вгору знімався високий і густий хвіст пилюки, довго висів на місці, бо не було вітру. Білий шар тієї пилюки вкривав придорожні бур'яни, трави. Садки теж було присипало курявою, стіни хат од неї посіріли.

На дорозі з кожним днем з'являлось її все більше. В пилюці пухкій глибоко тонули ноги, і по ній ходили, як по киселиці... Хотілося дощу, який би повмивав садки, вмив село, але ж і дорога б тоді розкисла, і з'явилося б на ній не менше багна, ніж тепер пилюки.

Отакого дня, коли сонце пекло й раз у раз над Медвинцем знімалась білим димом курява, вчителі посходились до школи — підремонтувати трохи, бо скоро новий навчальний рік. Директор школи, Віталій Григорович Бомко, звертався до колгоспу, щоб допомогли, але головиха відповіла: з урожаєм запарка, бракує рук, щоб усе зібрати й вивезти хліб державі, нехай вони вже самі справляться. Як самі? А дуже просто: нехай посходяться вчителі, покличуть учнів, хто з них здатен допомогти, та й ремонтують школу. А що, колгосп так-таки нічим і не допоможе? Ну чому ж нічим, вона, головиха, виділить якесь там тягло, але людини до нього не дасть, хай уже хтось із учителів...

Тягло й справді виділили — це був гнідий ваговоз, велетенський кінь, якого важко зрушити з місця й так само важко зупинити. В кількох класах слід було затинькувати стіни, то на гнідому возили глину. Добре хоч, що глиняники неподалік.

Возив Андрій Сак. Задля нинішнього дня зодягнувся в дивовижне рам'я, старе, обстріпане, що в ньому важко впізнати бравого, стрункого вчителя фізкультури. Йому допомагали Таїса й Михайло — мати взяла дітей із собою, аби не били байдиків. Окрім них, прийшло ще кількоро учнів. Серед них — Фійонин молодший Василь, повновидий і пухкуватий, схожий на свою матір хлоп'як, що ніяково посвічував на всіх рожевуватими очима. Найдивніше ж було бачити на шкільному подвір'ї Бориса Горбоконя — він два роки просидів у шостому класі і в цьому році збирався прийти в шостий клас уже втрете. Вдачі був веселої, компанійської, розумом бистрий, а от шкільна наука ніяк не давалась. Щоправда, і в школу більше не ходив, ніж ходив, бо то матері своїй хворій помагав удома (сім'я їхня маленька — він та мати), то в колгоспі без нього не могли обійтися, бо хлопець і в силу давненько ввійшов, і роботящий вдався. Отак у Бориса Горбоконя нічого й не виходило з навчанням. Зате сьогодні, прочувши про ремонт, сам навідався до школи, наче своєю появою хотів показати вчителям, що й цього року хоче сісти за парту, що доб'є-таки науку, не забуває про неї.

Потинькували стіни, позамащували стелю. Не по всіх класах була дерев'яна підлога, в кількох глиняна долівка, то й долівку позмащували. Олена Левківна підбілювала просяною щіткою в коридорі, потім в учительській. Никін Іванович постукував молотком — в одному з класів разом із директором замінювали дошки на підлозі, які й попроламувались, і потрухлявіли.

Вистачило роботи на цілий день, залишилось і на завтра, й на післязавтра. Пообіцявши прийти й наступного дня, учні та вчителі почали розходитися. Скоро в школі зосталися Олена Левківна, директор та Настя Василівна. Борис Горбокінь теж затримався, але крутився віддалік, не підходив ближче, а потім подався надвір, набачивши там для себе заняття.

— А що я хочу запитати вас, Насте Василівно,— м'яким, хлоп'якуватим голосом обізвався директор. Голос явно не пасував до високої постаті, до великого щокастого

обличчя, на якому полопались тонесенькі кровоносні жилки, забарвивши лице вічним, грубим рум'янцем.

— Питайте, Віталію Григоровичу,— сказала вчителька молодших класів, яка за нинішній день, здається, не обмовилась жодним словом.

— Та ми вже й балакали колись,— наче вагаючись вести розмову, казав директор,— і знову от доводиться про одне й те саме...

— Про що, Віталію Григоровичу? — спитала вчителька, і з того, як миттєво потемніли в неї очі, можна здогадатись — вона знає, про що йтиметься, і розмова ця неприємна їй.

— Та про образи, про ікони, що висять у вашій хаті. Ви ж мені обіцяли познімати, а от не познімали. Й знову мені люди про це казали. Що, мовляв, у вчительки висять образи в хаті. Що ви на це скажете?

— То не мої,— мовила Настя Василівна.— То материні.

— А хоч би й материні. Чи ви не можете вплинути на свою матір?

— А я вже вплинула,— помовчавши, сказала Настя Василівна. Видно, сказала, щоб обірвати неприємну розмову.

— Як же ви вплинули,— не повірив директор,— коли мені сьогодні про це нагадували?

— Хто нагадував? — швидко спитала Настя Василівна.

— Хіба вам не однаково? Нагадували, та й усе.

— Це брехня,— сказала Настя Василівна.— Мати мала все познімати, я вплинула на неї.

— Ну, побачимо, побачимо,— багатозначно мовив директор.— А коли познімали, то добре. Бо самі подумайте, що ж виходить? Школа в нас невелика, вчителів небагато, мали б людей вчити, приклад своїм життям показувати, а ми що? А ми, виходить, наче заодно з батюшкою, помагаємо релігійний дурман сіяти. Ви ж, Насте Василівно, все-таки в школі вчителюєте, а не в церкві служите. Якби ви в церкві состояли, то я б із вами не розмовляв, хай би тоді з вами хтось інший мав діло, а так поки що мені доводиться з вами...

Прибирали в класах, щоб на завтра не залишати бруд і сміття. В цей час у коридорі майнула постать Бориса Горбоконя. Настя Василівна наздогнала його на виході, сказала щось,— і хлопець хутенько зник.

Вони з Оленою Левківною вже зібралися йти, гадаючи, що директор зостанеться в школі. Проте директор, якому було й не по дорозі, подався з ними. Чи не до сільради? Ні,

бо й сільраду вже проминули. Може, до крамниці? Але ж і крамниця зосталася збоку. Вчительки крадькома перезирнулися між собою...

— Олено Левківно,— обізвався нарешті директор, обірвавши мовчанку, яка так довго тяглась,— може, завітаємо до Насті Василівни й подивимось, як вона живе? — Хитрувато поглядом пробіг по їхніх обличчях.— А чи ви, Насте Василівно, і не збиралися запрошувати нас?

— Не збиралась,— хоробро зізналась Настя Василівна, не така вже й щедра на слова.— Та коли маєте вільну хвилину, прошу.

А всім своїм виглядом ніби хотіла сказати: «Йдіть, перевіряйте, Віталію Григоровичу, навіть зі свідком, щоб на брехні зловити мене. Але не зловите!»

— Може б, ви без мене? — спробувала викрутитись Олена Левківна, не бажаючи встрявати в таку халепу.

— Е-е ні, підемо вже разом,— наполіг директор.

Олена Шкаруба, скорившись, пішла, й раз у раз позирала на Настю Василівну так, наче пробачення в неї просила.

В сінях Настя Василівна зупинилась, пропускаючи гостей уперед. Першим зайшов директор, за ним Олена Шкаруба, а тоді вже сама Настя Василівна. Зайшла, впевнена, що образів на стіні немає,— і раптом наче приросла до долівки, бо підвела голову й побачила, що образи висіли на стінах, як і завжди. Директор лише коротенький погляд кинув на них, наче й не по те прийшов, а Олена Левківна густо почервоніла, ніби її в чомусь викрили нечесному й негарному, ніби вона була у всьому винувата

Слідом за ними до хати прослизнула мати — мабуть, була десь у городі, бо тримала в руках кількоро зелених цибулин. Настина мати вдалась довгобраза, шкіра обличчя — свіжа й чиста, наче ніколи й не бачила гарячого подільського сонця.

— Мамо,— з болем у голосі сказала Настя Василівна,— коли це ви образи почіпляли на стіну?

— Коли? А я їх і не знімала ніколи, дочко,— лагідно відповіла мати.— Чи ти не знаєш?

Настя ладна була крізь землю провалитись.

— Хіба я вам не казала ніколи про це?

— А казала, казала,— згодилась мати.— Тільки я тебе не слухала і не збираюсь слухати.

— Як же це так? — запитав директор школи.— Хіба гоже, щоб ікони висіли в хаті, де живе вчителька? Ще казатимуть, що вона молиться.

— Вона не молиться,— сказала мати.— І в тому її гріх, що не молиться. Якби молилась, то її не пропало б...

— Чи я вам не казала...— знов повторила Настя, будучи в розпачі, що її вловлено на брехні.

— Та казала, заспокойся... І недавно ото прибігає Горбоконів парубійко, Борис, біжить прямо по картоплинню на город і каже, щоб я хутенько образи знімала, бо прийдуть із школи перевіряти, бо Бомко прийде, директор... Та чи ти думала,— зверталась до дочки,— що я ніколи тебе не слухалась, а на цей раз візьму й послухаюсь? Де ж це бачено?..

— Мамо...

— То й добре, що мама, а далі? — Стара не сварилась, не гримала, говорила спокійно, розсудливо, з гідністю.

І той розсудливий спокій почав дратувати директора:

— Ви що, своїй дитині добра не бажаєте?

— А чого ж не бажаю, бажаю.

— Навіщо образи тримаєте на стіні?

— А чи вони їй заважають? Вони їй не заважають. І коли вже не хоче дивитись на них, то хай не дивиться. Я для себе почепила, я дивлюсь на них.

— Але ж вона вчителька, і живете ви під одною стріхою,— ще дужче дратувався директор.— І як тільки не хочете втямити?

— Я все тямлю, ще з розуму не вижила. А як же нам жити не під одною стріхою, коли вона моя дочка? Не буде ж вона виганяти мене з хати, правда, не буде?

— Ні, ви тільки послухайте її,— безпорадний, звернувся директор до Олени Левківни.— Я не здатен сперечатись, коли не розуміють жодного мого слова.

— Ви,— звернулась до старої Олена Левківна,— й справді про свою дочку подумали б. Адже вона в школі вчителює, діти знають, що в її хаті висять образи...

— В Медвинці образи висять чи не в кожній хаті,— сказала вперта мати.— Учні цим не дивуються, вони звикли.

— То ви,— ніби й не чула заперечення Олена Левківна,— познімали б своїх богів та поховали — в коморі чи де. Адже вони однаково будуть з вами, коли захочете на них подивитись, тоді й подивитесь.

— А й справді,— зрадів директор,— з вами вони залишаться, хіба що не на видноті.

Не роздумуючи й хвилі, мати відповіла:

— Мені нема чого соромитись їх, нема чого ховати від себе. То нехай ховають ті, в кого совість нечиста. А мені добре, що вони там висять. Отак роблю щось, подивлюсь на них, а вони мені подивляться в очі — й добре стає. Наче вони мені сказали щось гарне. Ви лишень подивіться, які в них розумні очі, вони все тямлять: ось зараз слухають вас — і осуджують, хрестійбо, осуджують.

Директор узявся за голову, затулив долонями вуха.

— Де я опинився,— прошепотів.— І тут живе моя вчителька?

— Тю,— сказала стара,— й чого за голову хапатись? Ікони мені не вадять, а як вам вадять, то ви й не тримайте. Я до вас у хату не йду зі своїми указами.

— Мамо...

— То й добре, що я в тебе мама, а що б ти робила без мене? Дяка господу, що я в тебе мама...

— То ми підемо? — запитливим тоном звернувся директор до старої, і в його запитанні прозвучала прихована погроза.

— А йдіть, чи я вас тримаю... Тільки подивіться на неї,— казала вже про свою дочку.— Вона перед вами соромиться мене. Дожилася ж я, що моя дочка та соромиться мене перед людьми.

Коло воріт директор сказав:

— Дивуюсь я вам, Насте Василівно... Освіта у вас незакінчена, вам би ще вчитись і вчитись треба. В школі ви працюєте, бо кадрів не вистачає... І от — ви не можете вплинути на свою матір. А потім — цей обман. Як так можна? Ви, мабуть, і з дітьми так? Неприпустимо, ніяк неприпустимо...

— Віталію Григоровичу...— обізвалась і вмовкла.

— Ми вам зла не зичимо, ніхто не зичить. Але треба дбати й про свій авторитет... Тільки в вашій хаті є образи, більше ні в кого з наших учителів немає... Подумайте.

Вона опустила голову й стояла перед ним, як учениця. Й Олені Левківні в цю мить, як і раніше, було шкода Настю Василівну так, як могло б бути шкода рідну дитину.

— Незабаром новий навчальний рік,— провадив директор.— Незабаром районна конференція вчителів. Чи ви хочете, щоб про все стало відомо в райвно? Щоб говорили на конференції? Та варто тільки хоч раз сказати, потім уже не забудуть, потім уже щороку згадуватимуть... Хоч, може, тих ікон давно вже не буде, познімаєте...

— Зніму,— пообіцяла Настя Василівна. Пообіцяла боязко, бо остерігалась, що директор сприйме сказане за брехню.

— Хай, побачимо,— непевно мовив.— От тільки чи ви справитеся зі своєю матір'ю? Швидше всього, вона з вами справиться... Хай, побачимо...

Дивились, як він оддаляється. Високий, ставний — і якийсь ніби чужий на цій медвинецькій вулиці, огородженій тинами, з кущами дерези та бузини. Ногами, взутими в жовті сандалі, збивав куряву, що знімалася майже в його ріст...

Олена Левківна й собі заквапилась — не могла тут більше зоставатись. Та й стара он вигулькнула з хати, йшла до них, щоб, либонь, сказати пильне щось. Ні, в суперечки вона встрявати не хоче, хай самі помиряться, хай між собою порозуміються, чужа людина навряд чи поможе, тільки нашкодить. Надто все тонко, надто незбагненно, щоб отак тицяти носа, щоб отак лізти зі своїми порадами-вказівками. Хай самі...

В Олени Левківни видався вільніший день, і вона сіла до швейної машинки. Бо й собі колись бралася щось тулити й до кінця не зліпила, перекидалося з місця на місце, та й люди, в яких узяла крам, запитували, коли їм прийти по готове. Скільки вже казала собі, що нікому не шитиме, що тільки для себе, для дітей своїх, але не могла відмовити, коли приходили додому, коли починали просити. Посилала до Щербини — хіба ж вона зрівняється з ним, він кравець такий, що вже як пошиє, то пошиє,— але чомусь до Щербини зі своїми лахами йти не хотіли, таки впрошували її.

Передивлялась всякі згортки — ось має блузочку пошити з цього веселого, і це блузочку, хоч і сумне воно, зате шитиме для старої баби, а не для дівки. Це плаття і це плаття — принесли однаковий штапель, видно, набирали в їхньому сільмазі в один і той самий час. Це спідниця, тут мороки не так багато, впорається хутко. А що це за чорний рубчик? Уже й забула... Ага, мають бути штани, Фійона ще навесні принесла. Олена Левківна відмовлялась брати, бо ні чоловічого, ні хлоп'ячого не шила, але Фійона дуже просила, казала, що їй не спішно, що це для її Василя в школу, вона й до осені почекає.

Але осінь уже наступила, хоч і не чується ніби. Фійона так ні разу й не нагадувала про штани, але чи треба чекати

нагадування. Й Олена Левківна, повідкладавши все інше, взялась до штанів. Мірки з Василя не знімала, та й не потрібна їй мірка — знала, і якого росту він, і який у поясі, та й фасон у медвинецьких хлопців завжди однаковий, за її пам'яті не мінявся.

З шиттям справилась швидко. Що ж, і віднесе сьогодні, віднесе сама — Фійона має бути вдома, хтось казав, що слабує вона... Олена Левківна, перед тим як іти, залізла на горище, взялась порпатись у різному дранті, в мотлосі, серед старого взуття. Бо пригадала — той Фійонин Василь завжди ходить до школи в таких дірявих чобітках, що з них пальці виглядають і п'яти. А на горищі тут валяється хоч і ношений непотріб, зате є такий, що взувати ще можна. А чи не віддати б оці черевики, з Никона? Треба, щоправда, латку накласти на одному, а так ще майже цілі, можна ходити.

Зняла черевики з горища, почистила, змастила смальцем — заблищали, поновішали. Це ж Фійона не нарадується, а що вже дякуватиме, аж вуха в'янутимуть од її подяк.

Фійона лежала на широкому дерев'яному ліжку. Коли вгледіла вчительку, що переступила поріг хати, то якийсь розгублений вираз пробіг по її білому обличчю. Натягнула грубе рядно до підборіддя, потім зняла з обличчя пасмо рудуватого волосся, що заважало їй дивитись

— А я штани пошила вашому Василеві, принесла,— мовила Олена Левківна.— Здрастуйте... І чого ви в жнива заслабували, чи не могли знайти зручнішого часу?

— Слабувати завжди зручно, хвороба не питається,— відказала Фійона.— А за штани спасибі, не знаю, як і розплатитися з вами.

— Не треба розплачуватись, якось обійдусь...

— Еге ж, обійдетесь. Ви тратили свій час, робили... Це так до вас кожен носитиме, щоб задурно... От тільки грошей нема в мене, все помагаю своєму фезеушнику, старшому...

— Ну, картоплю поможете копати... Або весною прийдете, коли на городі поратимусь.

— До весни далеко, де ще вона... Поможу з картоплею.

Взяла штани, але розглядати не стала. Якось так байдуже відклала вбік. І запитливо вступилася в Олену Левківну, ніби поглядом вимагала, щоб учителька йшла вже, бо хочеться самій полежати, в спокої й тиші. Олена Левківна наче не хотіла того помічати. Зашаруділа газетою, розгортаючи черевики, показала Фійоні.

— Для вашого Василя, хай до школи ходить. Тільки налатайте латку на правому, вони ще кріпкі, мало ношені.

Фійона, либонь, не чекала такого, бо підвелася в ліжку, й рожеві її очі округлились.

— Чого ж це віддаєте ви? Ще нові, ще хтось носив би.

— Віддаю, бо ваш Василь майже босоніж ходить до школи.

— Мій Василь вам у голові? Чи на всіх настарчите?

— На всіх не настарчу, правда, але хай буде йому взувачка.

— Та чи я сама не постаралася б? — мовила Фійона, ніби скривджена подарунком.

— Звісно, постаралися б, але він у вас не один, і кожного треба взути,— делікатно виправдувалась Олена Левківна, щоб не ранити Фійону бодай одним необережним словом.

— А чи у вас дітей нема...

— І в мене є діти,— м'яко згоджувалась вчителька.— Але нам легше, ми з Никоном Івановичем удвох, а ви сама...

Замовкла, бо помітила, що ясні Фійонині очі раптом набрякають сльозами. Не в змозі відірватись од тих очей і чекаючи, що вони ось-ось бризнуть великими горошинами, Олена Левківна поквапливо сказала:

— Та чи є тут про що говорити, нема тут про що говорити. Беріть, хай носить здоровий.

Фійона впала навзнак на подушку.

— Може, я образила вас чимось? — зрештою спитала вкрай спантеличена вчителька.

Фійона, стримуючи сльози, не відповіла.

— Повірте, я не хотіла... Не було в мене такого наміру, я хотіла, щоб усе було якнайкраще,— виправдувалась Олена Левківна, й сама не відаючи, в чому їй треба виправдуватись.

Фійона все кусала губи.

— Тоді я піду, коли так,— сказала вчителька, не знаючи — забирати принесені черевики чи ні.

— Ви й справді добра,— видушила десь із глибини свого зболілого єства жінка,— а я...

Вона, видно, хотіла сказати щось важливе, та...

— Заспокойтесь,— попросила вчителька. В цю мить їй хотілося зробити й справді щось добре для Фійони, помогти, але не знала, чим би їй можна було пособити.

— Ой не можу... я не можу! — скрикнула Фійона, ніби саме горе схопило її за горлянку своїми чіпкими пальцями й почало душити.— Ой людоньки!

— Фійоно, чуєте, Фійоно...— не переставала повторювати розгублена вчителька.

Жінка в ліжку вмовкла. Розклепила по якійсь хвилі важкі повіки, подивилась на Олену Левківну так, наче не могла впізнати її.

— Спасибі,— мовила.— Спасибі за все... Вік вам не забуду вашої доброти.— По обличчю пробігла судома, але Фійона переборола слабкість, не заплакала.— А тепер ідіть,— попрохала,— йдіть, бо мені важко дивитися у ваші очі.

— Чим би допомогти вам? — спитала Олена Левківна, не зрушуючи з місця.

— Спасибі й за те, що навідалися... Йдіть, бо мені важко дивитися у ваші очі,— повторювала жінка.

Вчителька, зігнувшись, ніби на своїх плечах виносила з цієї хати частину горя, вийшла. Й тоді, коли під вікнами промайнула її постать, Фійона звелася з ліжка, взяла з лави принесені черевики й замірилась так, наче хотіла кинути ними об долівку. Та рука зависла в повітрі, немов жінка передумала.

Катерина Пекур, яку ото Олена Левківна ходила підписувати на позику, померла нагло. Правда, що слабувала, правда, що виглядала немічно, але ж, либонь, померла зовсім не од хвороб. Плигала через рів, підвернула ногу й звалилась. Ну, переждала, поки минув біль, і спробувала звестись. Але нога знову заболіла, й жінка, оглядаючись по боках, чи ніхто не бачить, бо ж соромно, рачки полізла додому. Переповзла через город, потім по обійстю. Тут її вгледіло котресь із дітей і запитало, чого це вона лізе. Мати, ніяково всміхнувшись, пояснила, що в неї підвернулась нога і вона не може йти. Ось трохи перележить, біль минеться, тоді знову ходитиме... Так само навкарячки перелізла через сіни, долівку в хаті. Вибралась на ліжко і, склавши руки на грудях, казала дітям, що мають робити, аби вдома все було попорано. Діти виконували її накази, бігали, сміялися, а тим часом мати заплющила очі й заснула.

Більше вона не проснулась.

Смерть Катерини Пекур сколихнула весь Медвинець. Першою думкою людей, що довідувались про кончину, була думка про восьмеро Катерининих дітей, які зостались

сиротами, й про Грицька Пекура, вдівця, на руках якого ті сироти позоставались.

— Ні, це неправда! — почувши страшну звістку, сказала Олена Левківна.

— Чому неправда? — спитала Варка, що принесла цю звістку.

— Не могла померти. Як могла померти, коли в неї стільки дітей? Що вона собі надумала, коли взяла й померла?

Варці здалось — вчителька, така завжди розсудлива, з ясною головою, зараз ось несповна розуму.

— Людині не доводиться вибирати для себе життя або смерть,— сказала Варка.— Тут уже як виходить...

— Не могла вона померти,— знову повторила Олена Левківна, розвела руками й так застигла. Ніби хотіла осягнути суть того, що сталось, але то їй було не до снаги.

Того вечора кожне, мабуть, побувало в Пекурів. Не було такої людини в Медвинці, яка б не прийшла, щоб бодай на подвір'ї постояти, якщо вже не зайти в хату... Менших дітей позабирали до себе родичі, старших теж хотіли забрати, але вони не могли бути деінде, їх тягнуло додому, щоб бачити матір, хай і неживу...

Грицько Пекур працював коло молотарки, як прискакав на коні з села його старший син, Олекса, й сказав, що мати померла. Батько спершу не втямив, що кажеться, а може, гуркіт молотарки не давав розчути слова, та раптом обома руками стягнув сина з коня, сам видерся на нього і, схопившись за гриву, поскакав через стерню до села... Олекса кинувся слідом за батьком, біг, спотикаючись, кілька разів упав, зранивши обличчя об колюче бадилля, щось кричав навздогін батькові, ніби той міг почути, плакав і захлинався від нестримного плачу.

Й тепер, на обійсті Пекурової хати, точились тихі балачки не так про покійну, як про Грицька: як доведеться з дітьми. Ну, якби в нього було одно чи двоє, навіть троє, від сили четверо, то знайшлася б молодиця, що прийшла б до нього жити й помагала б, хоч не легко їй довелося б, ой не легко! Але де ви знайдете людину, яка пристала б на восьмеро дітей? Такої людини ви не знайдете ніде. Бо й те подумати, що хоч Грицько справний хазяїн, але дівка за нього в його становищі не піде, хай би навіть її калачами приманювали. Може піти за нього жікна, в якої теж є однедвоє дітей, але спробуй зведи докупи такий гурт, та зведенята голови попроїдають одне одному!

Коли Грицько Пекур виходив у двір, то люди вмовкали, всі дивились на нього, й безліч посмутніших і зглибіших од смутку очей обпікали йому душу морозом, і чоловік опускав погляд униз, намагався не дивитись на людей.

Говорили й про те, що Грицько може роздати дітей по родичах — по своїх та жінчиних. Кожне узяло б по одному, доглядало б. Шкода, звичайно, розривати сім'ю, та ще таку дружну, хай би й далі жила разом, але треба якось рятуватись од горя.

— Чому тільки по родичах роздати дітей? — сказала на те Олена Левківна.— Хіба не знайдеться й інших, що захотіли б узяти на виховання? Я б теж узяла, і то найменше, бо вже, либонь, і забула, як його на руках тримати.

З учителькою згодились — авжеж, знайдуться й чужі добрі люди, які поможуть у горі.

Катерину ховав увесь Медвинець, поприходило багато людей і з сусідніх сіл. Гріло гаряче сонце, курява знімалася, стояв плач — глухий і важкий. Домовину везли на возі, застеленому соломою, й коло домовини сиділи діти. Старші плакали, менші, нічого не тямлячи, цікаво роззиралися по боках. І їхній непорозумілий, спокійний вигляд чи не найдужче розжалоблював... На цвинтарі Грицько Пекур схопився за серце і впав, знепритомнівши. Й тут зчинилося щось неймовірне — всі прийшли в рух, загомоніли: не треба йому так побиватись, бо й зовсім посиротить дітей. Старший син Олекса побіг до найближчої хати, прискочив із відром води, батька відлили. Блідого, зі страшними, наче божевільними очима підвели з землі. Й тепер тільки те й робили, що впрошували його не побиватись, бо жалем своїм не повернеш, не оживиш, а треба й про дітей подумати.

З цвинтаря Олена Левківна поверталася з головихою. Головиха мала такий вигляд, ніби горе звалилось на її плечі. Вона за час похорону і осунулась, і постаріла, і все в ній видавало смертельно зморену людину.

— Я попрошу в нього одну дитину, найменшу,— сказала вчителька.— Ми вже про це з Никоном говорили. Всиновимо, буде за рідного нашим дітям.

— Як же це при живому батькові всиновляти? — хмуро відповіла головиха.— А ви хоч питали в самого Пекура? А може, не захоче?

— Не захоче?

— А чому б це йому захотіти? Втратив жінку, а тепер ще й дітей втратити?

— Ну чому ж...— спробувала заперечити Олена Левківна і вмовкла. Бо й справді, чи захоче Пекур розривати по дитяті свою сім'ю? Якщо має стільки дітей, то, значить, і хотів мати їх, то й тепер не могло йому перехотітись.

— Не повинен розбивати сім'ю,— твердо сказала головиха.— Діти мають рости разом.

— Якби ж то вдалось...

— Не може так бути, щоб не знайшлась жінка, яка замінить їм матір.

— Хто здатен на таке?

— Знайдуться,— твердо сказала головиха, так, наче не просто говорила, а вже когось і на прикметі мала, здатного прийти у велику Пекурову сім'ю, стати для чужих дітей матір'ю.

Поминок ніяких не було — точніше, до них готувалися, щось там зварили їсти, насмажили, але люди, що посходились, ні до чого майже так і не торкнулись: не могли, здається, глянути на страви, не могли їсти, кілком вони стали б, ті страви, в горлянках. І головиха сиділа мовчки, прислухаючись до великого болю в самій собі. Поглядала на старших дітей, що зостались вдома, і в очах її спалахували іскри ясної думки, яка, либонь, визрівала все певніше й певніше.

З Пекурової хати пішла того вечора пізно, а якби хтось сказав їй затриматись тут, то й затрималася б. Але не сказали, а сама не могла залишитись. Поверталась додому з ясною своєю думкою й щомиті відчувала все дужче — має вчинити так, як загадала, і неминуче вчинить. Од того визрілого рішення наче аж поширшало їй у грудях, розвиднилось в голові, й чуже горе не здавалось таке безпросвітне...

На ранок задумала вона зразу зайти до Грицька Пекура й сказати про те, на що зважилась. Та на півдорозі спинилась — виглядало це, як їй здалось, не зовсім солідно. Наче вона принижується в чомусь, наче просить. Ні, так не годиться, треба по-іншому, щоб справити на Пекура враження, щоб кожне її слово мало для нього вагу.

Прийшла в контору колгоспу, в свій кабінет, у якому майже ніколи не бувала. Тут стояли попід стінами старі стільці з витертими матерчатими спинками, двотумбовий стіл із масивною скляною чорнильницею, в якій давно вже пересохло чорнило. Вдихнула кислуватий, затхлий дух непровітрюваного приміщення й поморщилась. Одчинити б вікно, чи що... Еге ж, одчиниш, коли ще з зими забите. Налягла ліктем, дужче, дужче, цвяхи знадвору порозгиналась,

і вікно з дзвоном розчинилося. Свіжим ранковим повітрям війнуло до непривітного кабінету, скупим теплом.

Загледіла бухгалтера, що завжди першим з'являвся в контору, й поманила його пальцем. Бухгалтер, про якого казали, що він рахівницю любить більше за свою жінку, помітивши головиху, наддав ходи і вже скоро стояв коло вікна.

— Семене Семеновичу,— сказала головиха, уникаючи дивитись в бухгалтерові догідливі очі,— знайдіть мені Пекура. Скажіть, що кличу його в контору, що чекаю тут.

— Сій мінут,— мовив Семен Семенович, розуміюче всміхнувшись, і хутенько заквапився геть.

«І чого він ото всміхнувся,— з досадою подумала головиха.— Якби ж тямив щось, аж не тямить нічого і всміхається... Хоч і добра душа, а телепень...»

Невдовзі бухгалтер повернувся, сказав, що Пекур обіцяв зараз бути, та й зачинив двері. Горпина Титівна знов зосталася сама і раптом відчула хвилювання — воно теплою хвилею здушило груди, підступило до горла. «Ну, ще чого,— сказала сама собі.— Нема чого, нема...»

Пекура довелось почекати довгенько, але вона розуміла, що чоловікові зараз не до походеньок, навіть у колгоспну контору. Тим більше — в колгоспну контору, чого йти сюди, нема чого... Звелась йому назустріч, навіть уперед ступила, ніби хотіла за руку привітатись, та стала посеред кабінету і дивилась на нього пильно, проникливо. Татаркуватий, з природи смаглий, Пекур наче ще більше почорнів і поменшав, повужчав у плечах. По обличчю кучерявилось незголене волоссячко, кінчики якого повигорали на сонці.

— Так,— тільки й мовила головиха, бо всі обдумані слова раптово повилітали з пам'яті. Переборола власне замішання й провадила далі: — Ми вам в усьому поможемо. Все, що потрібно, колгосп дасть.

Пекур мовчав, ніби кажучи своїм виглядом, що нічого йому не треба, що нічим тут уже не поможеш.

— Ви живете серед людей,— казала головиха, водночас відчуваючи, як прісно звучать її слова.— Горе важке, але його треба пережити.

Й знову Пекур мовчав не відповідаючи. Опустивши голову, підійшов до стільця, сів і вже так сидів із опущеною головою.

— Ви ж наш кращий механізатор,— бубоніла Горпина Титівна.— Ми без вас обійтись не можемо, ми без вас, як

без рук. Колгосп візьме ваших дітей на виховання, будемо забезпечувати... Що ви надумали?..

— Не знаю,— зрештою обізвався Пекур.

— Жінку вам треба шукати!

— Треба,— згодився Пекур.

І тоді вона зважилася сказати те, що вже виносила в собі, заради чого й кликала Грицька Пекура сюди в кабінет.

— Я буду для них за матір.

Сказала й дивилась на нього, сподіваючись побачити на обличчі хоч іскру радості. Й не зауваживши жодної іскри, заговорила скоромовкою:

— Не розбивайте сім'ю, не роздавайте дітей по людях. Треба, щоб діти росли разом. Немає в них матері, то нехай коло батька, а тільки не шматуйте сім'ю. Послухайте моєї поради, Грицьку, я вам добра бажаю. Нехай вам буде важко, але ж ви воювали, на війні було важче.

— На війні було легше,— тихо сказав Пекур.

— Я вам поможу, я буду для них за матір, чуєте, справлятимуся з усіма клопотами, скільки їх там буде.

Пекур, либонь, зважував почуте. Але чому в його зорі не видно й крихти тепла?

— Ви, Горпино Титівно, не справитеся,— зрештою порожнім голосом сказав чоловік.

— Не справлюсь? — мимоволі повторила головиха.

— Авжеж, це не для вас. У вас ніколи не було дітей, і ви не знаєте, як ходити коло них.

— Звикну! — скрикнула вона.

Пекур зовсім спокійно сказав інше:

— Ви не хазяйка.

— Не хазяйка? — знову мимоволі повторила вона.

— Авжеж, ні,— й Пекур повів рукою, наче вказуючи на той розгардіяш, який панував у кабінеті.

Головиха простежила поглядом за тим рухом — і раптом запустіння кімнатки різонуло болем її серце.

— І хати ви ніколи не тримаєтесь,— вів далі порожнім голосом Пекур.

— Така в мене робота.

— А чи я кажу, що не така? Авжеж, така робота, до іншої ви не звичні, Горпино Титівно.— Він назвав її по імені та по батькові й тим звертанням наче ще раз міцно відгородився від головихи.— Вже не відвикнете, хоч би й хотіли. Та й навіщо вам зав'язувати життя, подумайте?

— Чи я не жінка, не баба? — сказала вона, як останній свій, найголовніший доказ.

— Звісно, баба,— великодушно згодився Пекур.— А тільки матері ви моїм дітям не зможете замінити.

— Матері не замінила б, ніхто її не замінить, але ж бути замість неї...

Щось схоже на усмішку торкнуло синюваті Пекурові губи.

— Та не вдасться вам, Горпино Титівно!.. Спасибі за все, за добрі ваші слова, але не того ви заводу, чи що... І хочете, а не зможете.

— А хто зможе? Хіба зможе хтось?

— Чому ні, зможуть,— просто відповів Пекур.

— Хто? — гостро запитала головиха.

— А сестра моя, що живе в Збаражі. Самотня вона, то сказала, що перейде жити до мене. Впорається вона.

Головисі відлягло від серця.

— Гарну маєте сестру, Грицьку.

— А чого ж, гарну,— згодився.

— Хай вам щастить... А за мене не забувайте, може, таки стану вам у пригоді.

— Спасибі на доброму слові,— Пекур подякував і звівся.— Мені вже можна йти, Горпино Титівно?

— Йдіть, ідіть,— і ховала вже від нього свій погляд.

У дверях він спинився:

— В ці дні вийти до молотарки я не зможу, то нехай там без мене покрутяться.

— Добре, покрутяться... Йдіть уже...

Й коли зосталася сама, відчула полегшення... Хвиля сорому залила її всю, й здалось, що полум'яніють вуха. Зачинила двері на ключ, боячись, що хтось зараз може зайти й побачити її отакою, отакою... На Пекура не сердилась — мала гнів на себе, сліпий гнів, од якого туманилося в голові.

Так, замкнувшись, просиділа за столом довгенько. Хтось стукав, хтось зазирав у вікно, то вона відсунулася в самісінький куток, щоб не бачили. Чула, як за стіною в бухгалтерії Семен Семенович перемовлявся з кимось, і їй здавалось, що про неї, і від того сором не зникав.

Вийшла майже ополудні. Семен Семенович, що чатував її, вискочив із бухгалтерії в тьмавий коридорчик, обліплений плакатами, сказав, що дзвонили з банку, хотіли переговорити з нею. Дивився запитливо, ніби хотів прочитати, що коїлося в її потаємному нутрі.

— Ще подзвонять,— відповіла йому вороже й, широко ступаючи, подалася геть. Бухгалтер, до якого завжди ставилась холодно та спокійно, зараз був їй ненависний...

...В цьому році, як і в минулому, Олені Левківні випало переписувати дітей до школи і на своєму кутку, й на своїй десятихатці.

У Варки Лузгар найменше йшло до першого класу, двоє дівчаток — до третього. Свого найстаршого Миколу вона теж збиралась посилати до школи.

— Ви самі казали, щоб він учився,— мовила Олені Левківні.— З приймами в нього не вийшло — хай. Не захотіла головиха дати дозвіл на паспорт — хай. Але й головисі він не дістанеться, коли так. Відправлю знову до школи. Переросток, кажете? Нічого. Тепер усі переростки. Ну, не всі, так мій буде. Хай у школі вчиться, а в колгосп не піде, хоч головиха й старається.

— Та нащо мені та школа,— бубонів із кутка Микола, сердито посвічуючи очима на матір.— Піду в колгосп, пороблю, а там буде видно.

— Ти мені мовчи, лобуре! — наказувала Варка.— В колгосп завжди встигнеш, а от до науки — ні!

— Який тепер із тієї науки толк,— не здавався Микола.

— Із неї завжди був толк, то з тебе ніякого толку. Але я тебе сама доведу до розуму, коли його в тебе немає.

— Еге ж, доведете,— глумливо одказував син.

Записала вчителька й Миколу — до шостого класу. Вже наперед знала, як відвідуватиме уроки,— ходитиме через день, завдань домашніх не виконуватиме або ж виконуватиме п'яте через десяте. На перервах жируватиме з такими ж, як сам, дівчатами-переростками, на уроках перемовлятиметься з ними, передаватимуть одне одному записочки. Трохи походить, а потім таки відсіється, неодмінно відсіється й подасться працювати до колгоспу, бо й мати, зрештою, скаже, щоб ішов до коней, якщо не хоче ходити до школи... Таких випадків було вже багато раніше, траплятиметься їх чимало і згодом, поки в класах сидітимуть діти, які не змогли вчитись у війну.

— Що ж, Миколо, треба вчитися,— сказала Олена Левківна.— Мати бажає тобі добра, слухайся.

— А-а-а,— махнув рукою непевно.

Був він, звичайно, для шостого класу задоросліий. З такими плечима, з такими кулаками, що важкувато, мабуть, доведеться його однокласникам, коли затіють із ним бійку. Та й в очах — туман якийсь, ніякого потягу до науки. І все-таки Олена Левківна повторила:

— Вчись, Миколо, треба тобі вчитись.

Коли йшла по вулиці, Явдошка сама обізвалась до неї. Вихопилася з-за причілка хати, хутенько так наблизилась до воріт і, зібравши навколо губ клубочки тоненьких зморщок, запитала:

— Що, Олено Левківно, дітей до школи переписуєте?

Вчителька кивнула: так, переписую.

— То запишіть і мене,— пожартувала Явдошка.

— Тебе, Явдошко, запишу, мабуть, наступного року, бо до першого класу ти ще не доросла.

Відповіла жартом — і сама злякалася свого жарту. Бо Явдошка така, що може й не зрозуміти. Їй ображатись — що сухій соломі горіти. Могла, могла Явдошка витлумачити по-своєму цей жарт, бо ж ішлось про її роки, але, на диво, дівка ніби й не почула сказаного.

— Не хочете, Олено Левківно, то не треба, хай уже без шкільної науки я й далі перебиватимусь... Людських дітей записуєте — позаписуйте й моїх.

— Твоїх, Явдошко? — спитала вчителька. І пильно приглянулась до Явдощиного обличчя, навіть обережно так повітря глибоко в себе втягнула — чи не п'яна часом сусідка? Але та була тверeза. Їй, либонь, просто хотілось пожартувати.

— А чиїх же, моїх! Чи думаєте, що в мене дітей не може бути?

— Чому ж...— усе вибирала обережні слова Олена Левківна.

— Чи думаєте, що моїм дітям учитись не треба?

Про що вона каже, про кого? Олена Левківна з обачності на цей раз нічого не відповіла, і Явдошка гостро так мовила:

— Бачте, Олено Левківно, для моїх дітей у школі й місця не знайдеться, еге?

Говорила, наче й справді в неї були діти, яких хотіла посилати до школи. Й Олена Левківна остаточно розгубилась, не знаючи, як до балачки ставитись, що відповідати. І її сторопілий вигляд, зрештою, розсмішив Явдошку.

— Ну й налякала я вас, правда? — тішилась вона.— Ви, Олено Левківно, побіліли, вас не впізнати!

— Де там,— усе ще підбирала обачні слова.

— Нема ніяких дітей, не бійтесь, і не треба нікого записувати в школу. Не переживайте, Олено Левківно. І ніколи дітей у мене не буде,— сказала жорстко,— так що ніколи вам і записувати не доведеться.

— Ну чого ти таке городиш? — нарешті оговталась учителька.— Чи ти, Явдошко, не така сама, як інші люди? Така, як усі, й дітей теж матимеш.

— Еге, втішайте, втішайте, Олено Левківно, мені від того ох як легко стало!

— Я не втішаю, а правду кажу,— й сама чомусь соромилася того, що казала.

— Не вірю я в вашу правду, й самі ви не вірите. Та гаразд, кажіть, добре слово завжди хочеться слухати.

— У вас, Явдошко, все попереду,— мимрила дерев'яним язиком.

— Авжеж, попереду, бо позаду нічого не було... Ви не думайте, що я зовсім здуріла, то мене гедзь укусив, я й наварнякала такого. Бачте, ген полетів! — показала пальцем десь над городом і, засміявшись, пішла до хати.

Фійони вдома не застала, але не сумнівалась, що свого Василя вона таки пошле до школи. Хлопець був старатливий, хоч і не все йому давалося. Хотів би й побігати разом з іншими, й шкоду яку-небудь учворити на уроці, але коли йому зауважували, то зразу вгамовувався, причаювався — видно, згадував матір, яка гострим словом, а то й штурханом заохочувала до науки, не дарувала балощів, як інші матері своїм дітям. Що ж, запише вона Василя до п'ятого класу, а з Фійоною ще переговорить, перекинеться словом.

Діда Пантелея теж вдома не застала, як і Ярини. Ну, Ярина, звісно, в колгоспі, а де б це старий міг пропадати?.. Постоявши якусь мить у порожній хаті, вийшла, вже й до хвіртки наблизилась, як її зупинив чийсь голос. Обернулась — коло повітки стояв батюшка. Сорочка темна випущена поверх штанів, у руках тримає сокиру. Видно, дрова рубав у повітці, здогадалась учителька.

— Щось мали сказати нам? — спитав батюшка гарним соковитим голосом, що вільно й легко народжувався десь у глибоких надрах його грудей.

— Та я, власне, до Ярини... Або ж діда Пантелея хотіла побачити,— відчула незручність Олена Левківна.

— То, може, я годен вам допомогти чимось?

— І не знаю, чи ви допоможете... Хотіла поговорити з матір'ю...

— А все-таки? — і в тоні прозвучало наполягання.

— Бачте, переписую дітей до школи, то хотіла спитати, чи посилатиме Ярина своїх і до якого класу.

— Я вам скажу за них.— Батюшка поклав сокиру коло повітки, підійшов до вчительки, і її чомусь вразило — яка

біла й чиста шкіра на його обличчі, і рум'яниться воно так гарно та свіжо, наче рум'яним порошком присипано, легеньким і тоненьким шаром.— Обоє підуть до школи — і менше, й старше.

— Я так і думала, що вони обоє підуть,— зничуючись, відповіла вчителька,— але, знаєте, треба навідатись до матері, поговорити з нею, бо в сім'ї все може статись.

— Авжеж,— згодився батюшка, ніби й не помічаючи її зніяковіння. Сказав, наче мав право піклуватися за Яринних дітей так само, як і їхня мати.

— Спасибі вам,— подякувала вчителька,— я більше не турбуватиму Ярину, так і запишу. До побачення.

— На все краще,— відповів і, повернувшись, пішов повільною ходою до повітки, підняв сокиру...

В Олени Левківни те зніяковіння не минало, й учителька не могла зрозуміти — чому це? Було таке відчуття, ніби несподівано для самої себе заглянула в чуже життя, хоч і не хотіла заглядати, й помітила те, чого б не хотіла бачити.

Й сама собі не зізнавалася, що ж саме помітила. Та й помилитись вона може, мало що могло здатись або показатись не таким, яким є насправді.

— А ви ж чого до батюшки ходите, коли Ярина в полі?

Йшов їй назустріч Степан Кушта і всміхнувся. Ступав босоніж, мав закачані до колін штани, в одній руці тримав весло. Видно, щойно звівся з човна й подався на обід, бо ця вуличка вела до його хати.

— Дітей переписую до школи,— мовила Олена Левківна.— Не застала Ярини, то з батюшкою переговорила.

Кушта засвітив здоровим лівим оком і навіть лукаво підморгнув ним:

— А чого ж, із батюшкою можна радитися по всьому, він усе знає, що в домі коїться. Ярина так прибрала до рук, що він у неї й не пищить. Не вірите? До нього недавно попадя навідувалася, з нею батюшка не живе з тих пір, як до Медвинця перебрався. Матушка сюди переїжджати не хоче, хтозна чому. То батюшку надумала перетягнути, видно, й до неї вже дійшли недобрі чутки. Що ви думаєте? Батюшка сказав, що нікуди їхати не збирається, в Медвинці так і залишиться на всеньке життя. «Не хочу, й край,— каже,— чого я до тебе піду, коли ти мені не народила ні одної попівни, ні одного поповича». А потім ще Ярина нагодилася додому, то вона ту попадю хутенько спровадила.

— Так і спровадила? — й зовсім не повірила Олена Левківна.

— За що купив, за те й продаю,— усміхнувся Кушта, й важко було зрозуміти, в чому правду сказав, а де збрехав.— Чи ви не знаєте Ярину? Кого хоч приманить! А батюшка хіба не мужчина? Такий самий, як усі. Подивилися б ви на його матушку! Там така, говорили, що медвинецькі собаки й досі гавкають, не можуть заспокоїтись!

Пішла вона, бо Кушту не переслухаеш. Отак стань коло нього і стій, то чоловік торохтітиме й торохтітиме, все про одне й те саме, і слова з нього сипатимуться, як полова, й спину тому не буде... Пішла, й хоч не дуже вірила Кушті, бо прибрехати іноді любив, ухитрявся вкласти свої думки в чужі вуста, щоб переконливіше виходило, та все ж відчувала, що в його словах частка правди є, і, можливо, не така мала... Крім того, і в неї очі є, і вона дещо бачила, дещо відчула, не може помилятись. Ну, що ж, хай, коли їм обом радість, але що тепер плескатимуть медвинецькі богомільні баби, примиряться з цим чи ні?..

В Пекурів застала того, кого й сподівалася,— Грицькову сестру. В хаті, либонь, нічого не змінилося з тих пір, як сюди приходила Олена Левківна по позиці. Хіба що на цей раз трохи менше дітей воловодилось у хаті, мабуть, гасали десь, та й коло печі вже стояла інша... Сестра, на диво, схожа на свого брата — й татаркувата смаглість та сама, й кругле, як соняшник, обличчя, й витрішкуваті чорні очі, й росту невисокого. Ну, ніби взяли й самого Грицька одягнули в усе жіноче, щоб видати за жінку, щоб обманути когось. І голосом Грицьковим говорила сестра, й дивилась так само, і навіть ступала по долівці точнісінько, як він. Олена Левківна, вражена тим, спершу й говорити вільно не могла. Поцікавилась життям — і вмовкла.

— А яке життя? — розказувала їй Грицькова сестра, що тепер була в його хаті за хазяйку й заміняла його дітям рідну матір.— Чи ви нашого життя не знаєте? Треба жити, бо інакше не можна. Мені якби день до вечора. Покручусь, поколочусь — і рада, що вже ніч, що скоро можна лягати й заснути. Для мене дочекатися ночі — найбільше щастя. А ви ж нашого Грицька знаєте, все в колгоспі та в колгоспі, ніби там без нього обійтись не можуть. А не можуть, каже. Ну й дурний, коли довів себе до такого, що обійтись не можуть... От воно все й на моїх плечах.

— Важко вам,— поспівчувала Олена Левківна.

— Важко? А кому легко? Не було б важко тут, то було б важко в іншому місці. Дітей треба доглядати, бо самі не виростуть... А я ж, знаєте, така вже дурна, така вже дурна — воно собі пальця наб'є, з вавкою прибіжить додому, а мені болить аж у голові. Якби той бог був на небі, випросила б у нього, щоб усі дитячі болячки на мене переходили, щоб мені страждати, а не їм. Подумайте — в чому вони винуваті, га? В чому винуваті, що матір у них забрало та ще страждати доводиться? Гріхів у них ніяких не було, і в Катерини, земля їй пухом, теж не було ніяких, перемучилася жінка стільки з хворобами своїми. Та й у Грицька за душею чисто, самі знаєте... Ну за віщо їм така доля судилась?

Питала в Олени Левківни, ніби вчителька конче мала знати відповідь. Але ніякої відповіді вчителька не знала, а тому стояла, наче придавлена до землі тими запитаннями.

— Славні в Грицька діти, нічого не скажеш. Старші помагають, все вже розуміють. А от менші,— показала на тих менших, що грались під столом,— і досі питають, коли їхня мати повернеться. То я кажу їм, що скоро, хай чекають, хай ждуть...

Олені Левківні повернутися б і піти — так їй нестерпно важко було. Тут і стіни давили з боків, і стеля над головою давила, пригнічувала.

— А я до дітей і прийшла,— повернула розмову на інше.— Записую до школи. Чи ходитимуть?

— Ну, малі не підуть,— сказала Грицькова сестра,— куди їм до школи. Отже, троє зостається. Олекса, старший, теж не піде. Це йому в сьомий, либонь? Не піде, не хоче. Каже, що той рік довчиться колись пізніше, а зараз помагатиме батькові та мені. Й слухати не хоче батька, щоб учитись. Ну, Олекса має голову в усьому, він і без науки не пропаде, це такий.

Що могла сказати Олена Левківна? Щоб не залишали хлопця вдома, щоб неодмінно посилали до школи? Не могла цього сказати, а тому німувала.

— Олька піде до третього класу, а Віктор і Ганя до четвертого. А от до якого класу подасться Харитя? Забула, їй-богу, забула...

— До п'ятого,— підказала вчителька.

— Авжеж, до п'ятого. Вона в нас розумаха, найкраща моя помічниця. Поробить усе, що попрошу, а потім дістає книжку й читає. Без книжки не живе.

— Харитя закінчила четвертий клас на п'ятірки, а якби були вищі оцінки, то й вищі можна було б їй ставити. Так усі вчителі в школі кажуть.

— Авжеж, вона така,— зраділа господиня.— Грицько нею не натішиться, найдорожча вона в нього... Того й найдорожча, що Катерину йому нагадує... З Харитею мені добре. Якби не вона, то й не знаю, що робила б... Та ще головисі спасибі, навідується, коли Грицька немає вдома. Отак сяде на лаві, посидить — і піде. Хоч і нічого не каже, та, знаєте, все-таки легше, що чуже заглянуло до хати, провідало. В цієї головихи, видно, чуле серце, та мало хто знає про те. Кажуть, що строга, що нікому спуску не дає, а я от як подивлюсь на неї, коли вона сидить отут, на лаві, то й думаю: господи, в цієї головихи дитяча душа! Знаєте, так і хочеться підійти й по голові погладити. Бо хоч нібито горя в неї ніякого, нібито й журитись не треба, а все ж вона таки несповна щаслива, журбу в собі носить. Я дивлюся за людьми, приглядаюсь, набачилася всякого і скажу вам, що навіть щаслива людина в чомусь нещаслива, щось не дає їй спокою, правда?

— Правда,— мусила згодитись вчителька.

— А живемо ми хоч і важко, та живемо. Бо скажіть, хіба б мені не так само було, якби я цих дітей понароджувала, якби я цю сім'ю мала? Так само колотилася б... Ото тільки й одміни, що Грицько — не чоловік, а рідний брат... А все однаковісінько... Йдете вже? Не забувайте, навідуйтесь, ми тут кожному раді.

Районна конференція вчителів триває кілька днів, і якби Олена Левківна висиджувала щодня допізна, коли закінчуються засідання, то поверталася б додому десь години о дванадцятій ночі, не раніше. Вже так повелося, що всі ці щорічні конференції від початку й до кінця висиджував Никін Іванович, а вона, покрутившись там і показавшись на очі тому, кому потрібно, забігала ще в продуктовий магазин, купувала хліба і попутною машиною старалася якомога швидше дістатись додому. Й добре, якщо траплялась під вечір попутна машина з району, а то доводилось і пішки повертатись у Медвинець, всю дорогу озираючись назад — чи не їде там хтось, чи не підкине.

Й вона хотіла б добути кожен день тієї конференції до кінця, бо вибиралась на люди не часто. Завелися по району знайомі вчителі, хотілося перемовитися з ними словом-

другим, про своє життя розказати. Але мусила поспішати додому, до дітей, бо вони ніколи не виходили з голови.

З першого дня цьогорічної конференції теж утекла раніше, навіть не попередивши Никона Івановича, й до своєї хати підійшла саме тоді, коли Зірчин хвіст майнув і зник на подвір'ї. Почувся віддалік Михайлів голос, звернутий до корови, й матері відлягло на серці. Їй завжди ставало добре, коли була десь далеко, а потім отак поверталась додому, бачила знайоме подвір'я, грушу коло хати, чула голоси дітей. Тоді наче зникала цілоденна втома, й вона усміхалася сама собі і своєму раптовому гарному настрою, що освіжав її всю.

Михайло дав корові їсти, змив їй вим'я і, взявши дійницю, заходився доїти. Йому не вперше. Крім того, знав, що мати сьогодні зморена, бо пішла з дому ще вдосвіта, а тому хотів допомогти їй.

Олена Левківна зайшла в хату, зняла з себе чорний костюм — спідницю з жакетом, у якому сьогодні напарилась, бо видалось жарко, а потім, болісно кривлячися, стягнула туфлі. Туфлі були б і не тісні, якби взувала частіше, а то ж лежали без діла від одної конференції до другої, ну й ще, може, який випадок траплявся за цілий рік. Озувши старі домашні капці, відчула полегшення, наче цілісінький день не тіло її, а сама душа виходила в туфлях і так намучилась.

— А де Таїса? — поспитала мати, вийшовши надвір.

З того, як здригнулись довгі Михайлові вії, як змінився вираз обличчя, здогадалась, що він тільки й чекав на це запитання.

— Не знаю,— збрехав Михайло й прикрикнув на корову, щоб стояла, щоб не пацалась.

— Ну що ж, можеш не казати, коли ти з нею у змові проти матері.

— Я? В змові? Чого б це я з нею вступав у змову? Коли хочете, й скажу... З солдатом вона.

— З яким солдатом?

— Та з яким — із тим, що приїхав... Він писав до неї, либонь, Льоня.— Й Михайло перекривив отой лист, читаний колись: — «Золотко Таїсо, пише вам із далекої Карелії не знайомий вам солдат Льоня...»

— Та-а-ак,— тільки й мовила Олена Левківна, до якої лиш почало доходити почуте.

— А так,— зловтішно згодився Михайло,— приїхав.

Сердито смикав за дійку, й корова мало не перевернула дійницю.

— Ну, ти, скажена! — прикрикнув Михайло.

— Де ж вони?.. Що ж вони? — навіть не знала, як і розпитувати.

— А що! — стрельнув у матір гострим поглядом Михайло.— Бачили б ви її тоді, коли він у двері постукав, коли до хати зайшов. На ній лиця не стало. А видно, вже чекала, бо й плаття нове одягла, брови повискубувала... Знаєте, звідки цей Льоня? Я з ним поговорив трохи. Недалечко, з Курави. Це ж Толя Ліпешко, наш, медвинецький, дав Таїсину адресу, вони служили разом. То цей уже повернувся з армії, а той дослужує.

— Що ж вони... робили вдома?

— А що! Спершу мовчали, а потім повиходили надвір, посідали отам,— показав на лавочку поблизу криниці,— сидять і теж мовчать. Якби не я, вони й двох слів докупи не зв'язали б.

— Де вони?..

— А де! В левадах цілий день нипали. Я підходив до них, то вони і в левадах мовчать.

— Давай, сину, я сама Зірку попораю, а ти піди в левади й поклич Таїсу додому.

— Вони вже не в левадах, у кіно пішли,— мовив Михайло й хутко зник із подвір'я.

Десь брався в ній гнів і водночас тривога. Думала насварити дочку, коли повернеться додому. Просто насварити й більше ні про що не говорити. Але поступово гнів зникав, і Олена Левківна відчувала тільки втому, що знов повернулась до неї. І гнів навіть не спалахнув із новою силою тоді, коли від клубу повернувся син і сказав, що Таїса прийде додому, як додивиться кінофільм, бо дуже цікавий...

— Ну, добре,— зморено мовила Олена Левківна.

Й Михайло своїм вухам не повірив: невже мати сказала «добре»? Невже їй стало байдуже? А де ж поділись ті блискавки, які мати мала неминуче метнути в Таїсу, що до неї почали вчащати залицяльники, ще й демобілізовані солдати?

І сам наче зів'яв, і те, що зараз, у цю мить, Таїса сидить у клубі й дивиться кіно з «солдатом Льонею», котрий добився до неї аж із Курави, вже не так вражало його, а здалося звичайним, буденним.

Таїса прийшла близько одинадцятої години. В цей час Никін Іванович іще не повернувся з конференції. Вдома не спали — мати длубалась коло швейної машинки,

а Михайло читав. Метнув бистрий погляд на сестру, на матір і з удаваною цікавістю втупився в книжку.

— Михайле, спи,— сказала Олена Левківна.

Слухняно відклав книжку, накрився з головою і лежав з розплющеними очима.

Таїса уникала дивитись на матір. Дістала з печі горщик, насипала вистиглого борщу і їла стоячи. Обличчя посвітліло, на ньому й досі збереглись вижухлі плями недавнього гарячого рум'янцю. Мати впівока глянула на неї і наче вперше побачила, що дочка її і гінка, й наллялась тілом. Велика, подумала, бо чомусь не хотілось і в душі визнати, що доросла.

Так-сяк повечерявши, Таїса подумала, що, мабуть, пощастить уникнути розмови з матір'ю. Роздягнулась, уже хотіла лягли в постіль — навмисне рухалась повільно, аби виказати свою незалежність,— як мати запитала:

— Де ти була?

Таїса знизала плечима і якось аж наче невдоволено подивилась на матір: мовляв, знаєте добре, знаєте від Михайла, навіщо зайві розпитування?

Коротким поглядом та ще зітханням Олена Левківна відповіла — гаразд, можеш не казати, не наполягаю, мені й справді все відомо.

Отож-бо й воно, ніби казав докірливо журливий вираз Таїсиного обличчя.

— А де солдат Льоня?

Рядно, яким був укритий Михайло, різко заворушилось, і Таїса осудливо й зневажливо подивилась на ліжко.

— Я йому сказала, щоб ішов додому,— постаралась відповісти якомога тихіше.

— Куди — аж у Кураву? — здивувалась мати.

— В Кураву.

— Двадцять кілометрів посеред ночі? Він добереться вдосвіта.

— Ну й що? — відповіла Таїса.

— А чому ти не запросила його сюди?

Знущається мати чи ні? Либонь, серйозна, ніби й не думає глузувати.

— Нема йому тут чого робити,— мовила Таїса. Все ще стояла коло своєї постелі в тій позі, в якій застало перше материне запитання.— Я сказала, щоб у Медвинець більше ніколи не приходив.

— Чому ти заборонила йому приходити в Медвинець?

— Ну, не в Медвинець,— знітилась Таїса,— а до мене. Хай більше не приходить, не хочу.

— Ну чому? — в матері голос відм'як, і вона всміхнулася навіть, бо, видно, не сердилась.

— А нащо він мені? — просто запитала Таїса.

— Але ж ви листувались, так?

— Ну, листувались.

— І він приїхав до тебе?

— Чому до мене? Додому до себе. Побачились раз — і годі.

— Але чому? — наполягала мати, й Таїса ніяк не могла втямити, якої відповіді домагається від неї.

— Хай не ходить. А то сміятися всі будуть.

— Чому сміятися?

— Ну, сміятися,— насупила брови Таїса, дивуючись, що мати не здатна зрозуміти її.

— І все? — й знову мати всміхнулась.

— Та нащо він мені потрібен? — ніби аж сердито відказала Таїса.— Ми разом до школи не ходимо. І якби ходили, то я з ним не товаришувала б... Якийсь він такий... Не подобається, та й усе... І дівчата сміятимуться.

— Чому?

— Бо сміятимуться! — і дивувалась, що мати не здатна зрозуміти.

Дитина, подумала сумно Олена Левківна, ще зовсім дитина. Але розпитувати далі не стала. Розуміла, що її поради навряд чи будуть слушні, навряд чи дочка послухається материнських застережень. Та й у чому застерігати? Як? Хай усе буде так, як складається.

Никін Іванович повернувся тоді, коли діти вже спали...

Вранці першого вересня Михайло проснувся разом із матір'ю. Приліг коло неї й став перебирати пальцями довгі чорні коси. Любив перебирати їх ще з раннього-раннього малку, коли робив це несвідомо, граючись, і матері подобався доторк його ніжних долонь. Тепер приліг коло неї, пригорнувся до теплого тіла і вдихав сухуватий, притаманний лише материному волоссю, запах.

— Розплети мені коси,— попросила.

Він любив розплітати й заплітати їй коси завжди, але вона чомусь сердилася, коли син це робив. А сьогодні сама попросила. Може, тому, що перше вересня, що сьогодні знову в школу, що в неї гарний настрій і вона хоче, аби і в сина був гарний? Обережно, не кваплячись, узявся

розплітати коси, розпушував, і вони чорною водою, шерехкою й сухою, розливались на подушці, лоскотали йому щоки. Ось материна голова й зовсім зникла в тій чорній повені, що розіллялась по плечах, і Михайло припав до неї обличчям, утопив у ній свій зір.

— А тепер заплести? — запитав.

Мати ніколи не давала йому заплітати, а сьогодні сказала:

— Заплети.

Михайло старанно розгорнув проділ і взявся заплітати. Мати не протестувала, хоч робив він усе невміло, й хлопець дивувався: ну чого така добра сьогодні?

Зрештою м'яко вивільнила волосся з його рук і, всміхнувшись вибачливо, мовила:

— Годі, далі я вже сама.

І Михайло так добре почувався, що нітрохи не розсердився на матір, коли взялася все переплітати наново.

Скоро всі повставали, бо не могли в такий день вилежуватись. Михайло теж встав, зодягнувся у випрасувані штани та сорочку, зготовлені матір'ю ще звечора.

— Ти до корови так збираєшся? — поглузувала Таїса, яка і вставала пізніше, і роботи на її долю чомусь випадало менше.

— Еге, до корови,— згодився брат.

— Михайле, дивися не виробись,— попередила Олена Левківна.— Виженеш Зірку до череди — й зразу назад.

— Та чи я не знаю...

Сьогодні Зірку виганяв до гурту раніше, бо, по-перше, тепер череду збирали не на вигоні, неподалік їхньої хати, а значно далі, на околиці. По-друге, до школи нині, в перший день, негоже спізнюватися.

Зірка норовила то через рів перескочити, бо побачила буряки на чужому городі, то надумала була побуцатись рогами з чиїмось лобатим бичком, уп'ятим край дороги. Бичок низько нагнув голову. Зірка теж нагнула, ще нижче, вони посунули назустріч одне одному і, здавалося, зараз стукнуться, та в останню мить бичок злякався, плигнув убік, а Зірка проскочила мимо нього. Проскочила, а Михайло ще лозиною вперіщив, то корова й не зупинилась, не оглянулась на зухвалого бичка.

Хоч і рано вигнав Зірку, а череду вже всю зібрали. Молодиці, що попригоняли худобу, стояли в гурті, перемовлялися жваво про щось, а хлопці — окремо, трохи осторонь. Михайло пустив Зірку поміж інших, а сам підійшов до хлоп-

ців. Якби всі чередники в зборі, то можна б і худобу гнати на пасовисько, а то ж не було ще одного чередника, мусили ждати.

Василь, тітки Фійони син, уже, видно, вуха хлопцям протуркотів, що, мовляв, на кар'єрі, поблизу Черепашинець, оце недавно в ямах познаходили тол, патрони та бомби, залишені ще з війни, чи не піти б їм і не набрати толу, можна б рибу глушити в їхньому медвинецькому ставу.

Були охочі йти, були й такі, що радили відкласти назавтра чи післязавтра, бо сьогодні до школи. Фійонин Василь і зовсім розпалився, сказав, що коли відкладатимуть, коли ждатимуть, то інші, спритніші за них, усе позабирають, а їм нічого не зостанеться.

Мабуть, найбільше наполягав на тому, щоб іти, Петро Козир — син їхнього колгоспного об'їждчика. Старший Козир вдався дивним об'їждчиком, не таким, як по інших селах. По інших селах вони чи на конях гасають у полях, чи на бідарках, щоб, їдучи та оглядаючи колгоспну ниву, можна й подрімати заодно на м'якому сіні. А старший Козир, діставши десь собі велосипед — одним із перших у Медвинці,— їздив у полях на велосипеді, хоч не завжди те йому зручно. З нього кепкували, кажучи, що на коні їздити боїться, але Козир — узагалі добрий і незлобивий чоловік — відповідав, що не хоче мучити коня, а так, мовляв, велосипед його самого мучить.

— Ніхто не знав про тол,— хутенько так розказував хлопцям на толоці Петро,— бо ніхто в кар'єри й не лазив, боялись. А тепер полізли — й надибали. Думаєте, воно там довго лежатиме? Еге, полежить. Коли дядьки довідаються, то порозтягують. Бо, може, там багато чого приховано.

— А чого? — питали в нього, наче Петро Козир конче мав знати.

— Питаєте! Якщо воєнний склад старий, хіба не знаєте, що там може бути? Всяке добро!

— Яке?

— Ну всяке! — аж сердився Петро Козир, що його не розуміють.

Хлопці на мить уявили те добро, кожен по-своєму, і раптово всіх пойняла нетерплячка, що вони й досі тут, коло худоби, а треба поспішати на кар'єри.

— Да-а,— тільки й зітхнув Фійонин Василь, мов зачарований всім, що постало в його уяві.— Це й справді може нічого не зостатись.

— Та зостанеться,— спробував несміливо заперечити хтось. Можливо, це був останній розсудливий голос. До нього поставились неприязно — і голос умовк, щоб більше ні разу й не обізватись.

— До школи встигнемо,— наполягав Фійонин Василь.— А якщо запізнимось на перший урок, не біда.

Обізвався Михайло, що стояв збоку, прислухаючись до суперечки.

— Можна б і сьогодні після уроків.

Усі подивились на нього.

— А ми тебе й не візьмемо з собою,— сказав Василь.— Обійдемось без тебе, не напрошуйся.

«Це тому,— подумав Михайло, червоніючи,— що я вчительський синок». І відповів:

— Та мені однаково, коли йти. Я можу піти й зараз, а на уроки спізнимось — то й що?

Його відповідь, відповідь вчительського сина, припала до вподоби і Василеві, й тим, хто ще вагався йти. Тепер, здається, вже ніхто не відмовлявся. А Василь сказав:

— І тебе візьмемо, добре.

Зібралися йти саме тоді, коли з'явився й другий чередник. Збили докупи худобу і спершу посувалися з товаром, бо по дорозі було, а потім випередили гурт, щоб дістатись до Черепашинецьких кар'єрів хутчіше. Хлопці вже ген-ген відійшли від худоби, як помітили, що від череди біжить слідом за ними чиясь корова. Поставали й дивились — чия це й чого біжить як оглашенна.

Впізнали Зірку й докірливо та насмішкувато подивились на Михайла.

— Бач, за тобою біжить,— сказав Василь.— Візьми перейми її й залучи до череди, бо пастухи не ганятимуться за такою скаженою.

Що було діяти Михайлові? Прикусив у гніві нижню губу й побіг завертати Зірку. Зупинився, крикнув хлопцям:

— Тільки ви не йдіть без мене!

— А доженеш! — кинули з гурту й рушили.

Михайло, мало не плачучи, підскочив до Зірки, хотів за ріг ухопити, хотів носаком по здухах ударити, але корова, різко крутнувшись на місці, гайнула в поля, геть од череди. Сльози заслали йому очі, в тьмавій пелені потонув для хлопця весь світ, і, схлипуючи, сердитий і все дужче сердячись, побіг слідом за коровою. Вхопив дрючок, що валявся в бур'янах, і вголос погрожував перелічити Зірці всі ребра тим дрючком, ось тільки нехай наздожене.

Вона, мабуть, розуміла Михайлові погрози, бо чого б так тікала, задерши рогату морду? Варто йому швидше побігти, як вона теж наддавала ходу, варто йому сповільнити біг, як корова, хитра, теж бігла повільніше... Михайло ще дужче лютився, і тепер, либонь, не було такої кари, якої не пообіцяв би Зірці.

Пошукав очима хлопців — уже й не видно, сховались у видолинку. Ну що ж, хай ідуть, а він знає й сам дорогу до Черепашинецьких кар'єрів, знайде їх там. Неодмінно знайде, бо потім вони глузуватимуть, що побоявся прийти. А він зовсім не боїться, самі ж йому сказали, щоб завернув Зірку до череди, бо хто з нею панькатиметься.

Зрештою, хай ця Зірка сказиться, хай гасає там, де хоче, й чому він має бігати за нею! Годі, побігав уже мов дурнуватий, а тепер нехай бреде, куди заманеться.

Так вирішивши, спинився. І тільки спинився, то помітив, що Зірка теж спинилась і наче запитливо подивилась на нього.

— Йди до череди! — люто крикнув Михайло і, замахнувшись, пожбурив дрючком.

Дрючок не долетів до корови, але вона зрушила з місця й подалась — Михайло очам своїм не повірив — прямісінько до череди, що вже розійшлась по стерниську, пасучись.

Хлопець, схлипнувши востаннє, дременув до Черепашинецьких лісових кар'єрів...

Перший день у школі чомусь хвилював Олену Левківну найдужче...

Поприходили старшокласники, тримаються незалежно, пересміюються — вони, звісно, бачилися за літо часто, а все ж тут, у школі, придивляються одне до одного так, ніби хочуть запримітити щось особливе, саме те, майже невидиме, що з'явилося в знайомих обличчях за ціле літо, додало нових, не бачених раніше рис.

Проте Олена Левківна, походжаючи коридором чи шкільним подвір'ям, більше вглядається в обличчя тих дітей, що оце поприходили до першого класу, які сьогодні лише переступлять поріг школи. Ці тримаються вовкувато, насторожено, вони, здається, ладні чкурнути додому, аби не бути в шарварку й гомоні, які їх трохи лякають... Чому приглядається до їхніх чистих, як ніколи, здається, досі, вимитих облич? Може, хоче побачити серед них своє дитинство, свої цікаві очі, які колись теж отак гостро й насторожено посвічували навкіл? І трохи сумно, що не знаходить, і навіть не

віриться, що й сама колись могла отак прийти до школи і, напівперелякана, стояти в учнівському гурті, боячись, що хтось зачепить, вдарить, чи що...

Варка Лузгар перестріла в коридорі — була неповоротка тут, серед в'юнкої дітлашні, схожа на замшілий камінь серед бистрої річкової течії,— міцно тримала за руку свого найменшого хлопчика.

— Оце до першого класу привела, то куди здати? — запитала Варка, зрадівши, що нарешті бачить Олену Левківну.

— Не треба здавати, пустіть, хай ходить у гурті,— порадила.

— Еге ж, пусти, а воно й додому втече.

У Варчиного хлопця й справді був такий вигляд, наче ось-ось збирався чкурнути геть ізвідси.

— Я вранці почала збирати до школи,— розказувала Варка,— воно спершу нічого, смирне було, а потім закомизилось, ні в яку тобі слухатись не хоче й до школи — руками й ногами — не хоче. Я йому кажу, щоб не боявся, що ми в школі вас, Олено Левківно, зустрінемо, ви в обиду не дасте, то лиш тоді й послухався. Прийшли сюди, ходимо-ходимо, а вас десь не видно... Бачиш,— звернулась до свого малого,— ось і Олена Левківна, а ти боявся.

Варчин хлопець, побачивши тут сусідку, вже був не такий набурмосений. А як учителька взяла за руку, то й зовсім добре йому стало, поглянув довкіл сміливіше.

— Ти мені, дивись, не загубися ніде, щоб додому прийшов,— наказувала Варка, зібравшись іти.

— Звичайно, прийде, він тепер дорослий,— сказала вчителька, і хлопець, оживши, ствердно покивав головою.

Потім Віталій Григорович, директор їхній, звернувся з напутнім словом до дітей. Щороку звертався із тим напутнім словом, стоячи під старим каштаном, який ріс посеред шкільного подвір'я, а школярі гуртувались довкола. Говорив, либонь, завжди одне й те саме, навіть руку так само засував за вилогу піджака, наче то мало додавати ваги і впевненості. Слухали завжди уважно — старшокласники тому, що вже знали свого грізного директора, а молодші, які щойно прийшли, тому, що багато наслухались про нього.

Продзеленчав дзвоник, кличучи на перший урок, біля Олени Левківни завирували діти, біжучи до класів, щоб зайняти для себе кращі місця, на яких доведеться сидіти цілий рік... Вона відвела Варчиного хлопця до першого

класу й посадовила за передньою партою, коло вчительського столика,— тут, за традицією, побоювалися сідати, а тих, що займали це місце добровільно, називали чомусь підлабузниками і ябедами.

— Сиди отут,— сказала Олена Левківна,— звідси ти все найкраще бачитимеш і чутимеш, тут тобі найбільше думатиметься про навчання.

Коли виходила, то хлоп'я дивилось на неї сумними очима, наче проводжало рідну матір.

Перший урок мала в шостому класі — тут була вихователькою. Діти любили її і зустріли усмішками. Не чекаючи привітання, поздоровкались першими, а вона вже відповіла, то дехто й повторно привітався. Це викликало смішок, далі засміялись голосніше — й Олена Левківна відчула, що вже майже ввійшла в атмосферу нового навчального року.

Тільки чому не видно Михайла? Вона ще раз уважно оглянула клас, але сина таки й справді не було. Підійшла до Таїси — вони з братом учились разом — і, нагнувшись до її вуха, тихенько запитала, де Михайло. Таїса округлила очі, знизала плечима — мовляв, звідки я знаю...

Провела перекличку — окрім її сина, ще не було кількох учнів, і це здивувало: як правило, діти ніколи не спізнюються на перший урок нового навчального року, в цей день найбільший процент відвідування, як каже їхній директор. Ну що ж, з'явиться Михайло, вона зразу й у куток поставить його — хоч і сміятимуться, але нічого, хай постоїть, бо вчиться він добре, тому й поводиться так, наче дозволено багато. Хай посміються, а йому наука, щоб затямив.

У школі вона вела хімію, біологію, зоологію та ще німецьку мову. Чому саме німецьку мову доручили їй — і сама не відала. Мабуть, тому, що не виявилось фахівця, а хтось мав навчати німецької, раз вона стояла за програмою. Олена Левківна перед кожним уроком розгортала підручник, щоразу підзубрювала наново, бо забувалось...

Розмовляла з дітьми про всяку всячину — хто де був, що бачив. Їй старались відповідати гуртом, перебиваючи одне одного, кожне поспішало сказати про себе. І весело сміялись. А вона відповідала їм вимученою усмішкою, бо відчувала, що неясна тривога все дужче здавлює груди. Таїса вловила материн настрій, не брала участі в спільних веселощах, якось наче вороже позирала на однокласників. Ну чому ви стільки кричите, ніби казала своїм виглядом. Чи не бачите, що матері зараз не до сміху, що лише вдає уважну й зацікавлену, а насправді в неї інше на серці? Але

й сама не могла вгадати, що в матері на серці, а тому не спускала з неї запитливого погляду.

Мабуть, найпевніше в класі почувалась Марійка Мельник. Знаючи, що гарненька, що хлопці тільки й позиркують на неї, та й дівчата мимоволі милуються її вродою, Марійка — смагла наче якоюсь аж коричневою смагою, й очі маючи наче аж вишневі, й погляд тих очей постійно живий, ні на хвилю не меркнучий,— сиділа незалежно, ніби й ні на кого не звертала уваги, а зосереджена лише в собі. Й Олена Левківна, хоч і не хотіла того, частіше позиркувала на неї, ніж на інших дітей, ніж навіть на Таїсу, поглядала тужливо, ніби саме в неї хотіла б запитати — де зараз пропадає Михайло, чому нема на уроці.

Хтось із дітей передав Марійці записку, кинули на стіл, але Марійка вдала, що не помітила, що їй записка ні до чого, що найцікавіше для неї зараз — це урок. Тоді з задньої парти простяглась рука, забрала записку назад — і знову Марійка не звернула на те уваги.

Зрештою, розмовляючи з класом, Олена Левківна дивилась тепер майже весь час на Марійку Мельник, і дівчинка під тим пильним поглядом учительки все нижче опускала голову, поки опустила зовсім низько, на саму парту — й аж тоді почервоніла...

Так і закінчився перший урок.

Олена Левківна звелася з-за столика і, зиркнувши в вікно, помітила Михайла. Біг по дорозі, раз у раз поглядаючи на шкільні вікна. «Ну, ти в мене побігаєш, ти в мене поплачеш, хлопче, знатимеш, як слухатись, багато я тобі спускаю з рук, багато дозволено тобі...»

Швидко вийшла з класу, щоб перестріти його при вході до школи, щоб там і гарячих всипати, поки діти ще не повибігали на перерву. Навіть двері школи причинила, налягла на них спиною, щоб нікого не випустити, й очікувала сина.

Михайло, загледівши матір, пішов повільніше. Штани на ньому заляпані болотом, мокра сорочка вибилася з-під паска, чуб розкуйовджений. І якісь незнайомі, божевільні очі дивились на Олену Левківну.

— Йди швидше,— гукнула вона,— чого зупинився? Ось я тобі покажу, як до школи ходити, я проведу з тобою перший урок, не посоромлюсь, що на тебе вся школа дивитиметься! Ти де бігаєш? Ану йди, йди...

— Мамо!..— озвався зоддалік, а більше нічого не вилетіло з грудей, наче застряло там.

— Йди, йди, хай уся школа побачить, як я вчу свого сина!

— Чуєте, мамо...— й знову застряло в грудях.

— Та чую, підходь ближче.

Слухняно наближався — й опустилися в неї руки, коли побачила, який у нього переляканий вигляд. І страх ворухнувся в ній, шпигнув у голову й серце... Відійшла від дверей, бо там уже грюкали з коридора,— і в ту мить, не бачачи її, мимо пролетів учнівський гурт, пролетів із криком, зі сміхом... Олена Левківна взяла Михайла за руку, відвела вбік і, передчуваючи недобре, засипала запитаннями:

— Що з тобою? Де був? Чому не на уроці? Ну розказуй, чого мовчиш?

Знав, що мати неодмінно покарає, а тому боявся зізнаватись.

— Був у Черепашинецьких кар'єрах,— півголосом пробубонів.

— У кар'єрах? У яких? І чого тебе там носило? — мало не плакала, їй хотілось якнайшвидше все знати.

— Ходили по тол,— боявся зізнаватись.

— По який тол? Із ким ходили? О господи, й навіщо йому потрібен той тол!

— Із хлопцями ходили.

— Я тебе посилала? Скажи, я тебе куди посилала — на кар'єри чи до школи?

Син і зовсім замовк, вона торсонула його за плечі:

— Ну? Що ви там наробили, кажи!

— Я був не з ними,— заплакав Михайло,— я прийшов пізніше... Почув, що вибухнуло,— Олена Левківна при тих словах сполотніла,— а коли прибіг, вони вже лежали.

Відчула, що млість розлилась по тілу, що ось-ось упаде.

— А ти? А ти? — белькотала.— Що з тобою? З тобою нічого? — обмацувала руками, бо очам своїм не вірила, що він стоїть перед нею живий і неушкоджений.— Ти там нічого не крутив, не брав? О господи, я божеволію...

— Не брав,— буркнув Михайло, якого, либонь, зараз найбільше пригноблювало, що мати плаче, а не те, що на них уже зоддалік заглядаються школярі.

— А чого вони лежать? Що з ними? Порвало їх? Ну кажи, чого мовчиш?

— Порвало,— сказав Михайло.

— О-о-о,— простогнала, хапаючись рукою за серце.— А чого ти пішов туди? Чого вони пішли? Ти їх намовив, га?

— Я не намовляв... Намовляв Василь.

— Який?

— Та який, Фійонин...

— О-о-о,— знову вирвалося з її грудей.— Що це коїться на цьому світі, що коїться!

— А Петра Козиря посікло всього, лиця й не видно в нього, але живий наче,— сказав так, ніби то мало найбільше обрадувати її.

— Ні, це неправда! — вигукнула й подивилась на нього, немов вимагала підтвердження, що все неправда. Михайло стояв із опущеною головою, й Олена Левківна, витираючи сльози, побігла до вчительської.

Раптом спинилась, підскочила до Михайла, схопила за руку й потягла за собою.

На порозі школи їм стрілась Марійка Мельник — вона вразу ж вискочила сюди, стежила за Оленою Левківною та за Михайлом. В дівчинки якесь наче не її обличчя, розгублене й неживе, в погляді співчуття й запитання: що таке сталося, що? Й Михайло в ту мить якось неймовірно гостро сприйняв її всю, сприйняв як щось найдорожче, найрідніше, і хвиля невимовного болю захлюпнула його, на мить затьмаривши свідомість, і сльози затремтіли десь аж у горлі, й він, кусаючи губи, стримував їх. Краєчком ока встиг запримітити, як Марійка насупила чоло, як болісно здригнулись їй брови, й від того стало ще важче, ніби саме тоді він у страшній ясності зрозумів, що саме сталось і яке це матиме значення для всього його життя...

Учні гуртом бігли за ними по коридору, заглядали в обличчя, ніби могли там прочитати таємницю, а потім постовплювались коло дверей учительської, цікаві знати, що таке сталось.

Ніяких уроків у той день більше не було.

Учитель фізкультури Андрій Сак став коло школи посеред шляху, зупинив воза, що гуркотів десь на колгоспне господарство. Сказав дядькові-візнику кілька слів, але той не зрозумів учителя, сидів у передку. Вчитель знову сказав, щоб той дав йому воза, бо лихо скоїлось, треба негайно їхати на Черепашинецькі кар'єри. Дядько вислухав — і на коней нокнув, хотів їхати своєю дорогою. Тоді Андрій Сак озвірів, щось крикнув дядькові, стягнув його обома руками з воза, той мало спиною не гримнувся об дорогу, а вчитель уже вискочив на воза, схопився за віжки, вйокнув — і коні з місця кинулись галопом, віз загуркотів, задригонів полудрабками на всеньке село...

Частина учнів порозходилась по домівках, частина залишилась коло школи. Дехто, не витримавши невідомості, подався слідом за тим возом, що з гуркотом, у куряві, вихопився з села.

Страшна чутка хутко розповзалась по Медвинцю. Навідувались матері — запитати, була сьогодні на уроках їхня дитина чи не була. І в кожного в очах бликав острах, що змінювався теплими іскрами, коли довідувались, що їхній Максим, Анатолій, Іван чи Андрій сиділи на уроках, а потім десь порозходились, як і всі інші.

Прибігала до школи й Варка — за своїх дітей не турбувалась, усі поприходили додому, а просто хотіла розпитати, що там сталось такого, кого розірвало.

Частина вчителів залишалась в учительській. У кутку на стільці сидів Михайло з низько опущеною головою. На нього всі дивились, як на чудо, й очам своїм не могли повірити. Олена Левківна поривалась кілька разів плакати, але її заспокоювали. Вгамовувалась на якийсь час, а потім жаль і страх знову підступали їй під самісіньке горло, витискаючи з очей сльози.

Жінки, що заходили в учительську, з надією й благанням дивились на Михайла, бо від того, що їм скаже, для них залежало все... Батько Петра Козиря приїхав до школи на велосипеді, узнав, що його сина посічено й посліплено, знову хутко сів на велосипед і хотів їхати, аж тут раптом поламалась шпиця, то він одним страшним ривком вирвав її з обода, люто відкинув — і таки поїхав, низько припавши до керма.

Директор насупився хмарою. Подзвонив у сільраду, попросив зв'язати з районом, довго прислухався до трубки, але його чомусь не з'єднували, то, хряснувши трубкою по важелях, важко пройшов по рипучій підлозі вчительської — і всі дивились, як директор іде, стежили за похмурим обличчям. Потім подався надвір і довго стояв посеред шляху, очікуючи, видно, попутної машини до району. Зрештою, зупинився закурений грузовик, директор незграбно видерся в кузов, зіщулився там за кабіною, ніби ховався від усього білого світу, й машина заторохтіла, поїхала.

В Олени Левківни було таке відчуття, ніби директор утік, зоставивши їх усіх тут напризволяще.

Михайло сидів у кутку й не підводив голови, навіть коли до нього звертались і він змушений був відповідати... Перегодя до нього вже ніхто не звертався, не питали нічого, й хлопець лише дихав нечутно. «О доле,— думалось Олені

Левківні,— й за що тільки ти така милостива до мене і як мені віддячити за твою доброту». І ще їй думалось, що Михайло теж був у лісі, бачив усе, бачив мертвих своїх товаришів,— якими очима він тепер дивитиметься на неї, на життя?

Тихцем сказала Никонові, щоб забрав звідси Михайла, щоб вів додому, бо почувається він тут, наче на ешафоті, хай сидить удома, то, може, і їй легше стане, і йому... Батько взяв сина за руку, повільно вийшли, похмуро протупцяли поміж гурту школярів, які не розходились, із похнюпленими головами подались додому...

Нарешті хтось на подвір'ї крикнув, що їде віз,— учні заворушилися, всі кинулись на дорогу, побігли назустріч. І тоді вчителі, уникаючи дивитись одне на одного, почали виходити надвір.

Андрій Сак ішов коло воза, в одній руці тримаючи віжки, а в другій горіхову пугу з зеленим листям,— цю пугу, либонь, виламав у черепашинецькому лісі. На возі нічого не можна побачити, бо все прикрите зеленим гіллям. Обіч і ззаду ступали учні, а також баби, жінки, чоловіки; плакали.

В Андрія Сака запало обличчя — коли воно встигло осунутись? Губи потемніли, й чоло теж. Ішов коло воза так, наче був сам, наче просто повертався з поля, везучи снопи.

Віз повернув на шкільне подвір'я. Олена Левківна, переборовши себе, підійшла ближче й побачила, що серед зеленого гілля, обличчям донизу, лежить знепритомніла Фійона. Руки, якими вона обіймала щось, мертво здригались, і голова теж здригалась, наче нежива.

— Принесіть води,— сказав Андрій Сак порожнім, не своїм голосом.— І відлийте Фійону, бо вона, либонь, уже дійшла.

Всіх їх поховали в одній могилі — братській.

А Петра Козиря таки пощастило врятувати.

Тоді, коли товариші відкручували там щось, коли вибухнуло, був осторонь гурту, то єдиний і зостався живий. Вибуховою хвилею кинуло його на землю, вдарило, забило памороки, а коли очуняв, то спершу нічого не міг зрозуміти. Мацав своє скривавлене обличчя, мацав очі й не тямив — чому очі перестали бачити. Закричав од страху, сподіваючись, що хтось із товаришів одгукнеться, але ніхто не подав голосу, і стало ще страшніше.

Петро Козир звівся навкарачки, зіп'явся на тремтячі ноги й хотів бігти, тікати звідси, з цих кар'єрів, які стали для нього темрявою, де мовчать, не озиваються товариші. Однією рукою усе ще обмацував обличчя, а другою водив перед собою, ніби налапував дорогу, і раптом, непевно ступаючи, наткнувся на щось м'яке. Нагнувся, пошарив долонею, відчув, що це з хлопців хтось лежить, хотів покликати, але пальці потонули в чомусь м'якому й теплому — і сахнувся злякано, закричав, кинувся бігти. Зразу звалився, спіткнувшись, лежав якийсь час непорушно, ніби очікував,— на нього зараз звалиться, придушить щось невідворотне й страшне, чекав нового вибуху, грому... Але не вибухнуло, не гримнуло, він знову сп'явся навкарачки й спершу ліз, бо так наче певніше, а потім по схилу пішов нагору й скоро опинився в лісі.

Михайло, що саме тоді збіг у кар'єр із протилежного боку, спершу побачив зовсім неподалік свіжу вирву, груддя вогкої глини й розкидані врізнобіч тіла. Побоявся підійти до них, бо вже здогадався, що за вибух долинув до його слуху. Загледівши Козиря, що з протилежного боку здирався по схилу, покликав його, але Петро не почув. Тоді Михайло, щоб не бігти низом через кар'єр, хутко збіг угору й подався навколо кар'єру навздогін за товаришем. Кричав, щоб той зупинився, але Петро, приклавши одну долоню до обличчя, другою ніби намацував для себе шлях і не обертався на крики. Зрештою наздогнав його — і в першу мить побоявся підійти ближче. Бо те, що зоддалік було схоже на Петра Козиря, зблизька мало скидалось на нього. Порваний одяг, закривавлені коліна, а замість обличчя якесь суцільне червоне місиво, й очі дивляться невидюще.

— Петре, це ти? — запитав Михайло, здогадуючись, що товариш, либонь, осліп, тому й не бачить перед собою дороги.

Нарешті до оглушеного Козиря долинув голос, хлопець зупинився злякано, не знаючи, звідки до нього говорять, у який бік повернутись.

— Хто тут? — запитав.

— Це я, Михайло Шкаруба.

— Михайло? — либонь, не повірив.— А тебе не порвало?

— Не порвало, бо я тільки-но прибіг.

— А-а,— протягнув Петро Козир і замовк.

— А де хлопці? — запитав Михайло. Запитав, ніби не бачив на свої очі, ніби щойно не чув.

— Порвало,— сказав Козир.

— А з тобою що?

— Сліпий. І чую погано — мовби через воду, мовби води багато шумить. Не шумить вода?

— Ні,— відповів Михайло, й собі прислухаючись — а може, й справді шумить, тільки він не чує.

Петро вже оговтався трохи — мабуть, тому почувався певніше, що був коло нього товариш.

— Я сяду отут,— сказав, тримаючись за стовбур граба.— А ти біжи в село, може, їх ще можна врятувати... Чуєш, кричить хтось?

Побите його обличчя болісно, страшно зморщилось — то він прислухався.

— Ні, тобі вчулося,— сказав Михайло.

— Біжи, тільки швидше.— І він, тримаючись однією рукою за стовбур, боязко опустився додолу. Й глухо повторив, утупившись у землю: — Біжи хутчій...

І Михайло, не чуючи під собою ніг, зірвався з місця.

Батько тоді так і застав свого сина під грабом. Сидів, згорбившись, і затуляв долонями обличчя. Спершу хотів посадити його на велосипед, щоб так швидше везти в район, у лікарню, але хлопець, осліпнувши, не міг тепер тримати рівноваги, сидячи на рамі, все хилився то в один бік, то в другий. Батько мусив кинути велосипед край дороги, а сам вів Петра за руку, весь час покваплюючи його.

Їх тоді перестріла головиха в полі — поспішала сюди ж, до закинутих кар'єрів, на колгоспній машині. Посадовила хлопця в кабіну, батько сів у кузов, і вони поїхали в район. Батько весь час зазирав через слюдяне, потріскане віконечко всередину, бачив закривавлену синову голову — й не міг одірватись, щоб не дивитись.

Горпина Титівна в село повернулась під вечір, приїхала разом із директором. Обоє були в лікарні, обоє впрошували лікарів, щоб зробили все можливе й неможливе, аби врятувати Петрові Козиреві не тільки життя, а й зір.

— Казали, що ліве око навряд чи вдасться врятувати, а от правим бачитиме процентів на двадцять. Навіть до школи зможе ходити вчитися.

Й кажучи це, директор школи був радий, по-справжньому радий, ніби в тому, що Петро Козир бачитиме правим оком процентів на двадцять, була і його, Віталія Григоровича, заслуга.

Якось у надвечір'я Олена Левківна сиділа за швейною машинкою, длубалась над шиттям — баєву блузку стуляла для тітки Лебедихи. Й не почула, коли рипнули сінешні двері, не побачила, коли хатні одчинились, а тільки глядь — стоїть на порозі Фійона і вже, либонь, не першу хвилю стоїть, пильно дивлячись на неї зболеним поглядом. Аж у грудях кольнуло Олені Левківні, холодок пройшов по спині.

— Заходьте, заходьте, Фійоно... налякали мене...

Й далі дивилася зболено, не зрушивши з порога.

— В ногах правди немає, сідайте,— припрошувала, наче була в чомусь винувата перед Фійоною.

— А я вам черевики принесла,— сказала Фійона.

— Які черевики?

— А ті, що ви подарували моєму Василеві. Тепер черевики, царство йому небесне, не треба, то я назад вам принесла... Взула його в те, що було в нас, у своє, хоч і старе, а вашого не захотіла взувати, щоб він там у чужому ходив,— натруджено передихнула, довго набирала в груди повітря.— Щоб він там у чужому ходив і матір свою лаяв, що не змогла черевиків на нього постаратись.

Олена Левківна мовчала — що могла їй відповісти?

— Я тут латочку наклала,— вела далі Фійона,— сама наклала, як уміла, ви вже не сердьтесь на мене.

— Чого ж мені сердитися? — запобігливо всміхнулась учителька, й сама дивуючися, звідки в неї ця раптова запобігливість.

— А всякі є люди, можуть і розсердитись.

— Тільки даремно віддаєте ви,— нарешті зважилася сказати Олена Левківна.

— Чому даремно? Василеві ж ви дали, а його нема...

— Є старший хлопець у вас...

— Йому не треба, його там, у місті, забезпечують усім... А штани ті, що ви пошили, одягла я на Василя, ходитиме там у них, спасибі, якраз упору, добре пошили, хоч і мірки з нього не знімали. Та й правду сказати, нащо та мірка, чи ви його не бачили ніколи, ви ж бачили його, учень ваш...

Олені Левківні здалось, що Фійона зараз ось заплаче, і вчителька вже внутрішньо зіщулилась у передчутті цієї миті. А Фійона, поклавши черевики на скрині, що стояла при вході коло дверей, згорнула ганчірку, в котру замотувала черевики, поклала в кишеню поношеного рубчикового піджака й мовила:

— Спасибі, самі носіть.

— Даремно, Фійоно...

— А недаремно, чому даремно. Я торгувати ними не піду, мені того не треба.— Знову передихнула важко, знову повільно набирала в груди повітря.— Може, я скоро помру, бо нащо жити таким негодним, якщо молоді вмирають. Умирають, а вони ж ні в чому не винні... Олено Левківно, хочу вам ще таке сказати.

— Ну й затіяли ви розмову, Фійоно! — спробувала її підбадьорити вчителька.

— Розмову як розмову,— гідно й спокійно заперечила Фійона.— Про що тоді говорити, як не про це? Про все треба говорити, раз воно є на світі, раз воно судилось людині... Олено Левківно, прийшла вас просити, щоб ви простили мене.

— За що ж прощати вас, Фійоно? Ви переді мною ні в чому не завинили,— всміхнулась вчителька, і не здогадуючись, що це їй зараз могли б сказати.

— Завинила.

— В чому ви завинили?

— То я вас підпалювала.

Олена Левківна все ще всміхалась, недовірливо, проте губи почали холонути поволеньки, дерев'яніти.

— Нащо гріх берете на душу, вигадуєте? — запитала докірливо, бо не могла повірити, що правда їй кажеться.

— Гріх я взяла на душу, коли хотіла підпалити, а зараз прощення хочу просити в вас.

І раптом подумала Олена Левківна: а мабуть, правду каже ця жінка, бо чого б їй, прибитій горем, нещасній, з'являтися сюди і наклеп на саму себе зводити? Але все ще не могла повірити, дивилась сторопіло, і холодок ширився по тілу, й губи самі собою зібгались, не розтягуючись в усмішці.

— Як же ви?.. Навіщо?

— Сердита була на вас, Олено Левківно. Що все вдається вам у житті. Й чоловіка маєте, не вбило на фронті, як мого. І діти ваші при вас, набираються розуму, вчаться гарно. Й корову маєте. І дім дістався легко, чужий. І люди поважають, бо ви з усіма добра. Розсердилась я тоді на вас, коли позику приходили підписувати. Коли ото мене витягнули з штандарів. Ну й прийшла, ну й підпалила. Бо самі ноги принесли, бо самі вже мої руки підпалили.

І раптом у голові майнуло Олені Левківні: а той солдатський гудзик, із зорею, і справді-таки бачила вона у Фійони на куфайці, не в когось іншого! Отже, не бреше, а сповідається, щиро все викладає, як було.

— Ви тоді,— провадила Фійона,— з хати вийшли посеред ночі, щось вивело вас, мабуть, вчула душа біду. Ну, я й утекла по межі. А потім лягла в себе на городі, на конопляx, і виглядаю: горітиме чи ні. Чула, що гасите, знала вже, що хата не згорить,— і лікті собі кусала, що й на цей раз пощастило вам.

— Свят-свят, Фійоно, схаменіться,— прошепотіла вчителька.— Я не впізнаю вас.

— Не треба мене святити,— тихо сказала Фійона.— А як я вас ненавиділа, коли в ліжку хвора качаюсь, коли, крім дитини, нікого біля мене, ніхто й не навідається, а тут — ви!.. Карати вам треба було мене за моє злодійство, проклинати останніми словами, а ви, бачте, штани Василеві пошили, черевики принесли! Й тут ви добра, а я лиха, бо ненавиділа за ваше добро! Й ненавиділа — і водночас щось таке в душі піднімається до вас, що хотіла б сліди ваші цілувати. От хочте вірте, хочте не вірте, тільки правду кажу, що так тоді було зі мною.

Олена Левківна вбирала її слова — не могла не вірити в їхню щирість, а не вірилось!

— А тепер от... Разом пішли наші діти — мій Василь і ваш Михайло. Чого так сталось, що Зірка закапризувала, що хлопець ваш коло неї мордувався? Прийшов пізніше на кар'єри — і живий зостався. Скажете, може, чорт вам не помагає, якщо того бога нема і ви в нього не вірите?.. Скажіть, чому на мою голову всяке горе, яке тільки є на цьому світі, валиться й валиться, а вас десятою дорогою обминає?

Ні, не сказала Олена Левківна, що горе обминає її хату. Бо хіба варте було чогось її горе в порівнянні з Фійониним?

— А пам'ятаєте, як потім ви, Олено Левківно, приходили до мене по околоти? По околоти, щоб ушити стріху з причілка, де я підпалювала.

— Пам'ятаю,— мовила вчителька.

— Хто вас напоумив прийти до мене?

— Ніхто, сама прийшла.

— Так-таки й ніхто? — не вірила Фійона.

— Правду кажу. Я колись бачила у вас ті околоти, ось і навідалася запитати.

— А я тоді подумала — безперемінно довідались, що я підпалювала, й прийшли, аби в очі мої глянути, прийшли, аби я сама вам у всьому зізналась...

— Ні, Фійоно, не знала я.

— Я тоді ладна була ті околоти задурно віддати, аби тільки не бачити вас у своїй хаті, аби тільки не говорити з вами.

Олена Левківна стиснула вуста, й зір її наллявся гірким сумом. Слова позамерзали в грудях, як молоді ростки на морозі.

— І весь час після того я думала, що ви все знаєте, що не можете не знати,— вела далі Фійона.— Але захотілось вам помучити мене. І я боялася здибатись із вами, обходила потім скрізь, аби тільки не бачити ніде. Й коли де говорили про вас — наче хто камінь клав на серце.

— Фійоно...

— Авжеж, Фійона... Отака я — Фійона. А як принесли ви черевики — вже зовсім по-іншому я почала думати. Почала думати, що не треба мені боятися вас, бо ви нічого не знаєте. А якби знали — ніколи б не принесли черевиків. Ви хоч і не така, як інші, а все ж людина, не можете бути не людиною. Тільки й того, що добра, добріша від інших.

— Не знала я правди, Фійоно, й не здогадувалась. Не могла подумати на вас.

— Не могли?..

— Ні.

Фійона вмовкла. Роздумувала. Сказала зрештою:

— Це вже мені зовсім усе збайдужіло, нічого не миле, то принесла вам черевики ваші, бо не потрібні мені, й заодно признаюсь, що я вас підпалювала. Можете зі мною що завгодно робити. Чи в суд передайте, чи мою хату спаліть, щоб поквитатися.

— Фійоно...

— А що? Так гірко, що прийшла й призналась. Якби не горе оце з Василем, ніколи б не сказала, а так мені однаково. Тепер бачите, яка я? Така страшна, аж самій не віриться. Тільки мені такою бути не хотілось, не хочеться, це життя скалічило.

— Життя, Фійоно, не всіх ламає.

— Значить, не в усіх воно однакове. А в мене таке, що скалічило, хіба не бачите, ось подивіться на мене... За те, що хату підпалювала, всім скажіть, аби знали, бо сама не зможу розказувати. Й до суду подайте.

Олена Левківна заперечливо похитала головою.

— Ні, Фійоно, не подам на вас до суду...

— А чому?

— Хата наша не згоріла, ціла стоїть.

— Але могла згоріти, з димом піти!

— Ні, Фійоно, стоїть і стоятиме. А ви додому йдіть — важко дивитись на вас, даруйте правдиве слово... Вам треба жити, у вас ще один син є, треба до розуму доводити.

— Он як! — проказала Фійона.— Й тут ви наді мною, темною та сліпою, берете гору, й тут жаліете мене, покриваєте. Я вам зло заподіяла, чуєте, зло?

— Ви собі заподіяли зло, Фійоно. Спершу життя заподіяло зло, а тепер ви самі собі.

— Сама собі?

— Видно, що́ так. А мені ви ніякого лиха не вчинили.

Вмовкла Фійона, зір її став невидющий, ніби повернула собі всередину, спробувала в душу собі заглянути.

— Що ж мені робити тепер?

— А що? Живіть. Життя — це теж важкий обов'язок, якщо ви не самі, якщо маєте доглянути когось.

По тих учительчиних словах Фійона вийшла — так само легко, як і з'явилась.

Олена Левківна знайшла на вішалці свій чорний жакет, полізла в кишеню — залізний солдатський гудзик і досі лежав там. Узяла, оглянула. І він їй раптово нагадав страхи тієї ночі, яка ніколи не забудеться ні їй, ні дітям.

Повернувся зі школи Никін Іванович. Мабуть, мав сьогодні якісь неприємності — з директором чи з учнями, бо насуплений. Знайшла силу запитати, чи бодай не сталось там чого. Авжеж, відповів, сталось: після уроків хлопці побилися за щось, і Михайло серед них опинився. Скільки вимагав, щоб зізнались, через що вчинили побоїсько, ніхто так і не зізнався. Ну й Михайло, звісно, мовчав, хоч йому, либонь, перепало найбільше. Хотів сказати, щоб назавтра поприходили з матерями, а хіба скажеш, коли і їхній поміж усіма? То зоставив після уроків, щоб на пришкільній ділянці викопали кормові буряки, вже пора.

— Слухай,— запитав раптом,— що це ти крутиш і крутиш на долоні? Гудзик? Що за гудзик? Чого ти граєшся ним?

— А так,— відповіла чоловікові, роздумуючи: сказати чи не сказати про те, що приходила Фійона. І вирішила твердо: не скаже. І повторила непевно: — А так...

Вийшла надвір, ніби мала нагальне діло, а насправді — широко розмахнулась і шмальнула солдатським гудзиком далеко на город.

— Просили мама й тато, і я прошу...

Люба Плішак стоїть у довгому білому платті, яке їй пошила Олена Левківна. Світилки, частина яких позаходила до хати, а частина зосталась надворі, позапугувались, бо сьогодні надворі холоднувато, навіть дощем кілька разів бризкало. А Люба Плішак прийшла в довгому білому платті, різнокольорові бинди звисають за пояс. І щоки червоні — мабуть, не тільки тому, що з холоду.

— ...і я прошу на хліб, на сіль, на весілля.

На ній і туфлі білі на високих каблуках, і Любині ноги, звиклі до грубішого й просторішого взуття, раз у раз здригаються на тих високих каблуках, наче ступні хочуть випрснути з тісного й неслухняного взуття. Любі, мабуть, трохи ніяково у вчительській хаті, як ніяково й світилкам, але молода і її товаришки ховають свою ніяковість за усмішками.

Й Олена Левківна усміхається їм у відповідь:

— Прийду, прийду, спасибі.

Серед світилок стоїть і іхня Таїса, причепурена, з червоною та голубою стрічками в косах, теж усміхається. Таїса рада, що й вона світилкою, що ходить од хати до хати, запрошуючи разом із молодою гостей на весілля, вона ось зараз несказанно рада, що завітали до них додому, що просять її матір і батька.

Серед світилок зауважує Олена Левківна й Марійку Мельник — в гурті дорослішх дівчат не почувається, на диво, непевно, вона тут своя. Й серце Олени Левківни мимоволі стискається, що бачить тут Таїсу й Марійку,— болісно так стискається, а потім його огортає хвиля тужливої радості, стає легше.

— А за кого ти виходиш, Любо? — питає Никін Іванович.

— Ніби ви й не знаєте,— каже Люба. Вона вродлива, а сьогодні — навіть дуже; й очі не хочуть одриватись од її краси, радуються її радості.

— Не знаємо,— каже Олена Левківна.— Чи ти не хочеш признаватись? От прийдемо на весілля, самі побачимо, не вдасться приховати молодого.

Таїса переглядається з Марійкою Мельник по-змовницьки, наче тут, у цьому гурті, вони ще мають і свою таємницю, яку нікому не збираються виповідати. Та ще Марійка позиркує на двері сусідньої кімнати, ніби сподівається, що ось-ось звідти вигляне Михайло. Але він чомусь не

виходить, хоч, звичайно, чує, що прийшла молода зі світилками й запрошує їх на весілля.

— А я й не ховаю,— сміється Люба.— За Андрія Кіндратовина...

— За Андрія Кіндратовича?! — перепитали в один голос Шкаруби.

— Авжеж,— і далі всміхається Люба.— За Андрія Сака.

Вони обоє й справді здивовані почутою новиною. Хоч би слово сказав у школі їхній учитель фізкультури про те, що одружується! Не обмовився. А Люба ось — на весілля запрошує.

— Прийдем,— пообіцяли Шкаруби.— А якого ж тобі гостинця принести?

— Хіба про гостинець питають? — наче аж сердиться Таїса, стоячи посеред світилок. Досі трималась у своїй хаті мов чужа, а це не витерпіла, озвалася.

— Самі приходьте, це найкращий гостинець,— знаходиться з відповіддю Люба, і всім подобається сказане.

— Спасибі,— ще раз дякує Олена Левківна.— Прийдем, без нас каша не звариться, коровай не спечеться,— жартує.

— Авжеж,— згоджується Люба, яка й сама любить пожартувати.— Та й електрика не горітиме, якщо ви не прийдете.

— Яка електрика? — звів догори брови Никін Іванович.

— Наче ви й не знаєте! — знову каже їхня Таїса з-поміж світилок, мовби вона й досі сердиться на своїх батька-матір.

— А справді, яка? — й собі питає Олена Левківна.

— Таж у млині динамо-машину поставили,— весело пояснює Люба.

— Чув, чув,— каже Никін Іванович,— але зовсім недавно поставили.

— Недавно,— згоджується Люба.— Але ми коло млина живемо найближче, то батько й провів...

Світилки перезираються між собою — і добре так, водночас із веселими іскорками в очах, усміхаються.

— То приходьте до нас,— далі веде Люба,— не тільки на хліб, на сіль, на весілля, а й на світло.

— Прийдемо, щоб не гасло, щоб завжди світило,— відповідає Олена Левківна, якій уже й від того добре, що бачить перед собою стільки молодих і щасливих облич.

Гуртом виходять, і Олена Левківна припадає до вікна, дивиться, як вони йдуть по обійстю, які в них розпашілі обличчя. І коле в серце, що Таїса їхня серед дівчат поводиться мов доросла. Куди тепер направляються? Перехо-

дить до сусідньої кімнатки — звідси вікна виходять на вулицю. Ага, до Варки подались, і Варку запрошуватимуть, бо вона ж Любі, либонь, похресною матір'ю доводиться... Дивиться їм услід Олена Левківна, аж поки всі зникають за кущами дерези.

Нахнюплений Михайло сидить у темному кутку й читає книжку. Ніби й не чув, що в їхню хату заходила молода зі своїми світилками запрошувати на весілля, ніби не чув, як оце щойно прогупотіли під вікнами. Олена Левківна, відірвавшись од шибки, мовила здивовано:

— Михайле...

Так загруз у те читання, що підвів голову тільки за другим окликом. Дивився похмуро, спідлоба.

— Михайле, чи не чув, молода приходила до нас?

— То й що?

— Як що? Молода приходила, запрошувала на весілля, щоб завтра приходили.

— То йдіть,— порадив Михайло.

— А ти... Це ж Люба приходила, Плішак, чи тобі до того байдуже?

Й тому, що йому не однаково, відповів:

— Значить, іще на одну розумну життя збідніло.

— Так у книжці написано?

— В книжці хоч інше, зате схоже.

Й своїм похмурим поглядом ніби просив матір не говорити більше нічого, бо йому й так кисло, а чому кисло — нікому пояснювати не збирався. І Олена Левківна, яка мало що зрозуміла в його настрої, мовчки вийшла...

Отже, почалися сільські весілля, думалось їй. Колишні її учні женяться, виходять заміж — хто закінчив семирічку медвинецьку, а були такі, що й кидали школу та заводили сім'ю. Ну, таких траплялось більше в перші роки їхнього тут учителювання, а в минулому році так не було, і в цьому, либонь, не буде. Люба Плішак випустилася з сьомого класу минулого літа, хотіла вступити до якогось технікуму, але не вступила, та не мала своєї невдачі за біду. Бо вдома — немолода вже мати, яка потребує догляду, та менший брат... Пішла на колгоспну ферму, працює дояркою. Робота, звісно, нелегка, за один якийсь рік Люба коло неї й тілом погрубішала, й обличчям подорослішала... Добре, що Андрій Кіндратович бере її. Сам почав учитись в області на якихось курсах і молоду дружину свою, мабуть, наверне до науки, не захоче, щоб вона не вчилась, а так собі сиділа склавши руки.

Часто-часто запрошували Олену Левківну колишні її учні та учениці на свої весілля, й ніколи вона не ходила. Обіцяла прийти, дякувала за запросини, бажала щастя, гарного життя, а чомусь не ходила. Й ніхто на неї не сердився за те. І, може, їм навіть краще від того було, що не приходила, хто знає, бо все-таки вчителька, бо й на своїх весіллях вони б почувались перед нею, як перед учителькою. А були ж її колишні учні вже не учні...

А на цей раз — пішла. Й свого Никона вмовила, хоч він одмагався то тим, то сим. Вмовила, бо, мовляв, не можуть не піти до Андрія Кіндратовича, він учитель, ще сердитиметься, адже має вдачу пряму й різку.

— Й що я на тому весіллі робитиму? — бубонів по дорозі Никін Іванович.— Ніколи ж не ходжу...

— Що інші чоловіки — те й ти,— радила Олена Левківна.

— А хіба я вип'ю стільки, як інші? — нагадував про своє не вельми кріпке здоров'я.

— Пити, може, й зовсім не треба...

— А що то за веселощі без пиття! — чи жартував, чи всерйоз казав.

Що найдужче запам'яталось Олені Левківні з того весілля? Те, якою вродливою й свіжою була молода. Вона справді-таки нагадувала їй розквітлу квітку, польову волошку — поміж зела, в росах, у краплях сонця. Й перед зором Олени Левківни на мить постали в спогадах ті весілля́, про які їй доводилось чути або ж бачити краєчком ока,— весілля́ без музики, а то й без людей, коли двоє крадькома сходились і крадькома жили. Весілля́, де горе часто поєднувалося з горем, де біда часто подавала рушники біді, наче в тому можна знайти розраду. І що ж — знаходили розраду, либонь. Пригадались їй весілля́, де скалічений чоловік брав удову з двома чи трьома дітьми, а молода дівка віддавалася за чоловіка, в якого вона була вже не першою і не другою... Пригадалось, як люди сходилися в час лихоліття, сходились на якийсь місяць-два, на рік, щоб переждати колотнечу, щоб пересидіти воєнну завію, хутенько сходились, щоб потім так само хутенько розійтися, сказавши, а то й не сказавши на прощання слово привіту. Багато начулася за останні роки, багато набачилась, усе те живими картинами, живим болем зараз навернулось Олені Левківні, й вона, не тямлячись, заплакала — тихенько, сама того не відчуваючи.

Варка, що сиділа коло неї, сполошилась:

— І чого плачете, га?

— Я плачу? — здивувалась учителька й провела долонями по очах.— А й справді, плачу,— здивувалась і вибачливо всміхнулась.

— Радіти треба,— тихцем бубоніла Варка.— Подивіться на молоду, вона гарна, хоч воду з лиця пий.

— Чи я не радію,— оговтавшись, відповідала Олена Левківна.— Я така рада, що й передати не годна.

Під вікнами почувся якийсь шум, тупотнява, й кілька чоловіків повставало з-за столів, вискочило надвір. Олена Левківна застерегла, як у молодої, що прислухалась до гармидеру, змінилося обличчя — зблідло й насторожилося. Скоро розчервонілі чоловіки повернулись до хати. Повернувся й Никін Іванович, що теж був вискакував.

Що там таке сталося, запитала в нього поглядом Олена Левківна.

— Бориса Горбоконя знаєш? — відсапуючись, поспитав той.

Олена Левківна кивнула головою, пригадавши ставного учня, миловидного, з яким не так давно разом ремонтували школу і якого Настя Василівна посилала до себе додому, аби сказав матері позніматі образи.

— Приходив битися з Андрієм Кіндратовичем!

— Чого битись? — не зрозуміла.

— Битись! Каже, він сам любив молоду, хотів її взяти, ось тільки Андрій Кіндратович вихопив її в нього з-під носа.

Олена Левківна всміхнулась мимоволі.

— Чому смієшся? — поспитав Никін Іванович, нічого не тямлячи.

— Та так,— відказала вона.— Вдалося залагодити?

— Вдалось, а чого ж...

Степан Кушта зі своєю Настею Василівною припізнились на весілля. Привітали молодих, почоломкалися з ними. Щасливий Андрій Кіндратович довго тиснув обом руки, ніби дякував і за сьогоднішні їхні добрі слова, й за ті добрі слова, які вони могли ще сказати їм згодом.

— А я тільки від ставу,— вмощуючись коло Шкаруб, тихенько взявся розказувати Кушта.— Мусив запізнитись, бо з браконьєрами діло мав.

Налили, й він, узявши чарку, пішов поцокатися з молодими. Поцокавшись, випив і повернувся на своє місце. Заїдаючи холодцем, вів далі:

— Вони, либонь, тільки й чекали, щоб я подався на весілля. Безпремінно знали, що піду. Ну, я їх обдурив. Схо-

вався в кукурудзі, а як зайшли з сіткою, то я й вискочив.

— Хоч би тут не розказував про своїх браконьєрів,— дорікнула Настя Василівна.

— А про що розказувати?

— У людей радість, а ти про своїх злодіїв!

— То й що?

Степан Кушта на якусь хвилю вмовк. Налив сам собі, випив, підсунув тарілку свіжої пахучої смажені.

— А ви знаєте,— звернувся до Олени Левківни,— що наша стара таки познімала образи?

— Невже? — здивувався Никін Іванович, який теж чув про оказію, як ото їхній директор школи ходив знімати образи.

— Познімала! — весело крутнув головою Кушта.— Сама, ніхто не примушував її.

— Якби чула не від вас — не повірила б! — мовила Олена Левківна.

— Зняла, зняла,— підтвердила Настя Василівна, рада, що тепер таки правду каже, що нікого не обманює, як і тоді — аж соромно згадувати — теж не хотіла обманювати.

— А все після того, як Пекур Катерина померла,— розказував Кушта.— Прийшла наша стара з похорону, півдня просиділа сиднем на лаві, на святих своїх дивлячись, а потім геть усіх познімала. Я спитав, навіщо знімає їх. І знаєте, що відказала? Відказала, що коли нема правди на землі, то й на небі її немає. Відказала, що якби був бог, то не допустив би смерті Катерини, не залишив би її дітей сиротами.

— Ви бачте,— дивувалась Олена Левківна.

— А ви думали! Познімала їх усі, позагортала рушниками й поскладала до скрині. Тепер у скрині лежать.

— Вона й до директора нашого ходила,— докинула Настя Василівна.— Сказала, що познімала образи, й просила не сердитись на мене, бо, мовляв, вона винувата, бо вона старша в хаті, а не я, то має й порядкувати в усьому.

Коли поріг хати переступила головиха, спершу не всі й завважили її. Але когось вона тягнула за руку, хтось огинався, не хотів заходити, й тому підпилі весільчани, розгарячілі й швидкоокі, таки повитріщались на картину: що воно відбувається?

І нараз у хаті засміялись — головиха перетягнула за поріг Петра Козиря. Засміялись і одразу втихли, цікаво приглядаючись до хлопця. Йому тоді вибухом добре понівечило обличчя, було наче спалене, верхня губа й одна

піздря — пошматовані, брови — геть повипалювані. Повіка лівого ока зшита так, що там того ока було видно з цятку, не більше, поблискувало живим, пекучим болем. Праве око, либонь, бачило трохи краще.

— Заходь, заходь! — припрошувала головиха. Й взялась пояснювати весільчанам: — Я оце їду сюди, а він кричить з обійстя, щоб і його підвезла на весілля. Ну, я й посадовила його на бігунки. Доїхав зі мною до хати, а в хату боїться заходити, хоч і казав, що дуже хоче побачити молоду. Чуєш, Любо,— звернулась до молодої,— на тебе хотів подивитись, яка ти.

Люба радісно всміхалась.

— Ну ж, дивись,— наче наказувала головиха Петрові Козирю.— Молода й справді гарна, є на що подивитись. Бачиш?

Петро Козир ледь-ледь кивнув головою.

— Бачиш чи ні? — вимагала в нього відповіді головиха.

— Бачу,— несміливо пробубонів Петро Козир.

— А якщо бачиш — значить, усе добре! Хай тобі щасливо ведеться, щоб ти ще й свою молоду побачив, щоб ми ще й на твоєму весіллі погуляли. Чуєш?

Петро Козир нічого не відповідав.

— Чуєш чи ні? — прикрикнула головиха.

— Чую,— пробубонів Петро Козир.

— Ну, то й гаразд.

Усі полегшено засміялися. Головиха відпустила Петрову руку, й хлопець одразу шаснув за двері.

«Добре ж як усе, добре як,— думалось Олені Левківні.— Хай би й завжди так було добре». Вона подивилась у відчинене навстіж вікно — в ясному, спопелілому небі світився ріжок молодого місяця, прибляклий від сонячного проміння. Опустила погляд нижче й побачила свого Михайла. Стояв коло воріт, зосереджений, майже блідий, і пильним, зболілим зором вишукував когось у натовпі, що під музику ходором ходив на подвір'ї...

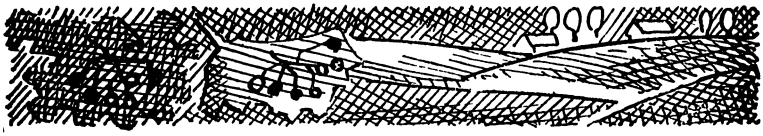

ШКІЛЬНИЙ ХЛІБ

Повість друга

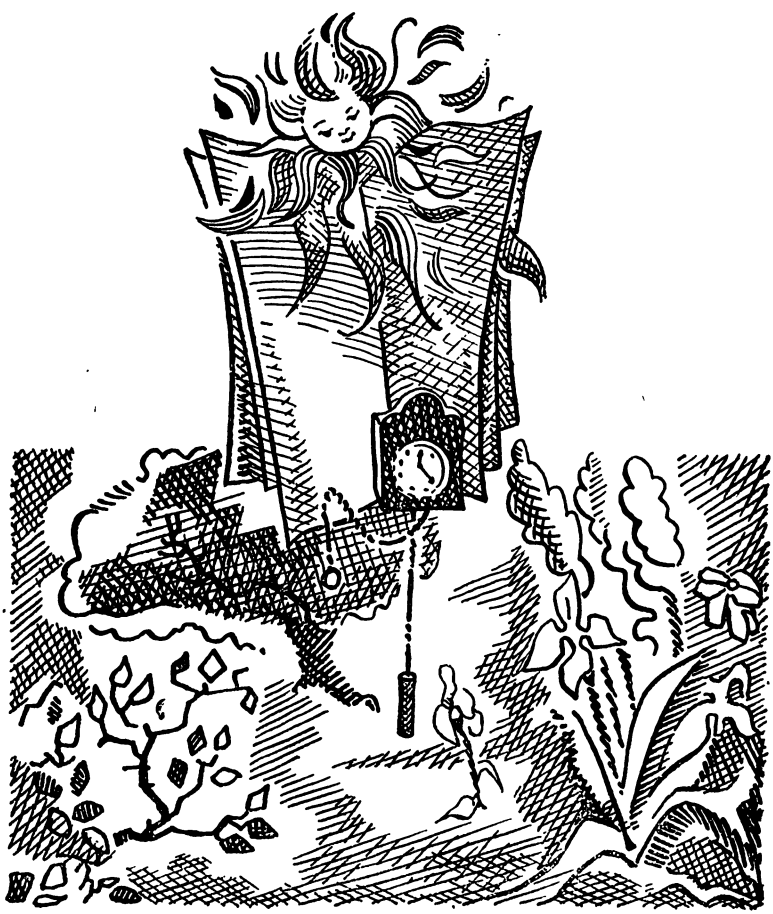

Восени зацвіла вишенька.

Росла на краю обійстя, обіч дороги, поміж слив, і дика грушка теж тут росла. Ніхто, либонь, і не помічав тієї вишеньки, наче й не було її, а коли зацвіла — всім одразу впала у вічі.

Бо хоч по садках серед важкої зелені ще трималися яблука, й груші ще трималися, та жовтіло листя, опадало поволі, павутиння бабиного літа білим смутком, ясною печаллю світилось на гіллі... Осінь дихала вдень легко, наче дитина вві сні, зате ранками на повні груди вдихала й видихала тумани, і шпаркий холодок ішов по землі...

Зацвіла вишенька!

З тугеньких бубляшків, яких спершу ніхто й не запримітив, розвився біло-рожевий цвіт, кволий, слабкенький, розпукався, розпустився — й дивно дивитись на молоду вишеньку, обкидану рідким цвітом, на вишеньку, що зацвіла восени, коли все в природі вже готувалось до зимового сну.

Коли хто проходив мимо обійстя, то зупинявся, дивився на чудо, а якщо поблизу траплялись Олена Левківна чи Никін Іванович, неодмінно казали їм:

— А в вас дерево цвіте!

Або так:

— А ви, мабуть, і не бачили, що у вас вишенька цвіте!

Їхня сусідка Варка навіть до хати зайшла до них із цією новиною.

— Там у вас, коло дички, зацвіла вишня... Чого б то?

Й пішла. Ніби тільки з тим і приходила.

Вони, Шкаруби, щодня так і чекали, що хтось неодмінно загляне до них і скаже про дивне дерево. Їм од тих розмов про розквітлу вишеньку ставало і краще, і веселіше, й добріше на душі.

Одні казали, що вишенька зацвіла не перед добром, що вона чиюсь смерть віщує. Були й такі, що міркували по-іншому. Мовляв, це гарний знак, і розквітле восени дерево віщує якусь радість несподівану, а яку — спробуй угадати! Коли Шкаруби слухали перших, то вірили їм, а слухали других — уже їм вірили...

Якось уночі вдарив мороз, цвіт зморщився, зводянів. Під денним сонцем зжолобився, потемнів, пелюстки поскручувалися. За якийсь день-другий од пізніх бубляхів нічого й не лишилось. Так наче й не цвіла вишня. І ніхто вже не спинявся коло обійстя й не говорив про неї.

А тільки й пізніше, взимку, не могли забути, що вона цвіла. Й Олена Левківна згадувала, й Никін Іванович. А діти їхні ще довго бачили наче увіч те деревце в білому цвіту. Отак вибіжать надвір, глянуть на край обійстя, а там під чорною грушею-дичкою стоїть маленька вишенька, стоїть дитинно-мила, незахищена, і її наче холодним весняним цвітом замело...

Вода в їхній криниці була несмачна — й не дуже чиста, й наче тхнула чимось, як принюхатись. То корову поїти чи пити тягнули таки зі своєї. А коли кортіло ліпшої, тоді хтось — Михайло чи Таїса — брали відро і йшли до Сазонта Хруща. В нього криниця глибока, вода в ній прозора й холодна, що ковтнеш один-два ковтки й мусиш перепочивати — забиває дух, у горлі давить.

А для прання воду носили зі ставу — м'якша була, й шмаття в ній відпиралося легше... Олена Левківна, взявши коромисло та двоє відер, подалась до ставу, бо вже чимало назбиралося в неї непраної білизни, за різними клопотами все не доходили руки.

На містку коло млина зупинилась, постояла, дивлячись на протилежний берег. Прослався далеченько, бо став розлився широко, позаростав очеретом, а за очеретом біліло стернею викошене осіннє поле. Ясною й сумною пусткою віяло від нього, хоч і скупане в сонячному промінні.

Отак надивившись на далеке й сумне поле, Олена Левківна звернула поза млином праворуч. Хотіла набрати води саме за млином, на глибокому. Й тільки спустилась по крутій, обривистій стежечці донизу, як за кущами дерези побачила Настю Василівну і її матір, Секлету.

Обидві стояли на сірому граніті, босі, в Насті Василівни плаття ледь-ледь закасане, а в матері то й добре піддерто спідницю, з-під якої світилась білим полотном сорочка.

— Доброго дня,— привіталась Олена Левківна.

Мати й дочка водночас випростались, у першу мить їхні обличчя були дуже схожі, навіть вираз очей однаковий, навіть складки коло уст схожі. Й шмаття, яке прали, мати й дочка зараз тримали в руках однаково.

Настя Василівна на привітання лиш головою кивнула, а мати відповіла:

— Помагай боже і вам...

— І я оце по воду, бо в мене теж назбиралося,— сказала Олена Левківна.

— Хіба ж наноситесь? — обізвалась Настя Василівна.— Вийшли б до ставу, тут води вистачить, не треба носити.

— Воно так,— згодилась Олена Левківна,— а тільки я вже звикла вдома прати, щоб не носитися з ним до ставу.

Стара жінка все ще пильно дивилась на Олену Левківну, ніби хотіла вичитати на її обличчі щось потаємне, приховане.

— Кожне вигадує собі мороку як може,— сказала й кивнула на свою дочку.— Бо хіба вона не така? Теж не хоче йти до ставу, їй теж кортить прати вдома. А чого? Бо вчителька, бо їй, бачте, стидно. Я всеньке життя отак біля води, коло ставу прала, на камінні... Весь став додому не переносиш,— казала наче з якоюсь аж злістю,— то вже краще до нього прийти.

Олена Левківна лиш плечима стенула — бо що могла відповісти?

А стара жінка, міцно стиснувши губи, знову зігнулась над водою, та й так узялася полоскати поворозчату спідню сорочку свого зятя, наче збиралася душу з неї витрусити.

Насті Василівні незручно було за матір, але боялась і слово заперечити їй, бо тоді знову обізветься, не переслухаєш.

— День який ниньки славний,— сказала Олена Левківна, щоб повернути розмову на інше.

Секлета хутенько розігнулась, наче то до неї казалось:

— Авжеж, гарний, якби ще всі люди були такі.

Дочка її, тримаючи побілілими руками синю наволочку з подушки, тільки очі закотила благально під лоба... Перегодя сказала Олені Левківні:

— Беріть воду перед нами, там чистіша, бо від нашої білизни можна всякого наловити...

— А так,— буркнула мати.

Олена Левківна зачерпнула води збоку від них, двоє відер, поклала згори коромисло.

— А ми вчора ходили в поле, де пар орють, то пирію трохи поприносили. Корові на зиму буде,— сказала Настя Василівна.

— Їстиме пирій, то надоїться,— кинула мати.

— А ви вже маєте сіно? — наче й не чула дочка.

— Трохи маємо, а трохи прикупимо,— відповіла Олена Левківна.— Й лепехи влітку вжали з дітьми.

— Ви не дрімали...

— Авжеж, не дрімали,— втрутилася Секлета.— А твій Степан не настарався, то мусимо пирію призбирувати.

— І з пирію є наїдок, і з нього молоко,— сказала Олена Левківна.

— Еге ж,— згодилась Настя Василівна.— Понабирали ми в рядна пирію, йдемо додому, аж здибаємо коло гатки одну жінку...

— Одну жінку! — буркнула Секлета.— То ж баба Бомбовозка, що в неї ніколи не було жодного чоловіка, то вона зла, як собака.

— І знаєте, що сказала Бомбовозка? — гірко скривилась Настя Василівна.— Отак спинилась оддалік, подивилась на мене чорними своїми вугляками й питає: «А хіба вчителям так мало платять, що ви пирій збираєте? То, може, мій пирій, я мала б його визбирати, бо мені зимою не буде чим годувати свою корову. То що, хай моя корова здихає?»

— Яка там у неї корова? — зле випросталась мати й одкинула від себе випрану сорочку.— В неї ніколи й хвоста котячого на обійсті не водилось, не те що корови.

— В мене й ноги віднялись, як я те почула,— провадила Настя Василівна.— Ніби я й справді чуже взяла. Вже хотіла віддати їй рядно з пирієм, та от мати...

— Еге ж, я,— підхопила Секлета.— Бо якби не я, то не тільки пирій віддала б, а й рядна не пошкодувала.

Вицвілі очі її стали сумні й гіркі, вона докірливо покрутила головою, сказала:

— Ех ви, вчительки! Які ви вчительки? Вам гонор хочеться показати свій вчительський, що, мовляв, освічені, розумні. А що з гонору? Який із нього прибуток? Маєте зарплату, це так, а чи за гроші купите багато? Гонор тоді, коли є гроші і за них щось придбати можна, а так...

І стара лиш рукою махнула.

— Не все ж і гроші,— заперечила Настя Василівна.

— А чи я кажу, що все? — несподівано згодилась мати.— Не все, але без них не можна... Та й звідки, Насте, в тебе гонор? Від кого могла взяти його? Від мене? Я наче ж проста жінка, як живу — так і живу. І батько в тебе такий самий був. А звідки ваш гонор?

— Не гонор, мамо, не гонор,— з мукою в голосі відказала дочка й так поглянула на Олену Левківну, ніби просила в неї підтримки.— Але ж учителі ми, не слід забувати.

— Вчителі,— пробурчала мати.— А як учителі, то що? А вчителям хто принесе з поля пирію?

— Що пирій... Ми вчити дітей повинні, виховувати їх, а не пирій носити.

— Авжеж, учити треба, це правда, бо в матерів та батьків до своїх дітей завжди руки не доходять... Але ж і пирій треба носити...

— Авжеж, треба,— згодилась Олена Левківна.— Ми й носимо, раз треба. Але шкода, що менше часу лишається для дітей, для школи... Ми, Секлето Трохимівно, може б, хотіли з них виховувати справжніх людей, знання їм прищеплювати. Може, через те й толк із них не завжди є, що ми пирій носимо.

— Може, й так, а може, й інак,— буркнула стара.

— Чи вас колись переспорить хтось, мамо? — запитала Настя Василівна.

— Бо скільки людей на світі, стільки й правд.

— Це ви до чого?

— А до того! — несподівано підморгнула бровою, яку давно вже потолочили літа.— Ти зі мною сперечаєшся, я з тобою, а всі ми з життям сперечаємось, а воно з нами.— Й до Олени Левківни: — Вже несіть свою воду!.. Теж мені — гоноровиті! Коло ставу встидаються прати.

І засміялась холодним сміхом.

— Спасибі за правдиве слово,— глузливо мовила стара.— Ото ще мені ці освічені... Як ти, Насте... Скажуть слово, а потім ще й бояться того, що сказали. Ну, бог із вами. Я люблю правду, то й кажу вам, як є.

Вони стояли за млином, унизу під кручею. В цей час над головами почулись кроки, схожі на важке гупотіння, й до них долинув голос Степана Кушти. Казалось навмисне голосно, щоб могли почути тут, над водою.

— Ну, хлопці, а тепер побалакайте зі своїми вчительками, коли зі мною балакати ладком не хочете.— Й покликав: — Насте Василівно! Й ви, Олено Левківно! А йдіть-но сюди та подивіться на своїх учнів.

Вони тут, унизу, перезирнулись між собою, а потім таки стали сходити вгору. Олена Левківна, обережно ставлячи ноги, несла в кожній руці по відру, а коромисло поки що тримала під пахвою. Стара Секлета облишила прання й теж подалася ззаду за вчительками, хоч її наче й не кликали.

Згори стояв Степан Куштa й однією рукою тримав торбу з рибою, а другою — Івана Гуньку, який, видно, ту рибу наловив. Іван Гунька мав широке монгольське обличчя, косоокий, з вузьким плескатим лобом. Плечі широкі, шия окоренком, а сам зросту низького. Ходив до шостого класу, в якому Олена Левківна за керівника. Зараз він дивився на неї зухвало, прямо, і в його погляді не було й натяку на каяття.

Трохи віддалік стояв Борис Горбокінь, однокласник, і на його усміхненому вродливому обличчі застиг болісний вираз провини.

— Так от,— сказав Куштa, й губи йому дражливо затремтіли. Видно, таки був сердитий, колотив ним гнів.— Ось ваш учень попався на злодійстві, то, може б, ви побалакали з ним.

Іван Гунька знизав одним плечем і скривив губи. Либонь, нікого не боявся — ні рибалки, якому попався в руки, ні двох учительок. Почувався впевнено, навіть щось поблажливо-зверхнє світилося в погляді його чорних, малих очиць.

— А чого ти, Степане, кликав нас? — мовила Настя Василівна.— Стережеш став, то й говори з ними. А ми в школі душі вимолочуємо із них та з себе.

Очі в Івана Гуньки заяскріли радісним огнем.

— Що ж це таке? — мовив сердитий Куштa.— В школі він учень, а тут хіба не учень? Тут уже не треба приборкувати його?

— Ти й приборкуй! — мовила Степанова жінка.

Іван Гунька засміявся голосно. Й тоді Олена Левківна вже не змогла далі мовчки дивитись на нього. Ах сім'я нерозумне, сім'я пусте, сім'я дике, ти ще й смієшся, ти ще й з людей знущаєшся!

— Іване! — сказала.— Отам,— і пальцем торкнулась його грудей,— отам, де в людей серце, де в людей совість має бути... там у тебе є щось... чи нічого нема?

Іван Гунька заперечливо похитав головою. Мовляв, нема ні серця, ні совісті.

Відчула, як запашіло її обличчя, і губи гарячі стали, й горло, мов перцю з'їла.

— А ти... Борисе...— звернулась, майже задихаючись, до Горбоконя,— ти теж... разом із ним?..

— Та я так,— і зовсім знітився Борис Горбокінь,— вони собі йшли, то я пішов слідом.

Од почутої відповіді Олені Левківні трохи полегшало.

— Чого ви до мене почіплялися? — раптом зле сказав Іван Гунька.— Чи тільки я один ловлю? В Медвинці всі ловлять, кому заманеться.

— А він же не ловить! — і рибалка показав на Бориса Горбоконя.

Той знітився, ніби звинуватили в чомусь недоброму.

— Ще ловитиме! — глузливо запевнив Іван Гунька. Й до Олени Левківни: — А ваш Михайло, думаєте, не ловить?

— Авжеж, ні.— Й знову її обдало жаром.

— Не ловить, то ловитиме... Він у мене тачки два купив, і жилку я йому продав... Не для того, щоб бавитись.

— Ах ти, потолоч! — цвіло червоною кров'ю єдине око Степана Кушти.— Що ж ти наговорюєш на всіх?

— Не наговорюю,— безпечно відрізав Гунька.— А хіба ви кращий, ніж я? Хіба ви не були браконьєром?

Кушта широко розмахнувся торбою з рибою, хотів ударити, але Секлета, що досі стояла мовчки, схопилася за торбу, мало не впала.

— Не бий! — дурнувато скрикнула.— Чого б'ешся? Що, може, правда не подобається?

— А ви, мамо, не лізьте під гарячу руку, бо...— й не доказав. І губи йому дрібно тремтіли, наче кропивою вжалені.

— А що, може, хлопець бреше? — наступала на нього, не злякавшись погрози.— Ти, Степане, давно такий самий був? Чого тепер наче з цепу зірвався?

— Я, мамо, тут поставлений для порядку! Я, може, йому вже сто разів казав — хоч ховайся від мене, як я йду, так ні ж, сидить, наче колька в бік коле, не пускає... Я, може, покликав їх, щоб ви, вчительки, побалакали, щоб до ума довели, а ви... Та-а! — Він одчайно махнув рукою, немов казав тим рухом: хай воно все пропадом пропадає. Торбу пожбурив у став, а Іванові Гуньці наче в обличчя плюнув: — Іди!

Той пом'яшкорив занімілий лікоть, за який тримав Кушта, і сказав гнівно:

— А торбу нащо закидати?.. Хто по неї полізе?

Лице Куштине немов буряковим соком хто забризкав. Здавалося, мить — і кинеться на парубчака. Той постояв трохи, спідлоба дивлячись на всіх злими, колючими очицями, далі повернувся й неспішно пішов геть. Ішов так, наче нічого щойно й не трапилось.

Борис ще трохи погорбився оддалік, винувато позиркуючи на вчительок. Потім, увібравши голову в плечі, подався слідом за товаришем.

— Важкий у тебе хліб, синку,— сказала теща.

— А хіба в них легший? — і кивнув на двох спантеличених учительок. І враз напружене обличчя пом'якшало, майнуло на ньому світло прихованої усмішки. Сказав Олені Левківні: — Ви вже вибачте, хіба ж я знав, що так станеться, що він губу розпустить... Ох і дітки, з ними в школі не заскучаєш... Я всякого життя скуштував, але з такими зарізяками і я не справився б.

— А ми,— й кивнула на Настю Василівну,— мусимо справлятись, раз узялись... Тільки ви, Степане, не думайте, що в школі всі отакі. Скільки гарних дітей, слухняних, розумних і до науки охочих...

— Авжеж...— якось невпевнено підтримала Настя Василівна.

— А хіба отакого, як він, можна довести до пуття? — недовірливо поспитав Куштa.— Ну, в тюрмі — там способи відомі. А в школі? Школа не тюрма.

— Та, либонь, нема такої дитини, яку не можна розуму навчити,— мовила Олена Левківна.— Тут підхід потрібен, знання душі... Бо і в такому є щось людське, не може не бути.

— А то вже бабка,— й кивнув на свою тещу,— надвоє ворожила.

— З тобою теж наворожили,— буркнула стара і, повернувшись, почала спускатись униз до води.

Віталій Григорович ходив до школи в старенькому шевйотовому костюмі, ще довоєнного крою. Костюм завжди старанно випрасуваний, а стрілки на штанях вражали прямою лінією й гостротою. Та коли Віталій Григорович з'являвся в школі у синьому галіфе і в френчі захисного кольору, коли проходив по коридору, різко порипуючи наваксованими чобітьми й не дивлячись на учнів, а вчителів міряючи холодним, офіційним поглядом, тоді всі намагались поводитися стриманіше, розмовляли тихіше.

Сьогодні Віталій Григорович прийшов до школи в галіфе і френчі, прикрашеному двома орденськими колодочками. В учительській відразу встановилась напружена, ділова атмосфера. Навіть учитель фізкультури Андрій Сак, який завжди розмовляв голосно, принишк, і голос його хоч і не став ніжніший, зате лунав не так грубо.

Під час великої перерви, коли в учительській зібрався мало не весь колектив, директор звівся з-за свого масивного

столу коло вікна (кабінету в директора не було, бо в школі бракувало приміщень і для класів) та й сказав:

— Після уроків прошу не розходитись.

Віталій Григорович пройшов мало не всю війну, воював на фронті, мав кілька поранень, був двічі контужений — усе це наклало відбиток як на зовнішність, так і на поведінку. Іноді наче забував, що перебуває в школі, а не в армії, й тримався з учителями, ніби командир із підлеглими.

Закінчились уроки, і Віталій Григорович знову звівся з-за столу. Коли говорив, то мав звичку триматись рівно, випрямившись, і груди були випнуті, й плечі розпростані.

— В навчальному процесі,— сказав директор,— ніяких дрібниць нема. Це знає кожен із нас.

Дехто з учителів сидів, дехто стояв. Завуч Макар Тихонович Репта звівся коло свого маленького столика, завалено класними журналами, інструкціями, розпорядженнями, учнівськими зошитами, і на його жовтому, зморшкуватому обличчі застиг вираз уваги й зосередженості. Почувши, що в навчальному процесі ніяких дрібниць нема, Репта згідливо покивав лисуватою головою. В нього була така звичка — ствердно нахиляти голову навіть тоді, коли з чимось не згоджувався.

— Наперед прошу вибачення за свої слова, але я зобов'язаний сказати їх,— провадив директор, твердим поглядом обводячи присутніх.— Від учнів ми вимагаємо не тільки старанності в навчанні, не тільки дисциплінованості, а й охайного зовнішнього вигляду... Від учнів вимагаємо, а от чи самі завжди стежимо за собою? Зрозумійте, той, хто не дивиться за собою, не має права вимагати й від іншого.

Макар Тихонович Репта знову кивнув головою й навіть олівцем по столу постукав — обережно, беззвучно.

— От Никін Іванович...— сказав директор і вмовк.

Майже всі повернулись до Никона Івановича — на обличчях ось-ось мали з'явитись певні вирази залежно від того, що скаже директор.

— Никін Іванович може бути прикладом для кожного з нас,— погравши твердими жовнами, сказав директор.

— Авжеж, може бути! — вихопилося в Андрія Сака.— Бо в нього є Олена Левківна!

— А хіба у вас нема молодої дружини? — запитав директор.— Є, й гарна дружина, але ви іноді ходите по школі розхристаний, майку видно...

— При чому тут дружина? — спалахнув Андрій Кіндратович.— Розхристаний, бо в мене фізкультура!

— В усьому має бути лад,— говорив директор, не звернувши уваги на те заперечення.— Не слід забувати, що діти дивляться на нас і беруть із нас приклад, наслідують нас... Ну де це видано, щоб на уроках їсти?.. Дітям їсти під час уроків ми забороняємо, хай їдять на перервах, а самі?.. От ви, Павле Павловичу...

Високий, повний, з гострим бобрлаком на білій шиї, Павло Павлович Пшеничний — учитель географії — здивовано звів одну брову. За якусь мить і друга брова поп'ялась догори.

— Звичайно,— вів далі директор,— географія — складна наука, поки там находишся по всяких країнах, поки надивишся на всякі чудеса, то й прихлянеш, захочеться їсти, але ж... знаєте... на уроці... дістали з портфеля курячу ніжку... й при учнях...

— Був гріх! — весело зізнався Павло Павлович і зареготав. Водилася в нього така звичка — реготати навіть тоді, коли, здається, ніякого приводу нема.— Тільки я до вікна відвернувся, щоб ніхто не бачив. Діти в цей час писали контрольну, а ви, Віталію Григоровичу, і заглянули невчасно до класу!

— Саме вчасно,— не прийняв директор його жартівливого тону.

— Більше не буду,— зім'явши на обличчі усмішку, пообіцяв учитель географії.

— Я розумію,— директор карбував слова,— коли колгоспник вийде в поле, притомиться, виголодається, то сяде підкріпитись. А ви? Урок триває не так і довго, є перерва, з'їжте в учительській ту курячу ніжку, коли вже взяли її до школи... Інші вчителі так і чинять,— додав невдоволено.

— Буде зроблено! — пообіцяв Павло Павлович.

А Репта на те згідливо похитав лисуватою головою, і в його постійно добрих, розумних очах заяскріли хитрі блищики.

— Й не тільки це хотілося б сказати,— провадив директор.— Ви, Павле Павловичу, наче забуваєте, що вчителюєте, що до вчителя є певні вимоги... От скажіть, чому в класі сидите в пальті, не роздягаєтесь? Чи не тому, що під вашим пальтом іноді сама лише майка, навіть сорочку забуваєте одягнути?

— Не забуваю,— незграбно звівся вчитель географії.— То зі мною двічі трапилось так... Ну, поспішав, боявся запізнитись на уроки. Накинув хутенько пальто — й гайда! От і мусив сидіти в пальті, бо хіба ж роздягнешся...

Дехто всміхнувся — крадькома, відвернувшись убік.

— Виправдань ніяких бути не може,— мовив директор, ще дужче випнувши широкі груди.— Тут не конюшня, прошу вас запам'ятати. До конюха одні вимоги, до вчителя — інші, й треба вловлювати різницю.

— Я вловлюю,— похнюплено відказав зажурений Павло Павлович, та й уже не сів, зостався стояти, обіпершись крутим плечем об ріг шафи.

Директор замовк, і всі теж мовчали.

— Так от,— Віталій Григорович запхнув долоню правої руки за борт френча.— І взуття ваше... так само.

Погляди вчителів опустились донизу. Никін Іванович був задоволений — його чорні черевики блищали. Краєчком ока помітив, що Олена Левківна почервоніла — чи не тому, що каблуки її туфель давно вже стесались, годилося б полагодити... Гаразд, сьогодні викроїть вільну хвилину, більше не зволікатиме.

— Позавчора ви, Макаре Тихоновичу,— звернувся до завуча, і обличчя в того раптом витягнулось, закам'яніло,— йдете по коридору, а шнурки на черевиках не зав'язані, пливуть собі по підлозі, як вуса в сома.

Андрій Сак не стримався й крадькома пирхнув. А завуч несподівано для свого віку проворно зігнувся, оглядаючи черевики... Шнурки були зав'язані, й випростувався він значно повільніше. Обличчя стало розгублене й наче скривджене.

— Ну й...— Директор замовк, насупив чоло, наче вагався. Зрештою кашлянув, прочищаючи горло, й закінчив: — Наша піонервожата Неїжхліб Валентина...

Неїжхліб — свіженька, смаглява (чорні брови наче хто сажею намалював, а під полохливими віями чорне смоляне пекло гарячих очей) — торкнула на грудях червоний галстук і вмить удала на обличчі пильну увагу.

— ...ентузіастка, вміє кожного запалити,— провадив директор,— і в мене нема до неї претензій, окрім одної... Ти, Валю, красива дівчина, всі тебе люблять, і я люблю, поважаю, гарний з тебе колись виросте педагог, але ж, Валю, не можна так напахчуватись одеколоном.

Обличчя в Неїжхліб збагровіло, наче осіннє небо на заході.

— Ти мене розумієш? — і в голосі директора прозвучали м'які, майже вибачливі нотки.

— Так,— хрипко сказала Неїжхліб.

І всі чомусь засміялись на її відповідь. Піонервожата здивовано поглядала, ніяк не могла второпати причини сміху. Нарешті запитливо видивилась на Олену Левківну.

— То ти, Валю, гарна така, от ми й засміялись,— пояснила Олена Левківна.

Неїжхліб, либонь, нічого не зрозуміла, хоч і сама спробувала всміхнутись, бо в загальному ставленні до себе вловила приязнь і доброту.

— Всім треба бути такими красивими й молодими, як Валя Неїжхліб,— сказав директор, закінчуючи цю не зовсім звичайну розмову.

Коли повертались додому, Настя Василівна — збуджена й наче аж знервована — говорила Олені Левківні:

— А я сиджу й тремчу, що він і мене назве, що він і за мною гріх якийсь побачив. Аж ні, обійшлось! А як подумати, таки правду казав, хоч і неприємну. Бо опускаємось ми поволеньки, не думаємо про те, що не можна забувати... Я й сама бачила, як Павло Павлович прийшов був до школи в майці. В класі перед дітьми він, може, й остерігався, а то вступив до вчительської, розстебнувся — я так і похолола, чи не сниться мені — груди волохаті, а майка залита чимось, чи не киселем...

Завуч дочекався, поки розійшлись усі вчителі, й сказав Віталію Григоровичу, котрий затримався, переглядаючи відомість на одержання зарплати:

— Як же це воно виходить?

— Що? — й очі примружив лукаво на Репту, наче сподівався на щось комічне.

— Авторитет, бачте, можна підірвати одним-однісіньким зауваженням, а як потім його підняти? Ви б могли й наодинці мені сказати, чи я не зрозумів би...

— Дорогий Макаре Тихоновичу,— весело засміявся директор, і коло губ його затремтіли зморшки,— давайте перетворимо на жарт оте, що ви сказали.

— На жарт? — Репта насупив чоло, недовірливо приглядаючись до директора. Й згодився сумно: — Що ж, нехай буде жарт.

Стрілиць коло ставу, і хоч сьогодні вже бачилися в школі на уроках, але він чомусь був украй здивований, що бачить її. Пойняло його жаром, а серце так болісно й солодко занило, що в голові запаморочилося.

— Михайле, ти куди? — спитала весело, безпечно, й при тому її вишневі губи затремтіли в усмішці, наче сіяли якесь невидиме проміння.

— Додому, від хлопців іду...

— А моїх гусей не бачив?

— Твоїх гусей? — перепитав Михайло. Радий був, що вони поспинялись оддалік одне від одного, що вона зараз не може зазирнути в глибину його очей.— Не бачив...

— Залетіли кудись, а вже вечір,— сказала Марійка Мельник начебто скрушно, стурбовано, хоча в голосі й дзвеніли веселощі.

Михайло поглянув на широке дзеркало ставу — ген по ньому пливли чиїсь качки... І коло берега, де цвинтар темний, хлюпостались качки, білі, чисті.

— Не видно,— сказав Михайло гірко. Так гірко, що Марійка, підійшовши ближче, подивилась на нього здивовано. Він, ховаючи погляд, поспитав: — Може, на пастівнику? Бачиш, ген-ген щось наче біліє... Либонь, гуси...

— Здається, гуси,— примруживши очі й пильно вглядаючись на протилежний берег, сказала Марійка.— Доведеться йти. Вже пізно, смеркне скоро, то де я шукатиму їх...

Хотів сказати, що піде разом із нею, поможе шукати, але язик не ворухнувся. Й тільки коли вона вже трохи відійшла по берегу, круча над яким заросла бур'янами та дикими сливами, крикнув:

— Марійко!

Спинилась одразу, наче тільки й чекала на оклик.

Він підбіг, і хоч до Марійки було близько — задихався й потім ще довго відсапувався.

— Ходімо удвох,— сказав.— Може, знайдемо швидше.

— Ходімо,— зраділа вона й подивилася вдячно. Й поки в нього відходила затерпла душа, поки оговтувався після приступу сміливості, вона розказувала, усміхаючись, хрипким, вуркітливим голосом, граючи навдивовижу жвавими своїми, наче аж вишневими, очима.— Це ж осінь, то наші гуси й показились, і не тільки наші... Ходять по городі, ніби й спокійні, а то ні з того ні з сього загелгали, змахнули крильми — й полетіли. Низько летять, високо піднятись не можуть, бо важкі, а якесь відстане, залишиться на землі й так жалібно кричить, що душа крається, немає сили слухати.

— Вони чують, як дикі птахи летять високо в небі, їм теж кортить у вирій.

— Авжеж, хочеться у вирій навіть свійській гусці, бо пора така, осінь, що все летить до тепла, тікає від холоду... Гуси наші завжди пролетять трохи й сядуть, а це занесло їх у світи.

— Знайдемо,— сказав Михайло так, наче то тепер залежало тільки від нього.

Раптом Марійка спинилась вражена — щойно був коло неї Михайло, розмовляли, а це не стало, наче вкрала його нечиста сила. Чи не він ото шарудить у дикому сливняку? Ген ворушаться зарості й гілля на дереві здригається...

А й справді, скоро виґулькнув із кущів і, наблизившись, простягнув їй жменю дрібних синіх сливочок.

— Пригощайся,— мовив. Од нього густо пахло зів'ялою кропивою, лопухами.

— Вони ж як терен! — усміхнулася, скуштувавши.

— А я люблю. Навіть більше, ніж із садка. Як іду тут, то завжди залізу й нарву.

Вечоріло. Перейшли по гатці, що вела до артільного господарства, потім звернули ліворуч. Перед ними лягли луги, оповиті м'якою й начебто одухотвореною тишею. Ген-ген сіріло й біліло щось — аж за далекими вільховими кущами, які росли при березі. Обоє помружились на те неясне видиво й таки пішли до нього.

— Хочеш,— здолавши вагання, раптом спитав Михайло,— я тобі вірша прочитаю... Про осінь.

— Сам написав? — озвалася жваво.

— Ні, поет один, Максим Рильський.

І він замовк, бо хвилювання здушило горло. Марійка здивовано торкнулась до його плеча долонею, щоб до неї повернувся, бо дивився під ноги і наче вбік.

— Розказуй,— попросила м'яко.

Михайло зітхнув.

— Тільки не дивись на мене,— попросив. І, зирячи на темне конюшинисько, що слалось од них лівобіч, заговорив голосом стишеним, добрим, довірливим і, здалось Марійці, наче не своїм, а чужим:

Проса покошено. Спустіло тихе поле.
Холодні дні з високою блакиттю.
Не повернуть минулого ніколи:
Воно пройшло — і вже здається миттю!

А скільки мрій було зеленою весною,
Як пінились вони, мов золоті потоки!
Вони сплили, і я один з тобою,
Високе небо — сине і високе.

Доказав і хутенько поглянув на Марійку, ніби хотів прочитати з виразу її очей, яке то справило на неї враження. Але вона, посмутнівши, опустила зір, задумалася. Зараз найбільше боявся, що почне глузувати з нього, кепкувати, і вже наперед страждав і мучився... Ось Марійка підвела голову, подивилась ясно й трохи наче опечалено, сказала:

— Так славно написано.

Не зміг стримати усмішки — теплою сонячною повінню залила йому обличчя, й душу огорнула хвилююча ніжність, що все те почув од Марійки, що вона йде поруч із ним.

— Тільки я не розумію,— провадила Марійка замислено, і його щось наче в груди шпигнуло — несподівано, легенько.— Я не розумію, як ото сказано про минуле, що воно пройшло... і вже здається миттю... Чому миттю? — Звела запитливо брови, а що він не поспішав відповідати, то казала далі: — Я все добре пам'ятаю, що було колись, от почала б розказувати — десять днів розказувала б, і то часу не вистачило б... Ні, воно не мить.

Михайло теж до пуття не тямив, що саме означають ті слова, відчував, що не здатен пояснити, але сказав:

— Мить, бо ніби й не було! Ніби й не було минулого життя!

Говорив і сам відкривав для себе хвилюючу таємницю чужої глибокої думки.

— Не було? — дивилась на нього непорозуміло і водночас немов докірливо.— Ні, тут щось не так.— І зненацька засвітилась, наче її осяяло останнім промінням сонце, що вже ховалося за обрієм: — О, та це ж таки справді наші гуси! Подивися...

Зі стерні шнурочком, одне за одним, ішов табун гусей. Вола їхні, набиті зерном, пообвисали, провислі ситі черева мало не самої землі торкались. Гуси мирно постогнували, покахкували, погелгували. Коли Марійка з Михайлом підійшли ближче, гуси поспинялися, збились докупи й повитягували шиї.

— Гуси, ви до води? — запитала Марійка.— Щоб плисти додому? Ну й цигани ж ви перелітні, ну й паливоди, ну й забороди. Доведеться вам іти лужком-бережком, бо ми ж поплисти за вами не можемо, а треба разом, гурточком, щоб ви знову не завіялися в білий світ.

Зайняли гусей і погнали попереду себе. Подеколи вони пробували звернути до ставу, то Михайло довгою лозиною відганяв на трав'янисту стежку. Стемніло, тільки на заході ще наче догорало за хмарами кволе вогнище. Михайлові

було затишно на душі, і вже не так ніяковів од того, що поруч ішла Марійка Мельник. Зрідка торкався своїм плечем її теплого плеча, відчував од того хвилювання, це було наче маленькою їхньою таємницею, яка їх об'єднувала і про яку нізащо б не сказали одне одному.

— Слухай, Марійко,— говорив Михайло і голосно, і впевнено, хоч і не міг притлумити до кінця тремтіння в своєму голосі,— я знаю ще один вірш, послухай:

Вже червоніють помідори,
І ходить осінь по траві.
Яке ще там у біса горе,
Коли серця у нас живі.

Високі айстри, небо сине,
Твій погляд, милий і ясний...
Це все було в якійсь країні,
Але не знаю я — в якій.

Михайло не відав, про яке горе йшлося в цьому вірші, було воно йому далеке й незрозуміле, але весь настрій вірша наче передавав його власні почування, яких би виразити краще не зумів. Йому здавалось, Марійка теж повинна розуміти,— це наче про них обох сказано, то про її погляд — милий і ясний...

Що з того, що осіннім чарам
Прийде кінець? Але в цю мить
Баштан жовтіє понад яром,
Курінь безверхий ніби спить.

І гнеться дерево від плоду,
І не страшний, моє дитя,
Нам час останнього походу
Без вороття — без вороття.

Щось стисло горло, защипало в очах, і він — зворушений до глибини душі, повний якимось німим, великим болем, що сполум'янив усе єство, весь мозок,— спинився і вдихнув повітря раз і вдруге.

Марійка відійшла за гусьми, потім стала й покликала:

— Михайле!

Його наче отямив той голос, хутенько подався до неї і, заглянувши в її насторожені, нічні очі, сказав провинно:

— Та так, нічого...

Далі йшли мовчки, наче між ними встановився якийсь таємничий, незбагненний, тонкий, мов нитка бабиного літа, зв'язок, і тепер боялись бодай одним необережним словом порушити його.

Поминули гатку. По обидва боки важко й похмуро спав став, розіллявши воду, наче прославши великі натомлені крила. Тут чувся холодний вітрець, що набігав із води, обережно проскакував мимо них і знову легкими своїми, нечутними ногами кидався бігти далі по воді...

Михайло провів Марійку до самого її подвір'я, потім стояв на вулиці, сховавшись під вишнями, й слухав, як вона заганяє гусей до хліва, як вони сонно гелгають, як вийшла з хати Марійчина мати, щось запитала, а Марійка відповіла.

Потім рипнули двері, і вляглася тиша.

Михайло, відчуваючи, як усередині в нього все вихололо і лише болісно щемить, з жалем відштовхнувся рукою від стовбура вишні й подався додому. Йшов, думав про Марійку, й слова нового вірша теплим осокориним пухом злітали з губів, солодко торкаючи свідомість:

У теплі дні збирання винограду
Її він стрів. На мулах нешвидких
Вона верталась із ясного саду,
Ясна, як сад, і радісна, як сміх...

Кілька днів Івана Гуньку не бачили в школі, й Олена Левківна надумала навідатись до учня додому.

У Медвинці жило кілька Гуньок, і всі вони між собою родичалися. Коли хто з молодших Гуньок одружувався, то будувався ближче до своїх родичів, отож і гніздились одне коло одного, за цвинтарем. Олена Левківна, приглядаючись до всяких людей у Медвинці, запримітила, що всі Гуньки схожі між собою — невисокі, окоренкуваті, головасті, волосся мають колюче — смоляне, очі в кожного косі й злі...

Город по горбу збігав до ставу; старий садок із розлогими деревами сумно світився в білому сонячному промінні. Хата була, либонь, ще старіша, ніж садок, але доглянута, причепурена. На жердках попід стріхою жовтіли качани кукурудзи, червоним золотом горіла цибуля.

З хліва чулось кудкудакання, голодний вереск свині. Олена Левківна стала й задивилась на вийстя хліва — скоро звідти сполохано вилетіли одна за одною дві курки, а слідом за ними вийшла Іванова мати, сердита, розпатлана. Йшла на вчительку й наче не бачила її, то Олена Левківна відступила вбік і привіталась перша. Жінка, либонь, уже хотіла пройти мимо, та в останню мить немов передумала, різко спинилася, непривітно подивилась на вчительку. На чорному її виду лише очі світились несподівано молодо.

— Вам що треба? — спитала й дивилась на Олену Левківну, ніби в порожнечу. Й не дочекавшись відповіді, одвернулась і закричала десь туди, в хлів: — А щоб вас пороздирало, щоб ви луснули, скоро вже мене з'їсте живцем!— А далі опустила голову й кричала в землю, хоч начебто й зверталась до Олени Левківни: — Маю підсвинка й льоху, то скоро мене з'їдять із кісточками, хай їм добра не буде! А мушу тримати, бо ж приведе поросяток, продам, якийсь виторг буде, хай їм ні дна ні покришки! Тьху!

І втупилася в Олену Левківну, дивилась пильно, хотіла впізнати — і таки впізнала, бо чорне її обличчя раптом важко й натужно народило провинну усмішку.

— Ви... зі школи... вчителька?

— Вчителька,— полегшено відповіла Олена Левківна.

— А я, дурна Лизавета, думаю — хто це до мене навідався! Ну, коли так, заходьте до хати. Може, діло яке є, без діла хіба ви прийшли б.

Уже подобрішала, а подобрішавши — наче й покращала.

Хатня долівка пахла кізяками й свіжою глиною. Стіни обвішано рушниками. Лизавета взяла ганчірку, витерла ослін коло столу. Олена Левківна сіла — перед нею на столі лежала купа висушених на сонці яблук, покришених тоненькими кружалочками. Вона з приємністю вдихнула прив'ялий, винний запах.

— Знаю, знаю, чого прийшли, можете й не розказувати,— говорила Лизавета, ставши коло печі й склавши важкі жовті руки на грудях.— За Івана прийшли говорити, знаю... Ви з одним там у школі морочитеся, а я з двома... Скажіть, кому важче? Звісно, мені. Ну, ви скажете, що мій Іван, то мені з ним і клопіт мати. Авжеж, так... Ой горе, горе!.. А другий, Андрій, у мене старший, то, думаєте, він розумніший чи сердечніший? Обидва повдавались такі, наче мають мене за ворога, наче вони вороги мої... От в інших матерів... Ви самі знаєте, які діти в інших матерів. А в мене?.. Послухайте, що Андрій надумав... Ну, беруть його до армії цієї осені, скоро призиватимуть. То надумав женитись!

— Перед самою армією? — вставила слово й Олена Левківна.

— Кажу ж вам, що за якихось три тижні призовуть! — аж скрикнула Лизавета.— Й кого бере? Там таку, що соромно й говорити, стидно признаватись і перед вами, й перед людьми. Старша від нього — вже не знаю, на скільки, а старша. Це ж його не буде з армії чотири роки. Чотири

роки не буде! То нащо вона йому здалась? Чи мені вона треба отут? Поки повернеться з армії, вона постаріє — він і не впізнає, чи не так? І де наші медвинецькі хлопці взяли таку моду — женитись перед армією? Якийсь тиждень-другий поживуть разом, а потім він служити, а вона дитину в пелені колише, чекають годувальника додому... Хто б їх усіх розуму понавчав, га?

— Отак життя і вчить,— сказала Олена Левківна.

— Вчить, та мало. Й розумнішають вони пізно... Але я таки не я буду, коли він у мене ожениться. Хай ходить, хай гуляє, нагулюється перед армією, а тільки весілля ніякого я йому справляти не буду, він її сюди не приведе, щоб сиділа на шиї в мене. Хай у своєї матері сидить!

— А може, вони люблять одне одного?

Хазяйка вмовкла й здивовано примружилась на вчительку — либонь, не розчула. Перегодя мовила:

— Яка там любов тепер у них!..

— Отакої! — заперечила вчителька.— Вони молоді, краще знають, що їм серце підказує.

— Треба слухати, що мати підказує та радить, отоді й буде якийсь толк! А їхнє серце яке? Молоде, зелене, завести в блуд заведе, а вивести...

— Е, не кажіть, бо справжня любов — це таки в молодих, у юних. Як уміють, так і люблять. А коли постаршають, коли досвіду наберуться — то вже по-іншому...

— Хай по-іншому, тільки якби з розумом.

— Буває самий тільки розум, а любові ніякої.

— Та й так буває,— згодилась Лизавета.— Й може, воно краще — з розумом. Аби добре, аби без сварки та гризні... А тільки як приведе він сюди її — й на поріг не пущу!

Олена Левківна всміхнулась недовірливо:

— А як приведе, невістка вже вашою дитиною стане, будете її любити.

— Любитиму? — була вражена.

— Полюбите, наче свою кров рідну... А я за Івана до вас прийшла спитати, чом це він до школи не ходить.

— Не ходить, то й не треба,— сказала безпечно.

— А де він зараз?

— Чи я знаю? — знизала плечем.

Олені Левківні билася в голові думка — виповідати за ту оказію, що сталась коло млина? Правду тоді казав Іван, що в їхньому селі не він один ловить, тільки не всі попадаються... Але ж... поводився він... поводився зухвало, з викликом, а дивився на них усіх з ненавистю... Ні, матері не

казатиме, бо, видно, в їхній сім'ї таке коїться, що й сам чорт ногу зламає.

— До школи ходить рідко, та й вчиться так собі. Якби захотів, міг би добре вчитись.

— Тільки нащо та наука,— буркнула Лизавета.

— Як то? — не зрозуміла Олена Левківна.

— А так, що тепер від науки користь маленька. Вчитиметься чи ні — однаково піде працювати. То якщо подумати, може, йому краще і без науки.

— А це чому?

— Бо навіщо сушити мозок змалечку? Хай побереже здоров'я, бо де потім позичить.

— Мій обов'язок,— сказала твердо Олена Левківна, відчуваючи, що кров прилила до обличчя,— навчити вашого сина... І ваш материнський обов'язок не тільки в тому, щоб народити його і в життя пустити, а й у тому, щоб виріс розумний, з ясною головою!..

— Може, й так,— непевно сказала Лизавета.— А тільки я думала, мій обов'язок, щоб він ото вижив у війну, щоб не вбило, щоб од голоду не вмер. А тепер здоровий уже, нехай сам і доходить усього своєю головою. Я в його віці не така була. Я в його віці хоч і не вчилась, але хіба мені тепер од того легше?.. Якби грамотна була — так само велося б мені.

— Важко з вами розмовляти,— щиро сказала Олена Левківна.— Не хочете повірити, що вам і вашій дитині бажають добра. А ви так поводитесь, ніби я зі злом до вас прийшла.

— Та ні, не зі злом,— великодушно заперечила Лизавета.— А тільки, може б, ви й про те подумали, що кожному своє.

— Ви про що?

— Я про те, що не бути горобцеві шулікою, а шуліці ясним соколом.

Олена Левківна звела брови, очікуючи, що саме Лизавета має на оці.

— А я про те,— охоче й далі пояснювала хазяйка,— що, може, хоч би скільки мого Івана вчили, а толку з нього ніякого не буде.

— Чому?

— Бо кому що на роду написано. Одному написано за плугом ходити, а другому — всеньке життя мудрі книжки читати чи, може, в школі вчителювати. Хіба не так? І ви, либонь, те саме думаєте...

— Не думаю. Та, звісно, під лежачий камінь вода не тече... Знаєте, коли в людини руки робочі, нелініві — це добре. Але й розум треба мати не лінивий, а робочий, щоб теж працював, думав... Я бачу, ви працьовита і, мабуть, своїх дітей учили, щоб шанували працю...

— Еге ж, вони в мене шанують працю, діждетесь од них! — заперечила Лизавета.— Від теперішніх дітей не дуже й дочекаєшся! Наче ж і війна була на їхню голову, й нестатки, а от роблять — як мокре горить.

Дивилась на Олену Левківну й ніби казала своїм поглядом: ви думаєте так, я — інак, вам своє, мені своє, то йдіть уже додому з богом...

— Отже,— мовила Олена Левківна,— вам однаково, як там Іван ваш учиться...

— Мало толку від науки, тому й однаково. Раніше як? Раніше людина хоч трохи знала грамоту, то їй повага в селі, вона й справді розумніша, краща. А тепер? Що грамотний ти, що ні — однаковісінько, на лобі нічого не написано ні в того, ні в другого.

— Тому й син ваш тікає зі школи, що ви його так учите. Ну, та ми з ним поговоримо, напоумимо, може, в нас і вийде щось.

— А ви спробуйте,— й глузливі нотки забриніли в її голосі.

— Бо виключити зі школи — найлегше.

— Чи тим заподієте йому зло? Він тільки спасибі скаже.

— А ви?

— І я. Бо як побачу, що він у школі мучиться, що не потрібна йому — і самій жаль.

Важко стало Олені Левківні, ледве язиком перевертала.

— Жити йому раз, а не двічі. Потім своє життя наново не переінакшить...

— А нащо переінакшувати?.. А думаєте, коли другий раз жити, все вже буде не так? Еге ж! Так само, то вже ліпше відбути це життя раз!

— Біда мені з такою мудрістю,— стомлено заперечила Олена Левківна.— Біда, й годі... Чи ви бачили в світі, щоб хтось сам... сокирою... підрубував свій корінь? А ви підрубуєте... корінь свій... майбутнє своє.

— Хто підрубує? — не втямила Лизавета.— Чи я така пришалимонена, щоб підрубувати?

— А ви подумайте — й зрозумієте.

Нарешті, либонь, в її очах загорівся якийсь розумний, тямковитий вогник.

— Подумаю,— важко пообіцяла.— Тільки що те думання дасть...

— Треба вчитися,— сказала Олена Левківна вже біля дверей.— Все життя треба вчитися, і то всім.

— І вам?

— І мені, всім. Без того не можна,— виповідала, як щось своє, глибоке, вистраждане.— Ми не трава на вітрі, не бур'ян. Ми люди, нам дано розум.

— Та дано...— непевно згодилась хазяйка.

— На все краще,— сказала Олена Левківна.— І не думайте, що вчителька прийшла до вас у хату, щоб побажати зла, а не добра.

— Кожне розуміє добро по-всякому.

— Хай розуміють по-всякому, тільки воно одне.

Хвилювання пробивалося в її голосі, і, мабуть, саме воно примусило Лизавету примовкнути й наче задуматись над почутим. Стояла коло печі, так само склавши руки на грудях, тільки лице її посмутніло, примерхло.

— Прощавайте,— сказала, коли Олена Левківна виходила.

Лизавета ступила на хатній поріг, наче щось хотіла додати найважливіше, та тільки стала й дивилась, як учителька йде зеленою вулицею, як гілля вишень кидає їй на обличчя мінливе мереживо тіней...

Никін Іванович ще в школі зостався, а вона під вечір добилась додому. Ступила на подвір'я, глянула перед собою й зупинилася здивовано. На їхньому городі якась жінка, низько зігнувшись, копала картоплю. Олена Левківна густо закліпала повіками, ніби хотіла відігнати наслання, ману... Зайшла до хати, поклала книжки й зошити на швейній машинці, поглянула у вікно — ні, таки не привиділось, таки й справді копає!

Ось жінка в кінці городу випросталась, напівобернулась — і Олена Левківна впізнала свою сусідку Фійону.

Нічого не тямлячи, вийшла з хати й подалась до неї. Скопана земля пахла сито й наче душно... Олена Левківна зупинилась, нічого не кажучи. Фійона ще якийсь час копала восереджено, повернувшись спиною до вчительки, а потім відчула її присутність, обернулася — обличчя напружене, очі теж напружені, погляд тьмавий.

— Доброго здоров'я,— привіталась Олена Левківна.— Я оце дивлюсь на вас...— і не доказала, бо чомусь завмерли слова на язиці.

А Фійона стояла, зігнувшись у попереку, й важкий, похмурий вираз не зникав із її обличчя.

— ...дивлюсь і не знаю, що ви тут робите...

— Город копаю,— набряклі губи їй ледве розімкнулись.

— А чий же... город?

— Ваш, чий же ще.

Олена Левківна пильно подивилася в землю, ніби впізнавала...

— А навіщо ви копаєте? — спитала.

— Як навіщо? Хочу помогти вам.— Фійона випросталась нарешті, скривилась болісно — видно, все тіло їй затерпло.

— Я наче не просила вас,— якомога лагідніше сказала вчителька.

— Не просили, то й що? Чи в мене совісті нема? Чи очей нема? Хіба не бачу, що ваші руки не доходять?

— Не доходять, а колись дійдуть!

— Е-е, дійдуть,— недовірливо мовила Фійона.— У вас клопотів усяких, що й чотирьох рук не вистачить, якби мали стільки.

— Діти мені помагають...— нагадала Олена Левківна.

— Таїска? Михайло? Звісно, помагають, але вони у вас до науки тягнуться, то багато не нароблять... А вже ж, подивіться, люди попорали свої городи, поховали картоплю — хто в погреби, хто в ями. Вночі й ранками бувають приморозки, хіба вам треба, щоб подубіло?

— Авжеж, не треба,— згодилась Олена Левківна.— А тільки ж... Ми самі ось хотіли гуртом вийти, взятись...

— Візьметеся,— й Фійона показала рукою на ще не викопаний клин городу.

— А ви вже свій город попорали?

— Мені що? — мовила Фійона.— Я в школу не ходжу. На день-два зостанусь вдома — де той город і дінеться.

— От бачте,— скрушно зітхнула Олена Левківна, якій усе ще було незручно й важко, що бачить Фійону на своєму городі.— За своє забули, прийшли мені помагати.

— Вибачте, коли що не так,— і знову встромила заступ у землю.

Як попросила вибачення — й зовсім зле стало Олені Левківні. Але ж не проганяти Фійону, коли сама прийшла, коли помагає — можна скривдити людину довіку, а її й так життя стільки кривдило, стільки мордувало, що не доведи господи.

Готувала в хаті вечерю, а сама тільки й думала про Фійону, про її життя. І — сама дивувалася собі — весь час було

їй важко від того, що, поглядаючи у вікно, бачить Фійону на городі.

Поприходили діти, то вона сказала їм брати мішечки і, не накладаючи багато, носити ту картоплю до погреба.

Коли смеркло, знов подалась до Фійони.

— Вже темно, то годі,— сказала.— А решту ми самі докопаємо. Спасибі.

— Годі, то й годі,— мовила Фійона.— А дякувати нема за що. Я маю дякувати вам.

— За що?..

— За те, що не прогнали, що дали город свій копати.

— Не кажіть такого,— мало не зі стогоном обізвалась Олена Левківна, так їй було важко.

— Спасибі,— повторила Фійона.

— Виголодались, то ходімо повечеряєте з нами.

— Повечеряю вдома,— відмовилась Фійона.

Олена Левківна більше й не запрошувала — мабуть, Фійону ніякою силою не можна тепер затягнути в їхню хату.

Фійона почистила шкрябачкою заступ, узяла в руку відро — з дому ж своє принесла. Вже зладналась іти, вже й крок ступила, та зупинилася.

— Знаєте, про що я думаю часто? — дивилась глибоким, зосередженим поглядом, і щось наче нелюдське, нетутешнє світилося в її зорі.— Що то мене бог покарав, забравши до себе мого Василя...

— Чи було за що карати?

— Було,— сказала.— За мене, за матір свою. За те, що людям зла бажала... Чи ви забули?.. Людям бажала, а собі накликала. Я собі вік не прощу того, що намірялась вашу хату спалити... Ну, в мене ж і друга дитина є, мушу шануватись. Мушу, правда?.. Щоб із ним нічого не скоїлось поганого в місті, бо життя велике, та й де ж це видано — діти розплачуються за материні гріхи.

Хотіла Олена Левківна розраяти її, заспокоїти, та тільки слухала закам'янівши.

Фійона натомлено повернулась і неквапливо посунула по скопаному городу. Трудно переставляла ноги, ніби за кожним кроком приростали до землі, а вона їх відривала, а ноги знов приростали, й жінка відривала... Діти носили картоплю в погріб, сміялись весело, і той сміх їхній здавався матері несправжнім, далеким, обпікав їй свідомість.

Недільного погожого ранку завітала Варка.

Важке осіннє повітря біліло від молочного сонячного проміння. Павутиння бабиного літа почіплялось на бур'янах коло криниці й поблискувало краплями роси. На городі під грушею тьмаво блищали вмиті гарбузи. Погідний ранок обіцяв не менш погідну днину.

Варка побачила Никона Івановича, що порався коло погрібника,— обкладав на зиму соняшничинням та кукурудзинням, підійшла до нього й привіталась тихим, лагідним голосом — такими голосами сільські жінки розмовляють тільки на великі свята. Никін Іванович поглянув на неї трохи здивованим поглядом і ще більше вразився. Бо Варка, яка завжди ходила в зашмарованому одязі, сьогодні причепурилася, обличчя її, зарум'янене, сяяло урочисто й щасливо.

— Заради неділі вирядились? — чемно поцікавився Никін Іванович.

— Може, й так,— відповіла Варка.— Може, й ради неділі. А ваша вдома? Олена Левківна?..

— Та ні, подалась на базар у район, ще вдосвіта. Бо купити треба всякої всячини.

— Шкода,— зітхнула щиро Варка.

— А чого вас бере жаль?

— Хотіла бачити і її, і вас... Може, Никоне Івановичу, ви самі підете? Запрошую до себе, ходімо.

— А що там у вас? Яка притичина?

— Притичини ніякої, просто так... Зайшов до нас заїжджий фотограф... Може, знаєте, той, що був недавно в Медвинці? Високий та худий, у шкіряному пальті...

— Либонь, бачив колись...

— Так от, надумали ми знятись на карточку всією сім'єю. Вже знялись, а потім прийшла оце до вас просити, щоб і ви з нами знялись.

— Як то з вами? — не второпав Никін Іванович.

— Ну, ви люди не медвинецькі, приїхали — можете й поїхати. Ми б хотіли мати про вас пам'ять... Ви не стидайтесь, Никоне Івановичу, вислухайте мою правду, а я скажу. Гарні ви люди обоє з Оленою Левківною, таких мало на цьому світі, якби ви знялися з нами на карточку — наче в нашій сім'ї зосталися б. Я карточку засклила б, почепила б на стіну — от ви вже й у нашій хаті завжди, так, наче й не виходите з неї. Хай мої лобуряки дивляться та думають, що вчитель прийшов до них додому, щоб і тут не спускати з них свого ока.

Никін Іванович спершу навіть розгубився — що йому відповісти? Відмовити — незручно, жінка може образитись, а згоджуватись... Може, згодитись?

— Ну, гаразд,— сказав,— а тільки, мабуть, треба переодягнутись, бачте...— й розвів руками, бо був у стареньких штанях і куфайчині, в якій порався коло корови та свині.

— Та й так буде добре,— мовила Варка, рада, що вчитель згодився.

— Е-е, негоже так,— відповів Никін Іванович.

Зайшов до хати, щоб переодягнутись.

— Тату, ти куди так вирядився? — спитав Михайло, і в його голосі пробилось кепкування.

— Та от...— чомусь зніяковів батько. І, зав'язуючи галстук перед дзеркалом, управленим у шафу, пояснив, куди збирається.

— Ну й ну! — засміявся Михайло.

Коли Никін Іванович вийшов надвір, Варка, глянувши на нього, несподівано зашарілася.

Фотограф сидів перед Варчиною хатою на лаві, коло нього стояла велика миска з яблуками та грушками. В обох руках тримав по надкушеному яблуку — антонівку й пепінку. Двоє Варчиних дівчаток і хлопчик стояли неподалік і цікаво позирали на фотографа. Дід Лузгар сидів на копі околотів, поклавши на коліна вишневу сучкувату палицю, а Микола походжав коло триноги, що стриміла посеред подвір'я. Кожне вбралося в свій найкращий одяг, а дід Лузгар, що був у поношеному рубчиковому піджаку та солдатській гімнастерці, добряче натер солідолом чоботи, й на них поблискували пустотливі зайчики.

Фотограф, побачивши Варку, відклав обоє надкушених яблук, узяв ціле, обдивився його й сховав до кишені. На Никона Івановича поглянув примруживши, трохи наче скептично. Коли звівся, то виявився вищим од учителя на дві голови. І такий худий, що совісно дивитись на нього.

— Привели? — спитав у Варки.

— Привела,— ховаючи ніякову усмішку, відповіла Варка.— Ви даруйте нам, що затримуємо, що стільки зайвого клопоту завдаємо, але хочеться, щоб і вони, Никін Іванович, сфотографувалися з нами. Шкода, нема Олени Левківни, то вже якось іншим разом, може, коли приїдете до нас...

Фотограф ізняв із лавки миску з грушками та яблуками, відставив убік.

— Сідайте отут,— посадовив Никона Івановича посередині,— а ви, дідуню,— й поманив старого Лузгаря пальцем,— ідіть-но сюди, тут, по праву руку, сядете.

Дід важко звівся, повільно підійшов. Ріденькі прокурені вуса жалібно звисали над губами. Незграбно сів на лавку, відсунувшись від учителя на самісінький край.

— Ближче, ближче,— владно наказав фотограф.— А то, діду, залишитеся за кадром, ніхто й не побачить вас.

— Стільки й горя,— відказав дід, проте підсунувся ближче.

— Ви сідайте зліва,— фотограф узяв Варку за руку, показуючи, де сісти. Варка теж одсунулась на самий край, то він силоміць підтрутив її до вчителя.

Відступив од них на кілька кроків, примружився, прикидаючи, як воно має вийти на знімку.

— Ти,— й показав на Миколу,— стань іззаду, коло вчителя.

Микола, невдоволено суплячись, неохоче підійшов і став за матір'ю. Його грубо виліплене обличчя було червоне й зніяковіле.

— Дівчатка сядуть на землі перед лавкою.

Дівчатка слухняно посідали на простелений перед лавкою мішечок. Посідали, звісно, не так, як хотілось фотографу, то він підійшов, підвів їхні голови вище, притулив їх, щоб були ближче. Знову відійшов убік, задивився, чи добре сидять.

— Швидше б уже,— пробурчав невдоволено Микола.

Варка, не оглядаючись назад, сказала сердито:

— Ще довго будеш бубоніти? Ось знімемось, я з тобою побалакаю...

— Авжеж, побалакаєте... Навіть діда стягнули з печі...

— Стягнула, їроде, авжеж... Щоб хоч пам'ять тобі про діда залишилась. Перший раз із дідом знімаєшся, перший раз, а ще бурчиш! Хоч би посоромився Никона Івановича.

— Ну, добре, добре...— примирливо пробубонів Микола.— Вас ніхто не переспорить.

— Ану ша! — скомандував фотограф.— Це з яких пір яйця вчать курей?

Котрась із дівчаток не стрималась і пирснула сміхом.

Фотограф зігнувся коло триноги, покрив голову чорною шматиною. Щось там помудрував, потім скинув шматину з голови, підійшов до гурту.

— Не горбся,— сказав Миколі.— А ви, дівчатка, попритуляйтесь ближче одна до одної. І посміхайтесь. Чого по-

насуплювались? Треба, щоб ви були веселі. А ви, хазяєчко, не стискуйте так міцно губи, вийде некрасиво.

Знов накрився з головою й знову зостався невдоволений.

— Веселіше! — наказував бадьорим, лунким голосом.— А ви, вчителю, теж вище голову, груди розправте...

Зрештою скомандував:

— Увага, знімаю!

Підніс руку, й вони некліпливо стежили, коли ж її опустить. Обличчя в усіх стали зосереджені й суворі. Тільки Никін Іванович зберігав спокійний і добрий вираз на обличчі... Ось фотограф чимось клацнув, опустив руку — й малі діти спершу навіть відчули розчарування, що вже все закінчилось, і так хутко.

Щойно повставали з лави, як на подвір'я вскочила Явдошка. В рясній квітчастій хустці, довгі китиці танцюють на грудях і на спині, в голубому шовковому платті, в якому, либонь, ще ніхто й не бачив її. Ноги здригаються, литки тремтять — озула Явдошка новенькі туфлі, куплені минулої неділі в районних промтоварах.

— Ну от і готова,— сказав їй фотограф. Видно, Явдошка вже навідувалася сюди. Оглянув її примруженими очима, цмокнув язиком: — Натуральна красуня!

Микола скривився від якоїсь веселої думки, далі й усміхнувся. Варка дивилась на молоду свою сусідку зі здивованим захопленням — такою гарною не сподівалась бачити її.

— Де мені ставати? — спитала Явдошка, так і сяючи від вадоволення, від утіхи.

— А може, сидячки знімати? — спитав фотограф.

— Хочу стоячки,— відповіла Явдошка. Подумала й запитала: — А якщо сидячки, то всю буде видно?

Потерпала за те, чи буде видно на знімку її новенькі туфлі.

— Всю,— заспокоїв фотограф.

— Тоді можна й сидячки,— радо відповіла Явдошка.

Никонові Івановичу можна б іти, але він затримався. Чи не тому, що, здається, ніколи ще не бачив Явдошку такою щасливою, що її радість так і вбирала зір?

Явдошка сіла на лаві, підсмикнула лівий рукав — і всі побачили в неї годинник на чорному ремінці. Явдошка вивернула руку, щоб добре було видно годинник.

— Знімаю! — крикнув фотограф, накрившись із головою, і підніс догори довгу руку з жовтими пальцями.

В дівчаток, що стояли осторонь, на мить закам'яніли цікаві обличчя. Закам'яніло воно і в Явдошки, і густий рум'янець раптом здався несправжнім. Тільки Микола кривився глузливо — він знав, що Явдошка наділа старий годинник свого батька Сазонта Хруща і що годинник давно вже не йде.

Нарешті і її зняли на карточку, Явдошка весело зітхнула, хоч теж була наче трохи розчарована, що все швидко закінчилось. Звелась на ноги, й вони в неї тремтіли в тісних туфлях на високих каблуках...

Здається, все закінчено, й Варка заметушилась. Вхопила миску з яблуками та грушками, піднесла фотографові, щоб той узяв собі. Фотограф сунув кілька яблук по кишенях, а від решти відмовився, бо, мовляв, нема куди класти.

— Може б, я дала вам торбинку, га? — припрошувала Варка.

— Іншого разу,— відмовлявся фотограф.— Коли привезу картки, тоді і яблук візьму.

— Та ви забудете...

— Якби ви не забули! А забудете — нагадаю.

Зібрав своє причандалля й пішов із двору. Варчині дівчатка посунули слідом за ним, бо стало цікаво походити за фотографом по тих людях, кого збирався знімати.

Щаслива Явдошка, квітуча в своїй рясній яскравій хустці, моторно подалася з двору.

Дід Лузгар, подивившись ізбоку на цю веселу й незвичну веремію, одійшов до купи околотів, сів на них, звісивши голову на груди...

— Хоч ви візьміть наших яблук.— Варка почала совати яблука по кишенях Никона Івановича.— Бо відірвала я вас од роботи, завдала клопоту.

Вчитель рушив додому, збуджена Варка йшла коло нього, несучи в руках спорожнілу миску, й розказувала:

— Старий мій батько, зовсім старий. Ну, прислав бог цього фотографа, я й надумала — а давай на одну картку зніземось. Колись же помре батько, не вічно йому жити, а я гляну на картку, побачу, як ми гуртом сидимо, й очам не повірю, що й справді так було... Може, діти колись подивляться, може, втямлять щось, хай...

Проводжала до обійстя і все гомоніла, все розказувала і все дякувала — була й досі зворушена, збуджена. А він, слухаючи, приглядаючись до неї, наче відкривав для себе нову людину, котрої досі не помічав, людину зі своїм глибоким внутрішнім світом, у якому іще не все втямив, бо

не дуже й уважно приглядався раніше. А тому-то відчував дивну провину й перед цією жінкою, й перед самим собою.

Треба було обкладати погрібник, проте робота не йшла до рук. Перед очима стояла вся ця картина з фотографуванням, не звітрювалася з пам'яті Варчина балачка... Уявляв себе там, на Варчиному обійсті, в гурті її дітей, коло діда Лузгаря, уявляв себе на майбутньому знімку — і радість, схожа на неясне, тихе здивування, огортала єство. Радість, що покликали, що захотіли знятися з ним, що йому вдячні, що вдячні Олені Левківні. Ні, думалось, таки не пропадає марно їхня праця, таки мають відгук у людських серцях їхні клопоти, таки запалюють ясне й розумне світло в чужих головах, таки є там усвідомлення, що саме вони роблять. Й заради того, щоб отак покликати сфотографуватись разом... заради того таки варто жити й працювати, переборюючи труднощі, долаючи нестатки.

Спершу ноги самі несли Михайла, та чим ближче підходив до Марійчиної хати, тим меншало відваги в грудях. А як побачив знайому стріху під ясенами — й зовсім тоскно стало, морозко. Переборюючи вагання, ступив на подвір'я... Під тином товклися гуси, й коли гусак забачив Михайла, то, низько нагинаючи шию, подався до нього з густим сичанням, наче стиснута пара виривалася з горлянки, а потім повернув до гурту, загелгав переможно, й гуси теж загелгали радісно.

На ґамір виглянула з сіней Марійка. Нітрохи не здивувалася, побачивши Михайла,— так, наче й ждала його. Веселі її губи схожі на достиглі вишні, омиті краплями дощового літа, і начебто відблиск дощинок тремтів у теплих, зухвалих зіницях.

— Марійко,— назвав на ім'я, бо відразу, як побачив її, стало впевненіше й надійніше.— Марійко...— І все-таки не зміг сказати те, що збирався, то звернув на інше: — А що поробляєш?

— Квасолю тереблю.

Михайло підійшов ближче — на долівці в сінях простелене рядно, на якому лежала купка натребленої барвистої квасолі, а поряд кілька сніпків із настовбурченими тугими стручками.

— Оце всю маєш потеребити?

— Мати наказала всю... Поможеш?

Вона зайшла в сіни, зігнулась над рядном. Михайло став поруч на коліна, узяв кілька стебел, почав теребити.

— А я прийшов тобі сказати...— мовив посмутнілим голосом і вмовк.

— А що?

— Та фотограф у Медвинець добився... Може б, пішла та знялась на карточку?

Уже й не обмовився, що спершу хотів попросити, аби сфотографувалася разом із ним. Не осмілився, бо то було б зухвальство з його боку, та й чого це раптом вона, Марійка, мала з ним фотографуватись? От сама — то зовсім інше.

— Правда? — зраділа, ніби почула про чудасію.

— Авжеж... Зайшов до Варки Лузгар, то Варка навіть прийшла й покликала мого батька, щоб знятись разом... Підемо?..

Марійка звелась на ноги, очі її цвіли двома щасливими чорнобривцями, вона хоч зараз ладна була бігти.

Одчинились хатні двері, й на порозі стала Марійчина мати. Була це жінка з постійною журою в погляді; жура сиділа в дрібненькому павутинні зморщок коло очей, в борозенках навколо уст. Над жовтим чолом вибивалося з-під хустки пасмо передчасно посивілого волосся.

— А куди ти збираєшся, дочко? — спитала. Видно, чула всю їхню розмову.— А хто за тебе квасолю потеребить? Усе б тобі гасати, бігати. Нікуди й ногою, поки до пуття не доведеш...— І кивнула головою на сніпочки, в які пов'язано квасолю...

— Мамо...— тільки й проказала Марійка благально.

— А ми потім потеребимо,— додав Михайло.

— Дочко,— знову сказала мати.— Я хочу, щоб із тебе якийсь толк був. А що з тебе виросте, як знатимеш тільки гулки? Й сама потім лаятимеш, що розуму тебе не вчила... Спершу робота, а вже потім гулянка.

— Але ж він може піти, той фотограф,— обізвався Михайло, бо Марійка мовчала похнюплено.

— Стільки й лиха,— відповіла мати, й двері за нею зачинились.

Що їм залишилось діяти? Узялись до квасолі, а вона ж у їхніх руках теребиться, мов мокре горить. І вже думав Михайло, що краще було б не бігти до Марійки та не завдавати їй прикрощів.

— Гуси більше нікуди не літали? — поспитав.

— Літають,— обізвалась непевним голосом.— Тільки близько... далеко не залітають.

— Уже скоро зима,— сказав.

Перед його зором постала вся та картина, як у вечірніх сутінках ходили шукати гусей і як читав їй вірші, і навіть далеким холодним спалахом озвався в душі настрій, який тоді оповивав усе єство. Допитливо поглянув на Марійку — може, й вона зараз згадує той вечір, може, у її очах зараз прочитає таємницю, яка тоді об'єднала їх?

Проте обличчя в Марійки зоставалось похнюплене, а очі, прикриті довгими віями, світились вогким блиском.

— Марійко...— сказав притишено.— Ну, Марійко...

Звела бровами — чого, мовляв?

— Пам'ятаєш...— і вмовк. А потім, присилувавши себе: — Може, я тобі прочитаю вірша, як тоді?..

— Прочитай,— сказала начебто не своїм голосом.

Михайло усміхнувся затверділими губами й проказав:

Запахла осінь в'ялим тютюном,
Та яблуками, та тонким туманом,—
І свіжі айстри над піском рум'яним
Зоріють за одчиненим вікном.

У травах коник, як зелений гном,
На скрипку грає. І пощо ж весна нам,
Коли ми тихі та дозрілі станем
І вкриє мудрість голову сріблом?

— Ага,— сказала Марійка.

Він, обірвавши вірш, запитливо подивився на неї. Марійка, вибачливо стенувши плечем, більше нічого не сказала. Проте на обличчі застеріг такий відчужений, дивний вираз, що йому раптом перехотілося налаштовувати й самого себе на хвилю настрою, що панував у вірші, розхотілось навівати той настрій і Марійці...

Коли Марійка перевдягнулася в нове плаття й вони вибігли на вулицю, обоє почувались так, наче й не теребили квасолю довго-довго. Де було шукати фотографа? Вирішили йти до колгоспної контори, а там запитають у когось, бо заїжджий фотограф — постать на селі помітна, кожне знає, куди зайшов.

— Не сердишся на матір? — спитав Михайло.

— Авжеж, ні,— сказала правду.

— А знаєш,— нарешті зважився Михайло,— може, ми вдвох сфотографуємось, га?

І, сяючи, дивився на неї, очікував на відповідь.

— Удвох? — перепитала Марійка й звела докупи брови свої ластів'ячі.

Серце в Михайла болісно стислось, вуха стали схожі на два стручки червоного перцю.

— Еге,— сказала Марійка.

— Що? — не повірив почутому й дивився на неї широко розплющеними очима, ніби поглядом хотів увібрати її всю.

— Добре,— сказала Марійка, одвернувшись.

Й тоді Михайла обдало жаром, хотів удихнути повітря, але тільки зіпнув, наче схлипнув. Хотів сказати, щоб нікому не похопилась про цю розмову, та стримався, бо й сама повинна знати... Й знов Михайлові було добре — так само, як тоді за ставом, у вечірньому лузі, коли шукали гусей.

Вийшли на дорогу й попростували узбіччям до колгоспної контори. Ззаду загуркотіла машина, повільно сунучи по медвинецькій дорозі... Коли машина вже поминула їх, Михайло побачив, що в кузові, притулившися спиною до кабіни, сидів чоловік, тримаючи в руках триногу... Це був фотограф.

— Уже поїхав,— розгублено сказав Михайло.

Марійчина радість згасла, обличчя пойнялося смутком.

Машина вже від'їхала від них, коли Михайло кинувся слідом і закричав:

— Коли ви ще до нас приїдете, га?

Біг, щось кричав, а машина віддалялась і віддалялась... Фотограф цікаво дивився на хлопця, але не міг розчути, що той галакає навздогін.

Коли Михайло, відчуваючи в душі пекучу образу та відчай, зупинився, а потім обернувся — Марійки на дорозі вже не було...

Школа щороку помагала колгоспові, бо завжди з чимось траплялася невправка,— чи буряки не вдавалось викопати до морозів, чи картоплю вчасно поприкопувати в буртах. Тоді головиха бігла до директора школи Віталія Григоровича — виручай, мовляв. І директор та вчителі збирали класи й вели в поле.

Цього року осінь видалася суха, тепла, то й з буряками мали впоратись і з картоплею. А про соняшники начебто забули, от і знову з колгоспу звернулись по допомогу до школи. Три дні вчителі зі школярами прогарували в полі, три дні зрізали соняшники, возили возами на господарство. Був і завуч, що мовчав та горбився від холоду, й Павло Павлович Пшеничний — діти коло нього юрмилися, сміялись, бо весь час жартував, розказував небилиці.

Першого дня ходили мало не всі діти, наступного — менше, а третього — ще менше. Шестикласники Олени Левківни були, мабуть, найдружніші. Може, котре теж не хотіло б мерзнути в полі, хукаючи на зашпори, та любили свою вчительку, не хотіли завдавати їй прикрощів і йшли.

Івана Гуньки не бачили з дітьми ні першого, ні другого дня, навідався тільки третього, ополудні. Учні саме розклали вогнище обіч соняшникового клину, грілись коло полум'я, підобідували тим, що захопили з дому. Й раптом хтось крикнув:

— Дивіться, Іван Гунька йде!

Завуч Макар Тихонович Репта усміхнувся околілими губами й сказав:

— Хоч пізно, та з'явився...

Іван Гунька ступав по ріллі, важко переставляючи ноги. Коли підійшов ближче, спинився, крикнув і помахав чимось у повітрі.

— Чим він махає? — примруживши підсліпуваті очі, запитав Макар Тихонович.

— Зайцем, чим же ще,— відказала Олена Левківна, дивуючись побаченому: де той міг запопасти зайця?

— Ура, заєць! — закричали учні, й дехто по ріллі кинувся від гурту до Івана, який не переставав розмахувати своєю здобиччю.

Михайло теж хотів побігти, та поглянув на матір — і зостався коло вогнища, хоч ноги аж тремтіли від нетерплячки.

Діти оточили Івана Гуньку й затулили його від учительських очей. Макар Тихонович Репта підкликав Бориса Горбоконя й наказав привести свого товариша до гурту.

Невдовзі Іван в оточенні учнів підійшов до вогнища. Розчервонілий, монгольські очі метали гострі іскри. Зайця тримав за вуха перед собою у витягнутій руці, щоб усі добре бачили. Почувався героєм, яким мали захоплюватись.

— Де такого зловив? — весело запитав учитель географії, який любив усякі оказії.

— Ото йду через бурячище...— засапано озвався Іван.— Тримаю в руках дрючок... а він сидить... спить — я просто не повірив. Зразу по голові — й не здригнувся. Я ще раз, для певності.

— Та ти брешеш! — не повірив Павло Павлович.

— Собаки брешуть,— з гідністю відповів Іван.

— Ану дай подивитись,— мовив Павло Павлович. Узяв зайця, роздивлявся, а в його доброму, завжди веселому погляді зблиснули хижі гострячки.

— А заєць ще може ожити,— сказав Борис Горбокінь.— Ти йому памороки забив. А пустиш на землю, очуняє — й тільки закурить за ним.

— Говори! — недовірливо мовив щасливий Іван Гунька.

— А чого ж, правду каже,— мовив і вчитель географії.— Я своїми очима бачив — пристрелили зайця, кров юшить, а потім ніхто й не побачив, де подівся...

— То що, добавити йому?

— А добав! — порадив Павло Павлович.— Як-не-як, а шапка на дорозі не валяється.

І не встигла Олена Левківна отямитись, не встигла зрозуміти, що зараз має відбутись, як Іван узяв із учителевих рук зайця, відступив трохи від дитячого гурту і, розмахнувшись, ударив дрючком по голові, далі ще... Обличчя при цьому зоставалось таке ж радісне, так само світилось рум'янцем.

Павло Павлович крутнув головою, наче дивувався з Іванової відчайдушної рішучості, а діти повмовкали, й погляди їхні позагострювались.

— Ану перестань! — скрикнула Олена Левківна пізніше, ніж їй хотілося б.— Ти чого ото?

Іван Гунька сторопіло втупився в неї.

— Він же й так мертвий! — сказав.

І Михайлові, коли дивився в ту мить на свою матір, стало неймовірно шкода її, кров прилинула до обличчя, й хлопець опустив голову.

— Йди собі додому й там знущайся, а не тут,— гнівна, не тямлячись, вела далі Олена Левківна.

— То й піду,— всміхнувшись, мовив Іван Гунька і хутенько перекинув зайця через плече.

— Е-е, не годиться так,— нарешті обізвався завуч, і губи заворушились, наче пережовував слово, перш ніж мовити його. Учнівські голови повернулись до Макара Тихоновича.— Не годиться,— повторив завуч.— Бо як це так — усі діти працюють, а один байдики б'є, трудову дисципліну підриває.

— То що, зоставатися? — спитав Іван.

— Зоставайся з класом,— наказав Репта.

— Як хочете,— згодився Іван і переможно подивився на своїх товаришів.— Тільки чим я зрізатиму соняшники, коли в мене ножа нема?

— Візьми,— й Борис Горбокінь простягнув свого.

То що Іван вигадав? Ув одній руці тримав мертвого зайця, а другою силкувався різати соняшники. Соняшники

пручалися, висковзували з рук. Учні дивились на нього й реготали. Олена Левківна відійшла вбік, наче й не бачила нічого, і завуч так само, а Павло Павлович, вміло й спритно зрізаючи соняшники, посміювався запанібрата з учнями.

Михайло почувався так, наче глузують із нього. Ще недавно було добре — слухав шерех соняшникових стебел, удихав запахи перестояних бур'янів, силкувався здогадатись, чому Марійка не вийшла в поле, і з смутною надією позирав на сіру польову дорогу — а може, прийде?.. А тепер ось недавній настрій притлумлено гнівом, уболіванням за матір. Ну, гаразд, Гунька нічого не розуміє, Гунька корчить дурня, завжди однаковий, але ж інші, інші! Чому сміються й тим сміхом піддають охоти Гуньці, щоб знущався з усіх?

— Біда з цим зайцем! — весело викрикнув Іван.— Заважає мені робити... То, може, сам різатимеш соняшники, га? — Й він вдавав, що хоче запхнути ножа в заячі лапи. Голова в того звісилась набік, вишкірилися зуби.

Репта Макар Тихонович змушений був обернутися на гамір, чекав, коли вщухне. Очі сльозились під окулярами, жалісливо кліпав.

Учитель географії хутенько різав соняшники, складав на рядюжку, простелену поблизу, і щоки — повні, рум'яні — пухирилися від сміху білими збрижами тіста, що сходить у діжі.

— Ще б одного вуханя, то вони швидко б упоралися тут! — жартував Гунька.

Й тоді Олена Левківна вже не могла стриматись. Підійшла до Івана, якомога міцніше взяла за лікоть. Ототеріло глянув на неї — в погляді ще не прочахло веселе тепло, тільки його — золотого, бурхливого — почало меншати... Олена Левківна мовчки смикнула за лікоть, потягла з дитячого гурту, й упертий Гунька пішов слухняно з нею.

Учні, й зовсім облишивши роботу, цікаво стежили.

Олена Левківна відвела Івана вбік і вже хотіла сказати, щоб ішов геть, не заважав працювати, та щось в останню мить стримало її. Що саме? Тоді вона не могла б і сама втямити. А тільки слова, якими мала прогнати Івана, лишились немовлені, натомість злетіло:

— Отут поклади зайця!

Іван розімкнув пальці, й злиняла тушка гупнула в мишійку.

— Притруси бур'яном.

Гунька нарвав бадилля, кинув на зайця.

— Запам'ятав місце? А тепер ходімо до свого класу. Й попрошу тебе, Іване...

Так і не сказала, що саме збиралася просити. Повернулась назад, Іван ішов поруч, наче аж трохи приголомшений, проте не переможений. А вчительку не покидала думка: «Послухався! А такий, що міг не послухатись!»

Після цього наче все вляглось — діти дружно взялись до соняшників, зрізані зносили на купи. А коли з колгоспу приїхав газик, то почали вантажити, й скоро машина була повна... Олена Левківна теж вантажила, щось казала учням, осміхалась, а на денці душі їй наче залягала... осідала терпка образа... чи гіркота польова полинова... чого б то?

Павло Павлович давав якісь розпорядження, крутився поблизу, та вона уникала дивитись на нього. Наче побоювалась, що він, наткнувшись на її погляд, прочитає в ньому не доброзичливість, як перше, а осуд... Та вчитель географії, либонь, щось вловив, таки відчув зміну в ставленні до себе, бо підійшов до неї і з усією безпосередністю, притаманною своїй вдачі, запитав:

— А ви чогось сердитесь на мене, га, Олено Левківно?

Покивала заперечливо, що не сердиться.

— Даруйте, коли образив своєю підозрою,— сказав учитель географії.

І її миттєво вразило вибачення, чутливість його єства.

— Колись побалакаємо з вами, Павле Павловичу,— сказала, усвідомлюючи, що зараз не час для почувань, що жили в її душі, не час для розмови. «Та й чи маю право сказати, що думаю про його поводження з Гунькою, про те, як намовив учня, щоб добивав зайця?»

— Колись, то й колись,— згодився Пшеничний.— Значить, щось маєте, раз колись!

Тим часом Горбокінь взявся впрошувати Івана піти на бурячище, де вбито зайця. Хлопці вмовились, що, коли всі подадуться додому, тоді й рушать. Михайло, що крутився поблизу, чув іхню розмову. Він уже начебто й пересердився на Івана. Чи не тому, що теж хотілось піти разом із хлопцями?

— Підеш? — спитав Борис.— Там же той заєць не один, треба роздивитись, може, у них лежбище...

— Еге, лежбище,— насмішкувато відказав Михайло.

— Таж дрючком убив! — захоплено мовив Борис.

— Не піду,— сказав Михайло, хоч дуже кортіло. І згадав чомусь, як ще зовсім недавно зібрали були худобу на толоці за селом, як хлопці подались до черепашинецького

лісу на кар'єр, а він напросився до їхнього гурту. Й повторив уперто: — Не піду...

А може, підсвідомо відчував, що, пішовши з Гунькою на бурячище, тим самим наче завдасть прикрощів рідній матері, зрадить її?..

Потім школа рушила з соняшникового поля до села. Вже було ген-ген пополудні, на заході темніли низькі хмари, і з них посіченими пасмами ллялось додолу прохолодне, бліде проміння. Михайло йшов похнюплений, наче йому передався недавній материн настрій. Бачив, як Гунька з Борисом Горбоконем відстали від гурту, подались через жовте кукурудзиння, тільки голови їхні з'являлись то там, то там. Ворухнулося бажання піти слідом за хлопцями, але переміг те бажання...

Торфу на зиму накопали та завезли ще влітку, коли була вільна година. А про дрова Олена Левківна хотіла умовитися з кимось із шоферів, та ніяк не вдавалось — обіцяли привезти згодом, і так-таки ніхто й не привіз... Трималось ще кілька минулорічних колод, Михайло порубав їх — якби не залізний клин, навряд чи сокира й подужала б ті окоренки. Збирали бур'ян — на рові коло свого городу, понад шляхом.

А то якось сидить Никін Іванович, пише конспект завтрашніх уроків, коли глядь у вікно — Таїса заходить на обійстя з повнісінькою в'язкою хмизу. Йде важко, опустивши голову, і в'язка на ній пливе грізно, ось-ось ізвалиться. Кинула Таїса хмиз під грушею, витерла спітніле чоло долонею — була стомлена, очі почервонілі.

Вийшов Никін Іванович із хати, спитав, куди вона ходила.

— Та куди ж? — із видимим невдоволенням одказала Таїса.— По в'язку.

— А хто посилав?

— Сама, хто посилав...

Відчував, що гнівається. Й гнівається на дочку, яка оце принесла додому паливо й наморена стоїть перед ним, не розуміючи, чого батько сердиться. Адже й раніше ходила, а то, бувало, і втрьох — Михайло теж ішов, і мати. Хіба забув батько?

— Дров у нас обмаль,— сказала,— то я з дівчатами й подалась до лісу. Марійка Мельник теж ходила...

— Та що ти мені про свою Марійку! — роздратовано буркнув.— Хай ходить, а тебе ніхто не посилав!

— Отакої! — сказала Олена Левківна, що поверталася з городу — визбирала на грядці прив'ялу цибулю, несла в кошику.— Чого лаєш її? То й добре, що принесла... Йди до хати, Таїсо...

Дівчина, ображено закусивши губи, хутко подалась до хати. Никін Іванович зле копнув в'язку ногою, сказав:

— Чого їй надриватись? Ніхто не посилав! А люди очі мають, дивляться, думатимуть, що ми своїх дітей мордуємо!

— І не мордуємо,— спокійно заперечила дружина.— Як інші діти в селі — так і наші. Як інші люди — так і ми. Хай звикають до роботи змалку, потім ніхто не навчить... А тебе що вкусило, Никоне? Чи не бачив раніше, що вони в'язки носять? Чи лепеху зі ставу? А хіба я не ношу так само, як вони? — Олена Левківна відчула, що й вона починає сердитись.— То ти в нас не хочеш і дрота затягнути свині, за книжками більше сидиш, а я до книжки рідко й загляну коли. А я така сама вчителька, як ти. Думаєш, я теж не хотіла б?..

Никін Іванович розумів, що назріває сварка, й зараз набалакають одне одному чимало дошкульного. Навіть здивувало — його Олена, завжди врівноважена, розсудлива,— й сердиться, й встряє в суперечку?

— Гаразд,— сказав примирливо,— про що тут казати...

— Казати є про що... От якби ти постарався палива, хіба Таїса пішла б у ліс?.. Я вже скільки шоферам нагадувала, вони обіцяють, не відмовляються... А досі дров нема, хоч і зима не за горами... Я б теж могла над книжкою посидіти чи в кіно побігти, а хто за мене крутитиметься?..

Видно, по-справжньому наболіло їй, коли не стрималась, коли дорікає. І згасла в Никона Івановича вся його пасія, й стало шкода дружини, боляче.

— Й не треба на дитині зривати свій гнів... Самі винуваті, а на дітей сваримося.

— Даруй мені,— сказав провинно.

— А-а,— махнула рукою, прощаючи йому.— Говорити є й справді про що, та чи самі балачки поможуть?

Пішла клопотатись над вечерею, а Никін Іванович уже не міг вернутись до конспектів. Чомусь... не міг. Недавній гнів минув, натомість прийшло невдоволення самим собою. Бо правда, не завжди помагає дружині, а вона ж така, що й хвилини не посидить без роботи, не приляже відпочити. Завжди пишався її працьовитістю, віддавав належну шану, але... чи сама тільки шана була їй потрібна? Авжеж, і шана, це так, але якби на себе перебирав більше клопотів по гос-

подарству — велося б їй від того ще ліпше... І раптом упекли слова: «А до книжки рідко й загляну коли». Правда... Олена Левківна раніше ніколи про це не казала, а сьогодні не стрималась, дорікнула. Бач, і за свиню згадала, що сам не годен затягнути дрота. Якщо згадала, якщо дорікнула,— значить, важко їй.

А як подумати — скільки тримається на ній! Діти, хазяйство, школа... Впряглася своїм серцем, своєю душею, і тягне, й везе, й навіть не скаржиться ніколи, наче має всі клопоти за найбільше щастя, наче й долі іншої не хоче. А як подумати — важко їй, важче, ніж йому. І трудніше, ніж будь-якій сільській жінці. А їй ще заздрить дехто — аякже, вчителька, освіту має, за гроші робить, і не в колгоспі, коло землі, а в школі. А чи знають заздрісники, що найменше живуть льотчики і вчителі?

Мало вони говорять між собою останнім часом. Може, тому, що добре відчувають одне одного й розуміють без слів? А може, тому, що він, Никін Іванович... збайдужів... зачерствів... замкнувся в шкаралупі свого існування... й навіть не поцікавиться, що там тримає за душею вона, Олена, яку любив колись, дуже любив... і раптом зловив себе на слові — колись... Колись?.. Чому так подумав?.. Невже тільки колись? А тепер? А що почуває до неї зараз, ось у цю мить?

Спливали в пам'яті якісь сірі, виправдальні слова — про час, про будні, про турботи, про те, що любов змінилася звичкою, дружніми почуттями, родинними, сімейними... Він хотів би й прийняти ці виправдальні слова... от якби тільки... якби тільки не відчував, що є в них фальш, що не несуть у собі всієї правди... а так тільки, відблиск тієї правди, а сама вона схована глибше, далі, й слід над усім тим подумати.

— Доброго вечора вам...

Обернувся — Варка стояла перед ним незвично добра, усміхнена, з помолоділим поглядом.

— Карточку принесла,— тримала в чорних защкарублих пальцях фотознімок.— Ось подивіться!

Глянули на Никона Івановича очі Варчиних дітей, старого Лузгаря, що міцно стиснув тонкі губи. Дивилась Варка хоч і твердо, зате в погляді світився ледь уловимий острах. Дивився сам на себе Никін Іванович — прямо, відкрито, навіть на диво задерикувато... Невже той день, коли фотографувалися, вже став минулим днем? Не вірилось... І невже від нього, від того минулого дня, тільки й зали-

шиться, що знімок, який зараз чистий та білий, а згодом пожовтіє і зблякне?

Якась щемлива думка, навіяна знімком, думка про минущість власного життя черкнула крильцем свідомість Никона Івановича, але зразу ж і відлетіла.

— Зайдімо до хати,— сказала Варка,— покажемо вашій...

Вона з неприхованою гордістю сказала ті слова. Видно, рада, що на знімку діти, яких доглянула, її кров, її радість. Що на знімку старий батько. Що люди не цураються її, що поруч із ними Никін Іванович...

Коли Олена Левківна взяла до рук фотознімок і стала розглядати, Варка так і прикипіла поглядом до її обличчя. Очікувала, що вчителька скаже. Олена Левківна прочитала в сусідчиному зорі те очікування й мовила, вкладаючи в слова якийсь особливий смисл:

— Життя ваше, Варко...

— Життя,— не приховуючи радості, згодилась Варка.— Повирастають діти — цікаво їм буде подивитись, якими були. Та й мені на старості...— І, не стримуючись, запитала щиро: — А правда ж, гарно вийшло на картці? В житті не так славно, як на картці! В житті всього трапляється, а на картці всі гарні, ситі, спокійні, ніхто не свариться, не видно ніяких гризот, біди ніякої не видно. Колись отак погляну й подумаю: от добре було! Бо все лихо позабувається.

Погомоніла Варка й пішла. І не просто картку свою залишила, а наче самої себе вділила, не пошкодувала, наче вділила їм своєї радості, щоб і вони потішились.

Таїса припасувала знімок на етажерці коло книжок, розглядала пильно. Сказала не обертаючись:

— От би й нам отак, правда?

— Авжеж, треба,— мовив батько і глянув на матір. Прочитав у її очах згоду — і стало йому добре. Хотілось підійти до дружини й поцілувати, непереборно хотілось...

Частина артільних будівель у Медвинці містилася в селі, а частина за ставом, за гаткою. За гаткою стояла й кузня, яку перевели сюди з села років зо два тому, саме тоді, коли почали тут зводитись. Містилась тут велика пташарня — гусям близько до води, а кури вільно розсипались по широкому обійстю, в полі, в лузі. Свинарник теж за ставом, а коло нього й кухня, де готували для свиней. І корівник, і конюшня... Спершу колгосп мав дві конюшні, та коней поменшало, й зосталась тільки оця, за гаткою.

Никону Івановичу бувати тут доводилось не часто. Хіба тоді, коли навідувався по їздового та по коней, як треба було податися по щось... Никін Іванович ішов по артільному господарству, роззираючись по боках, і вже хотів запитати в доярок, де можна здибати головиху, бо сказали, що вона подалася сюди, як сама Горпина Титівна Свербиус вийшла з розчиненик навстіж широких дверей корівника.

Була в чоловічому зеленому брезентовику, що сягав їй п'ят, у кирзових чоботях, халявки яких зверху прикривало веселе квітчасте плаття. Видно, в корівнику мала з кимось жартівливу розмову, видно, насміялась там досхочу, бо й зараз на обличчі ще, наче жили, пульсували відблиски сміху, і в його світлі густе ряботиння здавалось привабливим.

Головиха привіталася з Никоном Івановичем і запитала жартома:

— В чередники до нас?

— А я і є пастор... пастор дитячих душ,— відказав Никін Іванович, радіючи, що головиха в доброму настрої. Значить, розмова їхня буде не така важка, як сподівався спочатку, розшукуючи головиху.

— Самі тільки пастори в селі,— сказала Горпина Титівна.— Батюшка наш — пастор, учителі — пастори, всі колгоспники чередники та свинопаси — пастори! Може, й самій податися в пастори, щоб не бути білою вороною?.. Ну, та гаразд... Ви, либонь, прийшли сюди не жартувати? Признавайтесь, що привело вас?

— Не жартувати прийшов, ні,— згодився Никін Іванович.— Діло привело на налигачі.

Й він, почуваючись на диво спокійним, упевненим, заговорив, як то щороку важко з паливом. І не тільки школі, а й усім учителям. Звісно, головиха й сама знає, але ж, мабуть, кожної осені забуває за своїми клопотами. От він і прийшов нагадати. Й не тільки нагадати, а сказати також про те, що, може, вчителі мають людську гордість, що їм, може, не випадає ходити з в'язочкою до лісу чи визбирувати бур'янець у березі. Мають шануватись, берегти свій авторитет, на них люди дивляться, з них учні беруть приклад.

Усе сказав Никін Іванович, і навіть більше — нічого не втаїв. Головиха вислухала, й очі її, що вміли прибирати крижаного блиску, цього разу зосталися чомусь теплі, приязні. І Никін Іванович потайки радів, що вони теплі.

— То що ви хочете? — зрештою запитала головиха, коли Шкаруба скінчив.— Палива колгосп вам випише. І тягло дасть, щоб привезти... Тільки людей не обіцяю, бо зараз осінь, невправка з усім... Доведеться самим їхати до лісу, доведеться все самим.

— А якщо когось удасться впросити?

— Просіть. А тільки людей у цей наряд я не посилатиму. Згодна, що ви маєте шанувати свою людську гідність. А хіба в інших її нема, тієї гідності, чи вона гірша від вашої? В інших людей теж є гідність і достоїнство.

— Авжеж,— згодився Никін Іванович.— Хіба я намагався принизити когось?

— Не намагаєтесь, так, але ж... але ж кажете тільки про свою гідність, більше ні про чию!

Зів'яло щось у душі Никона Івановича, й він замовк, не став сперечатися.

— От розумний ви чоловік,— вела далі головиха.— Працюєте, але маєте час і для думок... Щоб отак просто, не клопочучись нічим, узяти й подумати над тим, що цікавить. Правда, маєте час?

— Маю,— неохоче мовив Никін Іванович, ще не знаючи, куди головиха гне.

— Скажіть таке... скажіть, робота принижує людину чи ні?

— Всі мають працювати, задоволення в тому знаходять. Ні, не принижує. А як подивитись під певним кутом, то й звеличує!

— Добре, згодна, що ви ото про кут сказали. Звеличує... А надмір роботи... коли бракує рук, коли доводиться з ранку до вечора, і не тільки за себе... за двох-трьох... коли ніколи вгору глянути... коли нема часу для думок... Скажіть, така робота принижує людину чи звеличує?

— Горпино Титівно, ви самі добре знаєте...

— Не крутіть!.. Може, на таку роботу теж годиться дивитись під особливим кутом? Зарадить він чи ні, ваш кут?

— Не завжди невправка, не часто буває так.

— Не часто, але буває... То хто подумає про їхню гідність, коли в них на те часу нема? Ви чи я? А може, обоє разом? Бо хтось же має й про них дбати й думати...

— Якби своїм думанням я міг зарадити,— скрушно мовив Шкаруба, вже й не радий, що затіяв цю балачку. Либонь, годилося б просто — так і так, мовляв, потрібно завезти паливо вчителям на зиму, та й усе, без зайвих слів, а він...

Мабуть, головиха вловила його настрій, бо сказала примирливо:

— Тепер осінь, важко і в колгоспі, і в школі, бо до зими треба готуватись. Помагали нам учні й на кукурудзі, й на соняшниках, а ще, видать, і на буряки їм доведеться піти...

— В минулому році ходили,— нагадав Никін Іванович.

— Минулий минув, тепер новий...

— Діти ходять у школу вчитись, а не для...

— Нічого,— обірвала головиха, й нарешті її очі стали наче сніговим пилом запорошені.— А хіба то наука для дітей, коли врожай залишиться в полі незібраний? Вони того не побачать чи не зрозуміють? Наука не ради науки, а ради шматка хліба, так мені здається... Ой Никоне Івановичу,— зітхнула головиха докірливо.— От ви й дружина ваша... поважаю вас обох... ні з ким так довго не балакаю, як із вами, само якось виходить... ви й ногою не ступите, перш ніж не подумаєте про те десять разів. А знаєте, скажу вам щиро, іноді треба просто ходити... просто ходити й не робити з того ніякої трагедії.

Шкаруба заперечливо похитав головою, проте Горпина Титівна не помітила того, бо дивилась мимо нього — на артільне господарство. Упродовж усієї розмови поглядала на господарство, помічаючи, що й де робиться, хто, куди і з чим пішов.

— Ще щось маєте чи все сказали? — поспитала головиха, і з тону її голосу можна здогадатись, що хоче йти жінка, поспішає.

Никону Івановичу б подякувати й піти, так ні ж, вирішив сказати те, що, може, й не повинен би говорити.

— В завуча нашого, Репти, хата старенька, один причілок зовсім осів, розвалиться скоро... І двері нікудишні... Може б, помогли йому, га?.. А якщо він сам звертався до вас, то даруйте...

— Ні, не звертався,— відповіла головиха й з якимось новим відтінком цікавості подивилась на Шкарубу. Замислилась і чисто чоловічим рухом лапнула по кишенях брезентовика, наче шукала куриво.— А знаєте, правду кажуть люди, що коли чоловік і жінка довго живуть разом, у чомусь стають схожі між собою, переймають деякі риси одне в одного. Так і у вас з Оленою Левківною...

— Ви про що? — не зрозумів Шкаруба.

— А наздогад буряків,— усміхнулась головиха.— Ану давайте пройдемося зі мною...

Ступала міцно, хазяйновито, й Никін Іванович відзначив шанобливо, що ця жінка кріпко стоїть на ногах, знає, чого хоче. Й не тільки про себе знає, а й про інших — чого вони повинні хотіти й прагнути.

— Ось подивіться,— спинилась головиха на розсипаній жовтій пшеничній соломі, й стебла солодко, по-польовому заспівали під її важкими чобітьми.— Бачите?

Головиха показувала рукою на недовершену довгу будівлю — чи корівник, чи телятник. Будівля світила голими латами, й тільки з одного боку сиротливо ясніла латочка околотів, видно, почали вшивати й облишили.

— Корівник,— сказала головиха.— Так і не встигли довести до пуття, а мусимо, ще в цьому році... То я вам ось що скажу, Никоне Івановичу... Коли в якого колгоспника валиться хата, він не кричить пробі. Скажу щиро — він і не допустить, щоб хата валилася. А знаєте, що робить? Закачує рукави й лагодить... Без балачок... Я поважаю Репту — немолодий уже чоловік і, мабуть, гарний вчитель. Але й учителі щось та мають самі для себе робити. Ну, хоч би хату собі відремонтувати. А то за всякими вчительськими клопотами дехто й позабував, як воно все робиться. Не всі, звісно, про вашу Олену Левківну я такого не скажу — все вміє жінка, все знає. От би й Репта спробував так само, не чекав, коли за нього поклопочуться та прийдуть поможуть, а сам, зі своєю жінкою... Хіба неправду кажу? — А що Шкаруба не поспішав відповісти, мовила: — Де потрібна поміч колгоспу, де без нас не обійтись — поможемо, хоч сутужно. А де маєте самі докласти рук, то докладайте, якщо дбаєте про свою гідність.

Хоч і неприємно Никону Івановичу слухати усе те, хоч і муляло почуте, а все ж билась думка, що недаремно Горпина Свербиус у їхньому селі за головиху. Не в кожного чоловіка такий розум, така відвертість. Інший щось і наобіцяв би, а вона пряма, не ховається за слова, за мовчанку. Відчував повну її перевагу над собою, дратувався, проте водночас усвідомлював, що на свою перевагу вона має право, справжнє.

— То ми, вчителі, зберемося й самі поїдемо по дрова,— мовив.

— Гаразд,— і примружилася. Стояла перед ним, широко розставивши ноги, і вже не було в погляді тепла, а тільки легкі сплески синього холоду.

Йдучи, відчував, що головиха й далі дивиться в спину, й під тим поглядом було чомусь морозко...

...Видалась погожа недільна днина, й вони всією сім'єю подались до лісу по гриби.

Олена Левківна мусила встати рано, зварити їсти, Никін Іванович попорав свиню, Таїса нагодувала курей, Михайло загнав корову до череди,— й ось вони йдуть. Поминули село, закутане смутно-білим туманцем, вийшли в тихе, задумане поле — і вже наче лагідний настрій природи кожне несло в собі. Олена Левківна поглядала на чоловіка, на дітей — були в них посвіжілі лиця й вільні вирази на лицях, і їй чомусь навіть не повірилось, що вона зараз без діла, просто йде собі, милується полем, ловить гіркуватий подих осінньої землі.

А й справді — гіркуватий, навіть журливий запах чорної ораної землі, що ґустими хвилями хлюпає вздовж дороги. Й чому тільки раніше не помічала?

Легкі хмари позавмирали, і в їхніх спокійних, зблякліх барвах — а були ж вони ще недавно, влітку, і яскраві, і буйні — теж вчувалося згасання. Й Олені Левківні подумалось, що не тільки трава й квіти в'януть, а хмари теж, і небо, й навіть повітря посизіло та посіріло, де й поділась його синява, яку позичало в неба!

Ліс темнів за яром, і коли наблизились, то помітили, що зблизька він світліший, бо листя на березах та осиках жовтіло, бралось багрянцем... Таїса з Михайлом кинулись навперегонки, ось обоє зникли між деревами, і ось уже з лісу долинула луна — то крикнув Михайло... І коли Олена Левківна дивилась, як діти біжать, то щось болісно стисло їй серце, й вона відчула хвилювання несподіване й радість — просто від споглядання того, як діти весело біжать до осіннього лісу. І подумки була вдячна Никону, що таки витягнув її, хоча й відмовлялась різними клопотами. Клопотів не перебудеш, а хіба можна втратити отакий день, щоб не намилуватись ним, хіба можна забрати в дітей оцей їхній спільний — сім'єю — похід до лісу?

Коли ступила між дерева, коли побачила, як по їхньому гіллю згори донизу ллється наче якесь аж туманне сонячне проміння і як у тому промінні мінливо зблискує листя, коли почула вогкий, густий, прілий запах лісу — всміхнулась, начебто безпричинно всміхнулась, і вже, здається, весь день ота усмішка (розгублена й щаслива водночас) не сходила з її уст.

Перший маслючок попався Никону Івановичу. Молоденький жовтавий грибок, схожий на грудочку старого масла, зібрав докупи всю сім'ю. Розглядали, наче побачили щось

незвичайне, а потім розійшлися поміж молодих сосонок, і скоро почувся радісний Михайлів скрик — надибав ціле гніздо маслюків і кликав на поміч Таїсу.

Олена Левківна йшла між деревами, дивлячись під ноги, у високу траву, й незабаром коло горіхового куща побачила білого гриба — стримів на видноті, великий, у бурому брилику. Стала перед грибом на коліна, нагнула долонями коло нього траву — а чи нема поблизу ще одного красеня, не такого самовпевненого? Й справді, під торішнім листям знайшла ще кількоро, молодих, слизявих, зірвала їх, а тоді вже й найбільшого.

Зірвала ті гриби, поклала в кошик, вони там посунулись по дну — й раптом наче щось відтануло в свідомості, й вона чітко, виразно побачила себе в такому самомі лісі дев'ятирічною дівчинкою в білій полотняній сорочці (мати наказала зняти нове плаття, щоб не зазеленити, наказала носити його під пахвою), побачила й свою матір, що так само, як оце вона зараз, стала на лісовій галяві на коліна перед зграйкою грибів,— побачила все це Олена Левківна, й раптом здалось, наче нині той самий день, і вона ще зовсім мала, дев'ятирічна, що не було війни, горя ніякого не було, що все це примарилось їй... Зусиллям волі відігнала видіння, воно розтало, Олена Левківна важко звелася з колін із відчуттям, наче щойно заглянула в глибокий колодязь часу, де на самому денці — в лункій, далекій глибині — побачила себе і своє дитинство на лісовій галяві.

Зблиснуло темно-зеленим дзеркалом озерце, дуби мовчки вдивлялися самі в себе — що вони хотіли розгледіти в собі, яку таємницю? А поряд весело біліли берізки, і в їхніх розпущених косах тремтіло запалене листя холодними, тремтячими прикрасами. За березами слалась місцина, вільна від дерев, і Олена Левківна згадала, що влітку збирала тут суниці,— її, спілої та духмяної, червоніло тут мов крові.

Оддалік лунали голоси дітей, виразні в прозорому осінньому повітрі, потім дужо прокотився Никонів голос, і Олена Левківна відчула щастя. Воно ще там, у селі, коли тільки рушали до лісу, почало звільна затоплювати єство, а тут захлюпнуло її, і серце солодко забилося в його хвилях, наче золота рибка... наче золота...

Мабуть, Явдошка зі свого подвір'я запримітила, що вони повернулися із лісу,— та й не з порожніми руками повернулись, а з двома кошами грибів,— бо скоро вже прибігла до них. Була в новенькій чорній спідниці, в квітчастій баєвій блузці, й Олена Левківна подумала, що останнім часом

Явдошка надто часто справляє собі обнови і не складає у скриню, а носить. У неділю то й не один раз перевдягнеться.

— По гриби ходили? Покажіть... Ого, славні які! І багато є? А чому не покликали мене? Я б теж пішла, вже давно грибів не збирала. Це ж коли востаннє? Позаминулого року... В нашому садку під вишнями ростуть опеньки, то куштуємо... А як там у лісі, славно?

Запитання вилітали веселими бджолами, гули, бриніли; Явдошка, здається, зовсім не чекала на відповідь — їй кортіло самій говорити. Олена Левківна з дітьми чистили на подвір'ї гриби, Явдошка заходилась помагати їм, проте після неї Олена Левківна підбирала гриби, переглядала наново.

— Найсмачніші гриби — це сало і м'ясо, правда? — пожартувала Явдошка, засміявшись, і коло її пильних, настороженних очей зібралось павутиння зморщок.— Сьогодні, либонь, багато медвинецьких ходило по гриби? Кажете, нікого з сільських не здибали? Ну, ліс великий, звісно... А я оце вертаюсь від ставу, несу воду, а назустріч п'ятеро дітей іде, Грицька Пекура діти. Й кожне несе свого кошика, і в кожного повно назбирано. Це ж, бачте, всі пішли, що можуть, а вдома позоставались найменші. Як подивилась на них — жаль стало, що й сказати вам не можу. Сироти, зостались без матері. І як тільки Грицькова сестра впорується з ними? Ясне в неї серце, ясне й розумне.

— Як ти сказала, Явдошко? — підвела голову Олена Левківна. Й діти теж підвели голови, подивилися запитливо.— Яке в неї серце?

— Та ясне, кажу,— начеб чудуючись, що її не розуміють, мовила Явдошка.— Хіба ні?

— Ясне,— згодилась учителька, мимоволі задумуючись над незвичайним виразом.

— А повиростають вони,— сокоріла Явдошка,— то чи й віддячать своїй тітці! Порозлітаються по всеньких усюдах, позабувають. А жінка мучиться коло них, свого життя в неї нема. І чи буде коли? Й нащо воно їй?

— А може, для неї найбільша втіха — доглядати братових дітей? Може, їй більше нічого й не треба? — роздумливо сказала Олена Левківна.

— Хіба що...— чи згодилась, чи не схотіла сперечатись Явдошка.— Ну, а про Ярину Пекур ви вже знаєте, правда?

— А що?..

— Як? — Явдощине обличчя розцвіло соняшником.— Не чули про Ярину?

Вона вся аж тремтіла від збудження, від радості, що перша повідає їм велику новину. Розвела врізнобіч руки й випалила:

— Та в Ярини хлопчик знайшовся, о!

Михайло поглянув на матір — мовляв, ото новина, ото є чому дивуватись. В Таїси зайнялось цікавістю обличчя, порозумнішало від цікавості...

— Хлопчик? — перепитала Олена Левківна. Хотіла відіслати дітей, щоб запитати в Явдошки те, що при дітях не запитують, та передумала.— Скільки їх тепер у неї?

— Троє! — весело мовила Явдошка.— Одне від першого чоловіка, друге... так знайшлося, й ось третє... Кажуть, батюшка дуже радий!

— А чого він радіє? — похмуро спитав Михайло.

— Бо так йому хочеться! — мовила Таїса, що, звісно, більше тямила від свого брата, і засміялась.

— А я думала, ви все знаєте, то й мовчала. У Пекурів уже півсела побувало, все жіноцтво. Бачте, кожному охота подивитись, яке в батюшки дитя народилось,— таке саме, як у всіх, чи інше... Ви знаєте, гарненький хлопчик, я теж ходила дивитись. І ви б навідались, Олено Левківно, хіба вам не цікаво?

— Цікаво, чому ж ні. Колись побачу, як трапиться нагода.

— Авжеж, можна й при нагоді... Мене аж завидки беруть — є в Ярини двоє, а це ще одне знайшлося.

— А чого ви не взяли батюшку до своєї хати на постій? — пожартував Михайло.

Таїса пирснула в рукав.

— Що ти сказав? — несподівано розгнівалась мати на Михайла.— Ах ти ж кізяк! — і замахнулась рукою.

Михайло миттю відскочив убік і, щоб більше не дражнити свою долю, подався з двору.

— Ну й діти ростуть,— гірко мовила Олена Левківна.— Й хто тільки вчить їх такого?

— Тепер що вчительські, що невчительські — однаково,— сказала безпечно Явдошка. Видно, її нітрохи не образив Михайлів жарт.— А я б хотіла поговорити з вашою Таїсою...— Й вибачливо усміхнулась Олені Левківні: — Збоку, щоб ви не чули.

Таїса ледь-ледь стенула одним плечем, навіть зашарілась — незручно стало, що в неї можуть бути якісь секрети від матері.

Явдошка відвела її до криниці, й тут, де цвіли чорнобривці, де густо росло жоржин, подивилась Таїсі в очі хитрим, змовницьким поглядом.

— Пам'ятаєш, до тебе влітку солдат навідувався?

Похололи в Таїси груди, й часто — солодко, млосно — загупала кров у скронях.

— Навідувався,— відказала. Хотіла б і сховати очі, та не в змозі була.

— Дай мені його адресу,— перейшла Явдошка на шепіт і озирнулась крадькома на Олену Левківну.

Таїса гадала, що ніхто в Медвинці, крім рідних, і духом не чув про ту оказію, аж бач — Явдошка знає. Звідки б? Мабуть, бачила, коли вони вдвох тоді нипали в левадах коло ставу, а потім подались у кіно... Поглянула, чи нема поблизу Михайла,— згадалось, як він, знайшовши чужий лист, глузував із неї.

— А нащо тобі його адреса? — поспитала.

— Я б і не просила, якби знала, що він тобі потрібен. А то ж зовсім не потрібен, правда?

— Авжеж,— згодилась Таїса. Важко було розмовляти з Явдошкою, а водночас і цікаво. Та й приємно, що в неї випрошує адресу доросла дівка.

— Я знялась на карточку недавно,— розказувала пошепки Явдошка.— То фотограф узяв і наробив багато знімків. А нащо мені стільки, чи я солитиму їх? Послала одним своїм знайомим, другим, третім... Ну, в селі своєму трохи роздала... Думаю, чи не послати б отому солдатові, що з тобою бачила... Він, либонь, нічого, правда?

Запитувала з таким виразом, що ось візьме Таїса й скаже щось лихе про солдата,— і Явдошка зразу повірить їй, передумає слати свою картку.

— Еге, характер у нього спокійний,— сказала Таїса якомога поважніше.

— То й добре,— зраділа Явдошка.— Я так і подумала, що добрий чоловік. Ну, кажи адресу, я тебе не підведу, не признаюсь йому, від кого довідалась.

— У Кураві живе він...

— Зовсім близько,— здивувалась Явдошка.— І хто б міг подумати! Ну, спасибі. А я теж колись віддячу. Сусіди ми, правда?

— Правда,— мусила згодитись Таїса й нарешті опустила обважнілий зір на чорнобривці.

Явдошка моторно подалась по межі додому, і в ході її відчувалась поривчаста легкість.

Таїса думала, що мати запитає про їхню розмову, і вже твердо поклала собі сказати правду, проте Олена Левківна й словом не обмовилась, думаючи про своє, і Таїсі поступово відлягло, а потім і зовсім добре стало.

Тільки, здається, не слід було давати Явдошці тієї адреси. Хоч і згадувати начебто перестала... хоч і не потрібен він їй... та все-таки адреси давати було не слід.

Павло Павлович Пшеничний, здається, навмисне чекав її на подвір'ї, бо щойно Олена Левківна ступила за шкільний поріг, як учитель географії облишив розмову з кількома школярами, які одразу ж побігли гратись лункою волейбольною камерою (каморою — так казали в Медвинці), підступив до Олени Левківни, дивлячись на неї чи запобігливо, чи благально... Був Павло Павлович широколиций, з плескатим підборіддям, брови легкі й розлетисті, а що мав звичку сміятись коли слід і не слід, то казали, що в нього хвороба така. Обличчя завжди рум'янилось, а от сьогодні начебто блідість поймала пухкі, ситі щоки.

Відзначався Павло Павлович Пшеничний вдачею відвертою, був добродушний, проте Олені Левківні іноді здавалось, що він простуватий про людське око, а насправді ж метикований і хитрий.

— У школі стомлюєшся так, як у полі не стомишся,— мовив Пшеничний, зав'язуючи балачку.— Довелось воювати, війна є війна. Але й на війні бувало легше, ніж у школі.

— А так, шкільний хліб важкий,— обережно згодилась Олена Левківна.

— А хто каже, що легкий? Мабуть, важчого немає, не завжди в горло полізе.

— Самі вибирали собі долю, скаржитись не випадає.

— Скаржитись не випадає, та все ж хочеться хоч поговорити, душу вивернути... Ось і моя хата... Може, зайдемо, Олено Левківно, до нас? А то в одній школі робимо, щодня бачимося, а щоб ви зайшли до нас — не буває такого.

Пшеничний спинився навпроти своєї хати, заступив дорогу Олені Левківні й просив наполегливо... Хата його як хата — ще не стара, а й не нова, під стріхою, вгорі радіоантена. На подвір'ї коло купи гички червоненьке телятко щось лямзає осклизлими губами.

— Але й ви до нас не заходите,— нагадала Олена Левківна.

— Не заходжу, так, а хіба то добре? — поквапливо згодився Пшеничний, зразу почавши й картати себе: — Стільки всякої мороки, що й на людину вже не схожий.

Олена Левківна все ще вагалася — заходити чи ні. Начебто ставилась до Пшеничного врівноважено, навіть байдуже... От тільки після випадку, коли він у полі, на соняшниках, порадив добити зайця, щоб не втік... от наче після того став учитель географії якийсь неприємний, щось відштовхувало в ньому, а що — не могла втямити до пуття.

Зайду на хвильку, вирішила, бо, справді, вже не перший рік в одній школі, а й досі ні вони до Пшеничного, ні він до них.

Хазяйка була вдома — вона в колгоспі ходила коло свиней, мала непоганий заробок, але Павло Павлович у душі соромився, що в нього жінка свинарка, мріяв поставити її до іншої роботи — хоч би в колгоспній бухгалтерії підшукати місце чи, може, на завклуба витягнути, якщо там звільниться... Але сама вона чомусь не хотіла кидати свиней, казала, що любить свою роботу, іншої їй не треба.

Мила руки над відром, а побачивши, що до хати завітала Олена Левківна, якось уся пожвавішала, стала спритніша в рухах, і її миле, з виразом споконвічної вродженої втоми обличчя засвітилось привітним вогнем. Олені Левківні стало легко й просто, що їй так зраділи в цьому домі.

— Софіє,— звернувся до неї господар,— ось до нас Олена Левківна прийшла, а ти не чекала, правда?

— Дорогим гостям завжди раді,— лагідним грудним голосом обізвалася Софія, похапцем витираючи руки.

— Чи не зібрала б чогось на стіл, га?

— Зберу, чому не зібрати. Недавнечко закололи кабанчика, всього доволі...

Олена Левківна гаряче стала відмовлятися, каючись, що зайшла, що завдає людям мороки, але її майже не слухали. Софія проворно збирала на стіл, Павло Павлович помагав їй... І чого їй такі раді, дивувалась Олена Левківна, й навіщо клопочуться... А коли на столі з'явилась пляшка горілки — й зовсім стало зле. Приречено дивилась на пляшку і вже мовчала, бо підказувало серце — не відможеться.

— Ну, вип'ємо,— усміхаючись до вух, мовив гостинний Павло Павлович.— Вип'ємо, щоб наші вороги виздихали, а добрим людям хай добре ведеться!

— А хазяйка чому за стіл не сідає? — поспитала Олена Левківна.

— В мене ще стільки крутанів! — лагідно відказала Софія й хутенько звинулася з хати.

— Вона в мене ніколи з гостями не сідає,— пояснив Пшеничний.— Спершу всіх опоштує, всіх удовольнить, а потім уже сама перехопить...

Олена Левківна пити відмовилась, то він прилип до неї сирою квашею, й мусила надпити трохи. Й чим гарячіше Павло Павлович умовляв, чим дзвінкіше сміявся — тим більше його поведінка починала дратувати Олену Левківну. Й хоч знаку не подавала, що почуває до хазяїна, а тільки очікувала слушної миті, щоб подякувати за вгощання, звестись і піти.

— Правду ви казали про шкільний хліб,— гомонів Пшеничний, не даючи своїй гості й слова сказати,— з хороби важкий. Іноді глевкий, іноді з остюками, рідко трапляється, щоб пухкий та білий. Хіба не так? А ви кажете, що вам усякий смакує... Ну, то у вас путній шлунок, дай боже... Ви вчилися в інституті, еге? В педагогічному... А не знаєте, як я опинився в школі? Ніяких інститутів закінчувати не довелося. В тридцятих роках як водилось? Ну, ви повинні пам'ятати, бо ще молода... В тридцятих роках учителів було обмаль, жменька, а дітей учити треба, якусь освіту їм давати. Ну, закінчив я десять класів, не краще від інших, а й не гірше. Закінчив, а мене викликають у район. Питають: хочеш учителювати? Як же я буду вчителювати, відповідаю, коли сам тільки-но звівся зі шкільної лави. А мені кажуть, що, мовляв, навчать, була б тільки охота... Ну, охота в мене була, то й послали на тримісячні курси. Ви чуєте — тримісячні курси! Це вам не вчительський інститут, де чотири чи п'ять років протираєш штани та набираєшся вміння... того, що робить із тебе спеціаліста... Після тримісячних курсів прийшов я в школу. Добре, що в перший клас послали, бо що б я робив у старших? Прийшов у школу, вже я вчитель начебто, а вчителем зовсім не почуваюся, ну зовсім... Бо й сам ще недавно ходив сюди вчитись, і в дев'ятому та десятому класі позалишались хлопці й дівчата, з якими я вчора разом до школи ходив, із якими грався... Було мені, скажу вам...

— Неважко здогадатись,— співчутливо обізвалась Олена Левківна.

— З тих пір ого скільки часу минуло! За цей час і досвіду набув, і сам чогось навчився. Та однаково — нема в мене освіти, нема тієї підготовки, що вимагають тепер.

— Вчіться,— порадила Олена Левківна.— Ще не пізно.

— Чи я не хочу? — щиро мовив Пшеничний.— Дуже хочу. Скажу по секрету... ніхто в селі не знає, крім директора... двічі вступав у педагогічний, на заочне відділення, й обидва рази... провалився, не прийняли мене. Якби прийняли, то я старався б, тягнувся б, жили з себе повимотував би, щоб дістати вже той диплом, хай би був, тепер без нього нікуди не поткнешся... Але не приймають.

— Ще спробуйте,— спромоглась на пораду гостя, яка вже близько до серця почала приймати жалі й скарги Пшеничного.

— От спробую — а що, як знову засиплюсь?.. Е-е, Олено Левківно! Знаю, що довідки за тримісячні курси вже мало, а як я той диплом виб'ю, хто мені дасть? Кажуть, є всякі обхідні маневри, є люди, які дістають собі дипломи й без науки... А де я таких людей знайду, коли живу в селі й не знаю нікого? А якщо навіть я дістану собі такий диплом, липовий, то що?.. Значить, мушу з Медвинця тікати за тридев'ять земель, бо тут усі добре знають, які в мене документи про освіту... Хоч круть, Олено Левківно, хоч верть...

— Ще не пізно вчитись, не відчаюйтесь,— трудно мовила гостя. І як їй зараз було важко звестись із-за столу, щоб піти!

— А щось воно не зовсім так, як треба,— скрушно зітхнув Павло Павлович, випивши чарку й похрумкуючи солоним огірком.— Бо коли раніше мене послали на тримісячні курси, без ніяких екзаменів прийняли, вчителював я стільки років, служив вірою-правдою... то тепер як повинні зробити зі мною? Повинні знов послати, тільки вже до інституту, щоб я вдосконалювався. А що виходить? Наче підбили мене, молодого, недосвідченого, а тепер і кидають, коли я не потрібний став, коли розумніші познаходились, повиучувались.

— Так, часи міняються,— згодилась Олена Левківна.

— Хай міняються, я не проти! — запально сказав хазяїн.— Але я за справедливість! Коли після війни в медвинецькій школі не було вчителя географії, то що? Ніхто не зважив, що в мене спеціальної освіти нема. Спитали, чи справлюсь. Я сказав, що справлюсь, географія, мовляв, це не алгебра. Мене й призначили... Чуєте, нікого не спинило, що маю тримісячні курси за душею! І не один уже рік я відтарабанив із тією географією, всі були задоволені,

не чулось ніяких нарікань... Згоден, тепер є освіченіші, більше знають, ніж я... Але що ж мені робити, га? Хто порадить?.. От ви, Олено Левківно, розумна людина, всі вас поважають, умієте жити по справедливості, з усіма миритись... Скажіть, що робити?.. Коли вчився б, але вчитись не допускають.

Вона мовчала.

— Отож-бо й воно! — розпачливо похитав головою Павло Павлович, і його повні, рум'яні щоки наче зсередини, з-під шкіри, просвічували блідим світлом.— Скажу вам... зізнаюсь від усієї душі... Думаєте, боюся, що не знайду роботи? Ого, роботу знайду, бо чоловік, бо не ледачий! Але за всі ці роки... за багато років у мене, може, душа змінилася, сам я змінився, може, я вже прикипів думками до школи, не годен без неї? Розумієте?.. От що болить!.. А тепер ось... чую, бачу... збираються над моєю головою хмари, а нічого вдіяти не можу. Просто чекаю, коли вдарить грім. Скоро вдарить, не доведеться довго ждати... А хіба я винен, що колись був інший час?.. Не такий, як от тепер настав для нашої піонервожатої — для Неіжхліб Валентини...

— І їй довелося натерпітись в окупацію. В кожного своє,— обізвалась Олена Левківна.

— Авжеж, у кожного своє, а тільки вона вже вчиться в інституті, на четвертий курс перейшла... Що не кажіть, а коли дивитися в майбутнє, то кому легше — їй чи мені? Їй, Вальці Неіжхліб...

Олена Левківна, ще трохи посидівши та послухавши, врештою, зважилася встати з-за столу. Прибитий розпачливими думками, Пшеничний більше не вмовляв її зостатись. Вийшовши надвір, Олена Левківна пошукала поглядом хазяйку, щоб попрощатися,— Софія, зігнувшись, щось збирала ген-ген на краю городу. Олена Левківна голосно сказала: «До побачення»,— знаючи, що Софія не почує,— хазяйка й справді не почула, не обернулась.

Пшеничний, вийшовши надвір, наче трохи очумався, повеселішав, знову сипав рясним горохом добірних слів. Провів її на шлях і, тиснучи руку, чого Олена Левківна не любила, сказав значущо:

— Спасибі за відвідини. Славна ви людина, зрозуміли мене, то й підтримаєте в скруті, на інше й не сподіваюсь од вас.

Вона, йдучи додому, знову згадала мимоволі, як Павло Павлович підмовляв учня на соняшниках добити зайця,

щоб той, боронь боже, не ожив, і співчуття, яким встигла пройнятися за цей вечір до вчителя географії, ледь-ледь пригасло.

Увечері зайшла Олена Левківна до сільської бібліотеки, розташованої в правому крилі колгоспного клубу. До бібліотеки вабило завжди, та, правда, не щодня мала змогу вибратись. Чи не з дитячих літ відчувала до книжок мало не побожне ставлення, бо дивувалась, як то в словах людський геній навчився передавати багатство, розмаїтість світу, як то з допомогою слів проникає в глибини духу... Слова сяяли незвичайною своєю красою, й вона майже фізично відчувала світло тієї розумної краси.

Коли Олені Левківні доводилось повертати в бібліотеку непрочитану книжку (а й таке іноді траплялось), то їй ставало прикро. Прикро, наче свідомо вчинила щось проти своїх переконань, наче проти серця свого погрішила, й потім з печаллю згадувала непрочитану книжку й журилася за нею, мов за славною людиною, котра хотіла розказати про своє буття, а ти знехтувала, не стала слухати.

Її хвилювали свіжі, щойно одержані бібліотекою книжки, які ще пахли друкарською фарбою, чистими сторінками. Були схожі на гостей, що завітали до твоєї хати, кожне з цікавим обличчям, кожне з неповторною душею — тільки зумій проникнути, зумій осягнути! І шкодувала, що на все не вистачає часу — бракує навіть на таких розумних та лагідних гостей, що прийшли до тебе з добром, більше ні з чим.

Ниньки застала в бібліотеці Грицька Пекура — сидів коло вікна й гортав якусь книжку. Подумки здивувалась: дітей у чоловіка, мов зернят у здоровому гарбузі, клопоту колгоспного має по вуха, бо механізатор, бо такий, що ніколи ні від якої роботи не відмовиться, а ти ж дивися — в бібліотеку заскочив.

Грицько задумливо поглянув на Олену Левківну і, ніби виправдуючись, мовив:

— Кваліфікацію підвищую...

— Вона у вас і так висока.

— Висока, та не дуже. Я машини як знаю? До всього своїм розумом доходив, пальцями перемацав. А що в книжках написано про машини — й прочитати до пуття не вмію. Ось ця книжка для мене — як темний ліс. І трактор знаю, і комбайн знаю, як свої п'ять пальців, а по-книжному

розказати про них не зумію. Мушу вчитись, бо не обійдусь без того... Вам добре, ви вчена.

— Сьогодні вчена, а завтра, дивись, наново слід переучуватись,— мовила Олена Левківна.

— Вченому переучуватись?

— Авжеж, бо життя не стоїть на місці. Гадаєте, для вчителів нема курсів, де вони вчаться? Хоч і вчені, а вчаться. Наука теж рухається, не можна відставати.

— А не можна,— згодився Грицько Пекур.— Ниньки відстанеш, а завтра вже далеко позаду. Тільки хіба є така голова, Олено Левківно, щоб усе вмістила? Такий розум, щоб усе обняв?

— Хочеться все знати... Хочеться обняти й те, до чого важко дотягнутись.

Грицько Пекур подумав і, примружившися, сказав:

— А таки правда. Ось машини я знаю, але ж не всі. Скільки їх на білому світі! От би передивитись, перемацати, перепробувати! Як не сам, то хай діти.

— І ви, і діти, без того не можна.

Олена Левківна вибрала собі книжечку (вчора тільки прийшла, ще навіть штампа бібліотечного на ній не встигли поставити) про новинки селекції. Цікаво, треба підчитати, бо учні тепер які? Хтось візьме цю книжечку першим, перегляне, а потім і підкине на уроці каверзне запитання, щоб учительку перевірити, щоб себе самого розумакою виставити перед класом.

І вже, попрощавшись із Грицьком Пекуром, іти додому хотіла, та тут до бібліотеки вскочила Явдошка. Саме вскочила, ніби за нею гнались, і вона, поривна, не затримається в бібліотеці — через одчинену кватирку випурхне ластівкою в світ. Побачила Олену Левківну — і всміхнулась, наче тільки по вчительку й прийшла сюди.

— Ходімо,— сказала.— Ходімо хутенько зі мною.

— А куди квапишся так?

— На хор, ось у клубі, через стіну, співаємо. У вас гарний голос, Олено Левківно, йдіть до нас, дівчата вже позбирались.

— Я сюди не дівувати навідалася,— знічено мовила вчителька.

— А ми хіба дівуємо? Пісень розучуємо... Ходімте, саме вас нам і не вистачає.

— Чи я витягну так, як ви? Хіба що в куточку постою.

— Витягнете ліпше, ніж будь-хто.

В клубі справді назбиралось чимало медвинецьких дівчат. Серед них угледіла й дружину Андрія Сака — шлюб начебто одмінив Любу Плішак, вона покращала, обличчя цвіло спокійною дозрілістю, не втратило дівочої свіжості. Вийшла заміж, та й досі не могла розпрощатися ні з товаришками, ні з клубним хором, не перестала ходити на репетиції.

А керувала хором піонервожата Валя Неїжхліб. Вона й тут не розлучалася з піонерським галстуком — палахкотів, начебто аж кидаючи відблиски на рум'яні її щоки.

Валя Неїжхліб нітрохи не здивувалась, побачивши в клубі Олену Левківну.

— Поспіваєте з нами? — поспитала. І, наче тільки й чекала на вчительчин прихід, сказала: — Ну, дівчата, починаємо!

Олена Левківна сіла на лаві й слухала, як дівчата співають. Мелодія пісні відразу взяла владу над її єством, і вже за якийсь короткий час для вчительки існували тільки дівчата й пісня. Та ще існували почуття, які дівчата вкладали в спів, і тремтливо-чуйний відголос на їхні голоси, що по-новому ожили й заазвучали, несучи на своїх крилах красу пісні.

Ой полола горлиця лободу
Та послала горлика по воду, гей, по воду.
— Лети, лети, горлику, не барись, не барись,
На молоді горлиці не дивись, гей, не дивись.

І вже Олена Левківна не могла не підспівувати, а підтягуючи, немов почувалась такою самою, як і дівчата, що після роботи посходились до клубу поспівати, почувалась, ніби їй стільки літ, як їм, і нічого більше в світі немає, крім цієї пісні.

Й не могла не зауважити однієї одміни в дівчатах — співаючи, всі покращали. А особливо Явдошка. На лиці її мовби лежало — спокійною, ясною хвилею — світло самої пісні, світло краси, що жила в чулих словах. І Люба Плішак змінилась, і Валя Неїжхліб.

Бо чужії горлиці полетять, полетять,
Тебе, мого припутня, не схотять, гей, не схотять...—
Ой полетів горличок, та й нема, та й нема,
Полетіла горличка вже й сама, гей, вже й сама.

Після цієї пісні були ще інші, всякі — й теперішні, й колишні, і Олена Левківна ще довгенько не йшла додому, наче побоювалась, що, пішовши, втратить щось неймовірно

дороге, саме те, з чим ніколи не хочеться розлучатись, з чим вічно жив би зріднений...

Удома сказала Никону Івановичу:

— Дочекаємося зимових канікул, візьмемо дітей—і гайнемо в область.— І, вп'ймавши запитальний чоловіків погляд, пояснила: — Треба їх у театр повести і самим навідатись.

— Авжеж,— згодився Никін Іванович.— Одержимо зарплату — й поїдемо. Бо коли в дитинстві нічого не побачать, то пізніше, коли виростуть, втраченого нічим не заміниш.

— Співала я нині в клубі,— зізналась Олена Левківна.

— Ти? — поспитав здивовано.

— Співала,— наче не помічаючи його здивування, мовила Олена Левківна.— Й так мені було славно, так славно...

І вмовкла, і вираз на обличчі мала замислений, чистий.

Посеред ночі хтось легенько постукав у шибку.

Никін Іванович прокнувся й подумав, що то йому примарилось. І вже заплющив очі, як знову по склу чи нігтем дряпнули, чи пужалном провели. Підійшов до вікна, припав обличчям — начебто стоїть хтось, бовваніє в темряві, та хіба розгледиш.

Уступив у черевики, накинув наопашки куфайчину і вийшов надвір. І очам своїм не повірив, стільки зір висипало в небі, і всі великі, яскраві, наче білим інеєм обібрались. Під ногою верескнув капустяний листок — і йому аж морозцем дернуло.

За хатою стояв віз, запряжений двома кіньми, на возі хнюпилася згорблена чоловіча постать. Друга постать стояла коло вікна, і Никін Іванович, підійшовши ближче та напруживши зір, упізнав Сазонта Хруща, їхнього сусіда. Від Сазонта пахло тютюном і пряженими соняшниковими зернятами. Він нахилився до Шкарубиного вуха й прошепотів:

— Звиняйте, що розбудили, тільки діло є до вас...

Видно, був напідпитку, бо його хитнуло, й він ткнувся теплими лоскітливими губами в самісіньке вухо...

— Ви мій сусіда,— говорив пошепки Сазонт,— а я ваш сусіда, спасибі вам, що добрий чоловік, бо раніше в цій хаті такий звір жив, що й згадувати страшно... Я в першу світову війну воював у Франції, наш корпус туди послали, то всього набачився, всяких людей... А як друга війна почалась, то в нашому Медвинці яких тільки народів не перебувало! І німців було, як грязі, й мадяри стояли постоєм,

І без італійців не обійшлось, і румуни на каруцах сунули, як сарана... Людей всяких набачився...

Чоловік, котрий сидів на возі, щось буркнув невдоволено й цвьохнув батіжком. Сазонт поглянув у той бік, узяв Никона Івановича за рукав куфайчини і вів далі:

— Хурман сердиться, поговоримо про те іншого разу. А тільки кажу вам, як на сповіді,— славний ви сусіда.— І раптом без будь-якого переходу: — Може, в нас пшеничку прикупите? Вам віддамо дешево, недорого візьмемо.

— Якої пшениці? — не втямив Никін Шкаруба.

— Ну, ви ж учителі,— бубонів Сазонт дружелюбно, тихенько,— ви в школі за зерно не робите, чи там за картоплю, чи за солому. Вам усе це треба в людей брати. Хіба не прикуповуєте цукру в тих бабів, що на буряках роблять? Та й сіно берете в людей. Свиню свою тримаєте, то є м'ясо й сало... Правда ж, є? — запитав вимогливо, наче конче потребував відповіді.— А на городі жита-пшениці не сієте, то хочете чи не хочете, а мусите прикуповувати... всяку пашницю...

Хурман знову стьобнув батіжком, коні переступили з ноги на ногу, зарипів дишель, і колеса приглушено зойкнули. Сазонт сердито махнув рукою в бік хурмана — одчепись, мовляв, дай із чоловіком побалакати — та й:

— Візьмемо дешево, потім дякуватимете.

— А чому серед ночі? — Голова в Никона Івановича вже стала прозора, а думки ясні.— Це ж і світатиме скоро... Звідки пшениця?

— Чи вам не однаково звідки? Аби славне зерно та дешево просили. Ось послухайте, колись у Франції ще в першу світову...

Учитель обірвав балакучого сусіда:

— Купувати не буду, у нас є свій хліб.

— Як то? — баранкувато спитав Сазонт.— Така дурниця чи ще й підвернеться вам.

— Пшениця крадена? — руба запитав Никін Іванович.— А хто на возі сидить?

— Сидить чоловік, ви його не знаєте... І чи вам не байдуже — яка пшениця... Зараз ви бачите того чоловіка, а завтра ніби й не здибувались ніколи... Він собі поїхав світ за очі, а пшениця вам зосталась.

— Не візьму,— сказав Никін Іванович. Голосно сказав, щоб і на возі почули його.

— Ну, коли наше невлад...— кисло обізвався Сазонт.— Коли так...

Хурман прицмокнув губами, коні рушили, натруджено застогнали колеса. Сазонт ще якусь мить тупцював на місці, щиро опечалений, та зразу ж подався геть, не сказавши й слова...

«Ось так,— думав Шкаруба.— Привезли продавати крадене. Звісно, не кожному повезуть продавати, а тільки тим, хто не видасть, не роздзвонить по селу... Значить, нам, Шкарубам, вірять, що не заявимо. Злодії вірять... Ну й ну! Дожилися... Але чого це Сазонт підрядився в помічника? Той, що з ним, либонь, нетутешній, чужий, але чого забився аж у Медвинець?»

Думки обсіли голову, й Никін Іванович не поспішав до хати. Всяке верзлось йому про цю оказію... Либонь, не все в їхньому житті так, як годиться, коли приїхали до них посеред ночі з краденою пшеницею. Відчував образу, й вона пекла свідомість... Вирішив, що Олені Левківні не скаже й слова...

— Там йому легше, вашому Василеві,— казала тітка Лободиха на поминках, на сороковинах. Бліда, вся в чорному (здається, іншого одягу не носила ніколи), й зір її пустий був, пустісінький — от дивиться на вас, а, либонь, не бачить.— Там йому легше, Фійоно, царство йому небесне. В кого яка судьба. У вашого Василя така, в інших — одмінна. Значить, був милий богові, угодний йому, раз узяв до себе ще молодим.

— Краще б той бог не любив його,— недобре обізвалась Варка.— Краще б він брав до себе старіших, тих, що пожили на цьому світі. Старіші і вірять, що той бог є, хай би і брав їх до себе. А діти зовсім не вірять, не думають про нього, то нащо вони йому здались такі?

Тітка Лободиха казала значущо:

— Малі діти в нього за янголів, а хіба діда чи бабу він може взяти собі за янгола?

— Та, звісно, ні,— похмуро відказала Варка.— Хіба що за чорта, щоб смолу в пекельному казані мішати.

— Не всім і смолу мішати.

— Чи мені не однаково, що там зі мною буде? Байдуже! От тільки не байдуже, що тут буде, на землі! Ви, тітко Лободихо, все за бога говорите, за святе. А я собі думаю... я думаю, що нема в нього душі, якщо отаких малих дітей забирає до себе.

— Не нам судити про те, не нам!..

— А кому, як не нам? Хіба то не наші діти, що не маємо права судити?.. Ото вже не люблю, коли все починають на бога звалювати — добре й лихе.

— Ви хіба так-таки ніколи й не вірили? — докірливо запитала тітка Лободиха.

— Може, коли й вірила, не пам'ятаю... А тільки після цієї війни, що минула, то й зовсім перестала думати про нього... Що, скажете, за гріхи нам руїни і горе? Не вірю, бо людські гріхи не такі страшні, як ота війна. І що то за всевишній, коли він лихий...

— Не всім однакова кара...

Олена Левківна слухала мовчки, а тут не втрималась і усміхнулась:

— Одному більша кара, а другому менша? Як у колгоспі на трудодні — хто більше заробить, еге?

Й зразу пригасила свій легенький усміх.

— Може, для людей війна,— плюсклим голосом повчала тітка Лободиха,— для очищення, для пострaху, щоб у гріхах своїх ще далі не заходити.

— Ті, що вибиті, вже не зайдуть далеко,— шпигнула Варка.— Очищені й настрахані...

Фійона слухала розмову, що начебто й лагідно велася в хаті за столами — за своїм та за чужими, позиченими ради такої оказії, і відчувала, що голова її все більше й більше чманіє, її поймає біль, і той біль дужчає, і навіть кожна думка починає корчитись від нього. Знала, що хоч би й які розмови тут велись,— ті розмови не в змозі воскресити її Василя, і людське співчуття не заступить їй сина... Коли згадували про нього — яким був, що й коли сказав кому,— то тими спогадами катували її, наче живу рану присолювали сіллю.

А коли вчителька Олена Левківна сказала, який Василь був охочий до науки, та й мати дбала, щоб до школи ходив, а не поза школою, Фійона вже не могла стриматись — вийшла з хати і, вткнувшись обличчям у картопляну загату, заплакала.

Тим часом розмова в хаті горіла, як зволожена житня солома,— хоч і не шпарко, зате ж і не згасала. Варка, похмуро, скорбно поглядаючи на Олену Левківну, ніби в першу чергу зверталася саме до неї, казала:

— Думаєте, не хотілося б, щоб той бог був? Ще й як хотілося б... Аби вправляв усім — і землею, і людьми, щоб тримав у своїх руках усе. Отакий розумний та добрий бог, як ми про нього кажемо. Щоб карав і милував по справед-

ливості. Щоб знала людина — це їй можна, а це зась, бо воздасться їй за добро й за зло. Ого, який би тоді лад був у світі! Хотілося б, щоб той бог був, їй-право. Але ж нема його, от у чім біда! Нема його, а ми все звертаємо на нього. Зроблять люди зло — на бога звалюють, від нього, мовляв. Добро зроблять — теж оглядаються на нього, чи не видасть похвальної грамоти, як ото в школі дітям. Нема його, не треба й думати про нього...

— Важко вам живеться,— сказала тітка Лободиха.— Важко живеться, коли говорите таке.

— А нелегко,— згодилась Варка.— Я свої гризоти не звертаю на бога, а тільки на себе та на людей.

— І доброти нема у вашій душі!..

— Доброти? — на хвильку задумалась Варка.— От і неправда. Доброти в мене вистачить для всіх.

Тітка Лободиха провадила розсудливо:

— Бог є для того, хто вірить у нього. А хто не вірить — для того нема... Нема його, Варко, для вас і не буде ніколи, бо ви не хочете.

— А для вас є? — гостро спитала Варка.— Де він? Покажіть!

— У того, хто вірить, бог у душі, а не десь, там і треба шукати його... Ви не знайдете його в собі, Варко, не побачите,— всміхнулась тонкими, безкровними губами.

Олена Левківна уникала спільної балачки — за своє життя ого скільки наслухалась їх! Та завжди такі суперечки цікавили її — чи не тому, що давали змогу розкритись різним людським вдачам, вони ніби піднімали завісу над сокровенним у чужому житті, завісу над глибинами. Зараз їй Варка подобалася — відвертістю своєю, вистражданою самостійністю суджень. А тітка Лободиха наче казала з чужого голосу, і в самому тоні її не вловлювалось ні болю, ні переживань... А може, все те вона вміла заховати за спокоєм, за незворушністю?..

— З богом легше,— гомоніла тітка Лободиха,— а без бога ой як важко! Святе — воно до душі звернене, воно крила дає, мир людському серцю. А безбожники... Ну хіба не краще вірити, що там, за віком домовини, є якесь буття? Пресій-бо, краще! Тоді людина вартість свою відчуває... розуміє, що вона не пригорща глини.. А безбожники — це живий тлін.

— Отакі балачки тільки засліплюють, бо заступають людині, що вона має ось тут, ось зараз робити,— не згоди-

лась уперта Варка, і її колючі, з прижмуром очі й зовсім стали вузенькі, мов осокою прорізані.— Я вірю в те, що бачу, що в мене є. Вірю в хліб, якщо він є в мене і в моїх дітей. Чи в святу воду, якщо можу закропитись нею. А скільки б мені на біле казали, що воно чорне,— дзуськи згоджуся!

— Від роду сліпі й залишаються сліпими.— Тітка Лободиха повільно, майже непомітно пережовувала тушковану капусту.— Вони ніколи не побачать білого світу й не знатимуть, що то таке. Не знатимуть, що таке синє небо й веселка над головою. І не повірять у наші слова про ту веселку.

— Чого там,— заперечила Варка,— сліпі, може, й повірять, звідки ми знаємо.

— Жінки, жінки,— сказала якась поминальниця, лагідно сказала, єлейно,— ми ж сюди зібрались дитину згадати, дитину пом'янути.

Всі на якийсь час повмовкали, іли непоспішливо. Згодом Варка знову обізвалась — вибачливо й трохи аж наче винувато:

— От і поминаємо, як уміємо... Про сліпих говорили... А скажіть, батюшка наш Кушнірук — зрячий? Хто краще від нього бачить, га? Такого в Медвинці не знайдеш, правда? То чого ж наш батюшка так живе? Попадю свою покинув, пристав у прийми до Ярини Пекур... як звичайний собі колгоспник... І дитя в них знайшлось, як годиться. Добре він зробив чи зле? Як за те воздасться?

— Й серед гарної отари знайдеться погана вівця,— сказала холодно тітка Лободиха.

Перед цим зайшов до хати дід Лузгар. Неквапно примостився край столу, йому підсунули миску з драглями — і старий, не мовивши й слова, заходився їсти, прислухаючись до розмови. Почувши, що ото непоштиво про батюшку висловлюються, сказав:

— А править він божественно, аж плакати хочеться.

Старого Лузгаря підтримало жіноцтво:

— Ревний попик, такого по інших селах спробуй знайди!

— Соборує славно й відспівує!

— На хрестини прийде, ніколи не відмовиться.

— Душевний чоловік! На сповіді все йому признаєшся й на пучку зла не втаїш!

Старий Лузгар наче пощасливішав од тієї розмови, й сива його борода знову звісилась над драглями.

— Був славний попик, та перевівся,— дочекавшись тиші, мовила тітка Лободиха, і погляд її пустий був десь далеко-далеко.— Будемо просити, щоб дали іншого.

— Було б добре, якби церкву закрили,— сказала Варка,— бо від неї сама лише смута, а толку ніякого.

Батько Варчин, старий Лузгар, перестав жувати, хотів, либонь, заперечити, та передумав — вдома свого допровадить, а на людях не гоже сваритися з дочкою.

Повернулась до поминальників Фійона, а з нею якось боком усунувся до хати Петро Козир. Рудявий, з попеченим лицем, одне око затягнуте повікою, й не здригнеться та повіка, а друге гостро дивиться, мов невгасимим огнем дихає. Позшивана верхня губа й одна подерта ніздря надавали обличчю страшного виразу. Всі повернулись до Петра Козиря, і в кожного з'явилась та сама думка — що це вони тоді разом із Василем були на Черепашинецькому кар'єрі, що Петрові найбільше поталанило з усього гурту: хоч і скалічений, зате живий!

— Вийшла надвір, дивлюся — Петро йде,— мовила Фійона.— Аж він був найкращий товариш мого Василя, разом вони все та разом... Сідай, Петре, до столу, щось із'їж і пом'яни Василя...

Петро Козир, опустивши кучмату голову, похмурий, незграбно сів коло Варки, яка не відривала від хлопця жалісливого погляду, узяв скибку хліба, почав жувати. Не дивився по боках, був зосереджений, німий.

— Візьми й капусти до хліба, Петре, не їж сухого,— тихо припрошувала Фійона.— Ти молодий, тобі рости треба.

Всі важко, скорбно мовчали. В очах Олени Левківни стояли сльози.

Старий Лузгар дибцяв позаду, човгаючи підошвами стоптаних черевиків. Довгі штанини баблялись по землі, за них чіплялася солома, розгублене пір'я, хмарками одна за одною злітала курява... Попереду Лузгаря йшла Варка з Оленою Левківною, йшли неквапно, бо ж хто біжить після поминок... Варка гомоніла:

— Не люблю я таких, як Лободиха. Може, вони й добра зичать усім, та тільки насамперед про себе думають, ось що! Зичать добра, бо так їм спокійніше, тоді наче ніякі гризоти не їдять душу. А було б легше й спокійніше від кривди, то вони кривдою жили б, самою неправдою... А з вас я дивуюсь, Олено Левківно. Ви не проста собі жінка, вчителька, а на поминки прийшли, де всякий народ

збирається, самі знаєте. Народ усякий докупи сходиться, балачки точаться такі, що, може, вам і слухати їх не гоже. Як сьогодні... Ви не думайте, що на вас не дивляться, на вас усі дивляться, ждуть, що ви скажете. Добре, хоч мовчали ниньки, аж дивно, бо ви така, що не змовчите, завжди своє слово докинете.

— Не могла я не прийти, Варко,— сказала Олена Левківна. У виразі її смаглого обличчя й досі зберігся тихий смуток, що з'явився на поминальному обіді. Смуток той особливим світлом горів, гіркуватим. І повторила: — Не могла не прийти... Фійонин Василь стоїть весь час перед очима, а коли починаю думати про нього — паморочиться в голові.

— А ви не думайте,— порадила Варка,— легше буде. Якби я весь час думала про свого вбитого поліцая, про батька моїх дітей, то що? Здуріла б давно! А я не думаю, бо не вартий!

Спинились коло Варчиної хати. Старий Лузгар, вдоволено від ситості сопучи, пройшов мимо них, але до хати не подався,— вмостився на подвір'ї під стіжком соломи, щоб посидіти на вечірньому сонці.

— Ой господи,— сказала Варка,— хай би вже забрав господь нашого батька до себе, ніж отаке старе й непотрібне має мучитись.

Олена Левківна змовчала — дивно їй було слухати те щире зізнання. Ніколи б не могла так подумати про своїх рідних батька-матір, а тим більше сказати вголос...

— О, Михайло ваш біжить,— глянувши в кінець вулички, сказала Варка.— Мабуть, щось пильне, дивіться, як поспішає.

Тьохнуло Олені Левківні в грудях — чи не скоїлось щось, і Варка змінилася з лиця; відступила вбік, ближче до свого обійстя, та не йшла, очікувала.

Олена Левківна подалась назустріч синові — що таке, запитувала своїм виглядом. Він, сапаючи та одним оком позиркуючи на Варку, сказав:

— Мамо...

Вид її погострішав очікувально, очі — два завмерлі павучки — опинилися в тенетах зморщок.

— Мамо, приходив Кушта до нас і казав...— знову шпаркий позирк у Варчин бік,— і казав, що самогон зараз по селу трусять.

— Самогон? — зморщок поменшало, очі округлилися, перестави бути павучками.

— Самогон трусять по селу, то щоб ми... коли в нас є... щоб поховали, аби шито-крито...

— Дитино моя! — дивилась на нього вражено. І не знала — заплакати їй зараз чи засміятися. З душі наче зсунувся важкий камінь, полегшало їй.— Чи ти при своєму умі, Михайле!

— А що? Кушта був такий настраханий, сказав, щоб я хутенько біг за тобою, щоб знайшов.

— Ну, спасибі йому, Степанові, коли за нас боїться так... Але ти, Михайле... хіба не знаєш, що ми не гнали самогону ніколи, що в нас і самогонного апарата нема?.. Ох і налякав ти мене...

— Він мені сказав — я й побіг,— виправдовувався Михайло, і вигляд у нього був і винуватий, і засоромлений.

— І гнати ніколи не будемо,— говорила мати,— бо ніхто в нас не п'є, а на продаж не тримаємо. Ти ж це знаєш, Михайле...

— А може, там яка пляшка й схована про всяк випадок,— белькотав винувато,— то я подумав...— І, роздосадуваний, повернувся й геть пішов, аби далі від матері перестав пекти сором.

— Ну й Степан! — розгублено всміхалась Олена Левківна. Душа в неї зовсім одтерпла.— Добра бажає чоловік, а як воно виходить дико.— І відповіла на запитливий погляд Варки, що наблизилась повільно: — Все гаразд... просто непорозуміння, аж говорити смішно. Каже Михайло, що обшук у селі, шукають самогон, щоб я бігла додому ховати. А що мені ховати, коли не знаємо, як то гонять його...

— Обшук, кажете?.. Звісно, в злісних куріїв, що вдень і вночі курять його. Ну, піду я... Спасибі Михайлові. Знаєте, я теж не жену горілки, але трохи є... прикупленої... то погляну... Хоч і не зайдуть до мене, бо чого їм заходити, а все ж...

Старий Лузгар спав під стіжком жовто-білої соломи, коло нього стояв червоний півень, наче вартував.

Цілий тиждень Віталій Григорович ходив до школи в старенькому шевйотовому костюмі, а нинішнього дня, на який було оголошено методичну нараду, прийшов у синьому галіфе й френчі захисного кольору. На френчі красувались орденські колодочки. Старанно наваксовані чоботи різко пахли.

Пшеничний перестрів Олену Левківну в коридорі. Був блідий і наляканий. Коли говорив, губи ледь ворушились, наче замерзли.

— Бачили — прийшов у френчі й галіфе... Ну, тепер мені нема на що сподіватись... Олено Левківно, прошу вас... ви мене знаєте не перший рік...

Не доказавши, махнув рукою і пішов геть — спина зсутулена, хода незвично вайлувата, наче не по підлозі йде, а по ватяних заметах.

На сьогодні призначено методичну нараду, на якій учителі мали проаналізувати урок географії, який Павло Павлович дав у шостому класі. Цей урок закінчився ще вранці, та Павло Павлович і досі не отямився. Був наче викручений. Щоправда, й до школи сьогодні прийшов невиспаний, з посоловілим поглядом — видно, і готувався старанно, й перенервувався...

До вчительської всі зібрались дружно. Директор сказав, щоб на нараді були присутні вчителі молодших класів, то прийшла й Настя Василівна. Був і вчитель фізкультури — Андрій Кіндратович, либонь, радий, що його запросили, й задля цієї оказії зодягнув білу сорочку, почепив галстук і навіть злегка побризкався одеколоном.

Павло Павлович сидів за великим спільним столом, перед ним лежала купка учнівських зошитів, і він зараз перевіряв домашні завдання. Розсипчасте волосся (мабуть, учора ввечері вимив голову) спадало на чоло, то різким рухом раз у раз одкидав назад. Перевіряв зошити, тримаючи ручку, та перо було сухе — чомусь не вмочав у чорнило, не робив ніяких позначок чи виправлень.

Завуч Репта мав урочистий вигляд. Стояв коло свого столика в кутку учительської, гортав якісь документи з виглядом украй зосередженої людини. Скельця окулярів блищали холодно, неприступно. Тонкі губи зрідка надимались, наче Макар Тихонович збирався мовити щось вагоме, та, либонь, те вагоме не витанцьовувалось, і завучеві губи знову витягувались шнурочком.

У їхній школі був наїзний учитель Дмитро Іванович Скрипка — вів уроки російської мови та літератури. Мав близько тридцяти п'яти, а видавався хлоп'яком: цупке біле волоссячко, завжди коротко стрижене, стрункий, худорлявий, очі дивляться жваво й приязно. Зараз учитель Скрипка домовлявся з директором, щоб той відпустив його з наради, бо, бачте, далеко додому добиратись, аж у районне містечко, а директор, який з повагою ставився до вчителя

російської мови та літератури, бо той був гарний знавець свого діла, ніяк не згоджувався. Казав, що Дмитро Іванович і так майже не бере ніякої участі в громадському житті їхнього шкільного колективу, завжди осторонь, одчитав уроки — й гайда додому, то сьогодні нехай би зостався. Вчителеві Скрипці чомусь здавалось, що зуміє впросити директора, знову брався переконувати, обличчя при тому було таке приязне, шанобливе, що й мертвий, мабуть, піддався б на ті вмовляння, але директор зостався невблаганний... Раптово посмутнівши, мов дитина, вчитель Скрипка відійшов до вікна і, здається, задумався про те, як пізно сьогодні він дістанеться додому.

І тільки Скрипка відійшов од директорського столу, як у вчительській залягла тиша,— всі зрозуміли, що зараз нарада почнеться. Пшеничний, як і перше, перевіряв зошити, й перо його ручки зоставалося сухе. Завуч пильно дивився в папери, і скельця окулярів, здається, раз і вдруге зблиснули особливо офіційним, неприступним зблиском. «Хоч би швидше почалось»,— тоскно подумала Олена Левківна й поглянула на свого чоловіка, що нахилився над Саком і перешіптувався з ним.

— Швидше почнемо — швидше закінчимо,— сказав директор, наче вгадавши думки Олени Левківни.— Так от...

Він крутив між пальців авторучку, якою ставив свій директорський підпис на різних документах, постановах, рішеннях, проханнях, і Макар Тихонович мимоволі стежив за тією авторучкою, наче за чарівною паличкою.

— Павле Павловичу, ми вас просимо... Правда ж, попросимо?.. Попросимо розповісти, як готувались до уроку, яку мету ставили перед собою, як зуміли поєднати освітній та виховний процеси...

Пшеничний хотів покласти зошит на стіл, та зошит ковзнув на підлогу, Павло Павлович хутенько зігнувся, дістаючи, і обличчя при цьому все густіше поймалось буряковою барвою. Андрій Сак усміхнувся, а Репта спохмурнів і суворо стиснув губи.

Учитель географії заходився докладно розказувати, як готувався до уроку, як проводив. На що звертав особливу увагу учнів. Якими засобами намагався підтримувати цікавість до теми, щоб їхній інтерес не падав... Говорив Павло Павлович невпевнено, збиваючись, повторюючи те, що вже сказав. Мова в Павла Павловича завжди чиста, пересипана словами медвинецької говірки, а сьогодні з язика злітали такі вирази, як «зважаючи на те, що», «виходячи

в того, що», «під кутом зору», «діалектичні протиріччя», «невідкладні завдання виховного процесу». І не тільки ці, а й значно складніші, закрученіші... Олена Левківна уважно слухала, і чомусь було шкода їхнього вчителя географії: і що так хвилюється, і що побоюється, як мине для нього нинішня методична нарада.

Скінчивши, Пшеничний розгублено подивився на директора, далі на завуча, ще хотів додати щось, та вмовк — видно, загубив нитку думки... З виразу облич учителів хотів здогадатись, яке враження справив на них своєю розповіддю, та обличчя їхні здались йому зараз і чужими, й далекими, навіть Олена Левківна дивилась на нього начебто не своїм поглядом.

Слово взяв Макар Тихонович. Тобто як узяв? У тиші, що непевно зріла в учительській, він якимось особливим, повільним, незграбним рухом поправив окуляри, що й так добре сиділи на переніссі, прокашлявся, наче видобував із грудей свій найсухіший з-поміж інших голос, найдеренчливіший, найбезбарвніший, потім закинув назад голову, прискіпливо дивлячись у стелю, і лоб його, жовтуватий і вогкий, холодно поблискував, та й сказав:

— Товариші, нам доручено виховувати...

Говорив Макар Тихонович вагомо, зосереджено, і хоч із його язика злітали багато разів чувані слова, та здавалось, що завуч Репта сам додумався до них, що вони плід його невсипущих роздумів, бо говорив статечно, з високою повагою до самого себе й до проголошуваних слів... Учитель Скрипка всміхався глузливо, накущуючи рудяві, вигорілі на сонці брови. Олена Левківна відчула, наче в учительську залетіла нудьга на тоненьких жовтих крилах, літає, літає,— поглянула у вікно й побачила, що то б'ється в шибку велика осіння муха.

Пшеничний, слухаючи завуча, трохи оговтався, посміливішав, розправив груди, випростався... Олені Левківні навіть здалось, що ось зараз після якогось слова Макара Тихоновича їхній учитель географії гримне своїм веселим, молодецьким реготом, який іноді раптово проймає його, струшуючи все тіло, й так само раптово вщухає.

— Але!..— лунко сказав Репта, і в грудях Павла Павловича щось обірвалося, занило.— Але... провівши урок загалом на високому виховному та освітньому рівні, домігшись значних результатів, товариш Пшеничний не уникнув і помилок...

Усі пожвавішали. Директор на якусь мить перестав крутити між пальцями авторучку. Павло Павлович опустив голову й тепер дивився спідлоба прямісінько в живіт Макарові Тихоновичу.

— Не уникнув помилок... І найбільшою з них я вважаю завищення оцінки Борисові Горбоконеві. Учень за свою відповідь заслуговував на слабкеньку трієчку, а ви, Павле Павловичу, поставили йому четвірку, та й ще розхвалили перед усім класом — дивіться, мовляв, як гарно постарався! Зайве доводити, що завищеною оцінкою ви завдали серйозної шкоди не тільки самому Борису Горбоконеві, а й усьому виховному процесу!

Павло Павлович вибалушив сірі очі, мовив різко:

— Оцінку поставлено правильно.

Репта, заглянувши в папірець, сказав, що учень не знав того й того, плутано відповів на те-то й те-то. Крім того, поводився так, наче не його викликали відповідати урок, а має відповідати сам Павло Павлович. До речі, так воно майже й було, більше відповідав на поставлене запитання учитель, а не учень.

— І все-таки я не завищив оцінки! — вислухавши Рептине пояснення, вперто повторив Павло Павлович.— І скажу чому. Горбокінь скільки років сидить у шостому класі? Два роки, вже третій. У минулому році я викликав його з цієї самої теми, й він у мене, як це не дивно, одержав п'ятірку. То що я роблю тепер, коли до мене поприходило стільки вчителів на перевірку? Я знову викликаю Горбоконя. Чому? Ну, всі ж знають, що він навіть не другорічник, а третьорічник, то я хотів здивувати всіх його знаннями. Адже мені ще з минулого року було відомо, що тему він знає добре!

Директор не стримався від усмішки. Репта вціймав той усміх, насупив чоло, ніби задумався, чи не всміхнутись і йому, та не знайшов для того достатньої підстави.

— Не міг же він усе забути,— вів далі запальний Павло Павлович.— От я йому й ставив навідні запитання... А в Горбоконя вдача, скажу я вам! Такий хлопець, що навмисне може прикинутись, ніби не знає... А ви зважили, що, може, учневі й повилітало дещо з голови, коли побачив у класі стільки вчителів зразу... То як я міг поставити йому слабкеньку трієчку, коли добре знаю — він цю тему ще в минулому році засвоїв відмінно!

— Отже, забулося,— докірливо мружачись, мовив Репта.— Отже, засвоїв недоброякісно. А ви маєте ставити

оцінки не за минулі заслуги, ви маєте оцінювати об'єктивний стан речей...

— А коли об'єктивно — він вартий четвірки!.. Та й те сказати — слід заохочувати учня чи ні? Третій рік сидить у шостому класі! Скільки йому ще сидіти? Хотілося б випхнути, перевести до сьомого класу, хай би закінчив школу та йшов працювати. Хлопець здоровий, годі йому байдики бити. Адже кмітливий? Кмітливий! Розумний? Авжеж! Матері своїй допомагає? Помагає! І на колгоспних роботах часто його видно. То хіба не повинні ми посприяти хлопцеві швидше закінчити школу?

— Повинні,— приховуючи роздратування, сказав Макар Тихонович,— але добиватись цього повинні педагогічними методами.

І Репта поглянув на директора, наче просив у нього допомоги в цій суперечці. Проте Віталій Григорович вирішив не уривати вчителя географії, йому, видно, хотілось, щоб той повністю висловив свої погляди.

— Крім того,— з притиском сказав Репта,— я вважаю, що ви поспішили вигнати з класу Івана Гуньку. Всі ми знаємо, що це недисциплінований учень, має дикий норов, учитись не хоче, що він у своїх вчинках є поганим прикладом для всього класу, але цього разу вигнали його даремно. Що він зробив? Старався перекинути записочку на задню парту, записка не долетіла і впала коло Олени Левківни... А ви підняли його на ноги й спровадили за двері.

— І спровадив,— обізвався Пшеничний, переконаний у справедливості свого вчинку.— Бо інакше він би мені весь урок зірвав. Він би не подивився, що до мене прийшла комісія. То вже краще нехай постраждає він один, ніж має страждати весь клас.

— А ви впевнені, що він збирався зірвати урок?

— Упевнений,— притишивши голос, невесело мовив Павло Павлович.

— Ну, коли так добре знаєте його психологію, не буду з вами сперечатись,— у Рептиних словах бриніла образа. Погортав охайний записник, скубнув шкіру на лобі, наче зозла хотів вирвати зі своєї голови якусь відчайдушну думку, й сказав: — У мене все.

Учитель Скрипка виступив зразу після завуча — видно, не втратив надії швидше піти з наради. Говорив про великий життєвий досвід Павла Павловича, про те, як життєвий досвід помагає йому в стосунках із дітьми. Похвалив, що не засиджується в класі, а переносить уроки на лоно

природи — зовсім недавно вчителеві Скрипці довелось бачити, як Павло Павлович ходив із п'ятикласниками до ставу, знайомив із живим світом природи... Учитель Скрипка говорив гарно, так і промінився доброзичливістю, кожне слово було сповнене такту й поваги до Павла Павловича, і той розцвів, і темна хмара почала сповзати з його чола.

— Дмитре Івановичу,— невдоволено обізвався директор, який, либонь, не зміг дочекатись кінця славослов'ю,— а що ви можете сказати про той урок, який сьогодні аналізуємо? Чи справив урок на вас таке саме враження, як і вся біографія Павла Павловича?

Вчитель Скрипка згідливо нахилив голову, наче хотів сказати — авжеж, мовляв. Але уста його не розімкнулись.

— Чи є у вас зауваження?

— І святі не без вад,— сказав учитель Скрипка.

До цього, власне, звелась уся його оцінка. Сів на стілець, даючи зрозуміти, що скінчив, що був у міру об'єктивний, а на більше не здатен.

У вчительській запала гнітюча тиша. Кожне хотіло, щоб ця нарада вже закінчилась. Добре було б, якби вона взагалі не починалась.

Потім виступив Никін Іванович. Він, як і вчитель Скрипка, почав здалеку... Урок географії, який Павло Павлович провів у шостому класі, не сподобався Шкарубі, урок більше скидався на сільські посиденьки, де Павло Павлович виступав за сміхача й веселого заводіяку, він припустився безлічі помилок у поводженні з дітьми (з усього відчувалось — вони ставляться до Павла Павловича не як до вчителя, а як до сільського дядька, від якого чекають різних «кумедій»), але Шкаруба не міг про все те сказати вголос. Не міг, бо знав, що потім вони посваряться з Пшеничним, а їм же й далі треба жити в одному селі, вчителювати в одній школі.

До огріхів уроку Шкаруба теж відніс завищення оцінки Борису Горбоконеві й те, що був спроваджений за двері Іван Гунька. Йому було легко зробити такий закид, бо він уже прозвучав із Рептиних уст. І щоб виступ не видався Павлові Павловичу різким, сказав наприкінці:

— Хоч, коли казати правду, Іван Гунька однаково домігся б, щоб його вигнали з класу, то вже краще раніше, ніж пізніше.

Очі Павла Павловича засяяли вдячністю.

— Дякую,— сказав директор, строгішаючи й збираючи на чолі дрібні зморшки. Й важко було втямити — щиро дякує чи глузує.

Никін Іванович не зважив на директорський тон — був радий, що його виступ уже позаду. Відчув докір сумління, що був нещирий, що приховав своє справжнє ставлення, та з другого боку — і втішений: з Павлом Павловичем збережуть добрі стосунки, а це ой як важливо для їхньої роботи.

Інші вчителі теж не дуже насідали на Павла Павловича, хоча вони були й сміливіші та правдивіші, ніж Никін Шкаруба. Кожне зробило якесь своє зауваження, і загальна картина уроку почала бліднути, пригасати, й наприкінці те добре, що казалось про вчителя географії, потонуло в масі зауважень.

— А ви, Олено Левківно,— мовив директор, коли всі вже висловились.— Адже ви наставниця в шостому класі.

— Я не була на цьому уроці, та коли треба...

Пшеничний з надією подивився на Олену Левківну. «Поможіть, прошу!» — говорив його страдницький погляд.

— Ну, коли не були на уроці, то, мабуть, не зможете й проаналізувати,— мовив директор.— Та й, по правді, неважко здогадатись, що ви скажете...

Пшеничний як був раптово розцвів, коли назвали ім'я Олени Левківни, так само хутко й зів'яв. Бачте — неважко здогадатись, що вона скаже. Бо знає, що Олена Левківна скрізь відстоює справедливість, вона б не дала, щоб із нього знущались.

— Підсумуємо нашу розмову,— стомлено сказав директор. На якусь мить задумався — і шкіра на обличчі немов обвисла, й він зненацька постарішав, споганів. І не один із учителів згадав про його рани та підірване війною здоров'я.— Методична нарада, яку ми сьогодні провели, має стати для кожного з нас уроком... громадянським уроком принциповості й моральної чистоти.— Кажучи ці слова, дивився в простір, та Никонові Івановичу здалось, що звертаються до нього, і не тільки йому одному так здавалось.— Аналізуючи фахові можливості Павла Павловича, ми насамперед виставляємо самих себе на загальний огляд. Хто покривив душею, хто злицемірив, хто змовчав — насамперед принизив себе. То не від розуму, то від страху, від побоювання, а страх і побоювання принижують людину. Найбільше для людини щастя — бути правдивим і до кінця сповідати свої ідеали. Правдивість і чесність — найголовніші заповіді для

вчителя... як і для кожного, зрештою. Прикро, що мені доводиться нагадувати ці слова...

Хоч Олена Левківна й не виступала, хоч те, що зараз казав директор, наче й не стосувалось її, та все ж... та все ж почувалась кепсько, бо вона жаліла Павла Павловича, вона б теж не виповіла всієї правди йому в очі... Визнавала всю слушність директорських дорікань, та не змогла б — і край!

— Ще раз повторюю: хай ця нарада стане для кожного з нас громадянським уроком... Здається, все? — І директор запитливо подивився на завуча.

— А як же...— почав був Макар Тихонович, маючи, либонь, на оці те, що в своєму підсумковому слові директор не обмовився про сам урок географії, та вчасно прикусив язика.

Директор сховав до кишені авторучку і стомленим, домашнім жестом узявся розтирати затерплу на лобі шкіру. Вчителі якийсь час ще сиділи... Павло Павлович відчув, що гора зсувається з пліч. І хоч здогадувався, що на цьому прикрощі не закінчились, проте ніякова, розгублена усмішка сама полонила його губи, й вони жалісно здригались.

Учитель Скрипка отямився перший — ще мав добиратись до райцентру...

Увечері прийшла Варка, принесла загорнутий у білу пілочку буханець хліба.

— Оце тільки з печі витягла, ще гарячий.

Олена Левківна взяла буханець у руки — долоням стало гаряче. Запах свіжого хліба солодко лоскотав ніздрі.

— Спасибі,— подякувала,— а я вже збиралася завтра пекти, бо свій вийшов. Тепер пектиму післязавтра.

— Знаєте, що я найбільше люблю робити? — спитала Варка.— Пекти хліб! Отак, здається, і пекла б його — вдень і вночі, й ніколи б не зморилась, і відпочивати не захотілося б. Я тоді сама не своя — душа починає співати, і все тоді любе та миле.

— Моя мама гарно пече хліб,— мрійливо мовила Олена Левківна.— Змалку ніяк не могла второпати — як то з борошна й води береться хліб... Як то саджає мати тісто в піч, а виймає рум'яні буханці.

— Ви як знаєте, а мені нема кращого хліба за домашній. І не чужий смакує, а той, що своїми руками виліплю, спечу... хоч і в людей теж трапляється добрий... То я вже така рада, що оце дали щось на трудодні, що змолола та маю

своє борошно... Бо як поїдеш в область чи район, як купиш фабричного — не хліб, а глевтяк. І хто тільки мудрує коло нього?.. І то вже коли сама зберуся місити тісто, коли запахне борошно на всю хату — радію, мов дитина. А скільки разів загляну в діжу, поки тісто підійде! А потім так і кортить заглянути в піч, подивитись, гнітить вона чи ні... Мабуть, як ото радісно тітці Лободисі до церкви ходити, так мені хліб пекти.

Олена Левківна аж зачудувалась Варчиним порівнянням: пекти хліб — мов до церкви ходити!

— А молодші,— провадила Варка, миттєво запечалюючись,— уже не вміють так пекти хліб, як старші. Комусь, може, передасться вміння, а більше, мабуть, ні... Ото поїдуть у район, привезуть у корзині — та й їдять тиждень, а потім — знову по хліб... Як же вони вмітимуть, коли самі не беруться? Коли думають вічно купувати його по лотках та магазинах? А по пекарнях як печуть? Абияк, бо не для себе.

Й вона щиро зажурилась.

— Не всі ж і розучилися,— заспокоїла Олена Левківна.— Ось ви не забули. А ваші діти навчаться від вас.

— Аби навчились! Це, либонь, одне гарне і є в мене, що хотілося б передати їм... Я вам скажу — тепер і криниці не так уміють копати, як колись. Переводяться майстри, а після них ніхто не лишається.

— Не журіться, Варко, води вистачить для всіх, аби тільки живі та здорові були.

— Ваша правда, аби тільки мир був у світі.

Запах свіжоспеченого хліба, принесеного Варкою, заповнив кімнату, заповнив душу Олені Левківні. Ущипнула скоринку, покуштувала — й нараз житнє поле постало перед її зором, і колоски половіють...

— Спитати хотіла у вас... якось і незручно, та спитаю... Вже запаслися сіном на зиму для своєї Зірки чи ще будете прикуповувати?

— Настарались лепехи, мишійки, пирію... Ви ж, Варко, знаєте, як із пашею, завжди мало. Думаємо ще прикупити трохи сіна, бо лежить у куточку нагорі кілька навильників, малувато...

— Слухайте, що попрошу... Це ж у Сазонта Хруща нема корови, а леваду вони мають... То я вже й сторгувалася з старим Сазонтом, що продасть мені своє сіно, та потім він закомизився, сказав, що вже пообіцяв вам.

— Ні, ми з ним не балакали... Може, Никін Іванович...

— Та й Никін Іванович не говорив, це старий Сазонт крутнув, морочить мені голову, бо сподівається взяти з вас на якусь п'ятірку більше. Ну, ви, може, й дасте йому на п'ятірку більше, щоб не бігати по світах за сіном, коли воно є під боком. Тільки я прошу вас, Олено Левківно, не беріть ви в нього сіна, га? Як ви не візьмете, він мені віддасть і не допоминатиметься за лишню п'ятірку. Бо, знаєте, воно мені теж зручно, Сазонт і мій сусіда, а де я тих грошей наберу, щоб переплачувати спекулянтам? У мене їх не стільки, щоб розкидатись.

— Я про те сіно й не відаю нічого,— почувалась ні в сих ні в тих Олена Левківна.— І не візьму в Сазонта, коли він крутій, не перебігатиму вам дороги.

— Може, крутій, а може, ні,— великодушно мовила Варка,— а тільки за своє кожному хочеться стягнути більше, зате купець хоче дати менше, як же інакше...

І справді, десь через день прийшов до них Сазонт балакати за сіно, але Шкаруби відмовились брати, сказавши, що зараз нема грошей... І вже того самого дня Варка зі своїми дітьми носили ряднами та мішечками пашу з чужого обійстя на своє. Навіть старий Лузгар один чи два рази взяв по оберемку, та Варка насварилась на нього, щоб не носив у руках, бо розтрушується...

У шостому класі не було уроку з російської мови — надворі періщив дощ, і, видно, вчитель Скрипка по такій погоді не зміг дістатись із району до Медвинця. Урок стояв перший у розкладі, й ніхто не зміг замінити вчителя Скрипку — в цей ранній час учителів у школі ще мало, й кожен прийшов на свій урок. Дітям сказали виконувати самостійну якусь там вправу, й вони зашаруділи зошитами та книжками, брязнули перами по денцях чорнильниць.

Марійка Мельник спізнилась на урок. Спершу думала, що в класі є вчитель, то ледь-ледь одхилила двері, заглядаючи в щілину, а потім, почувши гамір, який звичайно панує, коли вчитель десь вийшов, рішуче ступила через поріг.

На якусь мить спинилась — і зразу ж на підлогу натекло біля її ніг дві калюжі. Хоч обмокла, та була весела, і її яскраві вишневі губи задерикувато, щасливо тремтіли. Зняла з себе хустку, струсила з неї воду коло дошки. Потім, як велика птиця, здригнулася й сама, намагаючись обтрусити дощові краплі з кіс, із одягу.

Михайло мимоволі всміхнувся, дивлячись на неї. І нудний настрій, навіяний негодою, покинув його, натомість у думках посвітлішало, й коло наче розвиднилось, освітлене внутрішнім світлом.

— Хлопці,— сказав Лузгар Микола,— а давайте візьмемо її за руки, за ноги та й викрутимо, бо дуже мокра!

Пропозиція сподобалась, і кілька хлопців зірвалося з-за парт, підскочило до Марійки, намагаючись ухопити за руки й за ноги. Вона огріла книжками по голові Миколу, найбільш доскоцького, потім перепало Борисові Горбоконеві, котрий, сміючись, намагався обняти її, перепало й Іванові Гуньці, що ліз ведмедем, регочучи на всі свої зуби.

Михайлові спершу сподобався Миколин жарт, він теж хотів кинутись у колотнечу, та щось стримало, й хлопець, ніяково всміхаючись, тільки стежив, як то вони воловодяться коло дошки. Потім, застерігши, що в Марійки очі засяяли веселими слізьми, бо хлопці причепились не на жарт, відчув бажання кинутись їй на поміч, навіть звівся за партою, але... так і завмер, усмішка зникла з лиця, й воно почало терпнути.

Зрештою, відбиваючись, Марійка боляче стусонула Івана Гуньку в ніс, і він, приклавши долоні, відійшов до вікна. Хлопці, побачивши, що в Івана закапала кров, дали Марійці спокій, і вона, червона, задихана, зі злим, іскристим поглядом, подалась на своє місце, пригладжуючи розкучмане волосся. Михайло не міг одірватись од неї — сердита, розпашіла, була зараз, як ніколи, гарна.

Тим часом хтось побіг у коридор, до шкільного бачка з водою, намочив хустку — й Іван Гунька, закинувши назад голову, стояв коло вікна й намагався вгамувати кров. Приголомшені тим, що сталось, у класі мовчали. Іван Гунька теж не обзивався. А Борис Горбокінь кидав красномовні погляди на Марійку — мовляв, тепер матимеш за розбитого носа.

— А чого приставали? — сказала голосно Таїса, яка щиро співчувала своїй подрузі й водночас побоювалась за неї — а що ж воно далі буде, бо Іван не такий, щоб попустити.— Приставали, то й заробили. Хто найбільше приставав, той і має.

— Викрутити їм захотілось мене! — зле поглянувши на Миколу Лузгаря, обізвалась Марійка.— Бач, які парубки позбирались. На головах їм би ходити... раді, що вчителя нема.

Іван Гунька, тримаючи хусточку коло носа, сів за парту й знову нахилив голову назад. Мовчав, очікуючи, коли вгамується кров. І, видно, його мовчання почало лякати не тільки Таїсу, а й Марійку, бо вона раз і вдруге подивилась на нього полохливо-жалісливим поглядом, уже, видно, шкодуючи, що ненароком зацідила в ніс.

Іван Гунька відняв хусточку від носа, нахилився вперед — кров іти перестала. Вайлувато, непоспішливо звівся...

— Вставай, хто серцем кучерявий,— продекламував Борис Горбокінь, стежачи за товаришем.

Іван пройшов між рядами парт в один бік, потім у другий. Обличчя мав удавано байдуже, зеленкуваті очі сховались у вузеньких щілинах... І таки спинився коло парти, за якою сиділа Марійка з Таїсою.

— Кари катам, кари! — дурнуватим голосом проказав Борис Горбокінь.

— Чого репетуєш? — накинулась на нього Таїса.

А Марійка, наче й не бачачи перед собою Івана, розгорнула зошит — зібралась виконувати завдання.

Гунька постояв коло неї, подивився-подивився, далі вийшов на середину класу, сів за вчительський столик і, поклавши перед собою руки, сказав:

— А тепер, діти, почнемо урок. Що було задано додому? Старосто, встань і скажи... Що, старости нема? Запізнився чи захворів?.. Діти, хто староста вашого класу?

— Марійка Мельник,— підказав Микола Луэгар, радий, що знову повеселиться та побешкетує. Хоч був у класі найстарший і найдужчий, але поводився, як найменший.

— Марійко, встань,— наказав Іван Гунька. А що вона вдала, ніби не чує, то спитав у Миколи: — Може, ти скажеш? Бо наша староста оглухла.

— Було задано... було задано...— пробелькотів Микола, стараючись розсмішити весь клас і викривляючи обличчя в диких гримасах.— Забув, що задано...

— Дуже й дуже похвально, що забув,— підробляючи голос учителя Скрипки, мовив Іван Гунька.— А чи не забув, як приставав у прийми до Надьки Лапковської?

— Я... я...— не сподівався Луэгар на таке запитання,— не пам'ятаю, забув.

Клас дружно зареготав. Усім цікаво послухати, як то їхній шкільний товариш приставав у прийми до медвинецької молодиці, що має дитину. Навіть Марійка з Таїсою попідводили голови, облишивши книжки й зошити.

«Вчителевим» голосом Іван вів далі:

— Не хитайся, мов тополя, стій рівно, як і належить учневі. І відповідай сміливіше, а то ковтаєш бідолашні слова... А тепер скажи, перед усім класом скажи: чого кинув Лапковську? Чи, може, вона сама прогнала тебе?

— Хто його знає,— стенув плечима Лузгар Микола.— Вже й забулося.

— Не догодив чимось,— докинув своє слово Михайло, і Таїса подивилась на нього докірливо та вражено...

— Мабуть, не догодив, коли так,— згодився Іван Гунька. Торкнув долонею носа, чи знову не пішла кров, і запитав: — А може, ти, Миколо, не захотів бути вітчимом Надьчиній дитині?

— Знайшли з чого реготати, дурні,— тихо буркнула Марійка.

— Хто там підказує? — скинув на неї косими очима Іван Гунька.— Ти, Марійко? Зажди, ось викличу тебе, побачимо, як підготувалась... Гаразд, Миколо, сідай, ставлю трієчку... ледь-ледь натягнув тобі трієчку, бо й того не знаєш, і другого, все позабував. Нікудишня в тебе пам'ять, треба лікуватись, бо на старість зовсім пропадеш... Або пам'ять лікуй, або в прийми більше не приставай...

— Не буду,— бухикнув глибоким сміхом Лузгар.

— Хто ще хоче відповідати урок? Може, ти, Борисе?

— Я не такий, як Микола...

— Хочеш сказати, що не вивчив? Не виконав домашнього завдання?

— Не виконав.

— Ставлю тобі двієчку... слабкеньку двієчку... Бачу, ніхто не підготувався. Один Лузгар трохи знав, та й те призабув. Не годиться так, діти, не годиться. Зовсім кепсько засвоюєте матеріал, відстаєте від програми... Чи залишити вас після уроків, потримати допізна? Я б і потримав, та додому треба добиратись, додому далеко... Ну, добре, діти. А тепер послухаємо нашу відмінницю Марійку Мельник. Їй нетерпеливилось, вона підказувала Миколі, мабуть, добре визубрила, хоче похвастатися... Прошу, Марійко... І встань, коли з тобою розмовляє вчитель.

Марійка й не думала вставати. Мало дала вона Гуньці, коли так хутко оклигав, смішить весь клас і хоче покепкувати з неї. Не вдасться, не на таку наскочив.

Михайло, бажаючи захистити Марійку від глузувань, звівся й сказав:

— Я хочу відповідати урок.

— Ти? — примружився Іван Гунька.— А вивчив?

— Напам'ять знаю.

— Тобі ще рано знати такі уроки напам'ять, ще молоко не обсохло на губах... сідай...

Михайло, почервонівши й сердячись на самого себе, що червоніє, сів і насупився.

— Отже, Марійка Мельник,— «учителевим» голосом тягнув Іван Гунька.— Що засвоїла з цієї теми? Либонь, забула, як і Микола Лузгар, то я нагадаю,— зле, підступне світло майнуло в його зіницях.— Поставлю навідні запитання, а ти гарненько обміркуй, не поспішай з відповіддю... Чи маєш знайомих у районі? Звісно, крім нашого вчителя Скрипки...

— Яких знайомих? — нарешті обізвалась Марійка Мельник, випростуючись за партою, і в ясному її зорі сплеснула настороженість.

— Ще одне навідне запитання... Чи твої знайомі з району приходили до тебе додому? А якщо приходили, то коли?

Марійчин вид раптово пойнявся полум'ям — і Михайла, що стежив за нею, кольнуло десь біля серця. Таїса мовчала, не обриваючи Івана Гуньку,— їй, видно, як і решті, цікаво почути, що ж далі...

— Та ти, Марійко, відмінниця,— глузував Іван, радіючи, що нарешті має змогу відомстити за розквашений ніс, і вже наперед торжествуючи перемогу,— ти добре все засвоїла, відповідай, не мовчи... Скажи, як звати знайомого, чи він часом не робить у районному млині, де ти з матір'ю обмінювала пшеницю на питльоване борошно...

— Ану замовч! — скрикнула Марійка і стала така поривна, ніби всередині їй усе пойнялось вогнем.

— На вчителя не кричать,— докірливо хитнув головою Іван Гунька.— Вчителя треба поважати... Скажи, твого знайомого часом не звуть Левком Барвінським? І він не носить матроський пасок із широченною пряжкою? І в нього нема на грудях під тільником голої жінки з риб'ячим хвостом?

Марійка заходилася похапцем збирати книжки. А Михайло ніяк не міг утямити — про кого запитує Гунька, чому Марійка так близько бере все до серця.

— А чи не питав Левко Барвінський згоди твоєї матері...

Умовк на хвилю, а Марійка благально подивилась на нього: не кажи, прошу... Проте Гунька був безжальний:

— ...згоди твоєї матері, щоб узяти з тобою шлюб?..

Тільки було чути, як за вікном ллється дощ.

Іван Гунька сказав усе й тепер, стоячи за вчительським столиком, почувався героєм, навіть змовницьки підморгнув Борисові Горбоконеві — мовляв, знай наших! Михайло сидів блідий, відчуваючи, що руки обважніли й він задихається без повітря. В Таїси горіли вуха, ніби перед усім класом осоромлено не її подругу, а саму Таїсу.

— З матір'ю говорив, а зі мною ні,— сказала Марійка голосом, у якому бриніли сльози.

Зібрала книжки, закуталась до самих брів хусткою і розгонисто пішла до дверей.

— Надворі дощ! — гукнув навздогін Лузгар Микола.

— То в голові твоїй періщить,— відрізала Марійка й узялася за клямку дверей, ступила на поріг.

На порозі лицем у лице зіткнулася з директором. Від несподіванки Віталій Григорович оторопів, а Марійка, вгледівши директора, вже не могла стримати сліз, і вони двома струмками линули по обличчю — рясні, мов осінній дощ за вікном...

Директор викликав до вчительської Лузгаря Миколу, Бориса Горбоконя й Івана Гуньку. Разом із ними пішла й Марійка. Дехто з учнів никав біля вчительської, навіть вуха прикладали до дверей, проте почути не могли нічого. Через деякий час вискочили Борис та Микола — обоє червоні як варені раки. Іван Гунька вийшов пізніше, його зразу ж обступили.

— А що,— безпечно всміхнувся Іван, якому, видно, не дошкулила розмова з директором,— сказав до школи більше не приходити.

— Сьогодні?

— Зовсім до школи не приходити.

З'явилася з учительської Марійка. Мала винуватий вигляд, була зажурена.

— Я просила, щоб не виключали тебе зі школи,— сказала Іванові,— та не послухали.

— Ну, ще рюмсати почне,— в Івановому голосі чувся спокій і самовдоволення.— Без школи не пропаду.

На нього дивилися зі співчуттям. Видно, йому теж гірко, проте намагався триматись героєм.

— Ото будеш знати, як проводити урок замість учителя,— сказала Таїса, що зараз теж пройнялась жалістю до Гуньки.

— Хіба мені тільки за урок? Мені за все! — аж начебто похвастався Іван.— Він усі гріхи пригадав, нічого не

забув... І звідки тільки довідався, що я напився на весіллі в свого брата? Ну геть-чисто все знає, наче й сам був на весіллі!

— Я ж зовсім не хотіла...— не могла заспокоїтись Марійка.

— Не люблю бабського пхинькання, душу всю вивертає,— скривився Іван.— Та нащо мені ця школа? Я їм ще й спасибі скажу, що вигнали. Думаєте, прийду проситись назад? А дзуськи! Роботу собі знайду. Тепер неграмотний більше заробляє, ніж грамотний... Ну, я пішов!

І мимо свого класу подався до виходу зі школи. Всі повернулись і дивились йому вслід.

— А книжки свої забув! — крикнула котрась із учениць.

Іван обернувся — мав задоволений, веселий вигляд.

— А нащо мені здались ті книжки! Хай забере, в кого нема.

— Я принесу тобі! — крикнув Борис Горбокінь.

— І не думай!

Зник за дверима школи — провалився в сірий осінній дощ, наче в безодню.

У Марійки вогко блищали очі, й вона покусувала губи, стримуючи сльози.

— А я оце йду мимо вас і думаю, чи не провідати...

Глянула Олена Левківна на Кушту, й очам своїм не повірила: наче той чоловік і наче не той... Мне шапку в руках, не знає, що з нею робити...

— Не лякайтесь, це справді я,— сказав Степан Кушта, застерігши її здивування. Кволенька усмішка тремтіла на його повних, випнутих губах, то дужче розгораючись, то пригасаючи.— Що, здорово розмалювали мене?

Розмалювали його — і не подумаєш, що так можна: темні садна на чолі та на обличчі вже почали загоюватись, посвічуючи при світлі то фіолетовим, то зеленкуватим, то бурим. На шиї синіли довгі смуги. Навіть праве око, яке вибили в бійці кілька років тому, навіть воно, затягнуте непорушною плівкою, здавалось живим місцем на Степановому потовченому, спотвореному виду.

Олена Левківна не зважувалася запитати, де це чоловіку так перепало, та він сам почав розказувати, наче хвастався:

— Добре, що живий зостався, а на шкурі все загоїться... ще кращий буду. Але і їм дісталось, довго вичухуватимуться та згадуватимуть мене. Бо хіба я марно двічі сидів у

тюрмі? Недурно був там, чогось навчився, така наука не пропадає... Я оце одлежав цілий тиждень вдома, а сьогодні, як смеркло, і вийшов із хати. До кого, думаю, піти? Навідаюсь до вас, побалакати закортіло. А побачили б ви мене тоді, гарячого... Мати з Настею Василівною не вспівали примочки класти... Нічого не казала Настя Василівна? Ну, звісно, мовчала, бо нема чим хвалитись. Я вже їй у печінках сиджу із своїм характером, та що вдієш, цього разу не винуватий.

— Вибачте, Степане, що не дивлюся на вас,— обізвалась Олена Левківна, длубаючись коло зінгерівської машинки.— Бо як поглянула на вас, то душа вся заболіла в мене... все заболіло...

— Визнаю,— сказав Кушта.— Є такі люди, що не можуть і на чужу рану поглянути, вивертає їх.

— Ви розказуєте, а мені болить.

— Визнаю,— повторив гість. Замовк, розглядаючись по хаті, а все-таки не міг стриматись, щоб не розказувати: — Ну, то їм теж перепало, повірте... Четверо їх було, на мене одного, я йду вночі, за млином, а вони й накинулись. Комусь я вибив зуби й носа роз'юшив, а потім вони звалили мене на землю, то я одного таки підім'яв під себе. Б'ють мене чим попадя, а я давлю його, душу. Якби не відірвали від нього, то була б йому амба, а так ще походить трохи, подихає.

— За що ж це напали на вас?

— Чи не знаєте? За рибу, за що ж іще! Не стало їм од мене життя, бо не даю ловити, то вони зібрались гуртом провчити мене... Ясно, я раніш теж був такий самий, норовив ускочити з ятером чи з сіткою. Але ж рибак я тепер, мушу стерегти рибу від браконьєрів — я й стережу. Зараз я вже не так думаю, як колись, а вони — дружки мої, хто ж іще — гадали, що я по-старому житиму. А мені по-старому жити без потреби, я вже давно інший чоловік. Та й Настя Василівна...

— Ви їх упізнали?

— Тих, що били мене? Впізнав. Але заявляти на них і не подумаю.

— Не заявите? Але могли б і вбити!

— Могли б,— спокійно згодився Кушта.— Тільки не вбили, не на того наскочили... Я на них не заявлятиму, Олено Левківно, ні. Але не прощу, віддячу кожному. Вони мене скопом били, а я їх по одному. Тепер будуть боятись мене, мов холери, щоб не здибав десь у закапелку.

— А як хтось із них заявить на вас?

— На мене? — примружив здорове ліве око Степан Кушта.— На мене вони не заявлять, побояться, бо я про них знаю ще більше, ніж вони про мене... Поміркуйте, чи треба мені на них заявляти... Вчора я хто був? Ходив без роботи, шукав, коли підвернеться щось путнє. Ну, підвернулося — став я рибаком. А хіба мені завжди бути рибаком? Десь проштрафлюся — й загриміло за мною. А той, кого я від ставу ганяв, як солоного зайця, у кого ятери забирав,— він уже на моєму місці. То як ви думаєте, поки я коло риби, то, може, й не годиться заявляти на них? Бо хто знає, як мені потім доведеться.

— Кажете, що треба з кожним по-доброму, а от не були ви з ними добрі, раз побили вас.

— Така робота — всім не вгодиш. Та й не сам я коло ставу, кількоро нас, як влаштуємо облаву, як уже попадеться хтось,— тут не пожаліеш, не відпустиш.

— Важко вам,— сказала Олена Левківна.

— Коли як. А хіба вам у школі не так само?

— В школі? Та в нас робота зовсім інша.

— Робота інша, а хіба так само не доводиться? Що якомусь учителеві правди не скажете, бо не хочете ворогувати з ним?

Чи не на їхню методичну нараду натякає, де йшлось про Пшеничного? Адже Настя Василівна теж там була, могла розказати своєму чоловікові, як дехто виступав обережно та делікатно, щоб, боронь боже, не передати куті меду. А якби відвертіше та сміливіше, то ого скільки могли б сказати правди в очі... А вона, Олена Левківна, то й зовсім промовчала... Як тоді сказав директор? Хай ця нарада стане для всіх уроком громадянськості, здається, так...

І раптом Олена Левківна зрозуміла, що поведінка Кушти, який не хоче заявляти на своїх кривдників, дуже схожа на поведінку вчителів на методичній нараді... і на її, Олени Левківни, поведінку, хоча директор і сказав їй не виступати, бо вона не відвідала контрольного уроку з географії... Хоч, коли зізнатися самій собі, вона тоді рада була, що не довелось виступити. Отже, збиралась лицемірити? Ні, не збиралась (тепер легко думати, що не збиралася). Значить, хотіла б сказати правду Павлу Павловичу? Ні, й правди, либонь, усієї не могла б сказати... Як усім цим суперечностям дати раду, як із їхнього клубка витягнути рятівну ниточку слушності, чесності, справедливості, які єдино можливі, не більше? А може, подумалось Олені Левківні,

не вони, вчителі, завинили в тому, що змушені були так поводитись... і не Кушта винен, а щось інше, те, що поза ними, що примушує їх бути такими? Але що саме?

Не бачила перед собою шитва, зір заслало туманом, і мусила струснути головою, щоб отямитись.

— Ніхто не знає, ким завтра стане,— ніби вгадуючи її думки, провадив Кушта.— Звісно, якби знав, де впадеш, то підмостив би подушку, але ж досвід навіщось дається нам, чого він має пропадати? Раз є досвід... Чи як там пишуть у книжках? Інстинкт самозбереження, так?

Може, й так, подумалось Олені Левківні, але ж, крім інстинкту, в людини є ще розум, є поняття про добро й справедливість, то чи завжди вони згоджуються з інстинктом самозбереження? Мабуть, ні. Мабуть, іноді людина свідомо має стати над своїм споконвічним досвідом, над хаосом темних інстинктів, щоб дати змогу восторжествувати в собі тому, що, власне, й зробило її людиною, восторжествувати чистоті, доброму, людяному... Думала вона отак, але ці розмисли зараз не вдовольняли повністю, бо лише трохи піднімали завісу над її та чужими вчинками, але самі ще вони, ці розмисли, не стали вчинками, не стали дією... а може, ясне усвідомлення — це вже початок дії?..

Такого дійшовши, уважно подивилась на Кушту: їй здалось, що розуміє не тільки себе, а й його, всі потайні пружини його думок і вчинків. Гостро хотілось осудити, та спинило щось — а чи має право?

— От скажіть, Олено Левківно,— мовив Кушта, і його спотворене, страшне обличчя конвульсивно здригнулось від лагідної усмішки,— хто щасливіший: той, хто живе в нестатках і мріє про щастя, чи той, хто все має і ні про що не мріє?

— Як ви сказали? — вражено запитала Олена Левківна.— Хто щасливіший?..

— Еге,— хитро поглядав лівим живим оком, а праве, прикрите повікою, здригнулось, наче теж силкувалось поглянути на білий світ.

— Мабуть, багатий,— мовила Олена Левківна. Їй чомусь здалось, що саме так має міркувати Кушта.

— От і ні,— заперечив,— щасливий той, хто бідніший. Тільки не розуміє він свого щастя, хоче все мати, хоче розбагатіти... сам собі завдає горя... Поясніть мені, чому так? У чому секрет?.. Я не знаю.

— Ви ще спитайте мене, навіщо живе людина та в чому смисл її існування,— відбулась жартом учителька.

— І спитав би, якби ви знали... А то ж не знаєте, правда? — Й переклав шапку з коліна на коліно, ніби шукав зручніше для неї місце.— Й навіщо живе, і як живе...

— А може, те, як живе, і є смислом? — не так його, як саму себе спитала Олена Левківна. Спитала — й сама здивувалася своєму запитанню, бо водночас у ньому закладена й відповідь. Проста, зрозуміла відповідь.

— А як живуть? Хто як може, так і живе, в кого як виходить. Усі хотіли б краще.

— От, от — краще! — І вся промінилась, бо в своїх словах зараз бачила зміст, що був доступний лише їй.

— Кожного дня нова істина, нова правда. Для молодих вона не така, як для нас. А як постаріємо — що тоді будемо думати? Те ж саме, що тепер? Ні, либонь...

Авжеж, мовчки міркувала Олена Левківна. Бо життя — це лише шлях до істини, це лише осягання її, намагання розкрити її таємницю. Одне сягне глибше, друге — мілкіше, та нікому, мабуть, не дано опуститись на самісіньке дно. А чи є воно, те дно?.. Чи є в кінці шляху зримо втілений смисл, щоб можна помацати пальцями, відчути на дотик?

— Як жити — і є головне,— сказала переконано.

— Мабуть, ні,— примружилось Куштине живе око,— бо кожне живе по-своєму, всі не можуть однаково. То й стільки правд, скільки людей?

— А якщо й стільки, то хіба зле? Правд багато, різних, тільки всі тягнуться до одної, спільної.

— А чи стане вона спільною на всю артіль?

— Хто знає,— непевно сказала.— Може, окремій людині і не судилося знати про те, бо не встигне вона за своє куце життя довідатись, не вистачить їй часу.

— Хто ж довідається?

— Народ,— тихо відповіла Олена Левківна.

— Ну, коли народ...— І не доказав. Либонь, намагався осягнути глибину почутого.

Обличчя його, чорне від саден, збите, спотворене, ще більше почорніло. І зморшкуватий, спітнілий лоб темнів, як рілля, окроплена весняним дощем. Як рілля, що ось-ось проросте зеленими стрілочками збіжжя.

Пішов, обережно причинивши двері, й Олена Левківна зосталась наодинці зі своїми думками... Надворі шумів холодний вітер, до шибки прилипло два яблуневі листки...

Повернувся Никін Іванович із Таїсою — ходили в кіно.

— А де Михайло? — спитала Олена Левківна.

— Хіба він не вдома? — здивувалась Таїса.— Його з нами в клубі не було.

— Може, до хлопців пішов,— сказав батько.

— Пізно вже, які можуть бути хлопці,— глянувши на годинник, сказала Олена Левківна.

Ще трохи длубалася з шитвом, і неясна тривога все дужче поймала єство. Вже знала від директора, що сьогодні сталося в її шостому класі, та й Таїса розповіла дещо... Склала шитво, накрила швейну машинку полотняною вереткою і, водягнувшись, подалась надвір.

Після уроків Михайло не пішов додому — сумно було й гірко, то побрів по заболоченому шляху, а потім звернув праворуч, у вуличку, що глибоко осіла в землю, й дерева посхилялись над нею похмурі, тихі. Опале листя блищало під ногами, а на гіллі воно висіло сиротливо, самотньо... Коло ставу лежав поруділий від дощу пісок, хвилі по воді котились дрібні й злі. Щось гнало його з села, й Михайло по гатці подався на той берег. На гатці студений, вогкий вітер хльоскав по лицю, смикав за піджачок, часом зривав зі ставу дрібні бризки й кидався ними...

Ось тут, у лузі, не так давно вони ходили вдвох шукати гусей. Пригадав, як біліли у вечірній темряві гуси, розтягнувшись довгою вервечкою, як він читав вірші, й ті вірші солодко, зворушливо звучали... І пригадав вираз її обличчя, опроміненого ласкою, добротою, розумінням... Спомин був такий яскравий, що Михайлові здалось, наче вони й зараз удвох... женуть гусей... і темно-синій вечір... і бринить чарівна музика віршів... «А скільки мрій було зеленою весною, як пінились вони, мов золоті потоки!..» Й вона таки розуміла тоді, була близька, рідна... Заболіла душа, й він тупнув ногою по мокрій траві, відігнав од себе спогади — знову зостався сам у лузі...

Поминувши артільне господарство, побрьохав по рудій стерні до ожереду, що хнюпився неподалік. Зайшовши в затишок, узявся видирати мокру солому, а коли утворилась чимала нора, заліз у неї — й зразу стало тепло, надійно. Щоб заховатись од світу, відгородитись од холоду, він почав скубати з усіх боків солому, притрушуючи ноги, а також закриваючи вихід із нори. Скоро й зовсім забив перед собою простір соломою, в кублі потемніло, різкіше запахло сухим, ще літнім пилом, і полином, і волошками, і зерном. Поблизу тихенько попискували миші, було чути, як вони

бігають, як шарудять; часом тріщало стебло соломи, і його тріск тут, у кублі, здавався надміру лунким.

Зігрівшись, Михайло начебто трохи заспокоївся, і тепер уже розважливіше міг думати про все, що сталось у класі... Спершу й повірити не міг, що Іван Гунька каже правду, думав, що вигадує, хоче познущатися з Марійки, та коли вона зібрала книжки, закуталась і, навіть ні разу й не подивившись на нього, подалася за двері, Михайла обпекло: усе почуте, виявляється, правда, інакше б не тікала, не брала так близько до серця!.. Вкотре перебирав у пам'яті те, що сказав перед усім класом Іван Гунька... і матроський пасок із залізною пряжкою... гола жінка з риб'ячим хвостом... і з матір'ю говорив, щоб узяти шлюб... і все-все... і як хлопці сміялись, наче не було для них веселішої забавки... Ніхто з них, дівчат, не вартий, щоб думати про них, кожній в голові одне й те саме — якби хутчій заміж вискочити... за будь-кого... і вони ладні топтатись по твоїх почуттях, бо не почуття їм потрібні, а... Михайло не знав, що ж дівчатам потрібне замість почуття, і лише зітхав жалібно.

Знову згадалось, як ішли синього вечора через луги, а перед ними біліли гуси... І вірші: не повернуть минулого ніколи, воно пройшло — і вже здається миттю. А й справді, наче не було, наче примарилося, а ніби завжди була лише образа і глухий біль у грудях... Невже вона лицемірила? І невже лицемірила й тоді, коли хотіли вдвох знятись на карточку в заїжджого фотографа, а мати примусила теребити квасолю, й вони не пішли доти, поки потеребили всю?

Не хотілось вірити, що вже й тоді його обдурювали, проте Михайло казав собі — так, саме так, і тоді водили за носа, а здавалось, що з тобою щирі й правдиві... Віднині не погляне в її бік, а коли до нього обізветься, то не почує, пройде мимо — глухий, невблаганний, жорстокий. Бо всі вони однакові, пусті, брехливі, не здатні оцінити, не в змозі зрозуміти, що, може, заради... ладен собою пожертвувати... та хіба їм це потрібне?

І смуток гнітив, що так грубо обманули його, відкинули, що поглумилися. Хотів зрозуміти причину несправедливості, жорстокої облудності — й не міг.

Сидячи в затишку, заснув. Сон був чорний, мов провалля Коли прокинувся, спершу не міг утямити — де він, що з ним? Тицяв руками в різні боки, шукаючи виходу, й не знаходив. Страх опанував його, й Михайлові сторчма стало волосся на голові, німо закричав, ніби переляк ухопив

за горло, та вдалось розгребти солому, висунутися з нори, й коли вистромився, то згадав, що в ожереді сидів і заснув... Стояла темна ніч, холодна, вітряна, добре, хоч дощу не було. Куди йти до села? Обійшов круг ожереду, силкуючись розгледіти в темряві хоч один вогник, і таки розгледів — на артільному господарстві світилось кволе світло в кількох віконцях. Йому полегшало, і, несучи на в'язах обважнілу голову, відчуваючи, що промерз до кісточок, спочатку пішов повільно, бо ноги задерев'яніли, а потім і побіг. Вогники на артільному господарстві наближались, яснішали, він поминув їх збоку й скоро опинився коло ставу, а як ступив на гатку, то вже було зовсім не страшно.

Біг до самісінького шляху, розбризкуючи болото, а на шляху раптом спинився: розгледів, що хтось непорушно бовваніє в темряві. Михайло, пильно вдивляючись перед собою, звернув убік, щоб обійти.

— Михайле,— покликало материним голосом. Голос теплий і водночас непевний — наче мати не вірила, що це він, Михайло.

Його пройняло радістю, і хлопець, не боячись, що мати зараз дорікатиме, а то й потиличника дасть, підійшов і притулився до неї. Так постояли якусь мить, наче злились воєдино, далі мати взяла Михайлову руку, й вони пішли. Коли пройшли трохи і в ній вляглося хвилювання, спитала, де був, до кого ходив.

— Мамо, не питай,— попросив Михайло.

— Як то не питай? — ображено мовила Олена Левківна, і в голосі її прозвучали й гнівні нотки.

— Не питай,— важко було йому ворухнути язиком,— я колись розкажу.

Мабуть, не втямила всієї глибини його благання, проте відчула, як болісно просить, страждаючи, і більше нічого не сказала. Вони, діти, визнають тільки свої переживання, свої прикрощі, не розуміють страждань та прикрощів своїх батьків. А скільки їм ще треба рости, зазнати радощів і горя, щоб колись зрозуміти свою жорстокість, а то й бездушність.

Знов стало накрапати, й вони пішли хутчіше.

Батько з матір'ю вклалися спати, й він прислухався, як дихають: батько коротко й важко, посапуючи, а мати легко, вільно, і в її диханні чулося щось пташине... Михайло засвітив лампу, заставив її книжками й газетами, щоб світло падало тільки на стіл, і взявся до геометрії... В душі була

велика пустка, наче після хвороби або ж там пролетів вітер, усе потрощивши, повиривавши з корінням і залишивши по собі саме неживе сплюндрування.

Зловив себе на тому, що приклад із геометрії не кладеться голови, правило не запам'ятовується, хоч уже повторив його з десяток разів, і хлопець, безвольно поклавши долоні на стіл, утупився в заголовок на газеті: «Вчасно здамо солодкі корені». Довго, важко міркував, про які солодкі корені йдеться, а потім розвиднилось — та це ж, мабуть, про цукрові буряки!

Таїса підкралась тихенько й поклала руку на плече. Від раптового дотику здригнувся — вона стояла перед ним у довгій бузковій майці, що сягала колін, і її русяве розкошлане волосся спадало на лоб, закривало щоку. Мала змовницький вигляд, приязний, і Михайло зрозумів, що їй не терпиться сказати щось. Та зараз його ніщо не цікавило, й він струснув із плеча її руку, одвертаючись.

— Михайле,— мовила на диво благальним голосом.

Дивився майже вороже — її щока, яка лежала на подушці, була рум'яна, від неї пашіло теплом. Згадав, як сидів у скирті, як заснув,— і спазма здавила горло.

— Михайле,— повторила пошепки.— Де ти пропав після уроків? Я пішла зі школи разом із Марійкою...

Набурмосився, з перебільшеною увагою втуплюючись у підручник із геометрії, всім виглядом кажучи — не хоче слухати, не хоче чути, він розв'язує приклад.

— То вона все розказала мені... Той Барвінський двічі навідувався до них, із матір'ю балакав про щось там, а мати сказала, щоб не приходив більше, бо в неї дочка учениця, ще рано їй про заміжжя слухати. Ну, ти мене чуєш?

— Ні,— відповів Михайло, так і нашорошуючи вуха.

— Не хочеш слухати, то й не треба, а я скажу... Той Барвінський недавно з флоту прийшов, сам він із Сальниці, а в районі на млині робить. Ну, він Марійку й побачив там, коли вони з матір'ю на базар ходили... Прийшов у Медвинець, ніхто не просив його, то Марійка навіть із хати втекла, віриш? Він другий раз прийшов, а вона знову завіялась.

— А нащо мені те розказуєш? — буркнув Михайло, а самому ж насправді нетерпеливилось почути все до кінця.

— Розказую, щоб знав,— наполегливо відказала.— Левко Барвінський з Іваном Гунькою якісь родичі, от він і знає від нього, що той приходив до Марійки.

— Не хочу слухати,— вперто повторив Михайло.— Всі ви однакові, що ти, що вона.

— Я? — спалахнула Таїса. Здогадалась — Михайло натякає на того солдата, що влітку приходив був до неї в гості.

— А хто ж — я? — відрізав грубо, а сам відчував: так і хочеться всміхнутись, так і хочеться розпитати в Таїси, що там їй казала Марійка, до останнього словечка вивідати.

— Ну, коли так...— ображено стиснула губи сестра.— Марійка просила, щоб я розповіла тобі все, а як ти не хочеш... Вона ще казала, що знати не хоче ніякого Барвінського, що тепер і дверей не одчинить, коли той прийде...

— Чи мені не однаково?

Та вже був не в змозі стримати усміх — і той усміх спершу морозко затанцював на губах, далі ясне його проміння запалило очі, засяяло на обличчі, й Михайло відчув, наче весь займається вогнем од сміху, вогонь тече по жилах, од нього стало гаряче думкам, і руки, ще недавно важкі й незграбні, полегшали, стали схожі на крила, що ладні ширяти, ладні підняти тіло вгору, винести з цієї кімнати у ніч, у світ.

— Коли ти такий...— пройнялась гнівом Таїса, яка не могла зрозуміти — щирий із нею брат чи прикидається.

— А такий! — І відчував, що зараз невідома сила підніме його над столом, ось-ось...

Таїса зле крутнулась і пішла спати. Довго вкладалась, удавано гірко зітхала, навіть щось бурчала, але все те було для Михайла найсолодшою музикою, ладен був підбігти до сестриного ліжка, розцілувати її... Радість палахкотіла в ньому полум'ям, хлопець горів у його жарких язиках... Як добре, що Таїса розказала йому правду, як добре, що сама Марійка попросила сестру передати все йому, Михайлові! Наче й не було його розпачу, наче і не сидів у скирті соломи, де пахло сухим одшумілим літом і де попискували миші, наче й не повертався поночі додому й на шляху його не чекала мати. Наче цього не було — все потонуло в його радості, в піднесенні, й тепер було саме лише щастя, від якого знемагав, а більше нічого!

Двома возами поверталися з лісу — на передньому їхав Сазонт Хрущ, зодягнутий у куфайчину, міцно підперезаний ремінним пасом, у кирзяках і в зимовій шапці, що низько сіла на брови, а коло заднього воза йшли Никін Шкаруба і Павло Павлович. Обидва теж зодяглися задля такої оказії в усе старе та поношене й своїм виглядом

нічим не відрізнялись від старого Сазонта — такі сільські дядьки, як і він.

У колгоспі дали тільки два вози — тягло, вози були зайняті на буряках. Їздових теж не дали, мовляв, у школі вчителів багато, нехай самі для себе й привезуть паливо. Ну, звісно, поїхав Никін Шкаруба, адже не хтось, а він таки ходив до головихи домовлятися про дрова, а Павло Павлович сам зголосився, його навіть упрошувати не довелось. Учителеві фізкультури їхати було ніяк—захворіла на запалення легень його молода дружина, й він спішно повіз її в районну лікарню. Учитель Скрипка сказав, що паливо на зиму вже заготував собі, то, звичайно, чого йому їхати в ліс? Про директора й завуча навіть не йшлося — один хворовитий, а другий у літах... Отже, випадало Шкарубі та Пшеничному. В останню хвилину підговорили поїхати Сазонта Хруща, й тепер, повертаючись додому, не розкаювались: і в лісі поміг їм, і в дорозі без нього довелося б солоно.

Дрова брали далеченько — за Сальницею; на лісництві були ополудні, поки те та се, поки зрихтувались — уже не рано... Раділи, що нарешті рушили в дорогу, та Сазонт сказав їм не радіти наперед, бо, мовляв, це дрова, це коні, це дорога — поки не перескочиш, не кажи гоп.

Їхали в ліс — точилась розмова про паливо, про всякі клопоти; в лісі мали мороки теж по вуха, й лише тепер, коли повертались додому, в них зав'язалась розмова про медвинецьку школу. Пшеничний був одвертий:

— Мені здається, вчителі схожі на артистів... Правда ж, у артистів і амбіції багато, й пихи, й самоповаги? Актор думає, що тільки він майстер свого діла, а всі інші тьху... От і в деяких учителів є щось схоже на акторів, вони ревниво ставляться одне до одного.

Мишасті коненята тягли важкого воза, обіч темніли зорані осінні поля; низько припадаючи до землі, летіла зграя ворон — ніби чорне, оперене й окрилене груддя. Світлі брови Павла Павловича гостро колющилися... Ступав по дорозі легко, з підстрибом — у тілі відчувалась і снага, й сила.

— В кожного окремішня вдача, от кожен і вчителює посвоєму,— сказав Никін Шкаруба.

— Авжеж,— згодився Павло Павлович.— Не всі співають однаково, один краще, другий гірше. Та й дяка за їхній спів теж різна, якогось співака слухав би й слухав би, а є такі, що радіо вимикаєш, як почуєш його... От уміє ж наш

Скрипка урок проводити! Не тільки діти заслуховуються, а й інспектори всякі й комісії, що до нього на перевірку приходять. І дисципліна в нього якось наче сама тримається, і діти знають усе... Не те що в мене, скажу під секретом...

— Хист у чоловіка.

— Авжеж, хист! Бо на вчителювання теж потрібен хист, думаєте, я не знаю? От часто міркую — є в мене хист до вчителювання чи нема? А либонь, нема, думається одного разу. А вже другого — наче є, бо дуже ж мені люба ця робота. Ви знаєте, як я в школу потрапив? Після тримісячних курсів... Господи, навіть якби в мене було якесь уміння, хіба ті курси могли б його розбудити в мені? Де там! Отак недоуком усе життя...

Никін Шкаруба нічого не сказав — нехай чоловік виповідається, це помагає, лікує.

— А як у мене завжди виходило? Чи була змога довчитися? Запрігся в роботу — ніхто розпрягати й не думав, навпаки, тільки погейкували, щоб справніше тягнув хуру. Якби тільки в мене школа та й годі — ого як було б добре! Відчитав своє, провів уроки — й додому, й за книжку. Але на вчителя скільки всього валили і валять! Він тобі і вчитель, і культурна сила на селі, він тобі й по виборах, і по позиці, він і в полі агітатором, і на десятихатці, він іде з дітьми довгоносиків визбирувати, він тобі й помідори та огірки збирає, бо вже зима, а то геть усе пропаде, як не поможеш. Чи ви самі не знаєте? Ви краще від мене знаєте. Шарпають туди, тягнуть сюди — за цією шарпаниною і забувати почнеш, що ти вчитель.

— Правда,— згодився Никін Іванович.— Але мусимо помагати, бо хіба людям легше, ніж нам? Після війни не з медом. Не будемо ж ми сидіти руки склавши, коли в колгоспі поміч потрібна. Та на нас пальцями тикатимуть батьки дітей, яких ми вчимо.

— Та вже ж,— не заперечував Пшеничний.— Але вчителеві не гоже забувати, що він учитель, не гоже перетворюватись на чередника чи свинопаса.

— А як невикрут?

— Навіть коли невикрут — однаково не гоже. Мене так зашарпали, що не міг учитись, а тепер треба й можна вчитись, а я вже не здатен. Що виходить? Виходить, від мене держава не користь має, а шкоду, бо я тих дітей і не вмію по-людському вивчити. Розумієте, я й перед тими дітьми винуват, яких мені довірено, а водночас і перед людьми, перед усією державою. Іноді й сам відчуваю, що, може, не

маю повного права працювати в школі, бути за наставника, а хіба можу відмовитись, коли все своє життя тільки й знав, що школу?

Казав правдиві, щирі слова, й Шкаруба проймався повагою до нього — видно, важко чоловікові, який і досі не знайшов себе, мучиться, бо йому болить.

— А наш Скрипка як? По-перше, його ніхто й нікуди не викликав, щоб ішов на тримісячні курси. Сам подався до вчительського інституту, бо так серце підказало... А тепер, коли здалось, що вчительського інституту замало, вступив заочно й до педагогічного. Через рік чи два закінчить— два дипломи в людини! І не просто дипломи, а знання, талант! Та хіба він у нашій школі засидиться? Мусив їздити, поки в районі не було місця для нього, а звільниться місце — тільки ми його й бачили... Скрипці легше, ніж нам. Чого, спитаєте? Бо відбув свої уроки — і гайда додому. А ми відбули уроки — й залишаємось у Медвинці, нікуди не їдемо, а нас тут і роздирають на шматки: оце тобі громадська робота, оце таке доручення, а то треба на збори прийти колгоспні, а то вговорити тітку чи дядька, щоб газети передплатив. А Скрипка хіба все те знає? Він увечері йде кіно дивитись. А в неділю в область поїде й у театрі п'єсу якусь подивиться... Скажіть, ви коли були востаннє в театрі?

Никін Іванович почервонів мимоволі — в театрі вони були ще позаминулого року, коли возили дітей у Вінницю, щоб показати їм місто.

— Ну от, бачите! — правильно зрозумів його мовчанку Павло Павлович.— Усе нам ніколи, нема часу... Отак і хиріємо, отак і опускаємось... Ні-ні, я про всіх людей не кажу поганого... ого які розумні дядьки трапляються, і в Медвинці є... але ж без освіти — ось що! — то в нього й запити інші, й потреби...

— А дядьки й справді є з біса тямковиті! — захоплено мовив Шкаруба, видно, пригадавши когось.

— Де ж вони могли подітися — на війні всіх не вибило,— згодився Пшеничний.— Добре, коли діти люблять свого вчителя. От вас вони люблять і Олену Левківну. А коли люблять, то й слухаються, і вчаться краще — не треба їх поганяти батогом. А скажіть щиро, як вони до мене ставляться?

— Добре,— скупо відказав Шкаруба.

— До-о-обре! — гірко повторив Павло Павлович.— Дозволяю я їм багато, всякі оказії розповідаю, смішу — от

їм і цікаво зі мною. Але не поважають, як Олену Левківну, а як не поважають — то вже справжньої любові не буде... Я, правду сказати, тому й не суворий з ними, що хочу знайти стежку до їхніх сердець, щоб потім зуміти тримати їх у руках, але... не виходить, не вдається... Значить, чогось я не вмію, чимось природа обділила мене.

В'їхали в село, від якого до їхнього Медвинця залишалося ще кілометрів із дванадцять. Сутеніло. Низько над дорогою, тривожно скрикуючи, пролетів табун сірих гусей. Якийсь чоловік стояв на околиці й мусив пригнутись, бо задня гуска мало крильми не зачепила. Чоловік пильно дивився на їздових, на їхні вози, а коли вони порівнялися з ним, запитав:

— Здалеку? Може, продасте кілька колод чи так скинете, га?

У чоловіка кругле, добродушне обличчя, над пухкими губами темніли мирні, незлобиві вуса.

Сазонт Хрущ на передньому возі запитально обернувся до вчителів — як, мовляв, може, й справді?..

— Для себе веземо! — відказав чоловікові Пшеничний.

— Ну, коли для себе...— розуміюче мовив чоловік та й потягнув уздовж сільської околиці, мимо садків.

Сазонт Хрущ одвернувся, ввібравши голову в плечі, непривітно накібчився.

— Всякі вчителі є,— перегодя обізвався Павло Павлович.— От заочники... Пощастило йому вступити, то, здається, вчись, шануйся, маєш усвідомлювати, куди прийшов, за яке діло взявся. Так ні ж — не роблять нічого, ото здадуть курсову, відбудуть сесію, та й годі. Заради самого диплома стараються, а одержать диплом — тоді вже до них не підступай, не чіпай, бо вони папірець мають. Звісно, не всі такі, але скільки є, що мають диплом, а за душею нічого... В цьому ось селі такий знайомий є в мене. Вже на четвертому курсі. Як їде здавати сесію, то коле кабана і майже всього везе з собою. Народ є всякий, не відмовляються від гостинців. От і виходить, що кабани за нього здають сесії. Але ж диплом одержить не кабан, а він!

Шкаруба не втримався й зареготав.

— Чого ви? — оторопів Павло Павлович. І здогадався: — Смієтесь, що я сказав про кабанів? Бо правда, хіба ні...

Коло сільмагу, що кліпав на дорогу жовтим світлом вікон, передній віз став, то їхні мишасті теж спинилися. Сазонт Хрущ сказав, коли підійшли ближче:

— Годилося б щось і на зуб покласти.

Сьогодні вже раз пригощали Сазонта Хруща, то знали, чого хоче. Никін Іванович зайшов у магазин, купив пляшку червоного вина, й старий Хрущ випив просто з шийки. Закусував своїм харчем — хлібом і салом, що зосталося ще від обіду в лісі. Обидва вчителі теж перекусили разом із Сазонтом.

— Повеселішало в животі,— мовив Хрущ, допивши все до краплі, а порожню пляшку засовуючи за пазуху, де вже лежала одна.— Тепер можна й далі рушати... Тільки б не обламатись, бо тоді нам ночувати десь у полі, а випити більше не дасть ніхто: ховрахи не п'ють, і лиси, либонь, не вживають цього зілля.

Він ішов попереду, понукуючи на коней, щось бубонів, повеселілий, до них... І словом не обмовився за всю поїздку про пшеницю, яку привозив продавати Никону Шкарубі, наче й не було того, наче все приснилось учителеві...

Як стемніло, то їхали повільніше, боячись ускочити в бакаїну чи ковдобину, але, дяка долі, все обійшлось — дістались Медвинця без дорожніх пригод. В'їхали в село, й заспівало серце Никона Івановича — вдома вони, тепер не страшно, хоч і обламаються.

Тільки звернули на шкільне подвір'я, як скрипнули двері, й до них підійшов директор. Від нього повіяло знайомими шкільними запахами, дихнуло звичним затишком. Видно, давно чекав їх. Спитавши, як їхалось та що привезли — ялину чи березу, і довідавшись, що грабчака, наказав не дочікуватися завтрашнього ранку й не лишати дров коло школи, а зразу розвезти по вчителях.

— А як розвозити? — спитав Павло Павлович.— Хіба ми поділимо? І кому саме?

— Найперше Репті,— сказав директор.— Це такий чоловік, що, як йому не покладеш кусень хліба в рот, він сам не здогадається поїсти. Коло нього живе піонервожата — от буде половина нашій Валі Неїжхліб, а половина завучеві. Це ви вдвох відвезете. А вашу хуру,— звернувся до Сазонта Хруща, з якого вже вивітрився хміль, і він тепер мовчав,— відвеземо Андрієві Саку, в нього зараз дуже хвора дружина, й залишимо там усю хуру, хай, іноді й такі ліки добре лікують.

Никін Іванович відчув, як у нього від мимовільної образи починають тремтіти губи...

— А вам,— сказав підбадьорливо директор, наче вловивши їхній підупалий настрій,— дрова будуть у другу чер-

гу. Поїдемо за тиждень, може, навіть я сам гайну, про все вже договорився з головихою. То згода, еге ж?

— Згода, а чого ж,— за них обох відповів Сазонт Хрущ, наче звертались до нього.— Хіба не однаково — на день раніше чи пізніше.

...Через кілька днів рушило до лісу вже не два вози, а більше — головиха дала і людей, і тягло, бо їй із району підкинули машин і солдатів для вивезення цукрових буряків. То цього разу були дрова й для Никона Івановича, й для Пшеничного.

Всі ці дні не йшов їй із голови Іван Гунька. Проводячи уроки у шостому класі, дивилась на парту, де він сидів, бачила незайняте місце і, забувши, так і хотіла запитати в учнів, де ж це Іван, чого запізнюється. Та вчасно встигала схаменутися — згадувала, що його виключено зі школи... І чомусь те порожнє місце — друга парта ззаду, коло вікна, боліло їй, муляло, не давало спокою...

Директор мав розмову з Оленою Левківною — так і так, мовляв, Івана Гуньку терплять не перший рік, тягнуть із класу в клас на налигачі, все сподіваються, що хлопець подорослішає, набереться розуму, але він дорослішає, та розуму не набирається. Іван і його мати відверто заявляють, що обійдуться без школи. В класі Іван — заводіяка, підбиває дітей на найбезглуздіші вчинки. Панькались багато, повсякому підходили до нього, але не зуміли розбудити ні душу, ні сумління. Всього їхнього вчительського досвіду забракло для того, то що ж чекати? В поводженні з учителями Іван зверхній, закони й норми шкільні для нього не існують, він їх не визнає, то чи не розумніше розпрощатися з таким учнем? Принаймні буде наукою для інших, та й клас поводитиметься спокійніше... Бо хіба не годі для їхньої школи — і для нього, директора, й для Олени Левківни — страшної трагедії з Черепашинецьким кар'єром.

Коли слухала Віталія Григоровича, була згодна з ним. У пам'яті спливало все Гуньчине учнівство, скоріше схоже на бурлакування, на посиденьки, на виграшки, на свідоме і вперте хуліганство, й думала: мабуть, і справді краще розпрощатися з ним. Пригадувала свою розмову з Івановою матір'ю, її недовіру до навчання, її сумніви, чи з сина вийде щось путнє, пригадувала, як Івана зловлено коло ставу з рибою і те, як він у полі перед учнями добивав дрючком зайця, вочевидь бачилось Іванове смагле обличчя зі злими, косо поставленими очима,— й не сумнівалась у його

жорстокості, емоційній глухоті, в небажанні вчитись і доброзичливо ставитись до вчителів.

А може, вона помиляється? Може, цей образ, який намалювала в своїй свідомості, не зовсім точний, а то й зовсім далекий від істини? Гаразд, знає Івана не перший рік, інші вчителі так само, але... може, помиляються?.. Може, не зуміли розгледіти в хлопцеві те справжнє, що зумисне приховує, що лежить глибоко, не зуміли розгледіти, не розвинули... Отже, не тільки сам завинив у своїй поведінці, а й вони теж причетні, теж винуваті... І, може, ще не пізно, хоч його й виключено зі школи, ще не пізно побачити той росточок, відгорнути від нього шкаралущу, яка заважає рости, слід потурбуватись, щоб на нього падало світло сонця, щоб гріло?..

Бо які докази не наводили на виправдання того, що Івана виключили зі школи, все ж залишається фактом — таки виключили, він поза школою. В колективі був із дітьми, й загальні настрої, спільна атмосфера не могли не впливати на нього, а настрої й атмосфера в школі дружні, приязні. І хоч би яку вдачу мав Іван, перебування серед товаришів не могло не мати на нього добрий вплив. А що тепер? Чи те середовище, в якому проводитиме більшу частину свого часу і яке, безумовно, впливатиме на нього,— чи те середовище буде ліпше від їхнього, шкільного? Навряд. Отже, відіпхнувши від себе важкого учня, тим самим штовхнули його на стежку, на яку його завжди тягло.

Що ж виходить? У школі хоч і прагнули, проте впоратися з ним не змогли... Коли був у класі, не пропадала надія — щось одміниться на краще і з хлопця буде толк... Надії на те, що поза школою перевиховається, що життя саме навчить,— такої надії майже нема. Отже, й виходить, що всі вони, відчувши своє безсилля, просто відмовились од людини, водночас усвідомлюючи, що саме її чекає попереду.

Чи мали вони право? Так, мали право вилучити з шкільного колективу. А чи позбавляє це їх самих моральної відповідальності за його подальшу долю? Ні, так само як і не позбавляє докорів сумління.

Почувалась, наче найбільше завинила. І, знаючи свою вдачу, передбачала, що з часом це відчуття власної провини не пригасне, а видозміниться, тільки не пропаде... Згадувалось, що казав директор про клас, про шкільний колектив,— правду казав, треба піклуватись про більшість, але чи слід відмахуватись од меншості, якщо вона має на-

віть неприємну подобизну Івана Гуньки? Про колектив легше турбуватись, коли турбота зводиться до слів, а вже на ділі, всерйоз важко турбуватись про окремого представника того колективу, бо треба закачати рукави, взяти кінське шкребло й почистити його до крові.

Усе це тільки думки; в чомусь вони розраджували, приносили полегкість, навіть заспокоювали, бо, виявляється, її свідомість потребувала бодай такого спокою. Та вони не ставали ділом — і Олена Левківна, віддаючи належне докорам сумління, розуміла, що від того комусь не краще, а тому-то ті докори обертались для неї пусткою в душі: струна якась боліла, якийсь нерв.

Ловила кожне слово, яке в класі казалось про Івана Гуньку: робить у колгоспі на конях... возить буряки на цукровий завод... позавчора цілісіньку грабарку гички віз через гатку, а на дірявому мосту коні стали й бояться йти вперед, то тягнув їх за вуздечку... Одного разу, загледівши зоддалік учительку, пустив коней мало не галопом, на неї навіть і не глянув, а очі так і грали жаром радості — що коні в руках, що може отак із вихором пролетіти мимо вчительки й навіть не подивитись у її бік. Спершу відчула наче образу, та потім зрозуміла, що хотілось йому похизуватись, показати себе по-справжньому дорослим, і вона вибачливо та гірко всміхнулась.

Якось про всі свої гризоти надумала сказати Никонові Івановичу. Чоловік вислухав (у погляді промайнула настороженість: а чи не дуже близько взяла все до серця?) й сказав:

— Вважаєш, що школа для нього найнеобхідніше. Але ж сам вважає по-іншому, й мати його думає не так. І чого ми чужих людей судимо своїми мірками, своїми уявленнями про добро й зло і чому нас не влаштовує та мірка, яку вони самі для себе виробили? Давай спробуємо дивитись на них не своїми, а їхніми очима, може, так буде справедливіше?

— Та стривай, Никоне,— насупила чоло, силкуючись втямити, що він набалакав.— Може, й так, як ти кажеш, але дай просту відповідь: з якого часу освіта, виховання стали тільки твоєю чи моєю міркою, коли вони перестали бути загальні?

— А може, для когось є високим щастям неторканість розуму й серця, а не перевантаженість їх всякими догмами, обмеженнями...

— Треба підказати... переконати...

— А може, й примусити, коли переконання не допоможуть?

— А то й примусити, коли на користь людині,— твердо сказала Олена Левківна.

Сказала — й майнуло їй: це ж не її слова, ці слова чула від когось, тільки від кого? Від головихи!.. Коли головиха казала, що й примусово слід декого тицяти носами в добро, коли вони самі не розуміють потреби в тому; що справедливості домагаються не тільки добром та ласкою, а силою, зброєю. Вона тоді сперечалася з головихою, своє доказувала, а як же це вийшло, що тепер ось у суперечці зі своїм чоловіком повторює чужі слова? І слова ці для неї вже не чужі, й не просто слова, а переконання...

— Всіх не переінакшиш, на жаль,— мовив Никін Іванович.— Хтось має зостатись таким, як його задумала природа.

Природа... й вона змінюється, розумнішає, прибирає нових якостей, то чого людині залишатись у кайданах своєї первородності, коли тією самою природою їй велено розвиватись, мінятись, шукати себе й знаходити іншою, кращою, людянішою!

Сумніви, докори совісті залишалися з Оленою Левківною, ніхто й ніщо не в змозі розвіяти їх...

Піонервожата Валя Неїжхліб запросила Олену Левківну на шкільні піонерські збори. Розмовляючи, дивилась прямісінько в очі, наче й поглядом своїм одвертим намагалась переконати, що на збори слід неодмінно прийти.

— Я ж давно не піонерка,— мовила Олена Левківна, милуючись Валею. Завжди, коли бачила піонервожату, мимомолі милувалася з її вроди, зі щирих рум'янців на щоках, із того, з якою певністю вимовляла кожне слово,— наче карбувала їх на залізі.

— Ви, Олено Левківно, в душі піонерка!..

— Еге ж, у душі ні однієї сивої волосини... Так? — пожартувала.

— Так,— чомусь не схотіла прийняти її жартівливого тону Валя Неїжхліб.

— А про що ви говоритимете на зборах?

— Тема — «Людина — це звучить гордо». Правда, багата тема?

— Правда,— згодилась Олена Левківна.— Гаразд, прийду.

І в чорному пеклі очей Валі Неїжхліб нараз спалахнули мало не ніжні іскорки — іскорки вдячності.

В той день у свідомості Олени Левківни тільки й бриніло: людина — це звучить гордо... І вже вся вона налаштувалась на ті високі слова, які, крім усього іншого, начебто й вимагали, наказували нести людське ім'я гордо, зробити все для того, щоб воно справді було втіленням благородства. І вже, думаючи про наступні піонерські збори, Олена Левківна кілька разів зловила себе на тому, що вони в чомусь потрібні саме їй, що вона, зацікавлена, чекає, що ж саме пробудять вони в її єстві.

Коли зайшла до класу, де вже зібрались учні, то, крім Віталія Григоровича, директора, побачила за вчительським столиком коло вікна і Горпину Титівну. Головиха, на диво, зодяглася в білу блузочку, що омолоджувала її похмуре обличчя, і зір її — твердий, зі сталевим поблиском — пом'якшав. Чи од цікавості пом'якшав, що опинилась у гамірливому дитячому гурті, чи від гамованих внутрішніх переживань.

«Ну й Валя! — здивовано подумала Олена Левківна.— І як тільки їй вдалося запросити головиху? Адже не любить жінка ні зборів, ні засідань, має клопотів по самісінькі вуха, а, дивися, прийшла! Молодець Валя, спритна, кмітлива».

Підійшов Михайло і, лукаво всміхнувшись, поспитав:

— Мамо, ви теж піонерка?

— А хіба ні? Чи ми не одного поля ягоди?

— Одного,— згодився. І відійшов за парту — видно, був радий, що й мати навідалася до них.

Коли почалися збори, Валя Неїжхліб, світячи рум'яними щоками так, наче ріжками червоного галстука, пов'язаного на грудях, стала говорити. Говорила по-молодому дзвінко, і її тугий, соковитий голос не вміщався в класі — йому було потрібне чи більше приміщення, чи просто широкий майдан. І, слухаючи піонервожату, Олена Левківна знову не могла не відзначити гарячої впевненості, з якою промовлялось кожне слово, щирої пристрасті, котра передавалась твоєму єству, не залишаючи його байдужим. Мовлене Валею йшло від усвідомлення необхідності краси й високості людських поривань, ішло від розуміння, що, коли в твоєму серці вогонь — маєш поділитися ним зі своїм товаришем, коли тобі світить сонце в голові — опромінь тим сонцем увесь світ, і тоді побільшає краси не тільки в світі, а у тобі.

Головиха, слухаючи Валю Неїжхліб, спершу дивилась десь у вікно, потім, зацікавлена, стала зиркати на піонервожату, а далі й зовсім не спускала з неї погляду. Ніби дивувалася, що в цій дівчині, яку знала змалечку, живе таке палке, таке чисте полум'я.

І коли Валя Неїжхліб наводила приклади — чи з громадянської війни, чи з колективізації, чи з недавньої Вітчизняної, вже добре всім відомі, у її переказі вони набирали іншого відтінку, начебто починали жити по-іншому, бо, виявляється, то вже були не просто приклади з життя країни, а наче з особистої біографії Валі Неїжхліб, наче вистраждані, обмислені й відчуті нею самою.

— Людина може йменуватись людиною лише тоді, коли пал своєї душі віддає в ім'я спільної справи,— закінчила Валя Неїжхліб, і в класі ще якийсь час жили, звучали її слова, наче бистрокрилі, вільні птиці.

— Діти,— згодом обізвалась,— а от кого з-поміж свого товариства ви могли б узяти собі за приклад? Чия поведінка, чиє навчання пробуджує у вас почуття гордості?

Діти пожвавішали.

Олена Левківна піймала Михайлів погляд і зрозуміла, що син хоче сказати щось, тільки не зважується.

— Ну, діти, сміливіше! Адже серед вас є сумлінні, чесні...

— Я скажу! — вихопився Михайло.

— Скажи.

І вже всі дивились на нього — навіть головиха позирала так, наче сподівалась почути щось незвичайне. Михайло звівся за партою, проте його рішучість умить підупала.

— Хіба можна побоюватися сказати щось добре про свого товариша? — мовила докірливо піонервожата.

— А я зовсім не боюсь!

І видно було, що й досі не зважився, ще якась мить — візьме й сяде.

— Слухаємо, кажи.

— Марійка Мельник,— видихнув Михайло, відчуваючи, як гаряча кров бурхнула в обличчя, як вогнем поймаються вуха.

— Так, Марійка,— згодилась піонервожата.— Скажи, що в ній тобі до вподоби.

— Вона... вона...— Михайлові бракувало слів, бракувало повітря.— Відмінно вчиться... подільчива... не обманює.

Йому здавалось, що не тільки хлопці та дівчата, а й директор хитрувато всміхаються, ніби здогадуються, чому саме він назвав Марійку Мельник, а не когось іншого.

І Михайло, не в змозі далі терпіти загальну увагу, сів і затулив обличчя долонями.

Тоді несподівано звелася Марійка. Засоромлена, ламаючи пальці, сказала:

— Хіба я не така, як інші? Й чого називати мене?

— А кого б назвала ти? — спитала піонервожата.

— Я? — Марійка хутенько оббігла очима клас, наче осяяла всіх двома блискучими, тихими блискавками.— Я б назвала Олену Левківну.

Головиха вже пильно, невідривно дивилась на Марійку — видно, хотіла знати, чому саме названо Олену Левківну. Й так само запитальний був погляд директора. І всі діти дивились. Навіть Михайло відірвав долоні від обличчя, навіть Таїса з вдячною цікавістю дивилась на свою подругу.

В класі запала тиша, й Олені Левківні здалось, що чує, як глухо б'ється її серце. Ніби саме тут, у класі, зараз мала бути дана оцінка всьому її життю — і вчителька побоювалась почути правду і водночас прагнула знати.

— Олена Левківна,— дзвінко мовила Марійка,— не шкодує для нас нічого. Вона хоче, щоб ми виросли...— затнулась на якусь мить,— виросли людьми з великої літери.

Директор по-доброму, ніби своїм власним думкам, усміхнувся.

— Молодець, Марійко,— сказала піонервожата.

В головихи затремтіли, полагіднішали губи — хотіла, видно, сказати щось. Та змовчала, сказала самим лише сяянням очей...

Виступав директор, говорила головиха, діти щось казали, а Олена Левківна сиділа мов у рожевому тумані. А коли надали їй слово, то здалось — не зможе обізватись від зворушення, котре не годна подолати.

— Діти,— сказала нарешті.

Бо всі вони були перед нею дітьми — рідними, однаковими, всі потребували її материнського тепла, доброти, щирості.

— Діти,— повторила, дивлячись на клас.

А вони ніяк не могли втямити, чому їй так важко говорити. Й сама зараз не здогадувалась — чому? Адже було що сказати, було. І щоб виростали щасливими та розумними, щоб пам'ятали, берегли заповіти відважних, що полягли за них у революцію й у Велику Вітчизняну. І щоб жили для слави своєї країни, котра любить їх і котра потребує їхньої щоденної помочі. Щоб жили, відчуваючи

гордість за свої вчинки, за вчинки товаришів. І пам'ятали, що вони і є те майбутнє, живе, вистраждане, за яке пролито стільки крові.

І не тільки це хотіла сказати Олена Левківна, а й багато іншого. Та клубок став їй у горлі, важкий клубок, і, щоб не розплакатись, вона усміхнулась винувато, жалісливо й хутко пішла до виходу.

Мить у класі панувало замішання, та Валя Неїжхліб швидко отямилась і, ніби нічого не сталося, сказала дзвінким голосом:

— І в нашому колгоспі, діти, є чимало трудівників, які варті вашого захоплення...

Свіже повітря не остудило Олену Левківну. Стояла під школою, дивилась у небо, заслане хмарами, і все їй чулися слова, мовлені Марійкою Мельник. Знала, що почула правду, та все-таки здавалось: як мало вона зробила, як ще багато треба зробити, щоб виправдати віру дитячих сердець, і не тільки дитячих.

Витерла непрошену сльозу, бо таки не вміла плакати.

Прийшла до них баба Килина, добилася з Нової Греблі, що від Медвинця далеченько, кілометрів за двадцять п'ять. Добилася пішки, принесла на плечах мішечок, а на грудях кошик, прив'язаний до мішечка мотузком... Прийшла баба Килина, стала на обійсті, роззирається, наче боїться до хати зайти або думає, що не туди втрапила. Михайло подивився у вікно — стоїть якась жінка посеред двору і, видно, розгублена, не знає, що їй чинити. Приглянувся — аж це баба Килина, материна мати, хустка на голові пов'язана дзьобиком, старенька свитка на ній, яку й досі не зносила, хоч шила ще чи не за дівування свого, а з-під чорної спідниці визирає білого полотна підтичка, черкаючи по халявках хромових чобіт — теж старих-престарих, бо вміла берегти й шанувати... Михайла вітром видуло надвір, підскочив до баби, привітався, за руку взяв, щоб до хати вести, а вона подивилась на нього якось і добре, й водночас суворо, наче впізнавала, наче приціновалась — такий Михайло став, як їй там десь у Новій Греблі уявлялось, чи інший. Мабуть, спершу здався іншим, бо чоло її супилось, та вмить розгодинилось, і вся вона не те що покращала, а подобрішала й немов помолодшала, видавалася не така стара.

— Не піду в хату, дитино,— сказала і, підійшовши до хліва, зняла з себе мішок та кошик, поставила під стіною,

а тоді вже відітхнула полегшено. Відітхнувши, ступила в розчинені двері хліва, походила там, погупала чимось, а вийшовши, мовила: — Слава тобі, господи, живете, як люди, тримаєте і свиню, й корову... Хоч і доводиться стягуватися, зате сало й молоко маєте своє, а коли сало в хаті є, то й здоров'я та силу не підете по сусідах позичати. А де мати?

— Мати і батько в школі, й Таїса теж... Я миттю...

І, не тямлячись од радості, так потяг, аж курява за ним лягла.

Шкаруби жили в Медвинці не перший рік, і за цей час ні баба Килина, ні дід Левко так ні разу й не навідались до них, хоч їх і запрошували. «А чого ми підемо? — в один голос відповідали.— Край далекий, чужий, а ми старі...» І коли Олена Левківна почула від Михайла, що прийшла мати, навіть повірити спершу не могла, їй і віддих сперло.

— Баба Килина? — перепитала, ніби їй причудилось.

— Ага, баба Килина, сіла надворі, до хати не заходить.

— Не інакше, як сталося щось,— само злетіло.— Ану пошукай Таїсу, вона десь у фізичному кабінеті, а я батькові скажу...

Та коли всі вони прийшли додому, та коли, обнявши й поцілувавши матір, Олена Левківна спитала, чи не сталося там чого вдома, баба Килина сказала, що вдома все гаразд, вони до зими підготувались: картоплю позносили в погріб, нашаткували капусти й засіл такий-сякий мають — діжечку огірків. Дід Левко хоч і кашляє ранками, але курити не кидає, так і кадить, скільки вже можна кадити...

Михайло з Таїсою дивились на бабу зачарованими очима — баба Килина прийшла до них!

Гуртом подались до хати — й тут почалися гостинці. Насамперед баба Килина витягла з кошика зелену пляшку з водою — кошик висів перед самим носом, то в дорозі бабі легко було діставати пляшку й надпивати з неї. Потім у біленькій пілочці з'явилось кілька варених картоплин у лушпайках, цілих, що їх баба Килина не встигла з'їсти; в пілочці ж, одгородженій ріжком, лежало два пиріжки — Михайло з Таїсою зразу ж заходились їсти їх, пиріжки були з яблуками, солодкі, скоринка в них пригоріла на деці. Далі з'явився шматок грубого старого сала.

— Й навіщо ви сало принесли? — лагідно дорікнула Олена Левківна.— Ви свого не маєте, а в нас є.

— Згодиться,— не дуже привітно буркнула баба Килина.

Потім на світ божий з'явилися всякі вузлики — вузлик насіння гарбузового і вузлик соняшникового. Розв'язала чималу торбинку, дістала лісових горішків і дала по жмені Михайлові й Таїсі. Повагалась якусь мить і простягнула й Никонові Івановичу, він теж не відмовився, почав трощити їх на зубах. Але гостинці на цьому не скінчились, баба Килина почала діставати з мішка малесенькі торбинки, клала на лаві й казала, що в одній насіння цибулі-сіянки, в другій — часнику, в третій — зернята кавунів, які дала їй давня подруга, котрій оце минуло вже дев'яносто год і в неї позаторік здохла коза, то вона плакала за нею, мов за малою дитиною... Діставала баба Килина вузлики й з іншим насінням і все те називала, розхвалювала, обіцяючи, що славно зародить.

Олена Левківна мовчки дивилась на клопітливу свою матір, остерігаючись і слово сказати, бо хоч і стара вже Килина, а яка була запальна, така і зосталась. Та й подумати, в далеку даль добивалась мати, хотіла догодити чимось, порадувати, а вона попрікатиме...

Паляниця засяяла веселими боками, рум'яним шишаком ізбоку, й баба Килина, передаючи хліб дочці, в ту хвилю й сама була схожа на паляницю — жваві її, блискучі, невицвілі під шпарким сонцем життя очі дивились і мудро, й завзято, й щасливо... Далі дістала старий вишиваний рушник — це вам гостинець од мене на новосілля, хай добре ведеться вам тут, потім ще були всякі гостинці, й кожен баба діставала поважно, шанобливо, й так само Олена Левківна брала від неї. Зрештою, останнє, що дістала баба Килина зі свого, здавалося, бездонного мішка, була пляшечка — пузатенька, зелененька, обмотана білою ганчіркою та ще обв'язана мотузочком.

— А це мед! — сказала баба Килина.

— Де ж ви мед узяли, коли у вас бджіл немає? — здивувався Никін Іванович.

— А ми з дідом Левком самі вдвох назбирали й наносили,— хитро відказала баба.

— Ну, коли так...— вдячно усміхнувся Никін Іванович, узяв пляшечку, розв'язав мотузочок і ганчірку, понюхав: — А як пахне славно!

Бабі сподобалась похвала, й вона скоромовкою, покивуючи головою, почала розказувати, що то таке мед і як вона колись виходила медом Олену, коли дочка була мала. Про їхніх новогребельських пасічників згадала, які то вони всі

здорові, тіло мають викохане, ситі, рум'яні, як вони довго живуть, а їхні діти — любо подивитись на них, найміцніші й найкрасивіші в селі. Видно, про мед баба знала багато, бо почала розказувати, який він цілющий, скільки з нього користі, коли пити чи з соком червоної моркви, чи з соком редьки, а як треба — то й буряка чи хріну. Хвороби тоді зникають, бо таких ліків бояться вони. А голова починає боліти, колоти в скронях, стріляти — п'ють мед із соком цибулі, попив місяців зо два — і вже маєш голову ясну й здорову, як у молодого... Таїса з Михайлом те слухали цікаво — і звідки тільки баба Килина все знає, і як воно тільки тримається в її мозку!

Обізвався Никін Іванович:

— Коли помер Александр Македонський у Персії, то вояки поклали його тіло в мед і привезли на батьківщину цілісіньким.

— Якого це Олександра? — спитала баба Килина так, наче щойно почула про якогось медвинецького дядька.

— Та це такий полководець був у давнину,— поспішила пояснити Таїса.

— Он як! — сказала баба Килина й здивовано плечем стенула: мовляв, чого тільки люди не попридумують із тим медом.— Він і рани загоює, і опіки, то чого ж, може бути, що й Олександра того везли додому в меду.

Згодилась, що, мабуть, везли, та в голосі все одно не пропало здивування, а може, й недовіра забриніла.

Поки Олена Левківна з Таїсою готували обід, баба Килина про все розпитувала — про школу, як там учителюється їм, чи з директором не сваряться, скільки заробляють; питала про сусідів, які вони — добрі чи злі... Про все казали їй, а про те, що їм хотіли підпалити хату,— ніхто й словом не похопився, навіть діти. Баба Килина питала, як запасались паливом на цю зиму — торф привезли самі на тачці чи колгосп коней дав, а ті дрова, що під хлівом звалені, куповані на руках чи школа розщедрилась; і, довідавшись, що колгосп виділив, пом'якшала лицем і полагіднішала голосом.

Обідала баба Килина мовчки — неквапливо зачерпувала з миски борщ, обережно несла, підставивши під ложку скибку хліба, беззвучно втягувала страву в рот. І діти, дивлячись на неї, теж намагались не поспішати одне попереду одного, їли повільно, ніби сповнилися якимись святими почуттями до страви, до хліба. Їм також передавався лагідний бабин настрій за обідом, і вони обоє теж були тихі,

мирні. Поївши, баба Килина витерла куснем хліба ложку, з'їла той кусень хліба вже без борщу, подякувала і, вставши з-за столу, пошукала очима образів. Не знайшовши, зітхнула, перехрестилась у куток, пошептала молитву й знову перехрестилась.

Набравши в кишені бабиного насіння, Таїса й Михайло збігли з дому, а вони втрьох зостались у хаті. Якийсь час панувала тиша, Олена Левківна прибирала зі столу, а прибравши, подякувала матері, що навідалась до них, не побоялась бити ноги в такій дорозі.

— Стара вже я, а скоро зима, хто зна, чи переживу зиму. Треба ж було й прийти колись, бо не бачила ні землі цієї, ні людей, ні хати, в якій ви живете.

— Земля скрізь наша й люди наші,— мовив Никін Іванович.— Без роботи ніде не посидиш.

— Земля скрізь однакова й люди, а найкраще в рідному гнізді, де місце собі зігрів,— не зовсім згодилася з зятем баба Килина. И зразу кинула їм у вічі — видно, давно, багато думала, найбільше не давало спокою: — А хата ж ваша як?

— Хата? — перепитали в один голос, бо не втямили, що хоче сказати.

— А з хатою як? Живете тут,— і повела рукою навколо себе,— а хата не ваша, чужа.

Раніше, коли довідалась від Олени Левківни, що живуть у хаті колишнього німецького посіпаки, котрий утік зі своїми хазяями, баба Килина нічого не сказала їй. Та, звичайно, не забула, мулляло їй те мозок, і тепер, добившись у чуже село, побачивши, де і в чому живуть її діти, баба Килина вже не могла мовчати.

— Хата державна,— сказав Никін Іванович.— Нам дала сільрада.

— Сільрада...— невдоволено пробурчала баба Килина.— Якби сільрада й поставила її, а то не сільрада... А що, коли той чоловік повернеться, скаже, щоб віддали йому хату?

— Вже не повернеться,— сказав зять.

— То діти його!

— З сім'єю втік.

— А може, й не втік, хто достеменно знає? Десь посадили його, відбуде своє — і сюди, почне ходити, щоб оддали хату. А вам тоді куди — в яру житимете?

— Так і в яру,— не згодилась Олена Левківна.— Ми ні в кого хату не забирали, з хати нікого не виганяли, сказали

нам оселитись тут — ми й оселились, бо передано її школі.

— Передано, та чужу,— не згоджувалась баба Килина.— Посіпака і є посіпака, найліпший для нього притулок — у сирій землі гнити, раз із людей знущався, але як дали йому строк, він одбуде, прийде сюди чистенький і новенький?

— Чистенький...— недоброю усмішкою всміхаючись, обізвався Никін Іванович.— А як він людям в очі дивитиметься?

— Я до того веду, щоб ви обживались на своєму місці, щоб про свою хату думали. Державна вона чи яка, та коли стягнешся сам, коли кожну цурку своїми руками дістанеш — твоя хата, ніхто не зазіхатиме на неї. А державна... сьогодні ваша, завтра — ще чиясь. А чи дістанеться вашим дітям? Бо й про них думати годиться. На ваш вік, може, й цієї хати стачить, а для них?

— Правда ваша,— згодилась Олена Левківна, щоб не суперечити матері.— Ввіб'ємося в колодочки, подумаємо й про них.

Никін Іванович непевно кивнув головою, і баба Килина, здається, лишилась вдоволена, що зуміла наполягти на своєму, що з нею згодились.

— А чим тобі помогти, Олено? — спитала.— Бо, либонь, сама не вправляєшся, багацько маєш мороки.

Килина була з працьовитих, товкущих, не звикла сидіти склавши руки, все своє життя проробила, й Олена Левківна знала, що коли скаже сидіти й відпочивати з дороги, то образить її. Тому й попросила матір узяти ножа й нарізати яблук кружалочками, вона хоче поставити в піч, щоб сушенини трохи було на зиму.

Отак до вечора баба Килина не сиділа без діла — вона й свині сама замішала та дала, й курей ходила годувати, перемацала кожну з них (кури не боялись Килини, йшли до її рук), але Зірку доїти не стала: сказала, що кожна корова знає тільки свою хазяйку і їй дає більше молока.

Здається, ніщо не сховалось од її ока, все вона побачила, до всього торкнулась, усе запало їй у душу й там зосталося. Олена Левківна крадькома стежила за матір'ю й не переставала дивуватись, що в свої немолоді роки вона зосталась і жвава, й човпуща, сама собі зварить, випере, сама візьме, принесе, ніколи на болячки не скаржиться, хоч вони й не обминали її. Дивлячись на матір та думаючи про неї,

сповнювалась майже побожного почуття, очі світились, наче бачила перед собою радість дивну.

Вже сутеніло, коли в їхню хату завітала Варка. Мабуть, недавно прийшла з поля, з буряків, бо запугана була в дві куфайки, хусткою грубою закутана, а щоки аж почорніли від польового вітру, від холоду, й чорно-криваві жилки попроступали на них двома плямами. Прийшла щось попросити, а побачила бабу Килину, то зразу забула, по що навідалася; мовчки дивилась на неї, наче всім своїм єством убирала в себе кожен порух баби Килини, вираз її очей і те, як ходить по хаті, як говорить. Стояла в порозі мовчки, а потім запитала:

— Ви мама Олени Левківни, еге?

Баба Килина розцвіла, що її впізнала незнайома жінка, по Олені впізнала, і мовила:

— А хіба схожа?

— Ой, схожі які! — тоненько стиснула губи Варка й зачудовано покрутила головою.— Такі схожі, що я вас і на базарі впізнала б. Викапана Олена Левківна! І, видно, такі ж товкущі, не посидите без роботи, ой, не посидите. Це, значить, у всіх у вас корінь однаковий, плід на ньому той самий родить. Добре вам, Олено Левківно, що у вас така мати.— Упіймала погляд Никона Івановича, що зшивав дратвою Михайлові черевики, сказала: — Та й вам добре, що маєте таку Олену Левківну...— І вже до баби Килини: — Не сердьтесь, я хочу надивитись на вас.

— Чи я чудо яке? — незлобиво сказала баба Килина.— Дивіться, раз є охота. Від того мене не поменша...

І Варка й справді задивилась на бабу Килину — в погляді наче не примеркало здивування, що ось така людина є на світі, що вона ходить і говорить, як усі інші, що квартою набирає з відра води і п'є, а потім тильним боком долоні витирає губи. Варка дивилась пильно, а бабі хоч би що — робила своє діло, наче й не було в хаті чужого.

— Ну, спасибі вам,— сказала на прощання й пішла.

— Мабуть, життя в цієї жінки трудне,— мовила баба Килина їй услід.

— Ой, нелегке,— згодилась Олена Левківна.— А як ви вгадали?

— Чи важко?.. Хіба є такі, що в когось воно легке?

А як добре смеркло, як холодними скалками затріпотіли в небі зірки, поріг їхньої хати переступила... головиха. Олена Левківна спершу й очам своїм не повірила: не така вже й часта гостя головиха в їхній хаті, то, мабуть, неспроста

навідалась, щось важливе має... Була в темній квітчастій хустці, які більше дівчатам до лиця, аніж жінкам її віку, й та хустка справді робила її молодшою і, може, навіть кращою, якби тільки не так проступало ряботиння на головишиному виду.

— Вгадайте, чого прийшла? — запитала Горпина Титівна жартівливо, і її холодний, синюватий зір наче освітив їхню хату відблисками незвичайного полум'я. Й сама відповіла на своє запитання: — На матір вашу прийшла подивитись, Олено Левківно, ось! Де ви її сховали? Бо в Медвинці вже не одне мені казало: мати в гості прийшла до Олени Левківни... Подія, авжеж, а ви й не сподівались?

Кров прилляла господині до лиця від зворушення і щемливої вдячності... Кому?.. Таж Горпині Титівні й тим, іншим медвинецьким людям, що гарного слова не поскупували для її матері.

Знадвору ввійшла баба Килина — невисока, смаглява, одягнена чепурненько, хоч і по-домашньому; вигляд мала такий, наче в Медвинці і в цій хаті живе хтозна-скільки, зріднилася з тутешньою землею. Тримала у руках порожнє відро — носила пійло для корови. Поздоровкалася з головихою, ніби знала її давно і в цій хаті бачила часто. Потім знову вийшла по щось надвір.

Головиха посмутніла й одразу видалася в своїй квітчастій хустці й не такою молодою, і не такою щасливою.

— А тепер піду, бувайте здорові.

Повернулась і пішла, забравши з собою свій невеселий, важкуватий смуток.

Олена Левківна чулась так, ніби ось зараз завинила перед головихою. В чому? Чи не в тому, що в неї є мати, яка навідалась до неї в гості? Добилась аж у Медвинець, принісши гостинців, а найдорожчий гостинець — радість від зустрічі з нею.

— Знов на мене приходили дивитися? — запитала перегодя баба Килина, коли сіли до вечері.

— На вас, мамо.

— Ох, дочко... То вони не на мене приходили дивитись, то вони на тебе дивились.

Цілий вечір думала Олена Левківна, що їй хотіла сказати мати, та так і не здогадалась.

Після уроків Таїса заскочила додому, хутенько поїла (баба Килина сердито бурчала, що хто так знущається з хліба та страви, треба їсти по-людському) і, сказавши

Михайлові, що вмовилася з Марійкою піти у вільху по листя, схопила в сінях мішечок і побігла.

Михайло якийсь час балакав із бабою, потім пішов на межу й назбирав грушок-гниличок, бо геть-чисто землю встелили, та щось його муляло... щось муляло. І почав шукати в коморі та в сінях... ще й сам не знав, що шукає, якесь, напевне, визріло в ньому бажання, а потім спитав у баби Килини:

— Де б це мішок узяти, немає жодного!

Й тільки так спитав, як стало зрозуміло йому, куди намірився йти, і сповнилось тіло ледь чутного, ледь вловимого збентеження.

Баба Килина дала старенький, латаний мішечок, що тхнув курми (вони в мішечку неслись, іноді з ранку до вечора протовчеться, а знесеться лиш уночі), і Михайло подався за село у вільху. Спершу хутенько, а потім осмикнув себе — чого поспішати, а що, коли Таїса зайшла до Марійки, вони затримались, а він прибіжить у вільху поперед них? Ото сміятимуться, надто ж Таїса, яка багато про що здогадується або й знає від самої Марійки...

Останнім часом після пам'ятного дня, коли вчитель Скрипка не прийшов на перший урок, Михайло з Марійкою тільки перекидались поглядами, проте не розмовляли, й лише одного разу, коли в Михайла зіпсувалося перо, Марійка віддала йому своє запасне, сказавши: «Візьми, воно ще не писало». Михайло тисячу разів пригадував ці слова — і вдома, лягаючи спати, і йдучи в школу, й на уроках, скрізь-скрізь у пам'яті спливало й Марійчине обличчя тоді, коли казала ті слова, й було солодко від спомину і водночас боляче... Боляче, що між ними пробігла чорна кицька й тепер вони мов чужі. Вже не сердився на Марійку, однак не міг підійти до неї, просто заговорити чи спитати щось.

Не міг — і від того страждав.

У вузенькій вуличці, що вела до рудки (а вільха темніла за рудкою), хтось перевернувся з хурою торфу. Підійшовши ближче, Михайло побачив Андрія Кіндратовича Сака, що сидів під кущем бузини й палив цигарку. Вчитель фізкультури зрадів Михайлові і попросив допомогти скласти торф на воза.

— Не вулиця, а чорторий,— охоче гомонів Андрій Кіндратович.— Дощі попромивали, вибуртували такі ями, що ноги поламаєш...

Михайло, подумки кленучи дощі й розмиту вуличку, складав торф на воза й чекав тільки одного — якби Сак

сказав йому йти, бо, мовляв, сам упорається. Проте Андрій Кіндратович не поспішав дякувати Михайлові, поволі клав торфину до торфини, не забуваючи смоктати цигарку. Хлопець, гніваючись усе дужче, бажав йому ще раз перевернутись, та тільки тоді, коли Михайло відійде далеченько, щоб не почути, що його кличуть на поміч.

— Спасибі,— сказав Андрій Кіндратович, коли все було зібране.— А тепер притримай збоку, щоб знову не перевернулось... Люди давно вже повивозили свій торф, а в мене все руки не доходили, оце сьогодні коней дістав...

І Михайло, зціпивши зуби, підпирав плечем воза, щоб не перевернувся, а коли коні вибрались на рівніше й Андрій Кіндратович наче й забув про нього, хлопець круто повернув назад і щодуху полетів униз по вуличці... Через оголене віття ясенів та осокорів падало бліде післяполудневе сонце, мерехтіло в очах — світло й тіні, світло й тіні, ось уже околиця, рудка сіріє сірими купами вибуртуваної землі, а за рудкою темна вільха.

За селом ішов повільно, хоч ноги так і зривались бігти: побоювався, що спізниться, що дівчата вже наберуть листя і йтимуть йому назустріч. А може, не йти?.. Бо що скаже, коли зустрінуться?.. Вони ж його не кликали. Й Михайлові замлоїло — стало маркітно, сумно. А ще подумав, що ось вони побачили його з вільхи, підглядають, регочуться... Ступив між дерева, мов у холодну воду, озирнувся. Ніде нікого. Й чомусь у вільсі студеніше, ніж на рудці, й немов печальніше. Може, що на гіллі так мало позоставалось листя, а те, що висить, якось так жалібно й сиротливо здригається? Хоч би вітер віяв, то, може, не було б так самотньо, наче опинився далеко від людей, від світу, від усього живого.

За спиною — зовсім близько — пролунало:

— Михайле!

Від несподіванки пройняло морозцем, обернувся, шукаючи, звідки ж Таїса покликала, і побачив за кущем калини дві голови, Марійчину й Таїсину, дівчата сиділи на мішках, набитих листям, і мовчки за чимось стежили.

Підійшов до них, прислухаючись, як серце болісно, знеможливо б'ється,— перед дівчатами на траві лежав сірий клубочок, настовбурчений злими голками.

— Їжак,— обізвалась Марійка, і в голосі була якась чарівлива таємна глибина і ласка. Й зовсім не здивувалась, що бачить тут Михайла, і Таїса не здивувалась, то хлопцеві одразу стало добре, він пройнявся вдячністю до них...

А Марійка далі говорила тихенько, й пильні її очі сяяли цікавістю: — Чекаємо, коли розгорнеться й побіжить, а він злякався нас, лежить і не ворушиться.

— Хто кого пересидить,— сказала Таїса.

— Мабуть, ми пересидимо, бо він побачить, що нас боятись не треба, і побіжить.— І Михайло навпочіпки примостився на опалому листі, втуплюючись у їжака, дивлячись тільки на нього, хоч так і кортіло зиркнути на Марійку... кортіло, й він чекав, щоб дівчина обізвалась, тоді б сміливо подивився на неї.

Велика осіння тиша огортала їх і, здається, в спромозі була заворожити їхні очі, щоб могли бачити тільки їжака, під силу їй було заворожити їхні ноги, щоб отак сиділи під кущем калини, що гаряче присвічувала їм червоними кетягами, могла заворожити їхні почуття й думки, щоб снувались тільки про цього принишклого, обачного їжачка — більше ні про що... Якийсь час Михайло був у заціпенінні, здалось, наче злився воєдино з вільховим гаєм, уже чує й розуміє його потаємні, студені шепоти, та струснув головою, ніби скидаючи з себе цей могутній осінній сон, знеможливе навіяння осені, й сказав:

— А може, в нього тут кубельце є, от їжак і не хоче бігти додому, щоб нас не навести на слід.

Марійка піднесла до губів палець, застерігаючи, щоб мовчав, а згодом проказала докірливо:

— Він уже рильце почав висувати, а ти обізвався й злякав.

Знову позавмирали. Михайло, здається, міг би цілу вічність отак прокапцаніти, тільки б поруч сиділа Марійка, тільки б відчувати, як від її присутності по його тілу тугими хвилями-сплесками пульсує радість, як її дзюркітливі струмочки подзвонюють йому в голові, наче там далекими голосами... виспівують синички... Й він аж головою скинув, глянувши по боках, чи справді ніде не видно синиць...

Їжак розпростався, посунувся безшелесно вперед, завмер, чатуючи небезпеку, ще прокотився... став, наче спіткнувся об невидиму перешкоду, й діти не кинулися за ним, не наполохали, бо конче хотіли знати, куди побіжить і куди приведе їх... Їжак уже опинився на краю галявинки, й тоді вони позводились. Їжак зник у горіховому кущі, й коли добігли туди — ніде його не було видно. Шукали, розгортали листя; Михайло чув тепле Марійчине дихання на своїй щоці, а то дівчина торкнула його пасемком волосся, і в тому доторку було щось незбагненно хвилююче...

Їжак мов канув у воду, і вони, розгарячілі, збуджені, наче були ображені тим, що такий неповороткий хитрунець зумів приспати їхню пильність. А в Марійки на обличчі ще начебто й захоплення було відбите, і недовіра, а в погляді — бажання розгадати таємницю, куди все-таки він зник, бо ж не під землю провалився.

Дівчата нагребли Михайлові мішок рудого та багряного листя, і всі подались додому. Й чим далі відходили од вільхи, тим більше говорили про їжака, не переставали дивуватися з його хитрості й навіть ладні були повернутись назад, щоб відшукати колючого облудника, бо десь же він там сховався, в горіхових кущах.

Говорили про всяку всячину, сміялись, а Таїса лукаво поглядала то на Михайла, то на Марійку, і той погляд казав, що вона багато знає про них, їм нічого не вдасться приховати від неї, хай про їжака говорять чи просто згадують школу... І Михайлові було приємно, що в тому хитрому погляді вони з Марійкою об'єднані спільною сестриною підозрою, здогадом, і та підозра-здогад нітрохи не лякала його, не ображала, навпаки, від неї збудливий дріж проходив по тілу, добре було, бадьоро.

У сизому небі холодною квіткою цвіло сонце, й прохолодні пелюстки його променів лежали на Марійчиних щоках, і свіжий, осінній рум'янець, здавалося, ось-ось почне просвічуватись на них.

Удосвіта випав сніг.

Ізвечора повітря наче стискувалось од холоду, а гуси ховали червоні дзьоби під крила й так довго стояли, напівсонні, немов прислухалися до чогось невидимого, невловного... Груддя на городах ніби ще більше почорніло, настовбурчилось, і в промінні вечірнього сонця, що кинуло на село якесь несправжнє, неживе золото, все здавалось насупленим, наче думало безрадісну, гірку думу: й берести коло артільної контори та коло клубу, й людські садки... А по ставу те неживе золото наче бралося темно-зеленим нальотом іржі, коливалось, розілляте, й не могло збігтись докупи, аж поки потонуло на дні, коли сонце запливало за обрій. Тільки ще якусь мить горіло його, жовтого, небурхливого, на крайку хмари — горіло, мов кричало тихим, зболілим криком...

А вдосвіта випав сніг. Легенький пух закружляв, невидимий, встеляючи ліси, поля, сіючись на Медвинець, наче благословляючи його з холодного кропила зими, й

коли стало розвиднятись, коли світлом хворобливо почали сочитись хмари й саме повітря почало набрякати ним, важкуватим і наче стомленим, тоді сніг нарешті взявся біліти — спершу несміливо, далі все ясніше; снігу більшало, він немов просякав зимовим світлом і сам випромінював світло, і Медвинець, ще з учорашнього вечора спохмурнілий і опечалений, зараз почав прибирати урочистого вигляду, наче розумів усю незвичайність і святковість миті. Закутуючись у білий сніг, Медвинець і молодшав, і кращав, і наче здоровшав після обложних осінніх дощів, після негоди.

Й півні в цей день співали по Медвинцю веселіше та завзятіше, бо, либонь, розуміли таїнство змін, що відбувались у природі, й хотіли швидше привітати людей...

Олена Левківна прокинулась уранці, підійшла до вікна і, відсунувши фіранку, побачила у синій шибці полотно білого снігу на обійсті, на городі... Понакривала дітей, бо порозкутувались уночі, та й не втрималась, щоб знову не підійти до вікна й не помилуватись першим снігом.

Як зайти до вчительської, то праворуч од дверей стоїть груба, коло груби лежить оберемок грабових дров і чималий віхоть соломи — залишилось од підпалу. Віхоть соломи пахне житом, літнім полем, а дрова — лишаюватою підсушеною корою. Од груби по вчительській лине пахке тепло, воно струменить хвилями, і клапоть старої, пожовклої газети, що лежить зверху на грубі, раз у раз здригається від тих струменів, наче зітхає... Вікна заплакані, у відчинену кватирку цідиться дух молодої зими, першого, якогось наче аж солодкуватого сніжку.

У вчительській зібрались ті, в кого зараз нема уроків. Хто, не встигнувши вдома, крадькома й похапцем складає конспект, хто перевіряє зошити, а вчитель фізкультури Андрій Сак підкладає в грубу дрова. Він сьогодні, як тільки заходить знадвору до вчительської, одразу відчиняє дверцята груби, ворушить там жар, підкладає паливо, і його рум'яне обличчя, що дихає здоров'ям, у відблисках вогню полум'яніє пелюстками ружі. І не холодно людині, а вогонь любить, так і тягне її вогонь до себе.

— Світ стає жорстокіший,— кинув фразу сьогодні зранку Павло Павлович, коли хтось заговорив про минулу війну. Кинув фразу й пішов на урок, наче нічого особливого не сказав.

А Олені Левківні годину й дві не виходила та фраза з голови, й тепер, коли трапилось вікно між уроками й вони знову зустрілись у вчительській із Пшеничним, вона, помахуючи долонею на гаряче тепло, що йшло з одчинених дверцят груби, мовила:

— Павле Павловичу, от ви сказали, що світ стає жорстокіший.— Брови мала заломлені, а в очах біль і непорозуміння.— Значить, по-вашому, люди колись були кращі, а тепер гірші? І якщо далі гіршатимуть, то що ж воно буде?

— А по-вашому, кращає світ? Коли кращає, то звідки такі страшні війни беруться? Не самі ж собою, а люди творять. Хто полічить, скільки вибито народу? Ніхто не полічить точно, а тільки так, приблизно... Мільйон туди, мільйон сюди, яке то має значення, правда?.. А як нова війна почнеться? Слухайте, чи хто залишиться після неї? Коли тепер бомби такі... А як і залишиться, то чи здатні будуть хоч приблизно полічити вбитих?

— Не можна допустити,— тихо сказала Олена Левківна.

— Авжеж, не треба допускати війни! А як її не допускати?

Озвався вчитель фізкультури:

— Коли матимемо більше танків і бомб, сильне військо, тоді нас ніхто не зачепить.

— А як і вороги наші гнатимуться за зброєю та за воєнною силою, то що? — заперечив Павло Павлович.— А ви мені дайте відповідь на таке: коли в людей повнісінько зброї, що здатна знищити все живе на землі, тоді які риси в них більше розвиваються — людяні, гуманні чи інші?..

— Поки в світі буде несправедливість, доти буде потрібна зброя, щоб захищати добро,— сказав учитель фізкультури. Стояв коло груби рівний, виструнчений і, либонь, почувався так, наче зараз на фронті, в бліндажі, а не в учительській.

У розмову втрутився лагідним, вкрадливим голосом Скрипка, що сидів коло широкого підвіконня й складав до когось листа.

— Ви, Павле Павловичу, сказали, що світ стає жорстокіший... Отже, вироджується, так, дегуманізується? Дозвольте мені не згодитися з вами. Бачте, людина, безумовно, розвивається і далеко пішла в своєму розумовому розвитку. Але що таке людина? В ній поєднано тваринні і людські засади. Тваринні тягнуть її назад, озиваються в її єстві багатьма темними інстинктами, а людські піднімають її, звеличують, ведуть у майбутнє. Людина — це наче арена

постійного бою, де вбитими іноді бувають честь, доброта, совість... В різні історичні епохи в людині може взяти гору одна засада або друга, але ж... але ж ви чудово розумієте, що наше суспільство сприяє розвитку людяного в людині, стоїть на сторожі добра, і не просто собі стоїть, а бореться за нього. Відчуваєте різницю між пасивною позицією — і активною?

— Не сперечаюсь,— труснув чубом Павло Павлович.— Своїми руками не побіжу робити... Хоч і кортить, але не побіжу. А от ви... правду скажіть... хіба не чуєте за своєю душею недоброзичливості чи іншої несправедливості, коли про іншого думаєте?

— Буває,— легко зізнався Андрій Сак і винувато всміхнувся.

— А ви? — наче аж насідав Павло Павлович на Скрипку.

— Ні,— сказав Скрипка.— Я не бажаю людям зла, навіть якщо вони варті такої віддяки.

Павло Павлович недовірливо примружився, навіть умовк на хвилю й потім уже до Олени Левківни:

— А ви?

— Не знаю...— зніяковіло мовила Олена Левківна.— Начебто не бажаю. Бажати людям зла — це немов самому собі бажати, намагатися самого себе з'їсти.

— От вам я вірю! — щиро вихопилось у Пшеничного.

Вчитель Скрипка звів брови і тонко, лукаво всміхнувся.

— Та ні, та ні! — замахав довгими руками Павло Павлович.— І вам вірю, чого ж... Хоч і важко зрозуміти, як то можна все своє життя прожити святим та божим... Але, мабуть, є такі люди, не знаю... Навіть у помислах вони не криводушать, пташки не зобидять.

Вчитель Скрипка опустив бляклі очі, а усмішка його лукава то й зовсім потоншала.

— Вміти визнавати свої вади,— сказав,— це вже багато, це обнадійливо...

— Обнадійливо...— іронічно повторив Павло Павлович.— Думаєте, злодій не усвідомлює, що він злодій? Та саме усвідомлення ще не хапає його за руку, щоб не крав... Ні, я хочу, щоб у людині... в мені там, чи в кому... були самі тільки чисті помисли, щоб не мучила людину її натура, чи темні інстинкти, як ви кажете... Світ стає жорстокіший, хіба неправда? Бо коли пам'ятати, на який розум людина спромоглась, то хіба можна вибачити... все інше? Коли порівнювати?.. Як день і ніч. А як світліший був день, то ніч здається темніша. Так, Олено Левківно?

— Ви про день і ніч? — Не відповідала якийсь час, думала, і, здавалось, та нова думка наче визрівала, гускла на поверхні її медових очей.— Ну, коли день світліший і довший, коли він сонячний, літній, тоді ніч коротка й не така страшна, правда?

— Чому ж неправда,— не заперечував Пшеничний.— Правда все те, що розумно, але трапляється й правда... така нерозумна, що й знати про неї не хотілося б!

— Де ви таку бачили? — запитав Андрій Сак.— Я дурної правди не бачив! Буває неприємна, така, що очі коле, але нерозумна... де здибали таку?

— А то я про себе! — зовсім безпечно й немов хвалячись, одказав Павло Павлович.— Теревеню про себе, який то я нікчемний, скільки за мною водиться, що в думках стриматись не можу... А вам ця правда потрібна? А я від того покращаю, коли виверну свою душу? От і виходить — дурна правда, нерозумна.

Андрій Сак не відповів, згодившись, либонь, із Пшеничним. Учитель Скрипка писав заклопотано, мав ясний вираз на обличчі — уже, здається, не дослухався до розмови, бо не бачив у ній нічого вартого для себе. А Олена Левківна встала, ширше одчинила кватирку, щоб вільніше заходило свіже зимове повітря, й сказала:

— Не знаю, чи є дурна правда, а от ваша, Павле Павловичу, то й зовсім не дурна, а розумна. Відкритість душі, щирість — це ваше здоров'я. Ви ніщо не приховуєте в собі — ні добре, ні зле. Ви поводитесь так, як вас примушує поводитись ваша вільна вдача. І в той же час ви не вдоволені собою, бо прагнете вдосконалення. Ви мучитесь, переживаєте, порпаєтесь у своїх сумнівах — отже, ви знаєте, чим не вдоволені, і знаєте, до чого прагнете. А хіба це дурна правда? Зовсім ні!

— Так уже й знаю, чого хочу...

— Сьогодні не знаєте, хай, зате завтра вже буде відомо. Хіба можна лицемірити з самим собою? Ні з собою не можна, ні з кимось — це робить з людини раба.

— А я лицемірю! — з викликом сказав Павло Павлович.— Лицемірю, хоч і не бажаю того!.. То яке право я маю когось навчати? Авжеж, не маю! Бо що з тих дітей повиростає — може, й гарних дітей,— коли вони бачитимуть такого вчителя, як я?

— Чи ви гірший від когось іншого? Від нас? — почав розраджувати Андрій Сак дружньо, співчутливо.— Тільки, може, й справді годиться стримуватись... не все ж

і говорити... може, за душею тримати, бо скажете щось щиро, як є, а воно потім проти вас повернеться, вас і вдарить. Не завжди правду й виповідати треба. Коли мовчиш про неї — вона від того не поменшає, а може, ще більше в ціні підскочить.

— Не підскочить, Андрію,— поблажливо мовив учитель Скрипка, дивлячись у недописаний лист.

— Що? — не розчув Андрій Кіндратович.

— Та кажу, що не підскочить у ціні твоя правда, коли ховатимеш її в темному кутку. Тоді лиш і варта чогось, коли на видноті, коли всі бачать її і знають.

— Не всяку правду годиться знати,— спохмурнівши, пророк Андрій Сак.

— Знання не всякої правди звеличує людину, це так,— повчально сказав Скрипка,— але ваше право... і наш громадянський обов'язок знати будь-яку правду... І, звичайно, не тільки про самого себе.

— Легко вам казати, Дмитре Івановичу,— невесело відповів учитель фізкультури,— а ви спробуйте взнайте її, щоб усю, до крихти.

— А то вже інша морока.

— Я,— обізвалась Олена Левківна,— не зовсім згодна з вами. А коли про дітей наших згадати... якщо ми вже заговорили про правду. В нашому житті всякого траплялось... війна ось була, скільки страхіть! То що, взяти отак усе й жбурнути в очі? А чи не зламаємо ми їх? Чи не скалічимо назавжди? Ні, Дмитре Івановичу, руба не годиться.

— Годиться,— відказав Скрипка. І в тоні голосу його — тоні делікатної, чемної людини — почулось чи роздратування, чи впертість.— У першу чергу ми виховуємо громадян. А нам потрібні громадяни, що мають здоровий зір і бачать обома очима, а не одноокі.

— Може, я помиляюсь,— м'яко мовила Олена Левківна,— а тільки може трапитись, що всією правдою можна і вбити когось, так що він уже ніякої правди ніколи не захоче ні про світ, ні про себе.

— То й що? — жорстко відповів Скрипка.— Залишаться ті, хто після такої сутички стане ще міцніший, ще здоровший,— від них буде користь і суспільству, і майбутньому.

«А він не такий м'якотілий та обережний,— подумалось Олені Левківні.— Видно, душа в нього з заліза, та не завжди те показує».

— Поговорили,— примирливо обізвався Пшеничний.— Якби ж балачка отут не позначалась,— пальцем постукав

себе по скроні,— а то ж ні, позначається, й голова болить. Бо не балакаєш, а наче... народжуєш себе... важко.

— От-от,— непевно мовив Скрипка.

Продзеленчав дзвоник з уроку й хоч не примирив їх, та обірвав розмову, якій, здається, не було кінця... До вчительської зайшов жовтолиций, змерзлий Репта, потираючи кощаві долоні, й блиснув на всіх холодними скельцями окулярів.

Баба Килина погостювала тиждень, а більше не змогла: якийсь нібито віщий сон приснився їй про діда Левка. Почала бідкатись, що він там без неї і їсти собі не зварить, і мерзне, бо хіба випалить у хаті... Олена Левківна спакувала їй кошика (баба пригостила їх салом, то й вона бабі поклала кілька шматків, тільки не чужого, а свого, домашнього; півника зарізала та обсмалила на вогні, а нутрощі запхнула йому всередину; і хустку дала — була в неї темна, тепла; та й усякої іншої всячини напхала), і недільного ранку всією сім'єю вони рушили проводжати бабу Килину.

Весело порипував пухкий сніжок, іскристо, молодо поблискуючи на сонці; йшли через світлий Медвинець по дорозі, в'їждженій саньми, й Олені Левківні було гірко, наче ось зараз їй мають вийняти серце з грудей. Болісно думалось, що скоро доведеться попрощатися з матір'ю, що вона піде в снігову далечінь і поволі танутиме, дрібнішатиме її маленька, згорблена постать...

Вивели бабу Килину за село, й тут Никін Іванович із Таїсою відстали, а Михайло з матір'ю проводжали бабу до сусіднього села. В цьому селі баба Килина почала вимагати, щоб уже відпустили її саму, вона добереться до своєї Нової Греблі, ще ноги носять її, то донесуть... Баба поцілувала Олену й рушила, а Михайло зостався з нею, бо хотів ще допомогти. Вже відійшли далеченько, обернулись — а мати віддалеки йде слідом за ними. Почали махати руками, щоб повертала назад, і мати спинилася, завмерла посеред шляху.

І Михайло, йдучи задки, дивився на матір і чомусь у ту мить, коли бачив її на білому снігу, коло чийогось садка, закутаного в іній, самотню, у ту мить відчував такий наплив ніжності до неї, що та ніжність стояла йому клубком у горлі, не давала дихати, і на мент гаряча несподівана сльозина затуманила йому зір. Витер сльозину рукавом і почав наздоганяти бабу.

Коли прощались, вона сказала:

— Може, й не побачимось. Ходи здоровий і нікого не бійся...

Й очі її дивилися десь аж із глибини серця.

На десятихатку зібрались у хаті Сазонта Хруща. У Фійони, може, й просторіше було, й сама вона тепер жила, та ще колись Явдошка (видно, не без своєї думки, сподіваючись, що й чоловіки та хлопці навідуватимуться) сказала, щоб сходились, мовляв, до їхньої хати: в них і не тісно, й хазяї вони не прижимисті, вечерею, може, і не пригостять, зате води чи соняшникового насіння не пошкодують.

Явдошка, либонь, добре запам'ятала свою обіцянку про соняшникове насіння, бо коли вже збирався в неї куток, себто десятихатка, то насіння було напряжено пательню, а то й дві, запахом його була забита хата, і тим, що сходились, уже ні про що, здається, не думалось, тільки про те, як смачно пахне соняшник, підсмажений на олії.

Сазонт Хрущ радів, що збираються саме в них, називав свою хату «клубом». Не стомлювався жартувати: «У нас клуб — заходь, хто люб і не люб». Його Марфа ні на кого не зважала — вони там теревені правлять, сміються, а вона товчеться з кутка в куток, вечерю готує чи квасолю теребить, а то сяде й пір'я дере на подушку. Ну, коли пір'я дере, тоді не одне візьме собі в жменю курячого чи гусячого, деруть над великим ситом, слухаючи, що там Олена Левківна розказує.

Сьогодні вона почитала газети, й жінки охоче послухали, що в світі коїться та що в їхній державі відбувається... Щоправда, жінок зібралось не так багато — Варка прийшла, бо вона завжди слухалась, коли їй учителька щось загадувала, прийшла Фійона, а також Секлета — теща Степана Кушти. Секлета навідалась позичити кислого тіста в Марфи, бо вона збиралась учиняти тісто на хліб. Старій сказали, щоб не спішила додому, щоб посиділа з ними та погомоніла. Секлета й згодилася. Сіла в кутку, коло ткацького верстата, на якому вже років зо два ніхто не ткав, і він тепер, запорошений та заснований павутиною, непривітно бовванів коло печі.

Секлета мовчки слухала, що там читає Олена Левківна, і, здавалось, вбирає в себе кожне слово. Коли вчителька закінчила й відклала вбік газети — районну та обласну, Секлета спитала:

— Ну, а тепер розкажіть, що там у світі робиться, бо маю вдома вчительку, то хіба вона розкаже?

Всі, що були в хаті, не втрималися од сміху; що ж вам іще, бабо, розказувати, коли щойно чули, як там у газетах пишуть.

— А-а, то в газетах, а ви ще від себе скажіть.

Олена Левківна й «від себе» додала. Баба Секлета слухала, киваючи головою, а потім сказала:

— Далі можете не говорити.

— Все затямили?

— Затямила чи ні, а тільки й так, без балачок, знаю: скрізь війна. Не можуть люди жити без війни. Поки самі себе не виб'ють до ноги, поти миру й не буде.

— Вас би на якусь асамблею,— мовила Варка, запечалено підперши щоку долонею,— ви б там виступили!

— А я не дурніша, ніж ті, що по асамблеях,— сказала баба Секлета.— У них розум казенний, а в мене свій. Вони щось там наговорять, щось приховають, а я б усе сказала, бо хто мені страшний, та й стара вже...

Гірко затремтіли кутики Варчиних уст: ой бабо, бабо, мовляв, на вас і в селі не зважають, бо знають, яка ви затята, а хто б вас пустив туди, хто б слухати став...

Обізвалась Фійона — завірчене чорною хусткою її обличчя здавалось білішим, ніж було насправді, й наче помолодшало — багато витерпіла жінка, то схудло воно, потоншали риси.

— А ви знаєте, що в нас уже нема батюшки? Що звільнили його? Сьогодні я бачила його Ярину, то казала мені.

— Як то звільнили? З церкви? — не повірив Савонт Хрущ, єдиний чоловік на їхнє бабське зібрання.— Він же не бухгалтер якийсь, що прокрався та й вигнали!

— Не бухгалтер, а звільнили. Мені Ярина розказувала...

Всі загорілись цікавістю — новина була свіжа, ще не встигла поширитись по Медвинцю.

— За те,— вела далі Фійона,— що він із своєю матушкою не живе, що в нього дитя від Ярини. А він же й записав його на себе, узаконив, не побоявся, що про нього плескатимуть. Звісно, так і має бути, бо ж від нього воно — викапаний батюшка, той хлопчик, і дивиться по-батюшчиному, так і хочеться ручку йому поцілувати.

— І вигнали? — не могла повірити Варка.

— Сама Ярина казала мені, здибались, як ішла я на десятихатку. Я й питаю, а як там батюшка, чи дуже

переживає, а вона каже, що ні, не переживає, тільки сміється.

— Оце козак! — захоплено підморгнув Сазонт Хрущ. А по хвилі: — Козак, авжеж, тільки що він робитиме? З кадрами скрізь тепер кепсько, з попами теж, але хіба йому дадуть новий приход? Що ви скажете, Олено Левківно?

Всі повернулись до неї — чекали, що скаже вчителька, наче від її слова залежала подальша доля їхнього медвинецького батюшки.

— Чи я знаю? — почувалась ні в сих ні в тих.— А якщо навіть дадуть новий приход, чи захоче батюшка звідси виїхати? Мабуть, не захоче, раз має дитину й записав на себе.

— Ярина казала,— підтвердила Фійона,— ніби сказав батюшка, що нікуди звідси не поїде. Бо село йому гарне й люди.

— Але ж,— розвела руками Варка,— він не дядько який-небудь, щоб у колгосп піти. Людина грамотна, але й до школи не візьмуть учителювати. І, либонь, у колгоспну контору не посадовлять, бо як-не-як, а піп колишній.

— А я всяких розстрижених попів стрічав,— усмішливо мовив Сазонт Хрущ.— Один був рахівником у заготконторі, а другий чоботи шив, підметки шпилив...

Але ніхто чомусь і уявити не міг, щоб їхній батюшка став шевцем чи кравцем, а тому й не всміхнулись на те, що сказав Сазонт.

— Посидить вдома,— обізвалась Фійона,— трохи оговтається, всі звикнуть, що вже не батюшка, а там і видно буде. Ви тільки подивіться на нього — здоровий, при силі. На війні не воював, у колгоспі не робив, завжди в нього був хліб і до хліба, то хіба б не зберігся? Він і працьовитий, скажу вам. Хоч там у Ярини й дід ще живий, може принести води з криниці чи в'язку дров, але й батюшка не цурається роботи — він із дідом недавно такий тин поставили коло хати, що держись!

— Відгородився від світу, щоб менше бачили,— кинув Сазонт.

— А як і відгородився, то що? Коли добра людина відгороджується, то не страшно, а страшно, коли лиха ховається за високим тином,— сказала Варка.— От хотіла б я знати, хто це доніс на нашого батюшку? Бо ж не сам він признався перед своїм начальством... Не інакше, як Лободиха, та ще такі, як вона. З виду святі та божі, а доноси

строчать навіть на свого батюшку, ніяких гріхів не бояться.

— Мабуть, вона,— підтвердила Фійона,— бо те саме і Ярина казала, що не інакше, як тітка Лободиха.

Баба Секлета досі мовчки слухала балачку. Пооране борознами зморщок її чоло жовто, олійно блищало при світлі гасової лампи. Коли кожне сказало, що хотіло, обізвалась баба Секлета:

— Що це виходить, людоньки? Поки батюшка жив із Яриною й ніхто про те не знав отам,— показала пальцем десь у вікно, в зимову ніч,— був угодний богові й нам, проповідував, а як узнали про нього — то вже погіршав, чи що? Бачу його часто, він який був, такий і зостався, править славно, як і правив. То ж добре, що він дитину записав на себе, хай вона знає свого батька. А хіба краще було б, аби кинув їх, виїхав із Медвинця до своєї матушки чи ще до кого? І там дали йому церкву, щоб правив...

— Хто каже, що краще,— мовила Фійона.— Було б гірше, бо дитину посиротив би. залишив безбатченком, а в Ярини й так воно не перше. Де та правда?.. Це ж, либонь, і церкву закриють тепер, бо де батюшок набрати, щоб двоє на село — один службу правив, а другий без роботи сидів.

— Може, вони тепер і розпишуться з Яриною? — звернулась Варка до вчительки, ніби та конче мала знати.

— Хай би,— сказала Олена Левківна.

— Святий і блудниця,— весело муркнув Сазонт.

— Що ти сказав? — витріщилась на нього Марфа, що так і промовчала весь вечір.

— Батюшка і... і... Ярина,— вмить знітився Сазонт, бо знав, що Марфа лагідна, добра, та як візьме її за живе — тоді вся тіпається, рятуйся від неї, як можеш.

— Краще на себе подивися,— з погрозою в голосі порадила Марфа і, здається, знову перестала слухати спільну балачку — дістала зі скрині та взялась розпускати спідницю, бо зима, холодно, то в довшій спідниці буде, може, й не тепліше, зате затишніше.

— Ой людоньки! — скрушно покрутила головою баба Секлета.— Що тепер буде, га? Коли ті, що наставлені вгорі за порядком дивитись, таку розправу над чоловіком чинять? Де тепер того бога шукати, коли й серед слуг божих така неправда посіла? Е-е, мабуть, нема його, бо хіба допустив би, хіба не заступився б?

І вона, прибита розпачем, тримаючи перед собою двома долонями кисле тісто, яке приходила позичати, почовгала

до порога та й зникла за дверима, впустивши до хати хвилю запашного морозцю.

— Стара, то й бог їй потрібен, і батюшка — з дитиною той батюшка від чужої молодиці чи ні,— без тіні осуду сказала Варка.

Помовчали — кожне на свій лад думало про свіжу медвинецьку оказію. Й Олена Левківна думала, як то часом несподівано повертаються людські долі. Несподівано? Мабуть, ні, бо їхній батюшка, Єлисей Онуфрійович, мабуть, таки в глибині душі був мирською людиною, то й вів життя безбожника.

Повернулась Явдошка з клубу, і всі вони почали збиратись — нерано вже, та й по домівках пора. Першою вийшла Варка, впустивши холоду, за нею і Фійона впустила, тільки менше, бо вийшла проворніше й двері за собою зачинила сквапніше. А Олену Левківну затримала Явдошка при самому порозі, взяла за лікоть, і по її очах — погляд уже не такий колючий, як завжди, а наче розм'як, одтанув — здогадалась Олена Левківна, що дівка хоче сказати щось.

І не помилилась. Явдошка на миснику з-під газети дістала якусь фотокартку й показала вчительці. На Олену Левківну глянуло зі знімка кирпате, смагле обличчя, чуб гладенько причесаний, очі неприступні, горді, а запишався як, а запишався!

— Хто це? — запитала. Й подивилась на Сазонта Хруща — той наче й не чув нічого, проте на лиці його була радість, і так само в Марфи цвіла вдоволена усмішка.

— Та так, прислав один,— не захотіла признатись Явдошка.— Як він вам? Що скажете?

— Що ж я скажу?..— непевно обізвалась Олена Левківна, не знаючи, на що сподівається від неї Явдошка.

— Що за людина? — допитувалась Явдошка.

— Людина як людина,— ухильно відповіла Олена Левківна.— Видно, що молодий.

— Молодий,— потвердила Явдошка.— Написав, що тридцять вісім років. А може, й бреше, бо тепер парубки такі лукаві пішли, що ого!

— Мабуть, не бреше,— сказав Сазонт.— А щоб узнати людину до пуття, треба з нею все життя прожити. Ось як ми з Марфою.

Обізвалась Марфа:

— А я й досі не втямила, що в тебе за душею... не знаю, на що чекати... Ой, дивись, ти колись дограєшся, доскочиш іще, каятимешся, та пізно буде.

Сазонт винувато крекнув і посунув із хати.

— Видно, солідний чоловік,— нарешті сказала Олена Левківна, повертаючи знімок.— По очах видно, що строгий, та, мабуть, справедливий.

Явдошка обрадувалась:

— Я так і напишу йому, як ви сказали. Що солідний і справедливий. А то ніяк не могла придумати, що б йому написати... Бо Кушта сказав, що, либонь, пройдисвіт, але хіба таке напишеш людині? І Варці не сподобався, бо, каже, запишався, наче щодня на державній машині їздить, а яка в нього, мовляв, може бути машина, раз мені карточку свою прислав? Напишу, як ви сказали,— хоч і строгий, зате справедливий.— І раптовий сумнів майнув по її обличчю: — А може, це йому не сподобається?.. Що строгий?..

— Пиши, справедливий,— підказала Марфа.

Вийшла Олена Левківна з їхньої хати надвір і наче винесла з собою світло тієї дивної радості, яку відчула в чужій сім'ї.

Недільного ранку зібралась Олена Левківна в район походити по магазинах та на ярмарку потовктись, бо в Таїси зовсім чобітки нікудишні, зносилися. Звичайно, можна б полагодити, і ще б пошкрьобала в них, але... жалко якось, бо дівчина. Хотілося б щось гарненьке знайти для неї, може, й хромові, та хіба задешево дістанеш? І пальтечко на ній латане під пахвами, комір лисячий обліз, але з пальтечком хай почекає... Воно й Михайлові годилося б пошукати нові штанці чи піджачок, бо сердиться хлопець, що вони тільки про Таїсу дбають, тільки на неї стягуються, та... він хлопець, перебігає зиму в тому, що є, а там весна, для сьомого класу вже і йому постараються щось...

Вийшла надвір — зима ранкова запахла їй свіжими, холодними кавунами й зарипіла так само, як кавуни, коли здоровий чоловік бере в руки, стискує, дослухаючись, чи спілі... Вчора звечора, видно, хтось провіз по їхній вуличці солому з поля, ячмінку, і золоті примерхлі стебла тліли на снігу.

За селом зійшло їй сонце, і сніги в полях, що досі слались невибіленим полотном, засиніли на згірках де ясніше, де темніше, а на осонні яскріли біло, й ці білі та ніжно-сині барви зимового ранкового поля ніби жили своїм таємничим життям, і Олена Левківна, просвітлюючись душею, стежила, як поволеньки міняється їхня гама, майже зовсім непо-

мітно, і як полотна все більше й чистіше вибілюються під сонцем, а синє по них пропадає, тане. «Гарний буде нині день,— подумалось їй.— Життя б отаке завжди...»

Ззаду загуркотіла машина, й Олена Левківна, не обертаючись, зійшла на узбіччя. Машина загальмувала поруч, почулись дівочі голоси, сміх. Таки оглянулася — з кузова їй усміхався буйносніп молодих облич, усе знайомі, медвинецькі. Дівчата повпугувані в усе найкраще, кожна в квітчастій хустці, щоки від зустрічного вітру порум'яніли, білим узялись довкола плям рум'янцю... Польові квіти, подумала Олена Левківна, достоту польові квіти.

В кабіні сиділа головиха. Відчинила дверцята й запитала:

— Олено Левківно, чи не поїдете з нами на районну олімпіаду художньої самодіяльності?

Було в головихи щось грайливе і в погляді, і в голосі.

— В район? — перепитала Олена Левківна.— О, мені саме й треба на олімпіаду, спасибі.

Дівчата простягли їй руки, безліч, здавалося, міцних, шкарубких рук, допомогли залізти в кузов, потім розсунулись, даючи місце посередині, в затишку, й Олена Левківна опинилася поміж своїх колишніх учениць, що тепер робили в колгоспі чи коло свиней, чи на корівнику, а найближче до неї була Люба Плішак, молода дружина Андрія Сака. Згадавши, як іще зовсім недавно її, хвору, чоловік возив до районної лікарні, вона зараз стривожено позирала на Любу — який та має вигляд, чи нема в її очах болю, тамованої муки, та Люба дивилась ясно, сміялась разом із усіма, і вчителька нишком раділа, що все так добре обернулось для неї.

Десь ізбоку протиснулась Явдошка (розхристана, щоб видно було численні разки намиста й коралів, які начіпляла, ще материнське намисто й коралі — чи не вперше дала їй Марфа надіти) і, дихаючи вчительці в лице запахом смаженого на олії соняшникового насіння, сказала:

— Як співатимете з нами в хорі, то ніхто медвинецьких дівчат не подужа, візьмемо перше місце. Яких ви знаєте?

— Чи мені, Явдошко, до співів?

— Кому ж тоді до співів, як не вам? — засміялась язиката Явдошка, і кузов гримнув реготом.

І зразу ж заспівали:

Дудка в дудки ночувала,
Дудка в дудки штани вкрала,
Гей, дуй, дудка, дуй!..

Потім затягли другої, третьої і так проїхали поле, далі сусіднє село, і знову побігла машина через горбисте поле, а Олена Левківна, слухаючи дівчат, усе більше дивувалася — звідки знають стільки пісень, і не теперішніх, котрими радіо щодня гримить, а старовинних, яких вона, старша від них, не всі й чула. У школі, звісно, не могли навчитись, то від кого ж знають, як не від матерів чи бабів своїх... Співали про човен, який пливе по росі, про Марусину, що журиться та плаче по косі... Про зілля, яке відбирає в судженого пам'ять до року чи примушує забути ім'я дівчини... Про жовтий пісочок, де знати два слідочки: «один слідочок — то мого милого, а другий слідочок — коня вороного...» Дівчата — їхні серця, радість їхня, молода сила — наче зацвітали тими чарівними піснями, й пісні, як живі, їхали разом із ними — дівчатами, Оленою Левківною та задуманою головихою в кабіні — серед білих зимових піль, серед чистоти й святковості погожого дня.

Машина стала коло районного Будинку культури, й Олена Левківна спершу вирішила піти на ярмарок (по магазинах вона ще встигне). По дорозі поспішали піші люди з клумаками та корзинами, вели на мотузках телят, корів. Їхали возами й саньми — в соломі лежали мішки зі свиньми, картоплею, зерном. Якась молодиця йшла попереду, і раптом з її коша озвався, заспівав голосно й протяжно півень — і не одне обернулось на тітку та осміхнулося... Поволеньки просунули плетені з лози санчата, запряжені однокінь, а за спиною в хурмана червоно яскравіли добре випалені горщики; з бічної вулички вийшла на дорогу тітка, несучи на спині в'язку віників. «Тільки я нічого не несу,— з незрозумілим смутком подумала Олена Левківна.— Всі щось уміють, щось годні, тільки я йду з порожніми руками та хочу взяти чуже в ті руки, за гроші хочу взяти зроблене кимось». Від цієї думки засмоктало, занило — й хоч Олена Левківна знала, що не гоже дорікати собі, що несправедлива в своїх доріканнях, та нічого не могла вдіяти — може, то обізвалася в ній споконвічна її селянська природа.

Коло ярмаркових воріт здибала й медвинецьку жінку — Софію, дружину Павла Павловича. Софія зраділа, вгледівши вчительку, загомоніли, і з'ясувалось, що обидві хочуть купити чоботи, тільки Софія для себе шукатиме. В неї є непогані, ялові, ходить у них на ферму, то й ще ходитиме, але чоловік уже скільки їй в'їдає, що нема в неї вихідних, що людські жінки як жінки, мають у чому вийти, а вона...

— А скільки мені тих празникових треба? — казала Софія, і її спокійне, добродушне обличчя було, здається, позбавлене будь-яких переживань.— Одні хромові маю, то й годі. Бо куди я в них піду? До клубу не ходжу, куди мені, а хіба в Медвинці є ще куди вийти? Ото прийшла з колгоспу — і вдома пораєшся, а як до сусідки по що, то виряджатись ніхто не виряджається. Хіба що запросять нас на родини чи хрестини, то можна зодягнутись чи взутись, але й по гостях ми рідко розходжуємо... А він гнівається на мене, що не стежу за собою, ну й чудний!..

Пройшли поміж рядами, де продавали цибулю, квасолю, пшоно, крупу, де в мішечках та торбинках було всякої всячини, опинилися серед люду, який спродував одяг — ношений і новий, фабричного крою й домашнього, а за цими товклось трохи тих, що шапки й картузи продавали, один дядько навіть солом'яного бриля виніс продавати посеред зими, ну й дивак, а за ними стояли продавці з чобітьми. Й не тільки з чобітьми, а зі шкірами, і з готовими халявками, з підметками, тут же походжав міського вигляду чоловічок у легенькому осінньому пальтечку, бряжчав підковами та набойками.

Софія зразу знайшла собі чоботи, що припали їй до смаку, приміряла — наче влита нога! Але брати не захотіла, бо дорого просили, то почала переходити від одного до другого, приглядалась до товару, тільки путнього вже не знаходила. Олена ж Левківна нагледіла непогані чобітки для Таїси, й за розміром годились, вона хотіла вже взяти, не торгуючись, та Софія смикнула її за рукав — заждіть, мовляв, не поспішайте, ось я поторгуюсь.

І вона так славно почала торгуватися з дядьком, котрий продавав чоботи, так гарно всміхалась йому, щебетала, заговорювала зуби, що той слухав її, слухав, то супився, то всміхався, та, нарешті, спустив-таки хоч і не п'ятдесят карбованців, як Софія хотіла, а тридцать, щоб «було не по-вашому й не по-моєму».

Коли Софія, взявши покупку, відходила від продавця, то, видно, тому було щиро жаль, що йде, що більше не почебече й не посокорить.

— З чоловіками тільки так,— повчала Софія зніяковілу вчительку.— Ти до нього ласкою підходь і добрим словом — він і розтане, як віск, не постоїть за карбованцем, спустить.

Тут, серед швацького краму, вони й стріли Павла Павловича — виявляється, теж навідався в район, тільки сперш

шу заскочив до знайомого чоловіка, діло до нього є, а потім оце на ярмарок підбіг подивитись, що його жінка купила тут. Довідавшись, що не купила, почав нишпорити поміж люду й скоро таки натрапив на ті чоботи, що були сподобалися Софії. Хазяїн уперся, що не спустить і копійки, то Павло Павлович не став і торгуватись, наказав жінці, щоб виймала гроші та платила. Й Софія — на превелике здивування Олени Левківни — теж не торгувалась, покірно дістала гроші, заплатила, і весь її вигляд казав, що не варто купувати, марно тратить, вона й так походить, та коли чоловік наполягає, то хіба що ради нього.

Олена Левківна знайшла вельветову «бобку» для Михайла, ще трохи потинялись по ярмарку та й рушили звідти.

Пшеничний був радий, що придбав обнову для жінки. Ніс по чоботу в руці, розмахував ними, а то починав нюхати, а то проводив нігтем по підметці, а то заглядав у хромову халявку, мов у дзеркало,— ніяк не міг натішитись, що його Софія ходитиме в таких.

Намилувавшись чобітьми, Павло Павлович зняв із голови сиву смушеву шапку, зробив роздумливий жест рукою, наче вагався, чи варто йому розкривати свою таємницю, та, видно, зміркувавши, що рано чи пізно однаково всі довідаються, спитав Олену Левківну:

— Моя Софія нічого не казала, ні? То й добре, я сам скажу. Скоро, Олено Левківно, я переїду до району, щоб знали...

— Чого переїдете? — не втямила Олена Левківна.

— Житимемо там, правда, Софіє? — І він по-молодечому обійняв її за плечі. Софія озирнулась по боках, чи не зглядаються на них, та й скинула його руку.— Й не тільки житимемо, а й роботу нам дають.

Олена Левківна була приголомшена новиною.

— Коли ж це? — не знала, що сказати.— Як же так?.. І давно ви надумали? В школі будете вчителювати, еге?

— Ні, не в школі.

— Дають... високу посаду?

— Посада, може, невисока, та мені підходить. Буду в районній бібліотеці, саме звільнилось місце. І для моєї Софії робота знайдеться.

— Не розумію...— повільно проказала Олена Левківна, її здивування ще не минуло.

— Що тут розуміти? — безтурботно засміявся Пшеничний, і його товсті щоки затремтіли.— Ви пам'ятаєте методичну нараду, де мене в хвіст і в гриву... Пам'ятаєте? Я й до

того знав, що вчитель із мене никудишній, освіти бракує, хисту нема, а самого тільки хотіння бути вчителем замало. Тоді мене носом тицьнули, як шкодливе кошеня, дивися, мовляв, що ти робиш і як робиш. Думаєте, я й до того не відав, чого вартий, на що здатен? Відав, бо совість маю, та й не дурний, хоч що б там про мене думали. А після наради спокою мені не було ніякого, мучився... Й до того мучився, бо спостеріг, як директор до мене ставиться, здогадався, до чого йдеться. Ну, не захотілось чекати, поки самого попросять, бо діло маю з делікатними людьми, вони хочуть, щоб і я був делікатний. От і став потихеньку підшукувати собі роботу, напитувати. Ось і напитав. Уже ходив скрізь, де треба, з усіма узгодив... Скажу вам правду, Олено Левківно. Мабуть, буде з мене більше користі, коли я піду зі школи, ніж там зоставатимусь. Бо коли не вмію дитину вчити, хоч і хочу, то чого мені там лишатись?.. У нашому районі вже кількох таких, як я, звільнили, то вони скаржились, оббивали пороги — не помогло. Я скаржитись не піду, маю совість. От скажіть мені, правильно роблю, чи ні?

— А не шкода кидати школу? — спитала.

— Ще й як шкода! — вихопилось щиро.— Звик за стільки років... То й до іншої роботи звикну...

— І полюбиш,— кинула мовчазна Софія.

— А як же так — посеред року? Вам заміну треба шукати, а де її знайдеш?

— Заміна є,— сумно всміхнувся Павло Павлович.— Наша Валя Неїжхліб, піонервожата. Вона в інституті на заочному, скоро закінчить... Хай починає вчительське своє життя, я їй на заваді не стоятиму.

— А з житлом як? — допитувалась Олена Левківна.— Свою хату в Медвинці кинете чи продасте? А де в районі житимете?

— Обміняюся.

— Хто обміняє? Район на Медвинець? — не повірила Олена Левківна.

— Вже знайшов. І недалеко ходити довелося.— Надав своєму обличчю таємничості, помовчав — і кинув: — Учитель Скрипка в моїй хаті житиме, а ми в його!

— Ви жартуєте...

— Правду кажу. В нього хатка поганенька, стара, от він і згодився на нашу. Бачте, набридло йому весь час їздити сюди-туди, хоче людина в одне місце вростати. Ну, звісно, диваків таких не часто здибаєш, що район поміняють на

село, бо це ж треба навічно в Медвинці зоставатись. А йому, видно, хочеться. Не сподівались? І я не сподівався, думав, що Скрипці і вночі сниться, як би наш Медвинець кинути і чкурнути світ за очі... Помилився в ньому... Та й те сказати, що досі холостяк, що батько-мати в нього, доглядають, поміч у всьому від них має... Хай і так, а дивно... І наче не з тих, що накоїв тут чогось, то хоче далі втекти.

— Мало знаємо людину, хоч багато й працювали разом,— наче самій собі дорікнула Олена Левківна.

— То оце поведу жінку, хай подивиться, де будемо жити...

— Ніде нема краще, як вдома,— сказала Софія.— Всі тебе знають, і ти всіх знаєш.

Розійшлися — кожне своєю дорогою, а потім Олена Левківна обернулася: Пшеничний зі своєю Софією звертали в бічну вуличку, він руку поклав їй на плече, щось казав... Сумно стало Олені Левківні — чи не від того, що й ці двоє людей поступово підуть із її життя, і не просто зникнуть, а наче заберуть із собою й частку її власного існування, частку минулого, що відійде в небуття, в спомини, що даленітимуть, поки згаснуть, обернувшись у зморшку на чолі чи на біль у серці...

Стояла на роздоріжжі, чекала попутних машин на Медвинець — проїхало кілька, забиті базарувальниками, й жодна не спинилась. Отак подамся поволеньки, подумала Олена Левківна, може, хтось і підбере в дорозі... Вийшла за містечко, забіліли сліпучі від сонця поля — навсібіч забіліли й удалину прослались далеко, ген на обрії темною щіточкою ліс видніє... Високе небо, чисте, а в ньому голубизни, що й дивитись трудно. Й чим далі простувала Олена Левківна, тим погідніше ставало в неї на душі, наче там теж біліли й сніги неосяжні, пахнучи сухуватим морозцем, і небо синіло... Різне в думках перебирала — й ранок нинішній, як на ярмарок збиралась, і як у машині з дівчатами їхала разом із піснями їхніми, ярмаркування постало в її пам'яті гамором і штовханиною, розмова з Павлом Павловичем... І щось наче муляло, не давало спокою... Чи не... чи не докір, що й досі не навідалась до Івана Гуньки, до матері його та не взнала, як то їм ведеться. Вже не учень, так, але піде, зустрінеться, поговорить... Може, від невідання так їй мулько чи з іншої причини... Давно вже годилося піти, й чого вона зволікала? Так вирішивши, відчула полегшення, й знову день засинів їй, мов барвінок, і, йдучи узбіччям дороги та прислухаючись, як басовито виспівує

сніжок під ногами, раптом згадала... Згадала, як усією сім'єю (начебто недавно було, вчора) ходили до осіннього лісу по гриби, й голоси дітей лунали чітко в прозорому повітрі, й вона стояла на галявинці перед зграйкою грибів, стояла на колінах і ніби заглядала в глибокий і тихий колодязь часу, де осклизлі цямрини обросли зеленим мохом, і на самісінькому денці бачила своє дитинство, а воно звідти, з темної води минулого, прожитого, приглядалось до неї змалілими, майже невидними оченятами на юному цікавому лиці...

І ЗВІРІ, І ПТИЦІ, І ЛЮДИ

Оповідання

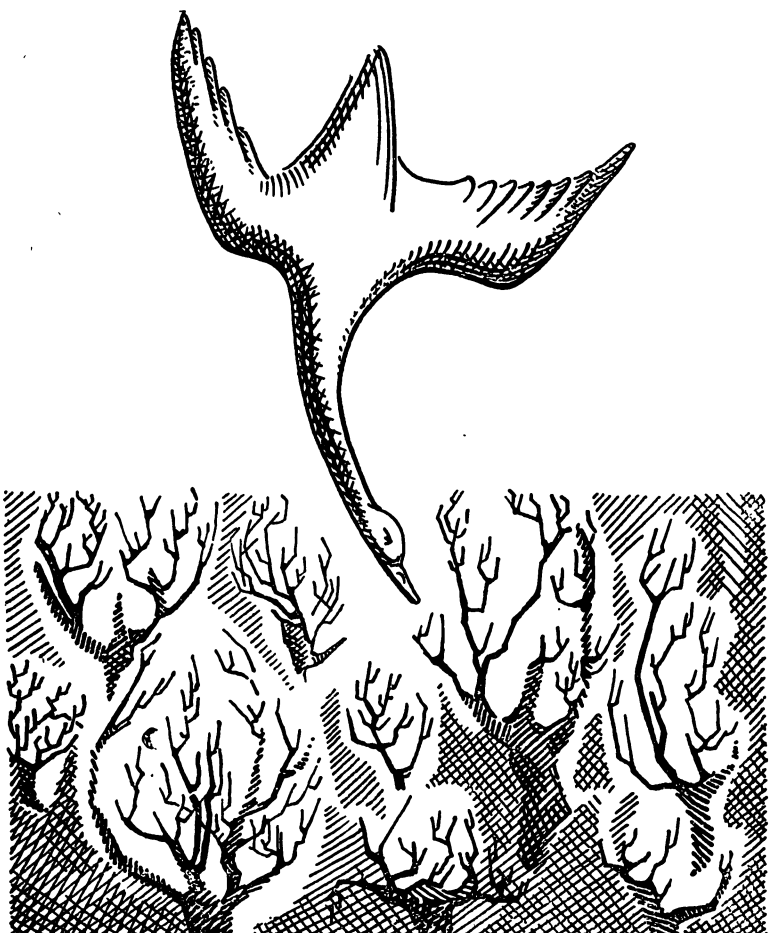

ВУСТА ЗЕМЛІ

Золоті барабани соняшників — цілі оркестри, де нема інших інструментів,— у полях і в селах грають ораторії сонця. Даруйте пишнослів'я, було так: ластівки літали між мелодій, наче між лоз, що пнулись до неба, а бджоли співали тонкими хоботками нектар із тієї музики, що зріла в квітучому лоні кожного барабана.

Вже не першу годину ми з товаришем їхали з міста. Здавалось, літо на волі тече медовими ріками в молочних берегах. Про сонце думалось, як про язичницького бога Ярила, що владарює в небесах усупереч християнській релігії слов'ян і їхньому теперішньому войовничому атеїзму. Повітря, що струмувало в машині, дурманило різнотрав'ям байраків і ярів, лугів і лісів, тривожило полином, чебрецем, материнкою.

Спинились на узліссі, щоб підвезти старого, що тримав у руці білу козубеньку з суницями.

— Я б і сам дійшов, тут близько,— сказав старий,— але ж вам по дорозі.

Від нього пахло суницями, мурахами, грибними галявами. Сива голова нагадувала кульбабу, звану в народі бабкою-й-дідиком, але ця кульбаба не загубила ще жодної білої волокнинки, світиться круглим німбом.

— Суниці є,— відповів старий на наше запитання,— бо в наших краях нема кому збирати.

— Благословенні краї!

— Та які там благословенні,— буркнув старий. Ми йому награно всміхалися, заохочуючи до розмови, проте очі в нього ніби позамерзали грудочками.— То колись були благословенні.

По узбіччю дороги то ліс зеленів сосновий, то берези біліли.

— У двадцять шостому і двадцять сьомому роках ми тут ліс заготовляли на шпали. Я вже парубкував. Батько чи мати збудять удосвіта, пожуєш сала з хлібом, цибулину з окрайцем та з пляшкою молока в торбу — й гайда на роботу. Ми з братом, значить, удвох... То яку в Прип'яті рибу ловили? Всяку. Лящі водились широкі, як сковороди. В'язі,

щуки, клені. В озерах — соми, лини. Від краснопірки — чорно. Насічемо лозинового пруття, зв'яжемо сіті й ловимо. А тепер із лозиновими сітями вже нічого не зловиш — ні в річці, ні в озерах.

Старий розказував, наче сварився. Слова полохливими пташками вилітали з рота і, шепеляво мовлені, шаруділи в машині.

— І в Уборті риба водилась, і в Десні, і в Прип'яті... Уже Уборть не та й Прип'ять не та... Колись тут іще першу меліорацію проводили, то меліорація все з'їла... Правда, друга меліорація вже розумна, з дамбами... А які тетеруки водились, а глухарі!.. Тетеруки взимку живуть під снігом, накрутять глибоких нір — живуть, поки мороз великий. А мороз пересядеться, то вилазять нагору, на дерева злітають.

— Славні тетеруки? — поспитав товариш.

— Чи славні? Як півні чи кури, тільки славніші. Крила й груди в тетерука — як намальовані... Батько ходив колись на тетеруків із корковою рушницею, полював добре, ніколи з порожніми руками не повертався. М'ясо їхнє смачне. Тепер теж водяться, тільки мало.

Либонь, із того кошика з суницями намагалась вибратись бджола, бо струнно гула-бриніла. Очі в старого не відмерзли, й слова шелестіли кажанами. Розказував:

— Ми з братом що? Знайшли ту корковку, поклали на лаві в хаті. Брат узяв молотка, стукнув молотком ближче від дула — в стіні дірка стала, загорілося якесь клоччя, дим. Повтікали надвір, поховалися в кущах, то сусіди позбігались гасити. Батько з матір'ю вернулися з поля, бачать — хата ледь не згоріла. Кличуть, а ми не йдемо. То докликались, як уже смеркло. Не били, ні. Бо й мати з батьком налякані, й ми налякані. Нагодували нас, поклали спати, а самі й не спали.

— Вовки ще водяться?

— Водяться й не переводяться. Вовчиця з вовченятами ось на це обійстя навідувалась.— І кивнув головою-кульбабою на хату: низько напнулася сірою хусткою гонтової покрівлі, вузькі вікна голубіють льоном, як очі.— То забачила хазяїна, як вийшов із сіней, гиркнула по-собачому й дременула з виводком.

Вибоїста піщана дорога пригальмувала машину, яку тепер начебто тягли коні, а не кінські сили мотора. Хати поміж беріз і сосон стояли зрідка, вільно; садиби підперезалися лозиновою лісою, наче золотаво-оксамитовими поясами з

соломи, кукурудзиння й картоплиння. Дерев'яні журавлі над колодязями там і сям витягували догори довгі дерев'яні шиї, на вертикальних тичках-дзьобах висіли дерев'яні бадді. На причілкових стінах намальовано де відро, де багор, де заступ: у разі пожежі хазяїн мав бігти на порятунок із відром, багром чи заступом.

— Ідилія,— сказав товариш,— патріархальний спокій... А що, у вас тут усі діти народжуються біленькими?

На сонячній полудневій дорозі траплялися діти: в кого світле волоття чубчика ледь побронзовіло від спеки, в кого тополиним пухом іскриться, в кого блищить перламутром скойки-черепашки. Й пильні сині очі, в яких начебто гніздяться загадки й таємниці літа, неба, простору й часу.

Старий не відказав; у кошику з суницями знову загуркотіла бджілка баритональною тривогою.

— Вже на пенсію вийшли, живете з онуками? — заохочував товариш до розмови.— Чи діти пороз'їжджались по містах, десь у Гомель чи Брянськ, а ви самі добуваєте віку?

Скільки таких зустрічей трапляється по дорозі! Завжди навмисне підвозимо людей, щоб погомоніти. Адже новий край хоч і скаже багато річкою чи озером, горою, гаєм чи долиною, та все-таки найбільше й найцікавіше розповість вустами людей, що тут живуть — над річкою, під горою, в долині...

— Біля сестри тримаюсь, у її хаті,— сказав старий.— Нас чотирнадцятеро було в сім'ї. Мене, останнього, всі вишкребком називали. Й досі дражнять у селі вишкребком.

— Як село зветься?

— Знобине. Я тут колись проводив колективізацію.

— Ого! — сказав товариш. І ми з повагою поглянули на діда.— Є що згадати?

Лице його брижилося зморшками, як порхавка, з якої випущено дух. І на пергаменті цієї порхавки губи скидались на рвану рану, що й досі ледь схлипувала тим духом.

Машина повзла по піску, мов човен-довбанка по річкових хвилях у негоду.

— Згадати є що,— сказав старий.— Як пішов у партизани, то зі мною й інші сільські активісти подались. Я знав Руднєва й Ковпака. Ми залізницю в Овручі брали від німців, там із нашою армією зустрілись... У липні щороку колишні партизани з'їжджаються до Трубчевського лісу. Скоро вже липень, поїду... Хіба нема чого згадати? Життя не вистачить того, що лишилось, щоб розказати про все колишнє життя.

По зеленому руслу дороги, де пісок білів полотняною веретою, спливли ледь-ледь угору. Лелека линув над хатами і верхами дерев. Цвіли соняхи на городах, хлюпотіли маки рожевою кров'ю пелюсток.

— Бачите, ясен росте, а біля ясена сосна обчухрана? До війни тут клуб стояв...

Шпоришем поросла горбкувата місцина, поцяткована табунцем гусенят. Підібгавши ноги, двоє дівчаток грались у крем'яхи під ясеном, а ген оддалік паслось рябеньке телятко, схоже на казкового солом'яного бичка: ніжки розчепірені, мов кілочки, хвіст стримить дерев'яним штурпаком, очі вирячились по-рачому.

— У цьому клубі поліцаї з німцями спалили мою жінку й п'ятеро моїх дітей...— На очах у старого тремтіло й зблискувало по вогкому кришталику, по сльозинці...

Раптом телятко скочило з чотирьох своїх ніжок-патичків, побігло, задерши хвоста, наче смолоскипа. Дівчатка грались у крем'яхи, і їхні відкриті в усмішці зуби світились, наче холодні крижинки, опромінені сонцем.

— Це було вісімнадцятого грудня сорок другого року,— хрипко мовив старий.— Так відплатили за те, що розкуркулював, що пішов у партизани.

Дорога прослалась донизу; зник табун гусят і діти, що грались під ясеном; назустріч їхав на коні чоловік, притискаючи до живота радіоприймача, що мерехтів зайчиками; дорогу поквапливо й незграбно перейшла боса жінка, тримаючи в руках, наче на шальках терезів, дрібні курячі яйця; й над руслом дороги, немов над руслом річки, знову пролетів лелека, приглядаючись донизу.

— Де ваша сестра живе? — мовив товариш.

— Скоро вже,— озвався старий, і коли озвався, то бджола в кошику з суницями знову струнно забриніла.

— Влітку багато приїжджає в Знобине, щоб відпочити?

— А чого ж... І ягоди збирають, і гриби. Та й свої з дітьми навідуються, ті, що в Гомелі чи в Брянську на залізниці роблять, у депо. Хоч добиратись трудно, а можна... Зупиніться, тут живе сестра.

Ми зайшли на обійстя до старого поліщука, щоб випити води. Хоч у хаті стояло повне відро, він вилив воду під яблуню, через дорогу набрав журавлем свіжої. Ми поволі пили холодну криничну воду, озираючись кругом. Під рубленою стіною хліва накладено наколотих дров, наче хтось насмикав безліч іклів із доісторичних вимерлих істот. В колоді, до якої рубали, стримів замашний колун, на держаку

його — обшмуляний картуз із полущеним козирком. Біля порога біліла козубенька з суницями, що пахли літом і сонцем, будячи спомини про дитинство.

— Бачите грядку цибулі на городі? — показав старий рукою, побитою мурашиними цятками ластовиння.— А біля цибулі грядочку маку бачите, а за маком соняшники?

За грядочкою маку, поміж соняшників, видніла згорблена жіноча постать. Очевидно, сестра старого, якого ми підвозили з лісу до села. Сестра з сапою в руках поралась біля картоплі.

— Там, де мак цвіте, мою матір живцем закопали,— сказав старий.

Мабуть, той самий лелека низько пролетів над нами, й миттєва пташина тінь гойднулась по деревах, по траві і, зламавшись на наколотому поліняччі, пурхнула на стріху хлівця, розтанула в повітрі.

— Вісімнадцятого грудня сорок другого року,— додав старий.

Там, за розквітлими пелюстками маків, поміж журавлиних ногатих стебел соняшників, жінка поралася з сапою в картоплі, й над її головою танцювали барвисті метелики...

Старий поліцук стояв на воротях, і голова його сива палала, мов кульбаба, що не сьогодні, то завтра облетить, розвіє по світах сяйво корони. Машина рушила, Знобине теж рушило з обох боків дороги — назад, у спогади, в минуле. День літній промовляв до серця й душі, левади говорили й верболози над водою, гурти беріз. Говорили мовою сонця й повітря, землі й води, стебла й квітки. Це були живі й промовисті вуста землі, краще за які ніхто не скаже.

Й отой старий — живі вуста землі...

Ця земля сказала його вустами так, як ніхто, сказала більше за сонце й повітря, за воду й зело.

Досі чую й завжди чутиму мову землі, що говорила вустами старого, якого підвезли до поліського села.

КОЗИДРА

На моє здивування, цей горбок у селі й досі називають Оврамовим. І старе, й мале — Оврамів горбок! Одне, може, ще пам'ятає, друге, мабуть, і не знало причини, проте — Оврамів! Як довго називатиметься так? Нині? Завтра? Завжди?

На цвинтарі поміж інших могил — Оврамова. Вже осунулась, поросла цупкою травою, в'ється барвінок, біля огорожі розрісся бузковий кущ, низька вишня. Я зірвав надпалену сонцем ягоду, бездумно поклав до рота — ягода була кисла, терпка.

Хрест зварено із тонких залізних труб — тут майже всі хрести зварено з труб,— поблискує напівоблупленим сріблом. До хреста прибито шматок бляхи, на якій чорною фарбою виведено: «Оврам Гордійович Козидра. 1870—1953. Земля пухом».

Свідомість відмовляється вірити в остаточну сутність залізного, вже похиленого хреста, в могилку, в зелений барвінок. Гіркий смак надкушеної вишні пробуджує спогади, веде в минуле, в якому Оврам Козидра — живий, невмирущий, і так само довкола нього скипає шпарким окропом невмирущий світ.

Отой горбок, де на сірій долоні чолопочка, наче звуглілого від немилосердного літнього сонця, хата під стріхою. Вона мовби згорнула свої посічені, пошматовані часом крила й похнюпилась-похнюпилась. Одна стіна мало не завалиться, то підперто її грабовими стовпцями. Поставлені часто, вони надають хаті схожості з сухореброю конячиною, з якої здерли шкуру. Хата попустила від свого порога звивисту стежечку по горбку, а на краю тієї стежечки, мовби на рушнику, стоїть криниця.

Оврам Козидра, спускаючись донизу з порожнім відром, спиняється раз-другий перепочити. Зате коли вже сходить догори з повним, то не перепочиває, бо побоюється, що потім не зрушить із місця. Влітку ставить воду в сінях, аби довше зоставалась холодною, а взимку, звісне діло, біля печі на ослоні, аби не замерзла. Бо в хаті зимою замерзає, коли поставити біля вікна, а от біля печі — ні, хоч, трапляється, й не палить у печі по кілька днів. Ото накидає всяких лахів, залізе в ту купу, зогріває зсередини своїм диханням, а тоді купа лахів уже гріє Оврама Козидру.

Він — людина вельми весела. Є в нього старий-престарий велосипед, на якому, здається, ніхто ніколи не їздив. І Козидра не їздить. Зате коли надумає в сільмаг по сірники чи гас, то неодмінно виводить із сіней велосипед. На обох колесах по десятку чи півтора шпиць, камери давно проколоті й поспускали повітря, шини клеєні-переклеєні, педалі

розгойдані й без колодочок, роги керма перехняблені. Оврам синіє з натуги не тільки тоді, коли несе велосипед на собі на горбок, а й тоді, коли спускається з велосипедом на дорогу, бо той норовить вирватись диким огиром.

— Куди це ви так їдете? — питають.

— А їду, їду! — відказує.

На лівому розі скособоченого керма слухняною пташиною скоцюрбився дзвоник. Дзвонити в той дзвоник — найбільша втіха для Козидри. Коли хто їде назустріч, то Оврам примушує свою металеву пташину дзеленькати, щебетати, виспівувати, аби йому поступились дорогою. А що при цьому по-дитячому щасливо всміхається, то Козидру вважають веселим чоловіком.

Коли в дзвонику заїдає пружина, коли в його грудях перестає народжуватись заливчастий спів, тоді Козидра десь на траві береться до ремонту. Вовтузиться, лагодить, а таки не рушить із місця, поки дзвоник знову не закалатає!

Щасливе те дитинча, котре з ласки Оврама Козидри опиниться на рамі. А ще краще на сідлі, з якого навсібіч повипирали пружини, витанцьовуючи під кістлявим гузенцем. І яка то втіха натиснути на дзвоник, почути його мелодійний, пташиний щебет!

Якось і мені випало проїхати на тих пружинах, пощастило торкнутись пальцем дзвоника — й досі, через роки, чується його дзвінка скоромовка...

Ось, пригадується, Оврам Козидра зібрав біля криниці гурт дітлахів. Усі повсідались на запилюженому шпориші, повиставляли босі підошви. Ті підошви списані стежками, дорогами, груддям, колючками, стернею, будяками, цвяхами, склом — скільки на них можна прочитати!.. Надвечір'я. З поля повертається череда, в'ється рожева курява, на губах у деяких корів чи березка висить, чи мишійка, пахне молоком.

Усі ми слухаємо Оврама Козидру. Слова випурхують із його рота, як ластівки з поточеної прибережної кручі, й ми пильно стежимо за кожним словом-ластівкою, бо хіба можна прогавити!

— Народився я на світ, як їдного ранця моя ненька забагла шпаків на снідання. А я, хлопець-молодець, пожалував мами, серед лісу відпитав дупло зі шпаками. В дупло руку — не іде, голови не впхаю, сюди-туди по дуплі — та й сам улізаю. Ходжу голий по дуплі... шпаченят до ката! Я в пазуху й загорнув тії шпаченята. Вилізати б, так не то!.. Я й домудрувався, лиш сокиру притащив, з дупла

прорубався. Гиц із дуба на коня! Кінь собі брикає, а сокира моя все зад йому рубає.

Почуте чомусь не здається нісенітницею, а правдою, хоч Козидра весь час і всміхається лукаво.

— Нагадався за сім миль, назад подивився, а у коня, як на сміх, лиш перед лишився. Давай тоді йому зад з верби підправляти. Як підправив, та й заліг на годинку спати. А кінь ходить по траві, і перед пасеться, а зад росте та й росте, аж до неба пнеться. А для моїх шпаченят того було й треба — додряпались по вербі до самого неба. Прокинувся — до шпаків! Та де вже до ката!.. Аж на небі половив мої шпаченята... Повертаю до верби! А верба й пропала, бо коняка напаслась, та й, знать, побрикала.

Козидра, хитро мружачись, розказує так, наче все це відбувалось насправді з ним, і нам чомусь віриться, що таки відбувалось. Не тепер, звісно, а значно раніше, ще ген-ген до війни, в тому світі, в який і не зазирнеш.

— Щастя тільки, що святі не горшки ліпили, але якось на той час гречку молотили. Розказав я їм біду, випросив полови, та з полови ізсукав мотуз прездоровий. Вп'яв до неба — та й униз! Мені й горя мало! Аж донизу за сім миль мотуза не стало. Згори й кажуть, що скачи! Але я не хочу, що вгорі собі урву, то внизу надточу. І спускаюсь собі вниз, мало й остається, ще б урвати кілька раз, а мотуз не рветься.

І так чомусь кортить, щоб не обривалась Оврамова розповідь, як отой мотуз. Ось які, виявляється, є чудеса на світі, ось які дивовижні люди й дивовижні пригоди з ними трапляються.

— І висів я кілька літ, мамина дитина, і висохла, як дупло, моя середина. А рій якось пролітав, та туди й забрався, наніс меду, щільників, розхазяювався. Наніс меду кілька пуд, ну його з бідою! Мотуз рветься — я в багно чуть не з головою. А тут якось по багні і качка ходила, на чуприну набрела, гніздо собі звила...

Вже череда перебрела, малинове сонце зотліває жаром при обрії, додому пора, а хіба можна звестись із шпоришу, відірватись від Оврамової розповіді!

— Ото я уже підріс, літ десяток було. Дід ходив ще без штанців, батька ще й не було. То, бувало, коли хто в гості запрошає, то дід сяде на полу та мене питає: «А хто,— каже,— підвіз нас?» То я його гладжу: «Та хто б, діду, не пішов, все то їдно,— кажу.— Або я туди піду, а ви сидіть, діду. А бо ви собі сидіть, а я туди піду». А зимою холодно,

нічим затопити, то й питається дідунь: «Що,— каже,— робити?» «А що ж,— кажу,— тра комусь їхати в дубину!» Та бувало, й каже дід: «Хто ж поїде, сину?» То я й кажу: «Хоч сидіть, а я не поїду, хоч посиджу я за вас, а ви їдьте, діду!»

Давно минув той час, коли слухав я біля криниці Оврама Козидру. Давно вже знаю, який письменник за народними переказами склав чудернацькі, подиву гідні, байки. Проте чомусь і нині хотілося б вірити, що всі ті пригоди не вигадані, а справді відбувались, і не з кимось, а саме з нашим Козидрою...

Від нього завжди пахло деревом, стружкою, тирсою.

Всяке теслярське причандалля було розкидане в шопі, в сінях, у хаті. Козидра не цурався ні корито для свині збити, ні ночви зладнати, проте, мабуть, найдужче любив стругати ложки й виготовляти люльки.

З його ясеневих чи березових ложок їло чи не всеньке село, їли й сусідні села. Коли в ложку, вистругану й розцяцьковану його руками, набереш страви, то гаряча здавалась іще гарячішою, а пахуча іще пахучішою, гарбузова каша солодшою, а рибна юшка духмянішою й перчистішою.

Це вже пізніше люди стали переходити на залізні ложки, в магазинах куплені. Й навіть вигоди знаходили в залізних — мовляв, залізні в роті не деруть, а дерев'яні, викришившись чи надщербившись, і в роті деруть, і заїди від них бувають. Що ж, комусь охота весь час цілувати залізо, але справжні їдці, що вміють скласти ціну страві, так само вміють скласти ціну й дерев'яній ложці. Отій, що березою чи ясеном пахне, отій, що в квітчастих візерунках, які веселять око й душу під час швидкого сніданку, чи некварливого обіду, чи спокійної вечері.

А ще вмів і любив Козидра виточувати люльки. Розказували, багато людей у селі до війни курило з його люльок. І, прихопивши з собою домашньої махорки в кисети й торбинки-шнурівки, подались із тими люльками на війну. Й так само, як у боях наклали головами найзавзятіші курці, заснули разом із ними дерев'яні Козидрині люльки, вже ніхто не натовче їх свіжим тютюном, уже ніколи не посотається з них паморочливий синій димок...

А по війні вже не було кому курити з них. Ще якийсь дід і смалив, але хіба тих дідів багато вціліло? А парубчаки, що пережили воєнну веремію, що в колгоспі орали на биках,

чадили самокрутками, їм ті люльки за дивовижу здавались. Та й взагалі чоловіки стали переходити на куповані цигарки, а коли траплялась махорка, то загортали її в клапоть газети — хутко, мороки ніякої.

Козидра любив роздавати свої люльки. І пам'ять його цупко тримала, мабуть, кожного, кому дарував свій виріб; міг згадати — влітку це сталось чи взимку, і як той чоловік був зодягнутий, і хто ще при тій нагоді трапився. Міг упізнати свою люльку й тоді, коли переходила від одного хазяїна до іншого. Доля виготовленої його руками люльки була така сама цікава, мовби когось із родичів, і коли, бувало, Козидрі говорили, що люлька загубилась, то обіцяв подарувати — й дарував — нову, але та, загублена, чомусь не забувалась.

А ще Оврам був неабиякий мастак до макогонів, рублів, качалок, коцюбок — теше, струже, точить. Його коцюбки багато жару вигорнули з печей, його качалки та рублі хіба ж одну сорочку чи штани випрасували, його макогони і маку чимало натерли, й по чоловічих плечах погуляли, бо жінка в досаді чи гніві здатна той макогон обернути на найгрізнішу зброю!

Всі знали Козидру за майстра, яких не так багато і водилось у селі і яких тепер, на жаль, трапляється все менше й менше...

До Козидри подеколи навідуються син чи невістка. Григір, буває, привезе батькові дерева, щоб мав із чого оті макогони й коцюби виготовляти, а то палива підкине — соломи чи торфу. А Катря, навинувшись, підмете в хаті та сінях, долівку змастить, у печі випалить та якогось кулешу зготує. Оврамове шмаття-манаття пере в себе, а сюди вже випрасуване приносить.

Козидра любить, коли навідується невістка. Тоді переодягається в свіжу сорочку, натягає чорного рубчика ледь поношені штани, розчісує старим роговим гребінцем посіченого, схожого на кострицю, чуба. Сяде на лаві й стежить, як моторна невістка сквапно порається.

— Коли надумаєте перебиратись до нас? — уже вкотре затіває Катря ту саму балачку.

Козидра ледь усміхається круглими, світлими, мов голубині яйця, очима.

— Хату продали б, а самі сиділи біля внуків, не доводилося б мені вештатись туди-сюди. А то люди й не знають, хто кого цурається: ви нас чи ми вас.

— Сам себе обійду, попораю,— відказує свекор.

А коли на колгоспному корівнику чи в полі хтось із дядьків заведе річ про батька-самітника, що бобилює на горбку, Григір відказує:

— Не годен батько без свого гнізда, як ото равлик не годен без своєї шкаралупки. А якось мені таке сказав: от задумаю бабу привести собі, то куди приведу? У твою, каже, хату до онуків не піде.

— Хай би в прийми пристав.

— В прийми й дрючком не приохотиш, вдача не та, хазяїн.

Вдача в Козидри, мабуть, і справді не та. Бо, розказують, на своєму віку побував і в приймах у сусідньому селі. Отак узяв знаменитого свого велосипеда за криві роги, до тих рогів та до багажної каретки припасував такі-сякі пожитки і, щебечучи веселим дзвоником, подався. А за якийсь тиждень і назад у село повернувся, так само притримуючи велосипеда за роги, але вже без металевого щебету.

І вже не від самого Козидри, а від людей довідалися син із невісткою, що їхній батько приставав у прийми до баби в сусідньому селі. Що вже на другий чи на третій день почав прохати, аби перебиралась жити до нього. А що баба не захотіла розлучатись із своєю господою й що Козидра не знаходив собі місця в чужій, то так і розбили новенького, ненадійного глека.

Якось Григір мав необережність запитати в батька:

— Може, вам напитати молодицю? Тепер чоловічі штани в пошанівку, то й торгуватись довго не довелося б.

— Як тра буде, сам надибаю,— розгнівався батько.— Бач, він мені телицю на налигачі приведе ще й упне біля тину!

— То шукайте самі собі телицю,— буркнув син.

Окрім Григора, мав Максима, старшого сина. Обох брали на війну, тільки ж одному не пощастило вернутись.

Підхопило Максима холодним вітром, як підхоплює листок вишневий, закрутило у вирі. Хоч би тобі чутка дійшла від нього впродовж війни, хоч би рядочок писаний! Усяке думалось, а найдужче кортіло вірити, що живий.

І вже в сорок четвертому, коли сплюндроване Ведмеже Вушко звільнилось від німця, пришкандибав на дерев'янці чоловік їхній сільський, служив разом із Максимом. Поліг той у страшному пеклі під селом Квітки, де німців було багато потовчено, але й наших солдатських голів удосталь намолочено. Ось шинеля оця вціліла від нього, то візьміть, Овраме, знадобиться.

Відтоді в хаті запахло солдатською суконною шинелею. Спершу, згорнута, лежала на тапчані. Далі почепив її Козидра на жердку, на якій під стелею висів усілякий одяг. Шинеля розпростерла поли, як застиглі крила, мовби на тих застиглих крилах поривалась у далекий світ, із якого оце залетіла в тісну хатину. Може, почувалась птахою, що прагне прилучитись до свого пташиного гурту, що зараз ширяє по жорстоких велелюддях?

Відтоді Козидра почувався так, наче хтось у хаті є. Чи кутуляв кусень хліба з цибулиною, вечеряючи, або стругав люлечку-носогрієчку, тільки наче весь час хтось стояв за спиною, владно примушував обернутись. Обертався — на жердці висіла сіра синова шинеля з розпростертими крилами.

Іноді подумки розмовляв із шинелею про всяку всячину. Чи про те, що кашель у грудях тисне, чи про городець, що завродив не так картоплі, як лободи. Після таких розмов легшало на душі.

А то з жердки перечепив шинелю до дверей, вбив гвіздок у одвірок. Шинеля звисала мало не до долівки, й Козидрі подеколи здавалось, що то Максим стоїть у порозі. Щойно повернувся з фронту, завмер, не в змозі поворухнутись.

Як похолодало, як осіння хвища врепіжила, то Козидра якогось дня й одягнув синову шинелю на буряки в поле. Так, на буряки в поле, бо мали рятувати врожай від близьких морозів. І з того дня вже так і ходив у ній до весни. Піддягав стареньку лейбичину, щоб тепліше, підперізувався паском, зводив коміра — й ходив по Ведмежому Вушку, як солдат, який недавно повернувся з війни.

Дивлячись на нього, зодягнутого у військову шинелю, ми, діти, думали, що Оврам теж повоював, таки прихопив фронту, хоч і був у літах.

Згадується той час, і зринають у пам'яті розмови про Козидру, про те, як носив продавати на ярмарок синову шинелю. Коли набиралось у нього качалок, рублів, макогонів, люльок та іншого домашнього скарбу, зладнаного його вправними руками, то подавався в район на ярмарок. А то, розказували, бачили Оврама Козидру в районі, як продавав шинелю. Розказували з подробицями, соковито, наче була це хто й відає яка видатна подія, а тому врізались мені ті балачки в свідомість, живуть своїм особливим життям і нині.

Що спричинилось до того наміру? Й не здогадаєшся тепер.

Уже давненько не зодягав її, висіла біля дверей. А то якось ізняв із гвіздка, оглянув. На лікті годилося б підлатати, зачепився був на корівнику за згрелі; ось вугляком пропалив, коли біля вогнища грівся в полі; ось на грудях дірочка — сам десь на цю дірочку спромігся чи, може, це з війни?

Узяв циганську голку й затягнув у вушко навощену сірову нитку. Дбайливо залатав дірки, а також попришивав гудзики, що ледь тримались. Хлястик метлявся на одному-двох стьобках, то й хлястик прикріпив міцно. Комір потом просяк та лепом узявся, то з милом промив, щоб не так очі муляло, що ношена.

Вибив куряву, полагодив, і тепер шинеля наче повеселішала.

Недільного ранку згорнув її, перев'язав мотузком, далі примоцував до багажної каретки на велосипеді, скособочені роги велосипеда в руки — й гайда по стежці з горбка, мимо криниці, на дорогу. Дзвоник дзеленькав радісно — сам дзеленькав, бо щось там послабло в його грудях.

Йде Козидра з велосипедом по ранковій дорозі, сонце поблискує на ободах та шпицях, а колеса виписують такі вісімки, що любо-дорого глянути. Кожне спиниться на хвильку, щоб почути його слово.

— Батьку, куди це ви в таку ранню годину?

— В район на торговицю.

— Що везете на своєму коневі?

— Шинелю Максимову.

Стоять і дивляться вслід. Бо хто ж не пам'ятає Максима! Парубок був одчайдух, не боявся ні розлюченого буґая, що з прив'язі зірвався, ні гурту парубків, що чатували на нього вночі у вербах, коли з чужого кутка вертався від дівчини. Колись на спір із товаришами пірнув голяком у крижану ополонку, пірнув — і випірнув, таки виграв на заклад пляшку горілки, тут-таки на ставу й випив із шийки. Якось бригадир коней не дав, то, розгнівавшись, Максим запрігся у віз, повний напівсирого торфу, й з самої рудки припер на обійстя.

За парубкуванням не встиг оженитись, не надбав дітей, то тепер не було кому й заплакати по ньому. Тепер ось зосталась тільки ця солдатська шинелина, що, згорнута, зв'язана мотузком, сіріє на багажнику велосипеда, скаче на грудді, гицає...

— Овраме, навіщо коня свого морите?
— Шинелю з Максима продаю. Чи не купите?
— Багато просите?
— А я вже попрошу!

Ще не встиг Козидра до сусіднього села добитись, а вже у Ведмежому Вушку кожне третє знає, що подався він на ярмарок продавати шинелю зі свого сина. Раніше торгував дерев'яними ложками та люльками, ножами, товкачами та качалками, а тепер хоче продати шинелю. Інші люди наклали в коші чи клумаки сиру, цибулі, квасолі, гороху чи курячих яєць, а Козидра поніс на ярмарок стару шинелю, пам'ять синову.

Пастушки пасуть череду в лузі, граються в ножика — заганяють у землю лезом із пучки, з долоні, з губи, з носа, з голови. Та раптом позводили стрижені голови з трави, насторожились, мов ховрашки: чи то не Козидра боцюном посувається польовою стежкою? Вмить облишили гру, біжать до Оврама.

— Розкажіть, розкажіть!

Хитрий Козидра й сам здогадується, що саме просять пастушки розказати, чого навперейми кинулись. Їде, погойдуючи рогатим велосипедом, а діти поряд дрібцюють. І розповідає Оврам, наче й не обривав оповіді,— зеленому полю, конюшині при стежці, дітям:

— Тільки входимо у ліс, аж купа ломаччя! Я сокирою гуп-гуп! Заєць з-під ломаччя. З-під ломаччя та у ліс. «Гуттю-га! на зайця!» Коли ми до тих ломач, аж там сиві яйця. «Заберімо!» — «Заберім!» Зважили дрючками, то насилу що згорнув у шапку руками. Ото я їх і приніс, а в нас на ту пору розквокталася свиня, квокче коло двору. «Пійми, сину!» Я й пійняв, посадив на яйця... То ми мали з тих яєць шість волів від зайця...

Сміються у нас, пастушків, очі, як волошки польові; сміються розквітлими соняшниками наші обличчя, а по обличчях в'ються щасливі усмішки, як в'ється березка.

— А ми воли запрягли, припічок зорали, та такого ми тоді того хліба мали!.. Що як ото нам женців прийшлося збирати, то безрукая одна сама прийшла жати. І нажала ж вона та кіп наскладала, і стебла вже не було, а та іще жала. «А що, сину,— каже дід,— треба спогадати, а де-то ми ті скирти будем закладати?» То, бувало, я лежу та й дідові раджу: «Адже у нас комин є, на комині! — кажу.— На комині як складем, то й не тра сушити, а на печі, як бог дасть, будем молотити!»

Козидра йде і йде польовою стежкою, а ми, пастухи, вже відстали, вже до череди вертаємось, а у вухах солодко звучать чи то незбагненні билиці, чи то небилиці збагненні.

Ярмарок — у Калинівці, за вузькоколійною залізницею, де на переїзді двома журавлями стримлять шлагбауми. При вході на ярмарок дерев'яна арка, прикрашена вицвілими від сонця й негоди прапорцями. Тут у недільну днину завжди сидить якщо не один інвалід, що грає на гармошці, то другий, що грає на трофейному акордеоні. Обоє безногі, а той, що з акордеоном, який блищить перламутром, ще й безокий.

Сьогодні тут сидів гармоніст, перед ним лежав картуз із мідяками. Козидра ніколи не відвертався, проходячи мимо, завжди щось подавав. Зараз спинився, дістав із кишені гроші, відібрав кілька дрібних монет, сипнув у картуз.

Гармоніст, видно, був напідпитку, бо, світячи рум'яним обличчям, сказав:

— Хай торгується добре, щоб було на передок і на носок!

— Та вже буде,— відказав Козидра, хоч і не збирався купувати чоботи чи черевики.

— Бабу маєте?

— Царство їй небесне...

— А в цьому царстві до молодиць не ходите? — І вже коли Оврам Козидра під арку подався, то закричав услід: — Ось я й без ніг ходжу до молодиць, а вам велів сам бог!

Тіснява, штурханина, гамір, вигуки, іржання, кувікання, мекання — через усе це стовковисько дістається Козидра того місця, де всяке шмаття-дрантя продають. Чого тут тільки немає! Той куфайчину виніс новеньку, хвацьку, в такій за нинішніх часів гонориста дівка й на весілля може податись. А поряд продається лейбик — нема на що глянути, латка на латці, але й до цього решета прицінюються. А хіба назвеш товаром оті штани в руках невеселої молодиці? Не штани, а самі тільки страпаки... А он у баби чорне плаття з мережками на руках, із великим викотом. Видно, не сільський одяг, тільки ж якимось побитом опинився у порепаних руках, змотузованих синіми жилами. Продають шапки-вушанки, гімнастерки, спідню білизну. І гарненькі баєві ганчірки-онучі, такими як обмотаєш ногу в чоботі, то й нозі буде тепло та зручно, й душі.

Оврам Козидра примостився збоку від гурту, розв'язав шинелю, стріпнув нею, щоб не такою зіжмаканою виглядала. І почепив на велосипеді.

Спершу ніхто не підступав до Козидри, наче й не було його на галасливій торговиці, а потім спроквола наблизився худенький чоловік із лисячим обличчям. Вуха мав прищулені, так і здавалось, що зараз ворухне по-звіриному.

Очі його, мов мишенята, бігали по всьому — по куфайках, платтях, гімнастерках, білизні, онучах. Зрештою спинились на шинелі, пошнуркували по ній туди-сюди. Й прищулені вуха ось-ось здригнуться.

— Шинеля? — спитав так, наче перед собою бачив пужално, мовби не вірив.

— Шинеля,— похмуро потвердив Козидра.

Тонкі хижі пальці обмацали солдатське сукно.

— Хіба ж це шинеля? — мовили пісні губи.

— Шинеля,— відказав Козидра, чуючи десь у надрах єства народження гніву.

— Яка шинеля?

— Солдатська.— Й злегка гуркнув сердитим голосом: — А ти не мацай!

Хижі пальці завмерли на мить, та, видно, наперекір знову заворушились на гудзиках.

— Як то не мацай? Годиться знати товар.

— Товар і так видно. Шинеля і є шинеля. Не мацай.

Лисяче лице наче ще подовшало.

— Скільки ж ви хочете?

Козидра гнівно дивився на покупця й мовчав.

— Скільки дати, питаю? Чи вже роздумали продавати?

— Роздумав,— буркнув Козидра.

Покупець із лисячою мордою та з прищуленими вухами відступив отетеріло, його очі двома сірими мишенятами знову забігали по всякому ярмарковому товару, приглядаючись та прицінюючись, а Козидра мовчав і гнівався. Наче його образили привселюдно — та так, що він і здачі не зумів дати. Спекулянт, перекупник, загребуща душа!

Деякий час стояв самотою, ніхто не підходив, аж тут ізбоку виринув не те що парубок, а й не хлопчак, бо вуса висіялись. У кашкетику з гострими клинцями, чуб в'ється з-під козирка, спадає на веснянкуватий лоб, і весь він веснянкуватий — щоки, вуха, шия, руки. Наче в мурахах. Не хлопець, а мурашник.

А ще тримав у руці невеликий бубон — із такими бубнами сільські парубчаки по вулиці ходять, вибамкують та вибрязкують, а також по весіллях вештаються.

— Продаєте? — запитав і всміхнувся бляклою усмішкою.

Козидра покивав головою, здивований і звеселений цим мурашником на двох ногах.

— Поміряти можна?

— Хто каже, що ні,— зовсім здобрілий, мовив Оврам.— Та чи не завелика?

Той мурашник поклав бубон на землю, а сам обережно взяв шинелю, невміло став засовувати руки в довгі рукава. Застібнув поли, обдивився себе, як міг, а далі запитально глянув на Козидру.

Шинеля парубчакові й справді була завелика, поли висіли до землі, замітаючи лушпиння та сміття. Стояв перед Козидрою тут, на ярмарковому велелюдді, молоденький солдатик, який зараз (хоч і у веснянках, хоч і мурашник!) дуже скидався на вбитого Максима. Якби не зодягнув цієї шинелі, то, може, і не скидався б, але в синовій шинелі був схожий. І Козидрі щось ударило в груди, запекло в серці.

— Скільки ж ви просите? — запитав парубчак.

— А скільки даси?

— Та-а-а...— зніяковів той. І знову почав обдивлятися себе в шинелі, яка, либонь, йому подобалась. Розгортав поли внизу, розстібав і застібав гудзики.

— А в тебе хоч гроші є? — недовірливо спитав Козидра.

— Гроші маю, заробив у колгоспі на биках. І мати трохи своїх дала.

— Батька маєш?

— Батька вбили поліцаї...

І, похнюпившись, заходився знімати шинелю. Знімав неохоче і віддавав у Козидрині руки обережно, мовби остерігався на землю впустити.

— От якби не купив оцю музику,— сказав із жалем, беручи бубон,— то, мабуть, вистачило б.

Обернувся — і, зсутулений, геть подався.

— Ти куди?! — несамохіть вирвалось у Козидри, наче той зобов'язаний був купити шинелю. А може, тому, що так сподобався хлопець?

— Ви багато попросите,— зупинився парубчак,— а в мене грошей катма.

— Не попрошу багато! — пообіцяв Оврам.

— Попросите,— чомусь був упевнений той.

І зник у натовпі. А Козидрі шкода стало, що хлопець хутко пішов, що не сторгувались. І поміж людей поглядав, чи не замайорить де барвиста голова, отой мурашник.

Потім прицінювались до шинелі кілька дядьків, міряли, присідаючи та ворушачи плечима, випинаючи груди, роз-

махуючи руками. Давали й зовсім мало, тицяючи пальцями в оці дірки, позалатувані навощеними сировими ниткамй. Козидра сердився й казав, що краще цю шинелю на опудало городнє зодягнути, ніж за таку плату на вітер викинути.

— Та ви самі не годні скласти ціни своїй шинелі! — дорікали запеклі ярмаркові.

— Складу без вас! — суплячись, відказав Козидра.

Хоча й справді не міг скласти ціни шинелі, ярмаркові як у воду дивились.

Отут і надійшла опасиста, розлога в грудях і клубах жінка. Щоки рум'яніли, наче буряковою юшкою збризкані, з напіврозтулених пухких губів блищала новенька фікса. Це була відома районна перекупка, яка трималась тут якщо не коронованою королевою, то бодай хазяйкою. Здається, ще не встигла й глянути на шинелю, як уже знала кожен її гандж.

— Тут ось подерто... пропалено ось... тут протерто, благенька зовсім... ношена-переношена... сама не носитиму, а валянків нашию, та ще рукавиць.

І назвала таку низьку ціну, що Козидру мов громом оглушило, і ярмарковий гармидер подаленів йому, наче рій до вулія залетів і притих. А коли відклало у вухах, то почув від перекупки:

— Якби ж генеральська шинеля, то могла б надбавити, а так просте сукно солдатське...

Козидра мовчав замурованими губами.

— Даю добре, інші й цього не дадуть, то міль поточить.

Оврам дивився на перекупку, як на порожнє місце. Перекупка зизом блиснула на нього та й понесла своє опасисте тіло так, наче боялась розлити з тісного одягу.

— Бач, не генеральська,— сам до себе озвався Козидра й видихнув із грудей стиснуте повітря. Так густо сапає бугай, гребучи ратицею землю й басуючи налитими кров'ю очима.— То нічого, що не генеральська. Воювала не гірше за інших, а може, й краще.

Йому здушило горло, засвербіло, а в погляді стьмяніло від наглого болю. Той біль шмагнув Козидру неспогадано, й він зціпив зуби, заграбши жовнами на впалих щоках. Так він стояв, тримаючи велосипед за роги, а на велосипеді висіла шинеля. І тут нагодився новий покупець — видно, з тих, що люблять прицінюватись, торгуватись, зуби шкірити, смішки продавати, а коли вже треба товар брати — повернутись спиною і гайда.

— Піхотинська? Ох, матінка-піхота! Де танк не пройде, там піхота на пузі прорветься. В такій шинелі тільки на параді ходити перед колгоспною худобою. Продаєте?

— Сам купив!

— І дорого заплатили? Видно, багато, бо й досі отямитись не годні.

— Скільки заплатив? Ти стільки не заплатиш, скільки я не пошкодував.

— Овва! Не скажете, секрет?

— Життям своїм заплатив, от.

— Воювали?

— Воював,— із самої душі вирвалось.

— А хоч би рубець, хоч би подряпина,— мружились холодні очі.

— Мої рубці, мої рани — отут! — І вдарив себе долонею в груди. І велосипедом крутнув різко, що покупець сахнувся.— І не тобі питати, чим я заплатив! Сам де ошивався? По тилах, по базах? Чи в похоронній команді? В трубу дмухав по убієнних? А тепер до їхніх вдів учащаєш? Гад ти підколодний, ще знайдеться на тебе управа!

— Та ви що? Та як ви смієте? Блекоти об'ївся!—зліснo огризався покупець, враз забувши про свої жартихихоньки.

Ярмаркові довкола вже приглядались підозріло до його стрункої, дженджуристої постаті, а тому він і накивав одразу п'ятами, щось бурмочучи під гачкуватий ніс, шиплячи горлом по-гусячому.

— Бачили ми таких, знаємо,— бурмотів Козидра, не в змозі заспокоїтись, ображений у чомусь найсвятішому, в найдорожчому.— Сиділи в шпарах, як нужа, а тепер повилазили на світло, рвуть сорочки на грудях, що їм найдужче й перепало!

Може, цей чоловік трапився й не з таких, але скривдженому, гнівному Козидрі було зараз не до справедливості. Злість закипала в ньому шпарким окропом і, здається, парою виходила через рот і ніздрі. В нападі цієї злості взяв до рук шинелю, почав згортати, далі перев'язав мотузочком, припасував до багажника.

Та й став проштовхуватись через ярмарковий натовп, що налягав на нього ліктями, грудьми, плечима, коліньми, що перечіпав його всякими товарами — чобітьми, куфайками, спідницями, шапками, що гомонів словом веселим чи сердитим, що сміявся чи сварився, але Оврамові зараз було не до того, ой не до того...

Вже на виході з ярмарку, там, де лотки з ліверними пиріжками та з морозивом, де вози з випряженими кіньми, вгледів отого парубчака. Отого парубчака-мурашника, який горів палким огнем рудого чуба та світився такими яскравими веснянками, що могли видатись отруйними грибами.

«Веселий мухомор, та й годі»,— подумалось Козидрі.

Парубчак перекладав із руки в руку свій бубон, що подзенькував брязкальцями, виклепаними зі снаряда, й розмовляв із дівчиною. Дівчина — косинка чаїним крилом біліє на русявих косах, очі видзвонюють карим сміхом — сиділа в соломі на полудрабку воза, звісивши донизу тугі ноги в чобітках із телячої шкіри.

— Чого ж ти втік? — запитав Козидра в парубчака.

— А-а, це ви? — впізнав той. І підморгнув дівчині.— Я їхню шинелю міряв, Дарко.

— А де шинеля? — спитала Дарка.— Гарна?

— Та згодилася б,— відказав парубчак.

— Ось шинеля,— мовив Козидра, розв'язуючи згорток.

Дарка легко сплигнула з воза, взяла шинелю, розглядала уважно, потім простягла веселому мухоморові — поміряй, мовляв. Той вмить заліз у шинелю, став струнко, груди випнув, запитально дивлячись на Дарку. Обоє зараз нагадували Козидрі його далеку молодість — і вони колись із своєю покійницею, перед тим як побратись, були на цьому ярмарку: вона собі кашемірову хустину купила, а він чоботи. Скільки походили по ярмарку, прицінюючись та міряючи, вибираючи до вподоби та по кишені.

Дарка замилувалась хлопцем у шинелі, обличчя їй порум'яніло.

— Бери,— порадила так, як порадила б молода господиня.

— Якби ж не оцей бубон купив,— досадливо мовив хлопець,— то вистачило б, а так...

— Давай, скільки є,— сказав Оврам.

Хлопець глянув на нього недовірливо, а дівчина з вдячністю. Дістав із кишені гроші, простягнув. Козидра взявся лічити, а вони обоє стежили, як перебирає заяложені папірці пальцями-цурпалками. Виторг за шинелю й справді виявився малуватий, проте Козидра ні зажурився, ні запечалився. Радий був, що саме такий покупець трапився, що дісталась не жмикруту чи перекупці.

— Здоровий носи, на кращу зароби,— мовив.

Дарка засміялась радісно, а веселий мухомор почувався ні в сих ні в тих, розгублений. І вже коли Козидра повернув

велосипеда, вже коли спущені шини м'яко, як миші, зашелестіли по розтрушеній соломі, миттю схопив із воза бубона, сягнисто кинувся за Козидрою навздогін.

— Візьміть! Візьміть бубон!

А що Оврам не простягував рук по бубон, то тицьнув силоміць.

— Беріть, знадобиться, бо не хочу від вас задарма приймати гостинця.

— А чи я на ньому гратиму?

— Хоч грайте, хоч віддайте, а тільки візьміть, батьку.

— А ти? Як без бубна?

— На бубон я чи зароблю, чи сам зметикую якось.

І, мало не заплітаючись у полах довгої солдатської шинелі, подався до воза, біля якого стояла Дарка.

— Тепер тобі хоч і на фронт,— щасливо сказала дівчина.

— А що!..— гордо згодився хлопець.

З ярмарку звернув до Якима, односельця з Ведмежого Вушка, який ще передвоєнного часу жив у районі, працював на млині. Коли Яким навідувався в село до родичів, то неодмінно завертав до Козидри, а коли вже Оврамові доводилось побувати в районі — теж заглядав у гості.

Випили по чарці мелясової, заїли пиріжками (жінка зготувала про неділю), і Яким — чоловік компанійський, веселий, завжди гордий із того, що робить не де-небудь, а на млині, біля свіжого помолу,— вчепився за той бубон:

— Ото, кажеш, інструмент несеш із ярмарку?

— Та несу, хай йому грець,— ніяковіючи очима, відказував Козидра.

— Гратимеш? — тарахкаючи бубном, допитувався.

— Кину під лаву, хай лежить.

— Гратимеш! — стояв на своєму Яким.— Ото з хлопцями ходитимеш на посиденьки до дівчат. Хлопці на балалайках чи мандолінах, а ти на бубні!

— Куди мені з хлопцями,— боронився.— Кину під тапчан... У покупця грошей на шинелю не стачило, а такий славний хлопець! У веснянках, як у мурахах. То на додачу бубон дав... Я тієї Максимової шинелі й не продавав би, але не зміг. От раніше — мовби й нічого. Чи піду в тій шинелі на корівник, чи в поле. Якось і не думалось, що в шинелі ходжу. А то чогось почала вона боліти мені, боліти в душі. Вже зняв, не ходжу в ній, а однаково: навинусь у хату, побачу на кілочку — й знову заболить. Наче щось

пороблено зі мною. То продав ниньки — такий славний хлопець, а грошей нема, то догнав і бубна в руки встромив.

— Не бреши, сам купив,— посміювався п'яний Яким,— до дівчат ходитимеш!..— І наказав жінці своїй: — Мокрино, гайни до сусідки, поклич.

— До якої сусідки, до Дусі? — заграла жінка бровами.— Зараз...

— Овраме, глянеш на Дусю,— гомонів господар, коли господиня слухняно зникла за порогом.— Я тобі казна-що не стренчитиму. Коли вже тобі бубон у голові, то кращої за Дусю не знайдеш. Нічого, що молоденька, тепер молоді виходять за старих. У їхній сім'ї п'ятеро дівчат, якраз наспіли... Спробуй вигодуй п'ятеро, коли без батька зосталися. То я помагав борошенцем, хлібом, вдячні мають бути.

Невдовзі хатній поріг переступила Дуся — кругленька дівчина із смаглявим обличчям і якимись дуже зажуреними, невсміхненими очима.

— Кликали, Якиме Пантелійовичу?

— Кликав, Дусю, кликав! — радісно відказав господар і забрязкав бубоном.— Чого стоїш у дверях, сідай до нашого столу, поговоримо.

— Я постою, Якиме Пантелійовичу... Кажіть.

— А що казати, коли ти з нами не випила? Яка річ без чарки? Тут і нагода трапилась — Оврам Гордійович завітав до нас із Ведмежого Вушка. Якби ж тільки знала, яке це славне село! Оврам Гордійович сам живе, хату має... Сідай до столу!

— Я б і посиділа, та в квартирі мастимо з матір'ю.

— В неділю?

— Коли ж, як не в неділю. В будень ходимо на роботу.

— Це ж ти геть образиш Оврама Гордійовича, а він так хотів побалакати з тобою!

— Кажіть, Овраме Гордійовичу,— невинним голосом обізвалась дівчина і глянула такими чистими, безхмарними очима, яким буває весняне небо після недавньої грози.

Козидрі мов зацінило. Отой глибокий, майже дитячий погляд відняв йому мову. Яким підморгував, заохочував, коліном штовхав під столом, а Козидра сидів, мов бовдур, і язик важким каменем змертвів у роті.

— То я піду,— непевно потупцявши в порозі, мовила Дуся.

— От і познайомилася з Оврамом Гордійовичем,— із награною веселістю обізвався хазяїн.— Тепер здибаєтесь на вулиці — і так просто не розійдетесь.— І коли зостались

у хаті самі, без дівчини, насів на гостя: — Хіба кепська? Хіба незугарна? За першого стрічного піде, бо в хаті їх, мов маку, а годувати ж якось треба. Я цю Дусю знаю з отаканької... Клопочеться, турбується, догляне, випере, зварить...

— Дитина, Якове, дитина,— похмуро проказав Козидра.

— Якби ти знав, яка з цієї дитини хазяйка, то й не роздумував би!

— Чи я роздумую? Куди мені роздумувати! А тільки молодого їй треба.

— Де молодих набереш тепер?

— Якраз для мого Максима... Для мого Максима, якби вернувся з фронту. Це що виходить? Виходить, я маю свататись до його нареченої? Гріх який! Молоді хлопці в землі лежать, а ми до їхніх дівчат сватаємось.

— Чи ти винен, Овраме? Наплутала війна.

— Війна винувата, але я теж плутати не хочу.

Надвечір'я. Пастухи вже повиїдали сало, хліб та цибулю зі своїх полотняних торбинок, повипивали й молоко з пляшок. Молоденьким голодом дзвенять їхні худі тіла, бринять, як бринить бадилинка на холодному вітрі. А худоба вже напаслась, реве до телят, що зостались по хлівах, однадруга корівчина, знай, поривається вскочити у спаш. Час додому, треба збирати худобу до гурту!

А то ген поміж хлібів зелених чи не дядько Оврам повертається з ярмарку? Таки він, бо й велосипеда веде за роги, й ось дзвоником защебетало. У руках бубон.

— Дайте пограти! Купили на ярмарку?

Козидра не жаліє — і вже бубон забумкав, задзвенів у руках найспритнішого чередника. А що й іншим кортить побити в Оврамів бубон, то купований інструмент іде по руках, і тут, у надвечірньому лузі, гримить глухими звуками.

Зібрали череду, женуть до села в рожевій куряві, а слідом за коров'ячими хвостами в оточенні чередників іде зморений, ледь зажурений Козидра й розповідає:

— А ото вже дід підріс та й і одубився; після нього через рік і батько родився. Та ото вже тра було батька мені вчити; але зато як навчив — то-то було жити! Все іднакове було: здатність, і заможність, і хазяйство, й ремесло, і смак, і набожність. Мати любить все парне, а ми з батьком кисле, мати парить по селу, а ми собі киснем.

Пилюжить череда, реве, а в тому ревиську в хлоп'ячих руках видзвонює бубон, і Козидра, поглядаючи журливо на пастушків, не стомлюється розповідати:

— Мати ходить цілий день, тільки оглядає, а ми з батьком уночі вудку закидаєм. То, бувало, так-таки в добрую годину як не клюнеться кожух, то тягнем свитину. А набожні що були, то сохрани, боже! Як до церкви серед дня і не пустять, може, то, бувало, уночі церкву підкопаєм, помолитись хоч на час таки повлізаєм. Купували коли що — аж рука дрижала, а як купимо — зато аж земля движала. І то ж то ми розжились, дві світлиці мали, світилося, куди глянь, лиш стовпи стояли!

Старі верби над шляхом у селі, й у зелені береги вербові рудими, плямистими, сивими хвилями вливається череда з поля, видзвонює бубон.

— А одежі що було! Боже, твоя воля! Вісім було свит бери, а все плечі голі. А якеєсь то ми ще і хазяйство мали, всі сусіди коло нас в два плуги орали. А воли які були! Рога не дістати, бо чорт його таки й мав кому діставати.

Один чередник завернув у двір зі своєю корівчиною, другий погнав рябу на рідне обійстя. Вже й криниця біліє під Оврамовим горбком, уже по стежці-рушнику поп'явся Козидра додому. Що ж, ми, дітлахи, дослухаємо іншого разу цю незвичайну билицю Оврамового життя, бо чомусь здається, що чисту правду оповідає про себе, не про когось...

Стояв Козидра на своєму горбку біля хати, дивився, як у небі пливуть осінні журавлі. Линули далеким ключем, і тільки думкою можна було долетіти до них, думкою податись разом із ними до вирію.

По дорозі йшов солдат, спинився біля криниці, теж задивився в небо на журавлів. Стояв, мовби пив із високостей прихмарену блакить, а вгамувавши спрагу — знову рушив, твердо ставлячи ноги.

Щось у тій постаті солдатській видалося знайоме, й Козидра, схопивши велосипед, заспішив із горбка донизу. Велосипед, як завжди, шурхотів спущеними шинами, виписував розлогі вісімки, сідло витанцьовувало на буйних пружинах. На такому велосипеді не поїдеш ні близько, ні далеко. То нащо знадобився своєму хазяїну? Чи не для того, щоб видзвонювати в дзвіночок?

Мабуть, для того, бо Козидра таки видзвонював. Квапився по дорозі, а дзвінок щебетав і щебетав. Зрештою,

чоловік у солдатській шинелі, що йшов попереду, обернувся на ті сигнали.

Козидра наблизився... Ні, це був зовсім не хлопець-мурашник, не той веселий мухомор. І шинелю хоч мав солдатську, та іншу — новеньку, незношену, що грала блискучими гудзиками.

— Не підвезете? — запитав солдат.— Бо на побивку спізнююсь.

— Куди тобі?

— В Хомутинці,— назвав недалеке село.

— Не їду туди,— зітхнув Козидра.

— Жаль, батьку.

Й рушив. Ішов завзято, й Козидра, відставши, а потім і зовсім зупинившись, дивився вслід. Аж поки той зник генген між застиглих вихорів пожовтілих верб і вишень. Там, за сільською околицею, куди полинув журавлиний шнур.

ТАМ, У ДАЛЕКІЙ МАР'ЯНІВЦІ

Учитель Василь Антонович Варений уже вийшов на пенсію, проте як очолював у сільській школі гурток червоних слідопитів, так і очолює. До нього пишуть із близьких і далеких куточків країни, й він теж пише в близькі й далекі куточки. Учитель — ветеран праці й інвалід війни, воював у артилерії, має багато бойових нагород, які надягає тільки на День Перемоги, а про будень носить медаль «За взяття Берліна», яку кріпить до приношеного піджака «в сосонку».

Але того дня вирядився Василь Антонович у костюм синього бостону, шитий у районного кравця, й почепив на груди всі свої відзнаки. Щоб приховати лисину й надати собі святкового вигляду, надів на голу жовту голову капелюх із рисової соломки.

А мав іти вчитель не до клубу на якусь урочистість, а до свого сусіди Свирида Веприка, чоловіка вдачі крутої, мов травнева буря. Здавалося б, одбушував у молодості, відпарубкував, одсварився і з правим, і з винуватим, то тепер, під старість, коли пізній вік зимою ліг на скроні, пора б і постатечнішати, вгамуватись. Але ні, сивий Свирид Веприк іще любив ухопити за петельки й правого, й винуватого, викобенювався перед покірною жінкою, погрожуючи, що подасться до молодшої. Сусіди жили хоча й не на ножах,

як то інколи водиться, але так, наче ось-ось поміж ними пробіжить чорна кицька...

Голий до пояса Свирид Веприк колов дрова під стіною жовтого хлівця, й щока сокири, злітаючи над його кістлявими плечима, спалахувала сліпучою усмішкою. Хоча вчитель, кашлянувши, й поздоровкався, проте сусіда, либонь, недочув, допавшись до непіддатливої, одземкуватої дровиняки, мов дурний до мила. Цюкаючи сокирою, хекав і примовляв:

— Тямитимете до нових віників!..

— Або прощу, або прохворощу!..

— Кому скрутиться, а кому змелеться!..

Примовляв до одземкуватої дровиняки й до відсічених цурупалків і трісок, якими прискало її тверде тіло. Зрештою, не так порубав, як розколошматив, обпатрав одземок, і, випроставшись, мовив до вчителя:

— А-а, здрастуй, чого ж, Василю Антоновичу!

Свирид Веприк мав сухі, посічені губи й коли міцно стискував їх, то здавались вони тугим швом, сточеним дратвою. Білі бляшки зубів — наче березові шпильки, які швець забиває в підметки чобіт. Очі ж його можна порівняти з цвітом конюшини, що висохла на осінь.

— Чого це ти всі бляшки свої начепив? — приглянувся до нагород старого вчителя.— Так наче на залицяння вирядився.

— Діло маю до тебе,— похмуро озвався Василь Антонович, не піддаючись на панібратський тон.

Сіли на лавчині під вишнею, що зоріла ягодами. Парило, темна хмара наповзала на небо, мов більмо на око; в кроні шатрі старого дуба туркотіла горлиця.

— На школу, на червоних слідопитів, лист прийшов...

— То й що?.. Оце таке діло?..— буркнув Веприк, що любив більше говорити, ніж слухати.

— З Житомирщини лист, од тамтешніх червоних слідопитів до наших.

— Ну?

— Бачиш, вони розшукують твоїх родичів.

— А з якої хороби слідопити розшукують моїх родичів?.. Яких родичів?.. Бабу Дрімлюгу чи тітку Обичайку?.. Кого?

— Мабуть, бабу Дрімлюгу розшукують і стару Обичайку,— з похмурою розсудливістю відказав учитель.— Тих, що живі. Й твою жінку Варку.

— А Варку з якого дива розшукують? — аж рота розявив Веприк.— Чи ти, Василю Антоновичу, не розказуєш

мені часом про того собаку, який би ткав, аби хто нитки в'язав?

Учитель пожував губами, не зважуючись вести мову далі. Очі Свирида Веприка вже не скидались на осінній сухий цвіт конюшини, тепер у зіницях блищала задерикуватість молодих півників, ладних кинутись у сліпу криваву бійку.

— Через тебе й розшукують,— по мовчанню озвався Василь Антонович.

— Тю! А що це за таке велике диво — опеньки? Чи не об'їлись оті житомирські слідопити березових бруньок та блекоти?

— За березові бруньки та за блекоту не знаю, Свириде. На ось, почитай...

І дістав із кишені конверта, де адресу виведено школярською рукою. Веприк шнуркував поглядом по листу, ніби вогонь бігав по сухій соломі. Прочитавши, подивився на вчителя так, як подивилася б сліпа курка, котрій трапилось бобове зерно, а вона візьми й удавись.

— Оце вони сповна розуму написали?

— Сповна, Свириде.

Веприк замовк і задумався, конверт здригався в його худій жилавій руці.

— Аж не віриться. І не второпаю! Хіба так може бути?

— Буває й не таке. То війна... Ого, скільки історій трапляється! Поки я з дітьми в червоних слідопитах, наслухався всячини.

— Але ж не вбито на війні мене, так? Живий я, так? То чого вони в тій житомирській Мар'янівці списали моє ім'я на обеліску?

— Думали, що вбитий, от і написали твоє ім'я серед інших, що загибли за Мар'янівку.

— Як же вони списали? — доскіпувався.

— А як? — відповів учитель.— Вивели на обеліску: Веприк Свирид Карпович. І рік народження: 1916. І дату загибелі: 1944 рік.

Веприк звівся з лавчини, зірвав червону вишню, пом'яв бездумно в пучках і викинув.

— А я й не знав, що в тій Мар'янівці мене зачислили до вбитих.

Із сіней вийшла Варка з сапою в руках, сива, як молочний туман у лузі.

— Варко! — з чудною злістю Веприк покликав жінку.— А йди-но сюди! — Й коли Варка поквапливо припливла

молочним туманом до них, сказав: — Чи ти знаєш, що всі ці роки з покійником жила?

— З яким покійником? — не втямила.

— А зі мною!

— Ой Свириде! Знову ти за своє,— дорікнула.

— Та за яке своє? Ось і в листі так написано. Написано, що вбито мене на війні під Мар'янівкою. Пам'ятаєш, розказував тобі про Мар'янівку? Там наших багато скосили, й мене скосили теж. В сирій могилі лежу разом із усіма. Як не віриш, то листа почитай.

— Ой Свириде,— зітхнула.— Знов ти за свої виграшки. Мало що напишуть.

— Та які виграшки? Ти що, червоним слідопитам не віриш?

— Тобі не вірю.

— Знай, Варко, ти жила з покійним чоловіком. І двох дітей від нього надбала — Петра й Миколу. І хату оцю в сорок сьомому поставив покійник на місці землянки. І в колгоспі робив покійник на всяких роботах, чуєш?

Варка лляла жовту печаль очей то на Свирида, що скидався на брехливу сороку-скрекотуху, то на вчителя, що з доброго дива у будній день начепив ордени й медалі.

— Піду прополю картоплю від щирійки,— сказала.

Й повільним молочним туманом попливла по межі до старого дуба, у верховітті якого туркотіла горлиця. Грозова хмара вже заткала півнеба, високо під хмарою вилася стрімка ластів'їна хурделиця.

— Чого ж вони записали мене, га? — супився галузками брів. Піднявши з землі линялу сорочку, зодягнувся, заправив у штани.— Хе, обеліск!..

— Таж трудно тоді випало під Мар'янівкою,— нагадав старий учитель, котрий і сам воював, і наслухався балачок своїх односельців про війну, а найбільше — від Веприка: любив чоловік розказувати, мішаючи праведне з грішним, вигадку з брехнею.

— Ой трудно! В пеклі, мабуть, легше.

Свирид Веприк моторно шаснув до хати, виніс полумисок вареників із вишнями й пляшку. В пляшці збовтувалось горілки вище пояса. Розлив у білі візерунчасті череп'янки, випили.

— Це ж знаєш, як буває,— гомонів, коли сиділи навпроти один одного на лавчині під вишнею.— К приміру, в нас. Тепер на дев'яте травня, на День Перемоги, по всіх селах наче храмне свято, поминають загиблих на війні, так? Баби

готують пряжене, смажене, печене, солене, чоловіки — півлітру чи й літру горілки. І в нашому селі теж поминають на дев'яте всіх — і чужих, і своїх. Слухай, Василю Антоновичу, раз моє ім'я списано в отій Мар'янівці на обеліску, значить, вони й мене поминали?

— Значить, поминали й тебе,— згодився вчитель.

— Живого поминали, еге?

— Ну хто ж знав, що ти живий!

— Звісно, думали, що я смертю хоробрих поліг, інакше б не написали на обеліску.

— Інакше б не написали,— згодився вчитель.

Веприк подався на город, вирвав молоденької цибулі, приніс кілька огірків у пухирчастій віспі. Від нього запахло гудинням, кропом. Хмара вже темним рядном накрила принишкле село, і в її грізній попелястій німоті начебто бринів грім і народжувались блискавки. Пряме й тверде, як долото, лице Свирида Веприка блищало зловісно, мовби аж тліло зсередини.

Розказував — уже не вперше і, либонь, не востаннє. І про те, як наступали на Мар'янівку, вже дістались до околиці, де млин і цвинтар. А тут — німецькі танки валом повалили з флангів, і од центру Мар'янівки — автоматники. В мішку опинились, але і в мішку не здавались, бо краще вмерти, ніж у полоні опинитись. Чи не всіх тоді наших викосило. Свирида Веприка в лозняках за млином контузило. Його, контуженого, діти знайшли, на санчатах привезли до Надьки Васюри — лікувався в неї, а під тапчаном переховувався. Надька спускала рядно до самої долівки, він за тим рядном та ще за житніми необмолоченими снопами й лежав. А потім — облава, а потім — концтабір, а концтабір — це...

Про концтабір Свирид Веприк розказував завжди багато, а сьогодні йому як заціпило. Випили ще з візерунчастих череп'янок, учитель закусював варениками з вишнями, а Свирид гриз молоду цибулю.

— Знаєш, хто я такий, Василю Антоновичу? — поспитав.

— А хто?

— Отой приблудний псяка, від якого не треба сподіватись дяки,— зле кинув Веприк.— Міг же я написати Надьці Васюрі? Міг. А в Мар'янівку поїхати? І в Мар'янівку поїхати. Аж не написав, не поїхав!

— Може, тієї Надьки Васюри вже й живої нема...

— Є чи нема, а поїхати мав би! От і поховали в братській могилі, от і списали ім'я на обеліску.

— Але ж по-доброму списали,— нагадав учитель,— серед тих, що по-геройськи...

— По-геройськи то по-геройськи, але ж... не поїхав! Ну?!

Нарешті прокотився над селом грім, перевернув у хмарах тяжке жорнове каміння. Те каміння, либонь, побилось, і брили застугоніли твердо. Молочним туманом прикотилася з городу неквапна, забарна Варка, поклала перед чоловіками по огірку й мовчки подалась до сіней.

— Чуєш? — крикнув навздогін Веприк.— А зі своїм законним покійником випити не хочеш?

Жінка й не обернулась на той поклик, а Свирид ощерився в недобрій, глухій усмішці.

— Василю Антоновичу, що ж ти напишеш у Мар'янівку? Про родичів?

— Про родичів не писатиму, а тільки про тебе.

— А про мене що?

— Напишу, як воно є. Живий-здоровий, по війні робив у колгоспі довго — то біля худоби, то на тракторному стані, то комірником. Тепер на заслуженому відпочинку. Тепер їхні червоні слідопити знатимуть, що ти врятувався.

Веприк розлив решту горілки у візерунчасті череп'янки, почорнішав замисленим чолом, в очах немовби одсвічувалась небесна грозова хмара. Випили, заїдаючи цибулею, огірками та варениками.

— Значить, ім'я моє на обеліску в Мар'янівці зрубають, еге?

— Повинні зрубати,— знизав плечима вчитель.

— Н-да,— покрутив довгастою, мов перчина, головою замислений Веприк.— Таки зрубають...

І, дивлячись на старий дуб, який уже не озивався горлицею, сказав раптом:

— А навіщо зрубувати?

Вчитель подивився здивовано й нетямковито.

— Хай би не зрубували,— ніби попросив Свирид.

— А це ж чому?

— Ну, хай зостається! — з якимсь молодецьким викликом сказав.

— То що, не писати?.. Не писати, що ти зостався в живих?

— Напиши, що я живий, бо чого ж брехати... Тільки знаєш, не хотілося б, якби вони ім'я зняли з обеліска.

— Але ж там тільки загиблі!

— Та загиблі, вже ж. А я стільки числився серед тих, що по-геройськи, а тепер зняти? Вже там у Мар'янівці

звикли, що я теж по-геройськи, правда? А коли зняти, подумають люди, наче я дезертир, чи зрадник, чи запроданець.

— Ну, так і подумають! — заперечив учитель.— Сільрада пояснить, і червоні слідопити скажуть.

— Всім не поясниш, хтось такий знайдеться, що подумає: ага, Веприк Свирид покрив своє ім'я чорною неславою, от і зняли з обеліска. То хай зостанеться, чуєш, Василю Антоновичу? Все ж таки воював я за Мар'янівку! Не вбили, живий, але могли вбити, правда? Значить, записали б на обеліску, правда? За діло, за смерть геройську?

— Правда, однаково записали б.

— Добре, якби й зосталось там. Не так багато вже мені землю топтати... Хай у Мар'янівці пам'ять живе, як і жила.

Гаркавив грім у небі, цвіли шнури блискавок, як вогненні барвінки, а Веприк тримав учителя за груди, не відпускав:

— Хай так, наче я й справді поліг за Мар'янівку, хай! Хай буде так, Василю Антоновичу! Хіба я не заслужив своїм життям? Контужений був! Концтабір!.. Хай зостанеться! Але напиши все по правді — й про родичів моїх, раз у Мар'янівці інтересуються. Тепер я сам туди поїду й Надьку Васюру знайду, бо гріх не поїхати й не здибатись... Оцього листа залиш, я сам напишу в Мар'янівку...

Сіявся дощик, дрібний, мов голубий мак; вогнепальне золото блискавиць спалахувало й гасло; повітря, посвіжішавши, запахло, як пахне щойно вивуджена з води риба. Вчитель Василь Антонович Варений межею йшов через городи, коліньми розгортаючи мокру чубату траву. Ставши коло старого дуба, обернувся — Веприк під жовтою стіною хліва колов дрова, заносячи й опускаючи сокиру так, наче то була жива блискавка...

НА КОЛЕСАХ

Йому вже близько шістдесяти років, проте всі називають — дядя Коля.

Опустивши голову на груди, ліву руку тримає на кермі коляски, а праву — на приводному шатунові. Той залізний шатун стримить перпендикулярно, права рука гребе ним, як веслом: туди-сюди, вперед-назад. Шатун прикріплено до велосипедної передачі під дном коляски, тому-то вона й котиться. Себто дядя Коля сам себе котить. Не силою електромоторчика, а своєю силою.

Сьогодні неділя, вже поранкова пора. Дядя Коля поволеньки виїжджає зі свого обійстя у відчинені навстіж ворота. Зупиняється на саморобному триколісному транспорті під вишнями, що вже о цій березневій годині повишневішали стовбурцями й гіллям, набубнявіли й залисніли брунь-ками. Голова в дяді Колі, як завжди, опущена вниз, на груди й трохи на праве плече. Тому здається, що дивиться на світ так, немов півень на сонце.

Очі в дяді Колі жовті й кругленькі, мов два солдатські гудзики, які старанно натираються оксамиткою. Ніс приплюснутий, з дірочок стримлять віхтики рудого волосся, які всьому обличчю надають кумедного виразу: наче сердитого й наче веселого. Губи в дяді Колі довгі й тонкі, наче косою протяті на вапнисто-білій шкірі, посіченій дрібними шрамами. Ці шрами нагадують сліди падучих зірок. Ось тільки в нічному небі ці сліди за падучими зірками хутко зникають, а на обличчі в дяді Колі зостались назавжди.

Він спинився на вулиці під вишнями, ліву руку тримає на блискучому кермі, праву поклав на перпендикулярний стрижень-шатун і дивиться на світ по-пташиному. По садах та городах блищать сніги, в яких віддзеркалюється сонце. Крапає з дахів тала вода, сяючи разками намиста. Лящать горобці, захмелівши, очманівши, немов надзьобались п'янкої води.

— Вже й весна скоро,— сам собі каже дядя Коля, й голос його хрипить, мов стара гармошка.

Навпроти — технікум механізації сільського господарства, з учнівської їдальні з'являється розпатлана, схожа на березовий віник, офіціантка Гафія, сестра дяді Колі. За нею біжать два гладкі коти.

— Вони як вчаться, так і їдять,— каже сердито сестра.

І з лозинового коша висипає в коляску хліб: цілушки, скибки, м'якуші, скоринки...

— Та й ти теж добрий,— бурчить.— Краще б свиню годував, ніж отак... Ти куди вирядився?

— Та на базар поїду, куплю насіння всякого.

— О, та чи я сама не куплю?

— Впораюсь, я ж купував торік.

Витрусивши крихти з коша, йде в двір технікуму, що чорніє металевими кістяками тракторів і сівалок, а дядя Коля кричить услід:

— Гафіє, а цієї ночі снилось, що в темному бору на лугу сидить птиця-синиця, всі до неї йдуть, всі її бояться, а я від неї ніяк не втечу!

І сам іржe зі свого сну. Раніше Гафія розгадувала сни, бо на всяке нічне марення мала ясне тлумачення. Тепер не хоче, спохмурніла. Вчора як говорив? Учора говорив: «Ось, Гафіє, приснилось, розгадай: росте чотири дуби, наверх дубів сосна, насеред сосни коноплі, наверх конопель глина, на глині картопля, а в картоплі свиня бродить».

Дядя Коля дістає цілушку хліба, кришить твердими, наче з дроту, пальцями. І, либонь, іще не встиг сипнути на землю, як із вишень уже з рясним щебетом позлітали горобці, уже хапають хліб.

— Ох ви ж і хлопці! — вдоволено муркоче дядя Коля.— По дворах скачете, усе плачете, хвацько стрибаєте, крихти збираєте, а як в поле залетите, то й коноплі покрадете!

Він кришить і кришить, тепер до горобців прилучилась галка, хапала харч товстим дзьобом і скрикувала так, наче сліпе щенятко цявкало. З ясена злетіло два граки, лякливо підступали, зрештою, один схопив скорину й полетів назад, а другий клював, раз у раз задираючи голову й поглядаючи на дядю Колю пекельної смоли очима.

— Гей ти, тиндиличко невеличка, а тиндилик — як патик, чого репетуєш? — сказав дядя Коля до сороки, що метушилась на дубі й верещала.— Йди підкріпись, тільки не репетуй базарною бабою.

Дядя Коля кидав крихти віялом, і позад себе також кидав, пташки жадібно клювали, скрикували. Хто наїдався, то відлітав убік, а небо присилало голодних, що сміливо кидались на хліб. До гурту приєдналось ще кілька галок і граків, що розполохували дрібне птаство. В дяді Колі блукала по обличчю лагідна усмішка, наче сонячний жмур по теплій річковій воді.

— Дармоїди,— казав уголос.— Господи, й скільки на світі дармоїдів! Але ж дядя Коля один, він не розірветься, щоб усіх нагодувати. Ніяк не дочекаєтесь весни? Весна вже не за горами, скоро...

Кладе жилаву руку на шатун, коляска здригається й рушає вулицею, тоді з кущів та дерев падає решта птахів, що досі остерігались наближатись, і на землі кипить чи то пташина буйна оргія, чи то весела бійка за крихти хліба. Ще якийсь час на обличчі в дяді Колі зостається наче ясна тінь від того сонячного жмуру, що грає на теплій річковій воді, потім обличчя зосереджено замикається.

Помітивши «Жигулі», що сунули назустріч, дядя Коля чомусь виїхав на середину вулиці й зупинився впоперек.

«Жигулі» вдарили наказом сигналу, вдарили вдруге, втретє, наче батогом по вухах, проте дядя Коля з дороги не звернув, а тільки випростався й стріляв очима по машині. Зрештою, шофер одчинив дверцята, висунув сердиту вусату фізіономію, червону й мідну, наче її над керогазом розігрівали.

— Дядю Колю, ти знову? — кричав.— Скільки разів казав не ставати на дорозі? Якщо тобі своє життя не дороге, то мені моє дороге! Цим і рятуєшся...

Дядя Коля кришив хліб і розсівав із правої руки, наче в полі висівав зерно. Кришки падали в рів, у кущі бузини, то саме туди й кидалось птаство щебечучи.

— Ти краще вийди зі свого «жигуля», та й поговоримо, як мужчина з мужчиною.

— Як мужчина з мужчиною? — Вусатий гевал висадив із машини круглого живота, наче мішок із борошном. Підступив упритул до коляски й перепитав: — Як мужчина з мужчиною, еге ж, дядю Колю?

— Якби я дістав, то потримав би тебе за грудки,— сказав дядя Коля, скубаючи пучками хліб і розкидаючи.

— Може, нагнутись?

— Еге, нагнись.

Проте гевал нагинатись не квапився. Кряжем стояв над коляскою й ледь пирхав од гніву, наче з лазні гарячої.

— Поверни Нінці телевізор,— сказав дядя Коля.— Поверни по-доброму, чуєш?

— А я по чому хокей дивитимуся? — пирхнув гевал.— І скоро вже футбол!

— Поверни телевізор,— сказав дядя Коля.— Постав на «жигуля» й завези до неї додому. Розлучились — чорт із тобою, діло житейське, а телевізор поверни, телевізор колгосп видав Нінці за надої.

— А я їй зоставив зимове пальто з лисячим коміром. За мої гроші пошито!

Дядя Коля, сидячи в колясці, розсипав кришки.

— Значить, так,— сказав дядя Коля.— Ти мене знаєш? Знаєш... Поверни телевізор.

Гевал із досадою сплюнув, сів у машину й засигналив, щоб дядя Коля дав дорогу. А той сидів собі в колясці, кришив хліб і годував птахів. На обличчі тремтів усміх, проте недобрий, злий.

— Ти чого сигналиш? — заговорив дядя Коля, й на худій шиї нап'ялись жили, мов кабель.— Тобі вилізло, що я пташок годую? Хочеш пташок подавити? Ану об'їдь!

Обличчя в гевала ще дужче почервоніло, мало не бризнуло кров'ю. Здавши назад машину, ледь розвернувся у вуличці й помчав.

— Гайда в міліцію,— буркнув дядя Коля.— Бач, пташок надумав давити!

Згодом рушає і дядя Коля... Містечко мале, тільки недавно тут виросло кілька п'ятиповерхових будинків, зате є вокзал і двоє кладовищ — старе й нове. Дядя Коля знає тут кожного собаку, й кожен собака тут знає дядю Колю. Він — знаменитість, і, звичайно, не тільки тому, що їздить на колясці, приводячи її в рух правою жилавою рукою.

Грає радіола, веселиться весілля з учорашнього дня, й дядя Коля спиняється під чужими воротьми, щоб послухати музику. Він — меломан, любить розказувати про Бетховена, про якого читав і читає все, що трапляється, а ще любить розказувати про Платона й Сократа. Чому? Хто відає!

Слухаючи весільну музику, дядя Коля кришить хліб, розсипає по снігу, й скоро довкола нього знову скачуть голодні пташки. Він усміхається вдоволено, та пташки зляканою хурделицею розприскуються, бо до воріт підійшов хазяїн Семен Бурило, майстер фотоательє з райпобуткомбінату. Обличчя в Семена Бурила бабське, й голос бабський, і плечі та живіт бабські.

— Може, зайдеш? — питає Семен Бурило, нахиляючись на ворота й підпираючи пухку щоку пухкою долонею.

Дядя Коля, розсипаючи хліб і приманюючи пташок, відказує:

— Молода зі мною танцювати не піде, то чого заходити?

— А тобі кортить тільки з молодою?

— А кому не кортить.

— І досі в тебе язик такий, наче на точилі точений.

— В мене все гостре, наче на точилі точене. І серце точене, і язик, і нерви... Кого твій Федір бере?

— Вчительку, торік приїхала до нас, то, нарешті, вподобав, волоцюга. Вона — вчителька, він — фрезерувальник, але ж тепер такі пари в моді: Федір утричі більше за неї заробляє.

— Ти тільки поглянь на оцю галку,— сміється дядя Коля.— Чи голодна, чи влюбилася в мене: летить слідом за мною, вже третій раз сьогодні годую.

— Збалувана, видно,— кривиться бабське обличчя й скрипить бабський голос.— Трьох дівок своїх віддав заміж, порозлітались, живуть своїми сім'ями, наче й не було їх у мене. Тепер ось Федір одділиться, бо хто хоче жить

з батьком-матір'ю, ніхто не хоче. Зостанемось удвох із своєю бабою. Знаєш, Колю, наче й не жив, наче все те придумав.

— Що придумав? — дивується дядя Коля.— Єрунда, жінку не придумав і дітей не придумав. Е-е, брат, війну не придумаєш, сама придумалась.

— Наче й не було життя, що прожите. Наче й війна придумалась.

— Ти що? Точно? Чи перебрав?

— Може, й перебрав...

— Ті, що на фронтах загинули, справжні, Семене. Їхню смерть не придумали, смерть справжня.

— Смерть? Смерть, може, й справжня... Що тут казати, справжня. А життя — наче пух: ось лежав на долоні — і вже немає, вітер здмухнув.

— Та я за твій пух, може, воював! І ті воювали, що гниють у сирій землі, коли ти під німцем сидів!

— Колю, май совість, мене ж не взяли через грижу! Якби не грижа, хіба я не пішов би? Пішов би й теж міг не вернутись... Я тебе на весілля кличу, а ти очі колеш! — сердився Семен Бурило, й щоки в чоловіка аж бухтіли, й губи теж бухтіли.— А хіба ти нажився, як треба? Твоє минуле життя — теж мов пух: тьху — і немає!

— Як то тьху — і немає? — наче аж приснули іскрами гніву очі в дяді Колі.

— Бо так! Бо каліка, бо жінки не знав і дітей не надбав. Ото сидів, та шевцював, та до чужих чобіт підметки ставив, латки латав.

— Тьху?.. Каліка? — Довгі й тонкі губи дяді Колі стають іще довші й тонші.— Підметки ставив, латки латав?.. А ти!

Обома руками хапає привідний шатун, рве на себе, коляска впирається переднім колесом у зачинені ворота.

— До війни пожив трохи, поки вчителював, а по війні — таки тьху, швець!

— Відчини! — кричав дядя Коля. Й коли кричав, то приплюснуті ніздрі носа хижо роздимались.— Я з тобою побалакаю.

— Еге, побалакаєш! — посинів, мов барвінок, бабським своїм лицем Семен Бурило.— Ось зараз і пущу на обійстя, щоб весілля перехарамаркав, щоб у кашу наплював. Ти до нього з добром, а він до тебе з кулаком.

Полапав засув на воротях і подався до хати, що гула радіолою.

— Ми ще здибаємось! — крикнув у спину дядя Коля, наче камінь шпурнув.— Іще побалакаємо!

Смикаючи за кермо та за привідний шатун, дядя Коля здав назад, вибрався на дорогу. Дорога блищала талою водою, що рясно бризкала з-під машин. На кістлявому гіллі осокорів кричали граки чорними кістлявими голосами. Сонце зі своєї великої круглої тарелі лляло плавке срібло, городи біліли молоком снігів.

— Грижа! — пробубонів дядя Коля.— Тьху-пху!.. Ти бач, йому чужа смерть справжня, а вмерти за Родіну не побіг, аби тепер життя своє марно проциндрити.

З горбка спустився вниз, до річки, спинився на містку. Крига палахкотіла міріадами іскор, і дядя Коля мружив жовті й кругленькі, мов солдатські гудзики, очі, а посічене лице потоншало й завібрувало білою шкірою. Склепив повіки, з-під яких раптом випурхнуло по сльозині, мовби то проліски вигулькнули з провесінньої землі, і очі різали яскравою чистотою.

— Дядю Колю, коли крига рушить?

Він, либонь, і не розчув, бо не повернув голови до дівчинки, що, закутана в теплу синю хустку, нагадувала велику фіалку. А що дівчинка-фіалка здивувалася з мовчазного дяді Колі, котрий завжди озивався першим, розпитуючи про школу, то голосніше обізвалась:

— Дядю Колю, крига рушить скоро чи ні?

Зрештою, він опалив дівчинку-фіалку яскравим болем очей, і вона хутенько подалась геть, розбризкуючи талу воду на дорозі подертими чобітками, а дядя Коля мовив навздогін:

— Та рушить скоро, чому ж не рушить...

А що завжди кидав погляд на чуже взуття, то й тут подивився:

— Галю,— крикнув,— а чого твої чоботи воду хлепчуть?

Дівчинка-фіалка, обернувшись, стенула плечем.

— Хочеш простудитись? Бухикати? Щоб принесла чоботи на ремонт! Чуєш?

— Чую,— тихо мовила дівчинка-фіалка й подалась, місячи снігову кашу, й водяні жуки розбризкувалися з-під чобіт...

За містком та за річкою — містечковий базар, який уже й розходиться о цій порі. Дядя Коля в'їжджає через базарну арку, прикрашену зжолобленими бляшаними прапорцями, й поскрипує колесами свого ручного транспорту до тіток, що

під дощаним навісом продають насіння в дерев'яних столів. У тіток обличчя такі червоні, наче морква з погреба, чи схожі на кукурудзу, що всю зиму висіла на бантині на горищі.

— Галько! — радіє дядя Коля, побачивши знайоме обличчя, й дивиться косим поглядом — із правого плеча, із грудей.

Галька — чиста лицем, як березова кора,— одкриває в усміхові два віночки зубів:

— О, й сей год по насіння навідались?

— А хіба сей год усе на городі вродить без насіння?

— Хто ж каже, що без насіння...

— Торік я брав у тебе цибулю-сіянку,— каже дядя Коля.— Добре вродила цибуля.

— А я ж казала, що не полаєте! — всміхається білими віночками зубів Галька.— Візьмете знову?

Галька гранчастою склянкою наміряє золотавих сердечок цибулі-сіянки, сипле в газетний згорток, а згорток, вийшовши з-під навісу, віддає дяді Колі. Той ховає насіння в багажнику, припасованому біля шатуна, розплачується.

Галька — з поблизького села Великого Вербчого, де весь її рід, батько-мати. З її батьком дядя Коля призивався в один день до армії, хоч разом і не воювали. По війні здибались тут-таки, в районному містечку: дядя Коля їхав тоді на чотириколісному возику, відпихаючись від землі дерев'яними колодками-ступаками, а знайомий із Великого Вербчого подзенькував протезом по соші. Це тепер медалей не носять, а тоді груди в обох — у нагородах: стільки веселого бойового заліза, що так і бійся, аби блискавка в грозу не влучила та не приспала вічним сном!..

— Як там батько? — питає дядя Коля.

— Стрибає, як боцюн,— відповідає Галька.— І своя пасіка, й колгоспна. Ми з матір'ю кажемо, щоб кидав колгоспну, а не хоче. Мовляв, занехають пасіку, жалко.

— А занехають. Ні пасічників, ні шевців. Тепер як? Усі — в магазини, а в магазинах — катма... В'юни ще водяться у вашому ставу? А раки?.. Батько твій привозив колись!

— Ще раків хлопці печерують, а в'юни вже перевелись,— відказує Галька так, як і торік відказувала, бо й торік інтересувався дядя Коля раками та в'юнами, коли так само купував цибулю-сіянку.

Дядя Коля ще бере в тіток насіння часнику, моркви, петрушки, насіння всяких квітів, щоб висіяти на городі та на подвір'ї, а Галька з Великого Вербчого позиркує на нього

медовими очима, наче золоте жолуддя кидає. Лице її білокоре поймається зажурою, коли чує, що дядя Коля жартує до колгоспниць із навколишніх сіл, як сміється до них квасолинами прокурених зубів, а вони — звісно, жалісливе колгоспне жіноцтво! — лиш губи підтискають співчутливо.

За базаром зеленіє молодим горохом пивний лоток. Із його похмурої напівроззявленої пащі поблимують рудим огнем вуса продавця Василя Музики, що має трьох дітей од трьох різних жінок, хвору печінку й прирученого журавля, якого тримає в останньої жінки.

Руді вуса в продавця Музики на кінчиках тремтять сірими китичками, наче в пивну піну вмочені. Дядю Колю помічає віддалік, і коли той наближається до лотка, для нього вже наточено кухоль пива, де бульбашиста шапка згори — наче копиця розкуйовдженого літнім вітром сіна.

— О, для найкращих людей! — не без іронічної заздрості бурчать завсідники, що завжди тут огинаються.— Тобі, дядю Колю, уваженіє і почот.

І дивляться, як веселий напій лється в рот, як хрящуватий борлак ходить на шиї під шкірою туди-сюди, наче кістляве коліно під полотняною ряднииою.

— Е-е, дядя Коля п'є, та міру знає! — підсміюються без злості завсідники.— Без задніх ніг додому не приповзе!..

— Без задніх ніг? — змружує прополені брови над солдатськими гудзичками жовтих очей.

— Ага! — сміються, шкірячи зуби з-за запинал губів — тонких і товстих, червоних і синіх.

— А не приповзу! — сміється дядя Коля, показуючи тютюнової барви прокурені зуби.

Бере другий кухоль у Музики, й знову борлак рухається туди-сюди, як гостре коліно під рядном.

— Гуляти так гуляти! — сміються.— Видать, з базару?

— Та побазарював,— каже дядя Коля.

— Гроші заробляєш, то можеш і тринькати.

— Купив насіння, вже весна скоро. Сіятимемо й садитимемо на городі й коло хати.

Розплатившись із продавцем Музикою, він — порум'янівши лицем і захмелівши поглядом — різко рве з місця, наче й море по коліно. Тепер коляска котиться якось задерикуватіше, гоноровитіше, тепер може здатись, що вона доводиться хай і далекою, та все ж таки родичкою прудких машин, що, розхляпуючи снігову кашу, проносяться ген по дорозі.

Попереду хлопець тримає лівою рукою дівчину, а правою—музику, хор співає «Розпрягайте, хлопці, коні». Хлопці мають розпрягати коней у транзисторі, в якому грається й співається, де ж іще! Дядя Коля їде слідом за дівчиною й хлопцем, себто за музикою, себто за хлопцями й кіньми, а сам собі всміхається.

Здибалась молодичка, що качечкою йшла, й дзьобату голову тримала так, мов качечка. Була зодягнена в пальто з лисячим коміром, а в руці несла хазяйську сумку, з якої стриміли голі жовті лапи свіжомороженої курки.

— Нінко! — скрикнув дядя Коля.— Я з твоїм гевалом балакав ниньки, щоб повернув телевізор!

Качечка Нінка спинилась і щось кахнула хрипко, що й не розчуєш.

— А не поверне, то я з ним по-чоловічому!

Й поїхав, бо мав квапитися слідом за музикою. А качечка Нінка проказала здивовано:

— Ну й дядя Коля! І воно йому треба в чужі діла лізти...

Понесла своєю дорогою голі лапи свіжомороженої курки, а дядя Коля квапився за садом вишневим, де копалась криниченька. Бо пісню цю на зорі дитинства полюбив, бо пісню цю на фронті мугикав, десь у бліндажі чи в окопі, десь у лазареті чи в госпіталі.

— Копав, копав криниченьку,— підспівував дядя Коля,— у вишневому саду...

Хлопець із дівчиною звернули з дороги в двір, а що зоставалось дяді Колі? Подивився їм услід досадливо та й поїхав — по сірому водянистому снігу, по грязюці, що зблискувала перламутром, сапфірами. Лиш зціплював зуби і з присвистом дихав через ніздрі приплюснутого носа. З таким присвистом дихав, наче йому гадючка там сиділа й сичала...

Дядя Коля спинився посередині містечкового майдану, за яким чорніли голі дерева парку, а в парку на братській могилі двоє гранітних бійців схилились у скорботі. Спинившись посеред майдану, дядя Коля дістав скибку хліба, покришив дротяними пальцями, сипнув кругом:

— Гулі-гулі-гулі!..

Спершу підлетіли горобці, що чубились та пили воду неподалік, стали хапати крихти. За горобцями появились голуби і з грудним глибоким туркотінням дзьобали хліб. Дядя Коля діставав цілушки та скоринки, висипані в коляску з коша сестрою Гафією, і, покришивши, намагався розсипати якомога далі, і все більше налітало птахів.

Та раптом вони зринули догори переляканою хмарою. До дяді Колі підступила збоку дівчинка-фіалка, яку мама послала в магазин по хліб, і сказала:

— Дядю Колю, давайте вам допоможу.

— Допоможеш? — здивувався дядя Коля, побачивши дівчинку-фіалку.

— Ви ж самі всіх не нагодуєте.

— Всіх?

— Авжеж, пташок багато, а ви самі й самі.

— Еге, всіх не нагодую сам. Допомагай, мала!

Й вони в чотири руки заходились кришити хліб і розсипати крихти по майдану. Знову налетіли горобці та голуби, скоро появилась галка, ще три галки...

— Летять! — іскристим голосом сказала дівчинка-фіалка.— Летять і летять!

— Усіх нагодуємо, еге?

— Всіх нагодуємо!

Сіяли й сіяли корм, а птахів налітало рясніше й рясніше. Скоро хліба в колясці не стало, й дівчинка-фіалка сказала:

— Я піду в магазин по хліб, хутенько принесу!

— Йди, мала, йди...

— А зачекаєте?

Побігла через майдан, сполохала птахів, що з холодним лопотінням крил зринули догори,— й відповідь дяді Колі розтанула в тому лопотінні, потонула в пересвисті крил, у щебетанні пташиному...

ЦВЯХИ

Електромонтер Петро Качур пригальмовує на велосипеді, що деренчить кареткою, якраз навпроти пивного дерев'яного лотка, пофарбованого в ядучий зелений колір. Його обвислі руді вуса схожі на клешні вареного рака, якими годилося б смакувати під свіженьке бочкове, що продається в пивному лотку.

— Батьку! — звертається до літнього чоловіка, що стоїть під запорошеною, вигорілою від сонця липою й тримає в руках розгорнуту районну газету.— Корнію Гнатовичу, що там преса пише?

Зморщкувате, глиняної барви обличчя старого нагадує перепечений у печі гарбуз. По-мисливському гострувато при-

мружившись, відказує, ворушачи темними, як оксамитові мальвові пелюстки, губами:

— А про засідання нашого товариського суду пишуть. Як ми боремося з алкоголіками.

— Охо-хо-хо! — вдавано зітхає Петро Качур, сільський електромонтер. І з вдячною усмішкою приймає кухоль пінистого пива, послужливо піднесений зоотехніком, якому недавно робив проводку в новому будинку. Випивши залпом, віддав порожній кухоль.— Корнію Гнатовичу, а не скажете, в чому смисл життя?

— От коли закличемо на товариський суд, тоді взнаєш.

— Цікаво довідатись, поки до суду ще не дійшло,— весело відповідає Петро Качур, приймаючи другий кухоль від вдячного зоотехніка. Здмухнувши піну, спрагло п'є, й здається, що клешнюваті вуса його також угамовують спрагу.— А знаєте, що порахували американські вчені?

Слухаючи електромонтера, черга біля пивного лотка жвавішає, щирить зуби: Петро Качур — сільський дотепник, жартівник і самодіяльний каламбурист.

— Еге, бо всіх цікавить смисл життя, навіть американських вчених,— голосно каже електромонтер, стоячи на землі, а велосипед тримаючи поміж ніг.— Ви знаєте, що таке людина?

— Що таке людина, я знаю,— похмуро відказує мідно-лиций старий.

— Знаєте і не знаєте! От скажіть, скільки у вашому організмі води?

— Води?

— Ага, води!.. Мовчите? Стільки, що вистачить на прання сорочки й майки, в які ви зодягнені.

Електромонтер засміявся, й черга біля лотка також засміялась, лисніючи буряковими щоками.

— А скільки заліза, знаєте? — допитувався електромонтер.— Вистачить на один цвях, ось скільки заліза!.. Якби виділити з вашого тіла вапно, то можна вибілити отого шолудивого рудого цуцика.

Народ біля пивного лотка гримнув сміхом, і рудий цуцик, наполохавшись, дременув по вулиці.

— А знаєте, скільки сірки? Вашою сіркою можна потруїти всіх блощиць, що зараз кусають того цуцика!

Черевань, схожий на цистерну, поспитав із черги:

— Петре, а скільки цвяхів ти виклепав би з мене?

— Із вас, дядьку Ладько, три цвяхи!.. А вашою водою випрати можна сорочку, майку, труси й шкарпетки! А вашим

вапном пофарбувати всіх бродячих собак у селі. А сіркою — подушити їхніх блощиць.

Народ знай регоче, бо електромонтер таки жартівник.

— А тому залізу й сірці,— вигукує він,— та ще разом із вапном ціна один-однесенький долар!

Згорнувши районну газету, Корній Гнатович підступив до веселого електромонтера. Поклав кулак-горнятко на кермо велосипеда, що аж машина гойднулась хисткою лозиною, й сказав без гніву:

— А тільки з того заліза, що в мені, більше цвяхів склепаєш, хлопче.

— Американці — ділові люди! — підморгнув Петро Качур лівою довгою бровою, схожою на чорний шнурок від черевика.— В них усе точно!

— З тебе, хлопче, теж не більше одного цвяха дістанеш, бо куди тобі, слабак. А з мого заліза...— Несподівано голос йому зверескнув, як звереснують, ударившись лезами, два ножі.— А з мого заліза стільки наклепаєш цвяхів, що й Ісуса Христа розіпнеш на хресті!.. У грудях досі те німецьке залізо ворушиться. На Зеєловських висотах розжився. Зрозумів?

— Зрозумів,— уже не бравуючи голосом відповів.

— А твоїм вапном і справді собак білити і сіркою блощиць душити, зрозумів?

Електромонтер змовчав і, ставши ногами на педалі, хотів зрушити. Якусь мить Корній Гнатович не відпускав руки з керма, й велосипед здригався на місці. Народ біля пивного лотка мовчки стежив, тримаючи кухлі на рівні грудей.

— Ти чого тікаєш? — прискіпується старий, а в сірих, як стиглі маківки, очах зміїться гострий гнів.

— Хто тікає? — Електромонтер ліву ногу лишає на педалі, а праву ставить на землю.— Випив пива — й гайда, бо робота — не рідна мати, а зла теща.

Черевань, схожий на цистерну і прозваний Ладьком, прогув-продуднів:

— А то Петро за цуциком біжить, щоб своєю сіркою душити блощиць на собаці.

— Ти постій, коли такий розумний,— все дужче розпалюється Корній Гнатович, і печений гарбуз його обличчя спалахує калиновим сяйвом.— Ось ти базікаєш про смисл життя, про цвяхи балакаєш...

— Ба-а-атьку-у-у! — з поблажливою зверхністю гугнявить електромонтер.— Про який смисл життя будемо гово-

рити? Треба жити, а не говорити. Вам, звісно, тільки б уже говорити, а я ще живу, чуєте?

— І я кажу, що треба жити, а не говорити!.. А ти знаєш, скільки заліза витягли з мене, коли Дніпро під Лоєвом форсували? В госпіталі ось ізвідси витягли!

Й ляскає себе долонею лівої руки ззаду, нижче пояса.

— Мабуть, тікали, раз у гузно влучило,— жартує електромонтер і позирає на односельців біля пивного ларка, проте ніхто не всміхається.— Інші підставляли груди свої...

— А під Барановичами нижче правої лопатки садонуло! Я вже після операції отямився. Хірург приніс осколок в палату й каже: «Полюбуйся на свою смерть». Я той осколок тримав під подушкою, а як виписався з госпіталю, то викинув. Їхав у вагоні, розглядав, а тоді як розсерджусь — і в вікно пожбурив. Бо чого маю смерть оту німецьку носити з собою, подумаєш, гостинець!

Зоотехнік, відчуваючи себе в боргу перед електриком і щоб якось залагодити конфліктну ситуацію, приніс розшалілим співбесідникам два кухлі пива. Корній Гнатович із лівої руки пив, а правою все-таки притримував велосипед із Петром Качуром, бо волів договорити.

— То скільки б із мого заліза нарізали цвяхів, га?

— А багато... Вистачило б, аби прицвяхувати Ісуса Христа до хреста,— згодився сільський дотепник.

Літнє сонце пряжило, сухе проміння наче аж шелестіло в зів'ялому листі акацій і лип, що росли довкола лотка. По дорозі проїхав автомобіль; у кузові, наче патрони в обоймі, сиділи молоді солдати з обличчями латунної засмаги. Несучи горн і червоний прапор, до школи подалась барвиста зграйка учнів.

— А візьми Ладька! — побадьорішав од спожитого пива Корній Гнатович.— Кажеш, три цвяхи з Ладька?

— Ну, три гаки,— муркнув електромонтер, уже не радий і своєму жарту, й тому, що встряв у халепу.

— Значить, його водою прав би, вапном фарбував би, сіркою собачих блощиць душив би?

Електромонтер удавано не слухав, звернувся до черги:

— Рибки в'яленої дайте, посолонцюю...— Й коли вже тримав два сухенькі окунці, то одного з удаваною гостинністю віддав старому: — Беріть, батьку, пиво до риби смачніше.

— Так ось візьмімо Ладька! — вів далі старий, не відмовившись од риби.— А його не посікло так під Яссами, що

решетом став? Хіба з нього не витягували заліза? Скільки б із того заліза накували цвяхів, га?

— На нову хату вистачило б, не довелося б купувати в сільмазі.

— Пощастило, повезло! А міг і не повернутись.

— Себто як не повернутись?

— Багато ж не повернулось, і Ладько міг не повернутись!..

Електротехнік пильніше поглянув на Ладька, наче остаточно хотів переконатись, що той таки повернувся по війні в село й тепер ось п'є пиво. І, либонь, ще з тих повоєнних днів любить зловживати пивом, ген яке черево накачав.

— А міг і не повернутись, так! Вже б стояв пам'ятником так, як пам'ятники стоять скрізь.

Ладько, почувши про те, що міг би десь пам'ятником стояти, ошелешено кліпнув набряклими червоними повіками. Проте не зажурився й не запечалився.

— А налий-но пива! — крикнув до буфетниці, простягаючи порожній кухоль.

— У чергу, в чергу! — загукали.

— Пам'ятникові можна й поза чергою,— знайшовся хитрий Ладько.

Народ засміявся, й скоро Ладько вже здмухував піну з пива, сьорбав.

— Ну, гаразд, батьку, переконали,— примирливо сказав електромонтер.— Беру свої слова назад. Правда, що з наших людей можна наробити багато цвяхів. Заліза в їхньому тілі — великі запаси.

— Тобі легко слово казати, легко й назад забирати. Що ти бачив і знаєш? Ото вже правда, що з тебе лише одного цвяха вистружеш. Та пса пофарбуєш твоїм вапном, та блощиць на псові сіркою видавиш!

— Е-е, батьку, ви жартів не розумієте,— спохмурнів Петро Качур.

— Зі своєю жінкою як живеш? Чого ночує через день по сусідах, коли рачки повертаєшся додому, а п'яний велосипед на тобі їде?.. Викличемо на товариський суд, побалакаємо.

— Хто викличе? Отакі, як ви, пенсіонери?

— Отакі, як я, пенсіонери. В кому заліза сидить більше, ніж на один цвях.

Електромонтерові Петрові Качурові вже не до жартів, дотепів і каламбурів. Його руді вуса, схожі на клешні вареного рака, хнюпляться на лиці й наче кислішають.

— Та чого ви пристали до мене з тими цвяхами? — врештою питає.

— Сам пристав! — каже Корній Гнатович, і золоті його гнівні зіниці нагадують червоних мурах.

— Та чого ви носитеся зі своїми пенсіонерами? — допитується електромонтер.

— Я ношусь? Із ким ношусь?

— А з товариським судом! А з Ладьком! А з собою!

— Бо й ношуся,— згоджується міднолиций і завзятий Корній Гнатович.

— Могли б і не носитись, бо й вік не той! — каже електромонтер, що вже, либонь, ухопився за рятівну думку.

— Наш вік не той? А який твій вік?

— А мій вік такий, батьку... Вас уже не заберуть, не призовуть, еге? А мій вік такий, що і заберуть, і призовуть. Такий, що й сам піду, як треба!

— Всі підуть, як треба!

— Й отих цвяхів принесу не менше, ніж ви...

— Та ну?

— Чи Ладько...

Голос в електромонтера забринів, губи сіпнулись, наче їх торкнули струмом. Обличчя в тих, що вгамовували спрагу о цій літній спекотній порі, потемнішали й поважчали. Корній Гнатович забрав кулак-дубівку з керма велосипеда, тримав руки вздовж тіла, немов відра на коромислі.

— А як треба,— вже опанувавши себе й пом'якшавши голосом, озвався електромонтер,— то й пам'ятником десь стану, ясно?

Про пам'ятник сказав так несподівано, що Корній Гнатович тільки яструбині брови звів на переніссі.

— І стоятиму! — вже й зовсім твердо сказав і лукаво примружився.— Ясно?

І, прощаючись, простягнув корчувату руку. Повагавшись коротку мить, Корній Гнатович простягнув йому свою — наче металеву головешку, з якої можна викувати сокиру з добрячим обухом.

— Привіт залізним цвяхам! — крикнув до пивного лотка.— Дивіться, не заіржавійте від пива!

— Хто ж іржавіє від пива? —озвався ширший ніж довший Ладько.— Це б від самої води заіржавіли...

Електромонтер Петро Качур умостився на рипучому сідлі, крутнув педалі й покотив вулицею, а тіні від лип і акацій мережили його спину білими й темними смугами. Вуса на обличчі здригались двома клешнями вареного рака.

Корній Гнатович узяв кухоль пива, сьорбнув і сказав губами, вмоченими в сіру піну:

— Подався... вапном своїм собак фарбувати в селі...

Спокійно казав, без гніву, й лице його мідне палахкотіло від рясних краплин поту.

— А сіркою блощиць давити,— додав.

Ніхто й не слухав, що бубонить затятий старий. Допивши пиво, буркнув:

— Ото цвях!..

Стояло літо тисяча дев'ятсот сімдесят дев'ятого року.

І ЗВІРІ, І ПТИЦІ, І ЛЮДИ

Кумо, послухайте лишень про того діда Тилимона, про нього всі тепер балакають. Із лиця славний, очі — великодні небеса, але такий удався, що злості повні кості. Один раз подивиться на тебе — сонце в душі, либонь, розвиднилось, а другий раз поглянув — зів'яла душа, наче зелена трава од морозу.

Тилимон уперше женився — ще й сімнадцяти год не мав. То перша жінка від нього збігла до родичів на сусідній Дзюньків, там і дитя їхнє знайшлось. Із другою жінкою побрався якраз перед германцем, а як одбомкав війну, то до неї ж таки вернувся з медалями. Від цієї мав двоє дітей — одно довоєнне, друге післявоєнне, але й тут сім'я не склалась, і не тільки через його характер. Бо і в другої жінки Тилимонової був характер, вона ото в сімейних ділах теж любила прясти на кривому веретені. Хай би один хтось пряв на кривому веретені, а коли обоє, та ще чоловік і жінка,— діло швах.

Пристав у прийми до третьої, до Васьки Залізнячки. А вона йому така трапилась, яких і не буває! Кожен про таку сказав би, що ладна й заradна, та ще ж неначе жилка: коли схоч — потягнеш. І мовчала. Тилимон, дивись, ізвечора ляже чоловіком, а вранці прокинеться чортом, то Васька ні пари з уст і води не замутить, бо знає, що ладом усе можна.

Од Васьки знайшовся хлопчик, викапаний батько — що лицем, що характером. Але ж Васька приболіла та й погасла за якийсь тиждень. Ото вже плакав за нею на цвинтарі Тилимон та кулаки сукав до неба і до бога, що кару таку мусить прийняти...

Сам і доглянув хлопця, і в школі вивчив, і в інституті, але більше не женився і в приймі не приставав. Авжеж, молодиці до нього шастали, він за молодицями волочився, то все без шлюбу, а так, у кропиві, чи під кривою вербою, чи в лісі, гриби збираючи.

Але й дітей своїх од першої та від другої жінки не забував, кумо, а вони до нього вчащали. Бо чом не вчащати, коли помагав як не карбованцем, то роботою. А вже як женились та заміж виходили, то на весіллях їхніх не тільки чарку пив, а й хати помагав зводити. Зводив, бо тесля з нього славний, він у колгоспі і на корівнику столярує, й на телятнику, й на пташарні. Хоч не вдався характером, але вдався лицем і ремеслом.

І скільки пам'ятаю Тилимона, то він завжди чарку п'є на новосіллях. А ще поки те новосілля, поки хату кому зведуть — тесля не сухенький, а мокрий, мало з вух не капає. Але то не біда, бо тримався за діло кріпко, й діло за нього трималось ще кріпше. Не з тих, теперішніх, що кланятися скляному богу кланяються, але хоч би як ти їх приставляв до діла — не хочуть коло нього стояти, падають, наче горбаті, що їх і могила не виправить.

Сей год, кумо, яка весна вдалася? Сім погод щодня надворі: сіє, віє, мутить, крутить, рве, зверху ллє, знизу мете. Хіба в квітні не замерзало, що хоч тури гони? А хіба не віяла така завірюха, що посеред весни зодягай кожуха, бо інакше носа не поткнеш надвір? Усе переплуталось так, що, здавалось, соловей у лісі зареве ось-ось, а ведмідь защебече. Це лиш недавно сонечко зі свого золотого відеречка стало тепло лити на землю, стало квітки з рукава розсипати, пташок покликало додому.

Ага, кумо, про тих пташок послухайте... Значить, сонечко покликало їх додому ще десь там, на чужині, а на чужині хіба ж у них знаття було, що вдома й не відаєш, ізвідкіль вітер повіє, що вже теплого Олекси давно минуло, а щука-риба лід хвостом іще не розбила, як то споконвіку водиться...

Ага, кажу про пташок, а треба про Тилимона. Вдався з нього дід-парубок, дід-пройдисвіт, що в руках ремесло має. Онуків у нього насіялось, але найдужче любив онука Ігорка від Васьчиного сина, якого виростив і доглянув самотужки. Ігорьок той із маціпусіньского, з пуп'янка-зернятка в нього на обійсті крутився. І в діда свого вдався: личком славненький, очі — як великодні небеса. Страсті господні, а вдача яка в нього! Така самісінька, як у Тилимона.

Ти йому одне слівце, а він тобі сипле слова, наче пшінце. Й то де Ігорьок крутиться, то все круг нього вихором горить. Іде старий Тилимон теслювати — й малий шнурком шнуркує за ним, долотом щось довбає, молотком гахкає, ножівкою пиляє. Старий Тилимон сяде за стіл у людей обідати — й малий Ігорьок моститься коло нього, тягнеться до діда, бо теж із хвороби славний робітник! А вже, кумо, аби воно поступилося в чомусь, то не кажіть і не говоріть! Проява якась, а не дитина. Хоч стріляй у нього, хоч вогню до нього прикладай, хоч ти йому черепком вухо відріж, а воно однаково на своєму наполяже. Тилимонові старому плакати б від такого внука, а дід тішиться: в мене, мовляв, удався! Такого пасіюватого Ігорка батько з матір'ю неспроста з міста в село до діда відправляли чи на всеньке літо, чи привозили навіть на суботу й неділю, щоб хоч у суботу чи неділю душею відпочити від несамовитого.

Отож, хоч весна сьогорічна й така, що не варта сухої галузки, аби її на тій галузці повісили, а все ж батько привіз малого Ігорка на канікули до діда. Хоч дід і бобилює, але опоштав і себе, і внука, бо любить зірвиголову. А воно ж, кумо, хати не тримається, а воно ж ноги закинуло на плечі — й гайда по селу, аж земля під ним горить, бо йому в селі — мов у зоопарку, все цікаво, скрізь носа тицьнути кортить. До мене вскочило в хату, я молока свіженького дала з хлібом, воно молоко вихлебтало одним духом, а хліб у руку — й шасть надвір. А надворі гусей загледіло, отих, значить, моїх німців, що підійшли під бабині сінці, фиркочуть-джеркочуть, а що — і самі не знають. Дзьобатий гусак угледів Ігорка й посунув на нього, засичав. Ох, думаю, в гусака довга шия, червоні лапки, хвата за п'ятки — тікай, дитино, без оглядки. А дитина тікати не думає, хапає гусака за шию, гусак гелгає, вивертається, крильми б'є. Ігорьок той пасіюватий норовить гусакові на спину сісти, а як ти, дитино, сядеш, коли гусак проти тебе ого який здоровий! Впало хлоп'я на мерзлу землю, схопилося, знов до гусака, а той дере шию, сичить, гуси гелгочуть, наче на пожежу. Ну, бачили такого? Ігорьок — наче вогник, наче отой красненький котик, що по жердочці біга,— лізе до гусака, замість тікати від нього.

Я вже кинулась розборонять, бо ж поб'є гусак дитину. Тікай, кажу, хутчій, біжи, мов отой кінь — коли наче штири плеще, сімсот свище, дві свічки горить і два сторожі стоїть. Нащо тобі той гусак дався? Ой, не бачила я такої дитини, ну чистісінько в свого діда Тилимона вдався! Ротик

у нього — повен хлів білих голубів — скривився. Очі його — дві зірочки під двома серпами — повнісінькі сліз. А я, каже, ще на гусаку не літав, то хочу політати. Ану тікай, кажу, мерщій, поки гусак тобі штанів не полатав! Замандюрилось тобі на гусаку літати, але ж гусак, бач, не вміє літати, він домашній, він по землі з гусками ходить.

Той Ігорьок чи казок наслухався, чи книжок начитався, бо в казках та книжках хіба не літають на скатерках-самобранках та на гусях-лебедях? І знову кажу йому, що на свійських гусях ніхто не літав, навіть Івасик-Телесик, ото хіба що на диких. Чекай з неба диких гусей, лови за хвоста — й гайда в світи, коли на землі надокучило, коли в хмари кортить. Повірив Ігорьок чи не повірив, а тільки відчепився від гусака, побіг із двору, як отой кінь, що — два нюха, два слуха, чотири лопотить, а один хвостом вертить.

Слухайте ж, кумо, про страсті господні, слухайте і про людей, і про птиць, і про звірів.

Весни такої ще не бачила, скільки живу, й ніхто не бачив. До позавчора білі мухи з неба летять у руки, то вже сніг шумить, гуде і горою йде; а вже вчора грім неспогадано крикнув, як віл на сто гір, на сто річок, на сто сіл; а вже сьогодні сонце в небі — наче посеред села дика грушка, а від грушки до кожної хижі простяглася золота галузка.

Знаєте, як біля Великого Вербчого сідали дикі гуси?.. Завіхолило, вперіщив мороз, а гуси з якої далини далекої летіли, ось їм у небесах крила і взялись кригою, мусили сідати на землю. Коло лісочка попадали, а сніг випав пухкий і глибокий, то вони в тому снігу, охлялі, борсаються. Думали на землі знайти захисток, а який тут захисток, коли сніг і холод? І, звісно, вода по ставах позамерзала, не сядеш на став чи озеро. Якби ж то тільки сніг і холод на тих гусей — ще півбіди, але ж де й набрались лисиці! Ну, лисиці, кажуть, із лісу набігли на легку здобич, авжеж, легку, бо та гуска дика ні злетіти вгору не година, ні втекти, крила ж у неї від криги заледеніли. Дітлахи та дядьки з Великого Вербчого подались у поле, хотіли половити диких гусей і занести на птахоферму в колгосп, але як ти занесеш, коли гуска не дається до рук, б'ється крильми? Ген свійська б'ється, а тут дика. То, розказують, тракторами розчистили трави для них насіяні, щоб пастись могли, і школярі з дрючками повиходили в поле, щоб собак одганяти, щоб лисиць не підпускати.

Отаке, кумо, сталось у Великому Вербчому, та й по інших селах усякої всячини творилося з гусьми, всього не розка-

жеш, а я вам про своє село повідаю, послухайте, бо сідали гуси і в нас. Школа наша на сільській околиці, то підмітаю віником на ганку, бо дітлахи наслідили, сніжками грались посеред весни, аж гуси й посідали в полі за вербами. І не маленький табунець, а багато гусей, видно, багато табунів зібралось докупи. Ну, дітлахам уже не до школи й не до уроків, хто трапився на шкільному подвір'ї — всі вигулькнули в поле подивитись на гусей, бо такого ще не випадало бачити. Я теж із доброго дива — за дітлахами в поле. А крила в гусей мокрі, десь там їх чи дощ намочив, чи ще яка біда, та ще ж і голодні птахи, лишенько, страсті господні. Борсаються в снігу, крила обвисають, діти їх беруть руками, до грудей тулять, а куди нести — не знають.

За якийсь час і собаки з села набігли, бо почули здобич, то дітлахи познаходили дрючки, стали боронити гусей дрючками від собак. А хіба всіх убережеш, коли в полі їх не так і мало, коли тікати їм нема куди — охлялі, в кризі...

Знаєте, кумо, а дід Шуляк Дем'ян із мішком прибіг із села на поле, і не тільки з мішком, а й із замашним кийком — із груші кийок із сучками-гульомахами. Той Шуляк за молодості обпивався, мов павук, а як не було чим закусити, то язиком своїм загризав, бо вдався такий, що в горілці все б мокнув і мокнув. А як не стало здоров'я пити — бо й для чарки теж треба здоров'я мати,— він свого норову не одбіг, за роботу не брався, у нього завжди так: сюди тень, туди тень — та й минув увесь день, або ж сюди ник, туди ник — та й день невелик. Отож, приплуганився Дем'ян Шуляк у поле бити диких гусей грушевим кийком. Трісь по голові — і в мішок, трісь — і в мішок, а гуска не годна злетіти чи втекти, вся обмерзла, сама очі заплющує, сама шию на сніг кладе.

А той Ігорьок теж прибіг у поле подивитись на диких гусей. Може, подумалось дитині, що коли вже дикі гуси попадали в полі за селом, то чом не спробувати якійсь гусці сісти на спину та й полетіти в небеса, бо так йому кортіло під хмари злетіти.

Ігорьок серед школярів дивився, як той Дем'ян Шуляк б'є кийком диких гусей, а потім як заплаче! Я, кумо, на своєму віку всякі сльози бачила, а таких сліз, либонь, до кінця життя більше не побачу. А потім як закричить не своїм голосом! «Діду,— кричить,— а щоб тебе поклали на лаву!» Мале, а звідкись же навчилось, правда? «Діду,— кричить,— а щоб твоя могила диким маком заросла!» Авжеж, від старих почуло, аж пам'ятливе яке, правда? «Ді-

ду,— кричить,— а щоб на твої поминки коти меду нанесли!» Дем'ян Шуляк чує чи не чує, а тільки що йому та дитина: він до гусей диких допався і ще б молотив кийком, тільки тут уже вчителі наспіли зі школи. Наспіли вчителі, вони й спровадили Шуляка з повним мішком диких гусей. Ну, бачили такого? Він би й ще бив нещасну птицю, як звірюка став, і з поля йшов, як п'яний, хитався, а школярі на нього так страшно дивились, що йому б від їхніх очей пекучих не ногами йти, а на милицях, йому б не додому йти, а лихої години шукати, йому б не полем іти, а хай би понесло його поза вітряками...

Вчителі та школярі вже рятували диких гусей, як могли, кілька днів коло них варту в полі виставляли, підгодовували кормом, бо воно, кумо, хоч і дика птиця, але теж на поміч од людини сподівається, то не гоже людині звіріти біля неї, правда? Але я наперед язиком забігла, а в той день що скоїлось? Народ у полі коло гусей товчеться, бо таке лихо раз на віку трапляється, а старий Дем'ян Шуляк одніс диких гусей побитих додому — і знову з мішечком під пахвою пришкандибав та дрючечка не забув узяти, в руці тримає. Ну, пришкандибав, тільки ближче до табуна боїться підходити, бо тут уже не тільки вчителі та діти, а й дядьків найшло, помагають. Огинається він осторонь, мов чорна ворона горбата, аж тут від села біжить малий Ігорьок. На ньому курточка синя мов барвінок цвіте, валяночки в снігу застрявають, то ледь борсається, а біжить. І лементує. Лементує так, аж за живе бере! «Діду,— кричить,— я тебе спалив!» Біжить поміж дітей і кричить: «Діду, я тебе спалив!» Підскочив до старого Шуляка і в лице йому: «Діду, я тебе спалив!» Глянули на село, а на обійсті у Шуляка й справді валує дим, щось горить.

Дем'ян Шуляк у снігу загубив порожнього мішка й кийок свій викинув, покушпелив по снігу додому, а за ним і ще люди з поля кинулись на поміч, бо що не кажіть, а пожежа. Малий Ігорьок отой стоїть у полі біля табуна і знай кричить услід: «Діду, я тебе спалив!»

Ну, що ви, кумо, скажете на таке? Він і справді підпалив, тільки не хату, а погрібника, бо хата у Шуляка цегляна, куди малому впоратися з нею. Оце, значить, він так і відплатив за побитих диких гусей, бо той Ігорьок своєю вдачею злий, викапаний дід Тилимон.

А Тилимон що? Інший би, може, пожурився, що внук росте розбишакою та палієм, а Тилимон ходить по селу і знай регочеться. За Ігорка свого радий. Еге, радів би

дуже, якби онук не хлівець спалив, а хату. Еге, радів би, якби від того хлівця вогонь перекинувся на сусідські обійстя. Тоді довелося б відповідати не малому, ні, бо малий іще роками не вийшов відповідати, а йому ж таки, старому Тилимону. Сміятися сміється, а все-таки пообіцяв навесні новенький погрібник поставити замість спаленого. Але, кумо, в нього ремесло в руках, йому не трудно не тільки пообіцяти, а й зробити. Вчора бачила Тилимона в сільмазі, пиво купував, то, думаєте, перестав сміятися з того погрібника?..

Бачте, які тепер діти. Гуси дикі замакітрили йому голову, то він, пасіюватий, ладен хазяїна спалити. Щоправда, той Дем'ян Шуляк такий хазяїн, як із пуги рушниця, а все ж таки не годиться. Отаке-то, кумо, хотіла я вам розказати про птахів, і звірів, і людей. Якби сама не бачила, то не повірила б, а ви маєте вірити, бо й на пучку не збрехала, може, навіть не всю правду ще знаю...

СЕЛЕЗЕНЬ

Дільничний міліціонер Охріменко Василь ішов осінньою вулицею, всипаною опалим листям. У кітелі, чорна кобура віддимається на боці. А не за формою те, що формений картуз із червоним околишем тримав на грудях, мов підрешіток, діставав з того картуза-підрешітка стиглі груші-гниличкі, їв, прискаючи соком, а осередки розкидав по бур'янах.

— Андрію! — покликав колгоспного шофера, що переходив вулицю попереду, наче гнаний у спину пружним вересневим вітром.

Шофер спинився під блідо-золотим осокором очікуючи. Сизі, мов небеса над селом, очі його купчили гіркувату задуму.

— Так що там сталось удома? — поспитав дільничний наблизившись.

— А що сталось? — похмуро озвався Андрій.

— Ну, тобі ж, либонь, видніше.

— Видніше,— круто вигнув ліву брову шофер.

— Ну, то розказуй. Бо всяке плещуть, а я хочу знати від тебе.

— По порядку?

— Ага, по порядку.

І засміявся. Коли дільничний сміявся, то відразу втрачав напускний серйозний вигляд, ставав схожий на парубка-за-

лицяльника, на якого всяка дівка погляне з інтересом. Та силувано поборов свій недоречний сміх, згадавши, що зараз він при виконанні службових обов'язків. Втім, при виконанні службових обов'язків годилося б надіти кашкет на голову, а не тримати в руках, повний гниличок.

— Давай присядемо отам, чи що,— сказав Андрій.

З вулиці ступили на вигін і присіли під кислатою яблунею, обшмуляний стовбур якої слизько лиснів: на вигоні збирали череду, й чи не кожна худобина терлась об дерево якщо не здухами, то шиєю. Шофер дістав цигарку, запалив, а дільничний, повагавшись, знову зі смаком став їсти груші-гнилички.

— Торік замість покладу тицьнув я під курку качине яйце,— сказав шофер Андрій, затягуючись цигаркою, очі повужчали, сивими шротинами заяскріли зіниці.

— То й що?.. Я питаю, що в сім'ї начворив, а не про торішній поклад!

— Ти просив — усе по порядку?

— Ну?!

— Значить, слухай. Тут треба чвалом, а не галопом.

— Ну, давай чвалом,— нехотя згодився дільничний.

— Значить, торік замість покладу тицьнув я під курку одне качине яйце,— повторив Андрій, знову затягуючись цигаркою. Дільничний хмикнув, проте змовчав.— Разом із курчатами вилупилось і каченятко.

— Ну? Слава богу!..

— Ходило з квочкою та з курчатами, але ж каченя є каченя, тямило, що не в ту компанію втрапило.

— Не доведи господи до компанії,— мовив дільничний.

— Я жалів те каченя, підгодовував. Ось і прив'язалось, ішло до рук. Тільки побачить, що я на ганку показався, одразу біжить від курячої компанії до мене, кахкає. Ну, візьму в руки, погладжу шийку, спинку. Сипну кришок йому — й гайда на роботу.

— Буває,— мружачись, мовив міліціонер.— Всякі птахи звикають до людини, стають ручними, домашніми. І ворона, й лелека, й лебідь.

— І в такого славного селезня вибилось те каченя! — розгладжуючи зморшки на чолі, сказав шофер Андрій.— Не проміняв би свого качура на лебедя-кликуна, на якогось там галагана чи казарку... Такий славний нашийник у нього на шиї, біля очей — і біле, і синє, і червоне. А воло яке, а крила!

— Бувають птахи — куди твоє діло,— згодився міліціонер.— Далеко до них павичам із зоопарку.

— Де там той павич у зоопарку, як тут селезень удома!.. Я тільки спинюсь машиною під воротьми, тільки ступлю до обійстя, а він чи вже стоїть і чекає біля воріт, чи біжить до мене й кричить радо.

— Ну й ну! — щиро захоплювався дільничний.

— З курми й до хліва на ніч не хотів заходити, все ждав під ганком, поки нагодую й відправлю спати. Звикли одне до одного — селезень до мене, а я до селезня. Все це я кажу тобі не для протоколу, ясно?

— Чому ж не ясно!

— Останні тижні я весь час на буряках та на буряках.— Вузлуватими пальцями знову дістав цигарку, запалив. Осокоровий листок упав на пасмо розкошланого чуба, потремтів і звалився на землю.— То вночі возиш буряки на цукрозавод, то вдень. А то й добу не вилазиш із кабіни, потім сам собі здаєшся скрученим колінвалом, що розпрямитись не годен. Якось приваландався додому ополудні, чорний, мов чорт із кагли.

— Минулої суботи? — уточнив дільничний.

— Ага, минулої суботи... Й призабув, значить, що у нас із Фроською ювілей — десять років як побрались, коли мене демобілізували з армії. Ніяких гостинців жінці не подарував, бо заніколилось, а вона мені — й сорочку, й галстук, і туфлі. І не пляшку самогону виставила на стіл чи казьонку з тими богатирями на етикетці, а шампанське. Звісно, випили, бо чом не випити. Й смаженю таку смачну зготувала, що поки теща навернулася з городу, ми ту смаженю й умегелили вдвох, навіть кісточки облизали. «Смачно?» — питає Фроська. А вона в мене чого-чого, а поїсти любить. «Смачно, та мало»,— кажу. «І наче ж селезень великий,— озивається Фроська,— а вволю й не наїлись удвох». Я питаю: «Який селезень?» А теща від печі й собі: «Забили селезня твого, бо нащо має на пні перестоювати? Вже друга осінь йому, то хіба не пора?» І Фроська за столом сидить, сміється: «З'їв селезня, облизався, а не вгадав, чиє м'ясо куштуєш». Тут мене так замлоїло в грудях та в животі, що ледь вибіг на ганок, щоб уже з ганку блювати. Все виблював, що з'їв. І хитає мною, наче після хвороби, гойдь-гойдь, гойдь-гойдь. Ступив до повітки, тут одземок, до нього дрова рубаємо, сокира-колун стримить в одземку, пір'я біліє, краплі крові...

— Ну? — Дільничний висипав недоїдені груші-гнилички на траву, надів кашкета на голову, прибравши офіційного вигляду.— А далі?

— А далі — затьмарення найшло, запаморочення. Яку зловлю курку в хліві чи на дворі — до одземка й сокирою!

— До одземка й сокирою? Скільки ж ти так загубив?

— Кого?

— Та курей, звісно.

— Дванадцятеро.

— А на розплід зосталось?

— Зосталось, бо не міг зловити всіх... Дві курки...

— А чого ж твоя теща говорить, що всіх вигубив?

— Теща наговорить.

— Півня ж нема?

— Сусідський бігатиме, чого там.

— На дурничку сусідський бігатиме,— згодився дільничний. І підохотливо мовив: — Ну?

— То я покликав надвір Фроську й тещу, кажу: «Ви мені селезня до ювілею, а я вам курей нарубав до ювілею, скубіть та смажте, гулятимемо».

— А вони ж бо?

— А вони? Фроська кричати, а баба лементувати.

— Да-а, брат,— сказав дільничний,— це ти загнув.

— Та знаю, що загнув. Але ж селезень був у мене!.. Запаморочення... Як згадаю, що біля воріт завжди здибав після роботи!..

Й шофер став терти очі пучками пальців із чорними місяцями нігтів.

— Немає в житті такого, щоб виходу не було, Андрію,— сказав дільничний, зводячись і обтрушуючи штани від прилиплого листя й трави.

— А який вихід? — звівся під осокором і шофер, мерзлякувато щулячи дебелі плечі на студенистому вітерці.

— Вихід завжди є,— повторив дільничний із владною хрипкуватістю в голосі.— Розкажу тобі зі своєї практики. Мою сусідку бабу Галю знаєш? Знаєш, горбата вона, мов колесо від воза. Торік що приключилось? Був у нас качур, накульгував на ліву лапу. Славний такий, слухняний. Заліз до баби Галі на обійстя, клював пашницю з її курми. Баба накрила качура пеленою, скрутила шию, щоб не кричав,— і в хату. Добре, що я підстеріг. Ох ти, думаю, старе луб'я, порядок порушуєш. І до старої в гості, а стара вже качура скубе. «Здрастуйте,— кажу,— бабо Галю». А вона: «Здрастуй, сину». «А яку пташку ви патраєте?»—питаю. «А хіба

не бачиш,— відказує,— що качура патраю». Питаю: «А ліва лапка в качура не переламана?» Каже: «Переламана». А потім як сплесне руками: «І справді таки переламана, та це ж не мій качур, боженьку!» Питаю: «То, кажете, бабо Галю, не ваш качур?» Заламує руки: «Та не мій, не мій, гріх говорити, що мій!» Питаю: «Значить. можна забирати?» Каже: «А забирай, забирай, бо кому забирати, як не тобі, ти — закон!» Узяв я свого качура в баби, заніс додому й кажу матері: «Ось, мамо, качура зарізав, готуй вечерю». Питає мати: «А чого це ти його про будень зарізав, а не про свято?» Кажу матері: «А чому нам у будень та й не посвяткувати?» Зготувала мати качура, з'їли. А про бабу Галю їй і слова не сказав, ось і живуть у мирі. А якби проговорився, то мали б війну по сусідству через пліт і через межу, Так що, Андрію, завжди є вихід. Зрозумів?

— Хто зна,— сказав шофер.— У тебе — качур, а в мене — селезень.

— То й що?

— Та, кажу, селезень. Хто мене тепер здибле, коли з роботи додому прийду?

— Тобі що дорожче — спокій у сім'ї чи селезень? Селезня вже нема, його не вернеш. Ти зараз у своєї матері живеш? Вертайся до жінки, мирися з тещею.

— Де ще в мене такий селезень візьметься?

— Наживеш!

— Легко сказати — наживеш!

— Бо не хочеться виносити сміття з хати через отих порубаних курей. Коли Фроська з тещею візьмуться, доведеться відповідати. Раджу замиритися. Селезень, качур — не один чорт?

— Ну, бувай,— повернувся колгоспний шофер Андрій і почвалав геть по осінній вулиці, гнаний у спину пружним вересневим вітерцем.

ПРИХОВАНОЮ КАМЕРОЮ

Йосип Грицак зупинив машину під ясенами, Клацнувши дверцятами «Запорожця», сховав у кишеню ключ запалення і подався до клубу, що червонів цегляними стінами в промінні літнього надвечірнього сонця. Вже оминав круглу клумбу, на якій буйно росли пишні червоні півонії, як його покликано голосом хоч і притишеним, але владним. Йосип

Грицак стрельнув пильним поглядом на жасминові кущі за клумбою, звідки голос долинув, і здивовано спинився, переминаючись із ноги на ногу, і вид його веснянкуватий дедалі дужче торопів.

— А ми ось чекаємо на тебе,— озвався той самий голос.

Треба сказати, що голос належав не комусь, а самому голові колгоспу їхнього села Котюжинці, й тоді стане зрозуміло, чому так ізнагла оторопів парубок. До того ж голова колгоспу Книш сидів на лавці поміж жасмину не сам, а в товаристві ветфельдшера Якубова, бухгалтера Пекарського й доярки Насті Нетутешньої. А що ноги в парубка стали чавунними й повгрузали в землю, то всі четверо дружно звелися з лавки й перевальцем рушили до нього, несучи усмішечки на обличчях. Причому усмішка у ветфельдшера була якась недобра, мов пес на прив'язі, у бухгалтера Пекарського — така змучена, мов чорний віл, що тяжко наробився, у голови колгоспу Книша нагадувала пташку, що випадково опинилась у неволі й ніяк не порятується, а доярка Настя Нетутешня усміхалась так, наче очі запорошила й ось-ось візьметься терти їх кулаком.

— То яке ти сьогодні кіно крутиш у своєму клубі? — поцікавився Книш.

— «Центуріони двадцятого століття»,— відповів Йосип Грицак.

— Центуріони, кажеш?

— Центуріони.

— А вчора що ви крутили?

— Фільм «Варяги» вчора показували.

— Ага, значить, про варягів... Те, що вам дав районний кінопрокат?

— Кінопрокат.

— І як народ сприймає?

— Що?

— Ну, всяких там центуріонів і варягів... Правильно?

— Правильно сприймає.

Голова колгоспу Книш допитувався, а ветфельдшер, бухгалтер і доярка всміхались — кожне своєю негарною усмішкою. До того ж дивились на Йосипа Грицака так, наче парубок приїхав сюди не на «Запорожці», а на злодієві, та ще злодієм і поганяв у дорозі.

— А вчора перед «Варягами» що ти показував? — допитувався голова колгоспу Книш.

— Перед «Варягами»? Документальний фільм про біологічний захист рослин.

— А перед біологічним захистом рослин?..

Йосипові Грицаку відняло мову. Тоді озвався бухгалтер Пекарський:

— Скажи, Йосипе, що ти показував учора не для масового колгоспного глядача, а для своїх друзяк?

Прорізався голос — гострий, мов швайка,— у ветфельдшера Якубова:

— Ти вже наче не кіномеханік, а кінорежисер Тимофій Левчук!

Шпигнула й доярка Настя Нетутешня:

— Йосипе, то, либонь, ти знімав кінокартину «Штепсель женить Тарапуньку», тільки не признаєшся?

Йосип Грицак кліпав-мерехтів очима так, як кліпає-мерехтить зіпсований телевізор.

— Значить, так,— сказав голова колгоспу Книш.— Ми сюди прийшли дивитись не варягів і центуріонів, а біологічний захист рослин і самі знаємо, без фільмів. Ти нам покажеш фокуси, які вчора показував друзякам своїм.

— Друзякам, а не масовому колгоспному глядачеві,— знову докинув бухгалтер Пекарський.

Кіномеханік Йосип Грицак хоч і зблід, але ж, як мовиться, не в піч замазуватись, та й не з мосту у воду! Втягнувши голову в плечі, подався мимо клумби з півоніями до клубу, а вони, четверо, моторно рушили слідом...

У просторому приміщенні клубу повсідались перед самісіньким екраном. Світло в залі погасло, зате блідою плямою спалахнув екран.

І зразу ж почався фільм. Німий, беззвучний.

— О, та це ж Василь Цимбал,— здивувалася доярка Настя Нетутешня.— Як старається — аж упрів!

— Ти глянь, Кирило Кирилович,— озвався ветфельдшер Якубов.— А черево, черево — завбільшки з пивну бочку!..

— О, Зоя Барвінок! — вигукнув бухгалтер Пекарський.— Навіть спідничку підсмикнула... А ноженята в неї славні, можна позаздрити чоловікові.

— Угу, а он Корній Корнійович,— промимрив голова колгоспу Книш.— Портфель відклав убік, а в портфелі ж, либонь, документи.

— О, баба Варка, горох на ній молочений! — усміхнувся ветфельдшер.— Хто скаже, що не година в попереку розігнутись?

— О, Валька Скуба! — зле тьохнула доярка.— І не соромно їй, скільки перснів начепила...

— О, дід Ксаверій! — бухикнув у кулак бухгалтер.— Ощадкнижку тримає з районної каси, а тут!..

— Це я сам,— раптом сказав голова колгоспу Книш.

І всі вмовкли, повтуплювавшись поглядами в екран, мовби вгледіли отого хоху, що людей полоха, або ж сподівались угледіти ману, а й принесло сатану.

— Видно, що там у вас рукав під пахвою порвався,— обережно прошелестів бухгалтер.

— Жінка вже залатала, кгм,— кашлянув Книш. І враз його наче підкинула догори нечиста сила, засміявся: — А це вже ти, Насте!

— Я,— видихнула Настя, втуплюючись в екран.

— І стараєшся ж! Ха-ха, обома руками хапаєш!

— Лихий попутав...

— Аж язика прикусила!

Перегодя гуртом гомоніли про ветфельдшера Якубова:

— І заробляє ж наче непогано Петро Іванович, а дивіться, як б'ється, ха-ха-ха!

— І якого великого портфеля зготував на ту дурничку!

— Гроші — лакома річ!

Наспіла пора, що загомоніли й про бухгалтера Пекарського.

— Еге, наш Михайло Григорович хоч і не загубив, а знайти силкується!

— Ти бач, сподівається собі лікоть вкусити!

— А який гіркий з лиця, ладен у ложці борщу втопитись!

Перемовлялись і посміювались поти, поки екран погас. Механік Йосип Грицак з'явився з кінобудки із виразом тупої приреченості на веснянкуватому виду.

— Розкажи, Йосипе, як знімав картину,— попрохав бухгалтер, кривлячи в усмішці кутики вуст.

— А як знімав? Прихованою камерою.

— Прихованою, кажеш?

— Прихованою, є такий спосіб зйомок у кіномистецтві.

— Розкажи, як додумався до такого,— наказав голова колгоспу Книш.

— Дурне діло нехитре,— ще дужче знітився кіномеханік, переминаючись із ноги на ногу. Вони сиділи в першому ряду, а парубок горбився перед ними на тлі білого екрана.— Взяв мідного п'ятака, приварив до нього добрячого залізного цвяха й забив на ганку поштової філії у підлогу.

— А звідки ти, Йосипе, знімав своєю прихованою камерою? — прикро так допитувався бухгалтер.

— Моя хата поряд, відчинив вікно в кімнаті — й знімав.

— Крадькома, значить, потай?

— Потай,— винувато супився Йосип Грицак.

— Ану, ще раз покрути своє кіно,— мовив голова колгоспу тоном наказу.

І вони вдруге стали дивитися стрічку, зняту прихованою камерою сільського кіномеханіка. Хоч і не вельми чітке зображення, все ж можна розгледіти дерев'яні приступці перед ганком поштової філії, в які міцно вбито залізний цвях з привареним до нього п'ятаком.

Ось на приступці ступив Василь Цимбал, їхній кращий комбайнер, батько чотирьох дітей, фотознімок його не сходить із Дошки пошани. Побачивши п'ятак під ногами, комбайнер зігнувся, спробував підняти, а як піднімеш, коли приварено до вбитого в дерево цвяха! І так, і сяк смикав Цимбал тих п'ять копійок, аж поки здогадався, либонь, що то чийсь злий жарт, і, спересердя сплюнувши, подався геть.

Кирило Кирилович, агроном на пенсії, довгенько вовтузився над п'ятаком, нігтями колупав, надимався та бурякових одутлим обличчям, але вдалась чоловікові ця операція так, мов старій бабі дитина... Акушерка їхньої сільської лікарні Зоя Барвінок рвала той п'ятак, рвав учитель школи-десятирічки Корній Корнійович, чоловік статечний і всіма поважаний... А баба Варка! Вже так мудрувала, наче зорю хотіла дістати з неба, наче жар-птицю за хвоста прагнула вхопити. Либонь, второпала, що тут якась кумедія, бо аж перехрестилась... А Валька Скуба, бібліотекарка, та, що завжди в заморському одязі ходить, уже так бралась до того п'ятачка, наче американські джинси можна купити за нього, а й вона попеклась, мов дід пампушкою.

З кожного окремого епізоду сміялись дружно, так, як не стали б сміятися з тих кінокомедій, що тепер показують по телевізору. Й коли на екрані знову появився голова колгоспу Книш, то регіт вибухнув такий, що стіни клубу мало не порозсідались. Найдужче сміявся Книш, почервонівши, набубнявівши жилами на лобі, спалахнувши сльозами в очах.

— І треба ж, га? — проказував крізь сміх голова колгоспу Книш, дивлячись, як він ото недавно смикав п'ятака на приступцях ганку поштової філії.

Реготали з доярки Насті Нетутешньої, реготали з бухгалтера Пекарського, з ветфельдшера Якубова. Коли стрічка закінчилась, усі витирали кулаками сльози на очах.

Йосип Грицак дещо повеселів од того буйного реготу: а може, якось обійдеться?

— Значить, Йосипе, прихованою камерою? — допитувався голова колгоспу Книш.

— Ага, прихованою камерою.

— А як ти додумався до привареного п'ятака?

— Додумався...

— Це ж ти торік вступав у Київ на кінофакультет, правда?

— Не пройшов за конкурсом.

— Цього року знову вступатимеш? Цього року сподіваєшся пройти за конкурсом?

— Не кажи гоп...

— Може, й вступиш, ти хлопець не без хисту. Може, колгосп чимось здатен зарадити при вступі, ти там довідайся.

— То якби в сільськогосподарський інститут, а кіно — тут колгоспи безсилі, не помагають.

Йосип Грицак, котрий не сподівався, що їхня розмова поллється таким благополучним руслом, і зовсім одтерпнув душею.

Тут обізвався бухгалтер Пекарський. Лице його вже не сміялось, очі погасли.

— Скажи, Йосипе, навіщо ти знімав оцю комедію з мідним п'ятаком?

— Ну, так,— стенув плечем кіномеханік.— Задумав — і зняв, для сміху.

— Для сміху, кажеш?

— А хіба не смішно?

— Смішно... Значить, збираєтесь отут у клубі з хлопцями, крутите й смієтесь?

— Ну, вчора посміялись разок.

— І чого б ото сміятися з людей, га? Чи вони винуваті, що ти підклав їм п'ятака на дорозі? А люди все заслужені, хороші люди. І голова колгоспу, і вчитель, і агроном, і знатний механізатор. Баба Варка вже в літах, сива жінка, трьох правнуків має. Скажи, чого з таких людей насміхатись?

— Та хіба я насміхаюсь? Я просто зняв прихованою камерою.

— Е-е, Йосипе, ти спершу п'ятака прибив на ганку, а вже тоді знімав! А прибив навіщо? Аби поглузувати з народу.

Слухаючи бухгалтера, всі прибрали серйозного вигляду, а кіномеханік Йосип Грицак знову відчув дражливий холодок у грудях.

— Візьми хоча б над таким задумайся... Корній Корнійович тебе в школі вчив?

— Ну, вчив...

— І не тебе одного вчив, багатьох до розуму доводив. Значить, до такого високого розуму тебе довів, що насміхаєшся тепер?

Кіномеханік Йосип Грицак дивився у вікно, де голубів літній вечір.

— А чи ти знаєш, що наш Кирило Кирилович захищав Сталінград? — вів далі бухгалтер.

— Ну, знаю.

— А комбайнер Василь Цимбал позаторік возив твою матір на своїй машині в районну лікарню, коли її посеред ночі схопив апендицит. Якби на годину пізніше привіз, то вже не допомогла б їй ніяка операція. А ти, лобур великий, востався б сиротою.

— Таки правда,— роздумливо озвався голова колгоспу Книш.

— А ти знаєш, хто такий дід Ксаверій? — допитувався бухгалтер.

— Ну, дід...

— Еге, дід! Він, може, першу борозну прокладав колись на першому тракторі.

— Таки правда,— знову озвався голова колгоспу Книш, темніючи на виду.

— А візьми Настю Нетутешню,— і бухгалтер кивнув на доярку, що гнівними, орлинобровими очима сяяла поряд.— Чи ти знаєш, яка вона трудівниця?

— Ну, чував. І в районній газеті читав.

— Чував!.. Читав!..— перекривив бухгалтер.— Якби краплю совісті мав, то по-людськи довідався б у неї, як доїть на фермі, яких надоїв домагається. І щороку такі зобов'язання бере, що в іншої пуп уже надірвався б.

— Таки правда,— озвався голова колгоспу Книш.

— А візьми ось нашого ветфельдшера Петра Івановича Якубова. Заслабне в чиємусь хазяйстві корова чи свиня, то вже для тієї корови чи свині рідніший рідного тата. А заколоти чи дорізати — ніхто так не заколе й не доріже.

— Еге ж, заріжуть і заколють, але не так,— згодився голова колгоспу Книш.— Щоправда, він п'є винце, але знає й дільце.

— А так,— згодився ветфельдшер.— Я ходив би в злоті, якби не дірка в роті.

— А ще, Йосипе, скажу тобі таке,— дер бухгалтер своє луджене горло.— Ось ти й голову нашого колгоспу Демида Демидовича зняв...

— Я ж не вибирав. Я всіх підряд...

— Гаразд, усіх підряд. Значить, не поважаєш...

— Я не поважаю Демида Демидовича? Поважаю!

— Якби поважав, то не знімав би!

— Кажу, що всіх підряд.

— Значить, не поважаєш, Йосипе!

— Якби Демид Демидович того п'ятака не силувався піднімати,— сердито випалив кіномеханік,— то я б не знімав.

— А хіба то великий гріх, що він зігнувся піднімати?

— А я й не кажу, що великий гріх.

— Твій великий гріх, що ти прибив цвяхом!

— А що, було так покласти, не прибивати? Тоді б не вийшло кіно.

— Он як! — зле торжествував бухгалтер Пекарський.— Значить, тобі кіно було потрібне?! Голову колгоспу в кіно зняв... А ти подумав, що в Демида Демидовича така робота — куди твоїй кінокартині братись до неї!

— Та знаю,— згодився Йосип Грицак.— Така робота, що іноді вовком доводиться орати.

— Що? — не второпав бухгалтер.

— Та кажу, інколи так доводиться злецько голові, що й вовком мусить орати.

Голова колгоспу Книш зненацька зареготав: язик йому скакав у роті, мов собака на ретязі, а щоки здригались, як дві подушки. Мимоволі всміхнулись ветфельдшер і доярка Настя Нетутешня, а бухгалтер ще дужче споважнів.

— Авторитет просто підірвати,— сказав,— а потім де його дістати? Смійтесь, Демиде Демидовичу, коли вам смішно, а тільки я сміятись не стану. Дивіться, щоб завтра в нас весь район не посміявся. І до вищестоячих інстанцій докотиться чутка про кіно, яке в нас крутять. Еге, про приковану камеру, про п'ятака мідного, як рвали всім селом — і не вирвали... А тільки я бути посміховиськом не хочу.

— Але ж рвали, на жаль,— нагадав голова колгоспу Книш, набираючись поважності.

— Рвали, так... Але хіба ми рвали б, якби він не прибив?

— То що ти радиш, Михайле Григоровичу?

— Отой кінофільм конфіскувати...

— Конфіскуємо. Ну?

— А самого Йосипа судити.

— Судити? — здивувався голова колгоспу Книш.— А за віщо?

— За зловмисне паплюження нашої дійсності.

— Ну й загнув же ти — здивувався ветфельдшер Якубов.

— Передав куті меду,— згодилась доярка Настя Нетутешня.— Воно й справді... таки рвали той п'ятак... Якби не рвали, то не було б чого знімати...

Голова колгоспу Книш, нарешті, звівся, розминаючи затерплі ноги, а за ним звелась і решта глядачів, що прийшли до клубу подивитися самих себе в самодіяльному кіно.

— Ти кажеш — прихованою камерою знімав... Значить, ховався, значить, підглядав. І не просто підглядав, а й підстроїв оказію,— розважливо міркував голова колгоспу.— А ти спробуй зняти фільм, не ховаючись, відкритою камерою. Як наші трудівники трудяться, виконують п'ятирічку та підвищені зобов'язання. Знімеш?

— Спробую,— непевно пообіцяв Йосип Грицак.

— Хоча б про наших тваринників,— кивнув на ветфельдшера та на доярку Настю Нетутешню.— Вони показують зразки героїзму на своїх ділянках трудового фронту... Можна й про недоліки, чому ж ні! Тільки про ті, які треба випікати й таврувати.

— А не про вигадані,— докинув бухгалтер Пекарський.

— Помагай випікати й таврувати, Йосипе, щоб легше нам ішлось уперед.

— Може, про нашу чайну зняти фільм? — пожвавішав кіномеханік Йосип Грицак.— Бо в чайній ще стільки неподобства всякого коїться!

— Еге ж, люблять-таки в нас залити за галстук,— усміхнулась Настя Нетутешня.— Ото б усіх познімати, що надзьобуються в чайній до чортиків, та й показати в клубі...

Вона красномовно поглянула на ветфельдшера Якубова, що розгублено покашлював у кулак.

— Таке тобі, Йосипе, доручення від правління нашого колгоспу. Маєш здібності, либонь, вступиш до інституту на цей рік.

І голова колгоспу Книш беззвучно зареготав, бо, мабуть, згадав щось цікаве з того фільму, який недавно дивився. Мимоволі всміхнулась і решта глядачів, навіть найсердитіший серед них — бухгалтер Пекарський, котрий сказав на прощання:

— Щоб ніяких переглядів більше тут не було. А то придумав — мідний п'ятак! Дивись, щоб тобі той п'ятак не влетів у копієчку...

Незграбно потупцявшись, вони вже рушили, як раптом ветфельдшер Якубов повернувся до похмурого кіномеханіка, що спідлоба дивився вслід.

— Хай щастить, Йосипе,— сказав, простягаючи м'яку, як вовняна рукавиця, долоню.

Й звичним своїм журавлиним скоком подався до виходу. А кіномеханік зачудовано міркував над тим, чого то чоловікові було вертатися з півдороги...

Усе ще човпів перед екраном, коли вернувся до залу голова колгоспу Книш. Його щоки-подушки світились у напівтемряві, й зуби теж засвітились, коли озвався:

— Йосипе, тут таке діло... Ти й справді збираєшся вицікати й таврувати?. Ото недоліками займатись, п'яницями всякими?

— Ви ж самі казали, Демиде Демидовичу...— розгубився кіномеханік.

— Ага, казав, казав! — хоч і жваво, але похмуро згодився.

— Значить, зніму... Прихованою камерою чи відкритою — як скажете.

— Ну, відкритою передовиків наших познімай. Тобі не з руки ховатись від них, а вони від тебе не стануть ховатись, правда?

— Правда, тут діло полюбовне.

— А п'яниць прихованою камерою! — з металом у голосі сказав голова колгоспу Книш і навіть лівою рукою рішуче рубнув сутінки в клубі.— Але щоб так мені, чуєш... Спершу сценарій напиши, бо вам без сценарію не можна, так? У сценарії позаписуй тільки тих, кого слід. Адже всякі є алкоголіки — і злісні, і незлісні. Може, є такі, що вперше пустились берега. А чи такі, що, може, їх і знімати не треба — якесь там начальство з сусіднього села чи з району випадково заскочило... Зрозумів? Значить, склади сценарій, а я прочитаю й підправлю, де годиться, бо твій розум — це добре, але й мій не завадить. Може, обговоримо твій сценарій і на засіданні правління колгоспу, затвердимо список кандидатур, хто потребує критики й осуду громадськості. Може, покажемо твій сценарій і вище, хай там подивляться, порадять і підправлять. Щоб не довелося їм підправляти тоді, коли вже свій фільм знімеш, тоді зовсім кепсько може повернутись... Значить, утрясти слід неодмінно зі сценарієм, щоб тебе чекала творча вдача, а не отака поразка, як із привареним мідним п'ятаком! А вже коли утрясемо й узгодимо, коли обговоримо й затвердимо, коли зважимо всі «за» й «проти» — знімай, Йосипе, свій фільм прихованою камерою, хоч двома, хоч трьома, хоч десятьма прихованими камерами!..

ПРОТОКОЛ ОДНОГО ЮВІЛЕЮ

Вчитель фізкультури подарував іменинниці дерев'яного орла — пазуристого, дзьобастого, хижоокого, з погрозливо розпростертими крилами. Вчителька ботаніки принесла набір мельхіорових чарочок, подарованих їй батьками з нагоди закінчення пединституту. Географ Павло Власович урочисто вручив арифмометр, учитель української мови та літератури Дудник — видання «Кобзаря» з ілюстраціями народного художника СРСР В. І. Касіяна, вчителька молодших класів Діна Яківна — флакон французьких духів, випадково куплених у місті.

Іменинниця складала подарунки на окремому столику біля вікна. До дерев'яного орла, мельхіорових чарочок, арифмометра, «Кобзаря», флакона французьких духів незабаром прилучилось кілька клубків фіолетового мохеру, загорнутих у целофан, авторучка «золоте перо», коробки шоколадних цукерок «Наталка Полтавка» і «Богдан Хмельницький», керамічна посудина з різьким бальзамом, а також транзистор, куплений гуртом усіма вчителями школи.

Поступово збираючись, гості підходили до заштореного від гарячого серпневого сонця вікна, розглядали подарунки. І кожен потай радів, що його подарунок — не з гірших.

Нарешті, пізніше за всіх, поріг вітальні переступила піонервожата Валя Малодід, яку так і кортіло порівняти з мальвою: засмаглі щоки пашіли рум'янцем, губи темно-вишневі, в чорні безбережні очі налито живого вогню. Піонервожата тицьнула іменинниці великий, мов сніп, букет червоних троянд та німецькі дакронові колготки і, зніяковівши, відійшла до великого фікуса в кутку вітальні.

— Товариші,— мовила іменинниця сухим і шорстким, як наждак, голосом,— тепер усі зібрались, прошу сідати за стіл.

Тонка й пряма, як вказівна палиця, якою користуються на уроках географії, іменинниця сіла в голові довгого столу, що аж вгинався під вагою напоїв і наїдків. Гості з дружною поквапливістю також повсідалися. Зостались вільними тільки три стільці, якраз біля іменинниці. Випуклими, як кісточки канцелярської рахівниці, очима іменинниця оглянула присутніх і сказала сухим, наждачним голосом:

— Прошу, товариші, прошу!

Тоді звівся завуч школи Кузьма Петрович, що доводився іменинниці чоловіком. Усміхнене його обличчя нагадувало сліпучий березневий сніг, що іскрився під сонцем у

полі. З дерматинової ювілейної папки дістав колективне привітання й заходився читати:

— «Дорога Аделаїдо Венедиктівно! Педагогічний колектив Яблунівської школи, яку Ви очолюєте рівно одинадцять років, палко поздоровляє Вас із Вашим славним п'ятдесятиріччям. Народившись у сім'ї селянина-бідняка, Ви здобули вищу освіту, щоб світлом розуму запалювати душі дітей, яким належить майбутнє. Весь свій великий і життєвий педагогічний досвід Ви щедро віддаєте молодим своїм колегам, правлячи для них взірцем у політико-виховній роботі і в побуті...»

Слід сказати, що це привітання складалось трудно, в дискусіях і суперечках, і своїм сухувато-велеречивим тоном швидше нагадувало некролог. Кожен із присутніх докинув до привітання якщо не фразу, то слово й тепер, слухаючи, подумки відзначав: «О, моя фраза!.. О, моє слово!..» Читав Кузьма Петрович так, наче протокол засідання місцевкому. Аделаїда Венедиктівна сиділа з непроникним виразом на обличчі — ні рум'янцю на ньому, ні кровинки, геть усе крейдяне й холодне. Тверді, непорушні очі — дві точені дерев'яні кульки канцелярської рахівниці.

Вітальний адрес Аделаїда Венедиктівна знала слово в слово (з нею узгоджували остаточний текст, вона додала фразу про свою моральну витримку й завізувала), проте за столом зараз слухала найуважніше, наче остерігалась навіть неточно поставленого наголосу.

— «...бажаємо й надалі активно виховувати молоде підростаюче покоління, щедро віддавати свої великі знання та досвід, правити за взірець для педагогічних кадрів...»

Кузьма Петрович, дочитавши, вручив ювілейну папку з вітальним адресом директору. За столом ударили аплодисменти, наче заляскотіли крила наляканих пташок, на обличчях летючими срібними рибами замиготіли усмішки. Проте усмішки гостей зблякли перед усмішкою Кузьми Петровича: над його березневими сліпучими снігами наче горіло не одне, а двоє сонць.

Випили за здоров'я Аделаїди Венедиктівни, закусили. Високий настрій повищав, лиш іменинниця берегла свій справжній настрій за сімома замками, а тому на неї іноді кидали здивовані погляди. Випили по другій — за високу місію педагога в нашому суспільстві, зокрема іменинниці, закусили. Вже хотіли випити по третій за благородне покликання Аделаїди Венедиктівни, коли вона сказала сухим, наждачним голосом:

— А тепер, товариші, прошу вашої загальної уваги.— І коли гості вмовкли й перестали жувати та брязкати виделками, попросила вимогливо: — Згадаймо, будь ласка, що сказав про любов Антон Семенович Макаренко.

— Антон Семенович? — перепитав учитель фізкультури.— А що він сказав про любов?

— Товариші! — мовила іменинниця, виждавши паузу.— Великому педагогові нашого часу Антонові Семеновичу належать прекрасні слова про любов. Він говорив про любов як про найбільше почуття, яке взагалі творить чудеса, яке творить нових людей, створює найбільші людські цінності. Може, товариші, хтось із вас не згоден із Антоном Семеновичем?

Почулись голоси:

— Чому ж не згодні?.. Згодні, краще й не скажеш... Ех, багато прекрасних думок належить прекрасним людям!

— Так, багато прекрасних думок,— згодилась Аделаїда Венедиктівна.— А чи відомо вам, що сказав Платон про сім'ю?

— Який Платон? — запитав учитель фізкультури, збираючи складки на лобі.— Не яблунівський листоноша Платон Безверхий часом?

— Товариші, грецький філософ Платон сказав, що кожна людина повинна вступати в шлюб, корисний для держави, а не тільки найбільш приємний для себе.

— Мудро сказано,— почулись голоси.— Живемо в державі і для держави.

— Товариші, а що казав Ганді про обманщиків? — гостро запитала в гостей Аделаїда Венедиктівна.

— Хто сказав? — за звичкою перепитав учитель фізкультури.

— Кузьмо Петровичу,— звернулась до чоловіка,— може, ти знаєш?

Той заперечливо похитав головою.

— Може, Валя згадає? — й твердо глянула на піонервожату.

— Не пам'ятаю,— прошепотіла піонервожата, й щоки її від сорому почервоніли.

— Великий індійський філософ Махатма Ганді сказав, що обманщик, хитруючи, зрештою обманює сам себе.— Аделаїда Венедиктівна звелася за столом, і в вітальні запала глуха, мов у погребі, тиша. Іменинниця стала струнко, як вона завжди ставала в школі на уроках чи на нарадах.— Товариші, ви, звичайно, хочете знати, чому в день свого п'ятде-

сятиріччя я згадала Антона Семеновича Макаренка, Платона і Махатму Ганді, їхні мудрі вислови про любов, сім'ю і порядність?.. Наш педколектив — міцний і згуртований, але, звичайно, його треба постійно зміцнювати й гартувати, а також боротися з тими, хто заважає... Зараз канікули, ви всі — в чергових профспілкових відпустках, відпочивайте, набирайтеся сили перед новим навчальним роком, бо передбачається трудний, а легких у нас не буває.

Кузьма Петрович зусиллям одірвав очі від курячого холодцю і з тоскним благанням у погляді подивився на іменинницю. Вона мовби перечепилась через той погляд, брови затремтіли, мов тятива лука, яка щойно випустила стрілу.

— Товариші, завуч нашої школи Кузьма Петрович Отченаш зустрічається з піонервожатою нашої школи Валентиною Семенівною Малодід. Оскільки Кузьма Петрович доводиться мені законним чоловіком, то я вирішила поговорити про це не в школі, де й годилося б порушити питання про поведінку завуча й піонервожатої, а вдома. Кращої нагоди, ніж мій ювілей, не придумати, ювілей надасть неофіційного відтінку нашій розмові, хоча й не скасує всієї важливості та серйозності.

Кузьма Петрович, побілівши, обличчям став схожий на снігову бабу, якій замість носа приліплено не червону морквину, а білий качан капусти. Піонервожата Валя Малодід так кліпала повіками, наче то в неї два чорно-махрові метелики складали й розправляли крильця. Вчитель фізкультури, отетерівши, профілем своїм нагадував хижодзьобого дерев'яного орла, якого подарував сьогодні іменинниці. Географа Павла Васильовича діти і вчителі позаочі прозивали «кажаном», і тепер він справді скидався на кажана. Вчителька молодших класів Діна Яківна приклала долоню до грудей, бо здалось, що в запалій тиші серце її гримить, як барабан під паличками-колотушками завзятого барабанщика. Інші гості почувались ні в сих ні в тих і навіть полякались: дехто з присутніх схожий був на зайця, що від куща тікає, а дехто на жабу, яка й від зайця втече.

Раптом Валя Малодід прожогом підхопилася зі стільця, ладна кинутись у двері, щоб утекти. В тому пориві нагадувала живе багаття, язики полум'я якого бурхнули вгору.

— Валентино Семенівно, сядьте,— владно наказала іменинниця.

Здалось, наче язики полум'я, себто піонервожата, пригасли в своєму палахкотінні.

— Тут не дитячий садок, сядьте, Валентино Семенівно,—

жорстко повторила директриса і тричі кісточками пальців ударила по столу, мовби залізним горохом сипнула.

Язики полум'я мовби хто відром води залив, піонервожата сіла, затуливши долонею очі.

— Аделаїдо, може, краще вип'ємо за твоє здоров'я? — поспитав безбарвним, наче порожній компот, голосом Кузьма Петрович. І поки питав, то шкіра обличчя з білої швидко оберталась на червону.— Зібрались же на ювілей, пошанувати тебе...— І, схаменувшись, мовив поквапливо, намагаючись усе звести на жарт: — Хтось пожартував, і тобі теж кортить пожартувати! Піддалась на провокацію, правда?

Гості, наче збудившись від сну, загомоніли:

— Чиясь провокація!

— Ну звісно!

— Ох і народ у нас! Бреше, аж поки не вбрешеться, а потім знову бреше.

— Чи ми Валю не знаємо? Або Кузьму Петровича? Обмова, та й годі.

Аделаїда Венедиктівна не відм'якла жодним скрижанілим м'язом пергаментного обличчя.

— Я одержала поштою анонімного листа,— взяла конверт, що лежав коло неї на столі, між салатом із помідорів і заливним із окунів.— Хоч лист і не підписано, та я вірю кожному слову. «Дорога й шановна Аделаїдо Венедиктівно,— прочитала іменинниця,— ви вчили мене в школі, дали крила для польоту в життя, в якому завжди є місце подвигам, отож із вдячності я не можу мовчати. Не можу мовчати, що вас, святу, так безбожно обманюють. Ваш чоловік Кузьма Петрович тільки вдає, що плаває на човні ловити рибу під лісом. Поблизу байраку, що зветься П'яна Варка, він залишає човна в очереті, а сам...»

Географ Павло Власович, помітивши, що в піонервожатої поміж пальцями, якими затулила очі, течуть сльози, вдався до дипломатії:

— Аделаїдо Венедиктівно, та грець із ними, з анонімками.— Він звівся, підніс чарку з горілкою і, невміло зображаючи на кажанячому своєму виду бурхливу радість, сказав: — Давайте вип'ємо за нашого директора, яка ось уже стільки років незмінно веде наш корабель крізь шторми...— Й затнувся, обпікшись поглядом іменинниці, очі якої нагадували два палахкі газові факели десь у районі Прилук чи поблизу Варви.

— І все-таки хай Аделаїда Венедиктівна прочитає листа,— мовив учитель фізкультури.

В полум'ї тих палахких газових факелів географ згорів, і його попіл впав на стілець.

— «Поблизу байраку, що зветься П'яна Варка, він залишає човна в очеретах, а сам через лозняки йде до лісу, до старої сторожки. А в сторожці якої риби можна наловити — в'язів, линів, сазанів чи краснопері? Кузьма Петрович тому й приходить додому з порожніми руками, що...»

Наче двопудова гиря впала на стіл, аж задзвенів посуд, перевернулись чарки — це Кузьма Петрович із досади вдарив кулаком.

— Що ти читаєш, Аделаїдо? Що?!. Не клювало — тому й приходив без риби.

— Кажеш, у сторожці не клювало? — сухо уточнила іменинниця.

— В сторожці не клювало? — перепитав учитель фізкультури, всміхаючись. Далі його обличчя спотворилось від реготу. Коли напад реготу попускав, він бубонів: — У сторожці... у сторожці... не клювало...

— Андрію Кириловичу, закликаю вас до порядку,— мовила іменинниця чітко поставленим, владним голосом директора: — Тут не вечір гумору, а мій ювілей...— І коли той слухняно вмовк, вела далі: — А бити кулаком по столу — це не аргумент. Що казав Сенека, товариші? Сенека, товариші, казав, що влада над собою — найвища влада і найстрашнішим для людини є те рабство, коли вона уярмлена своїми пристрастями. Може, ти, Кузьмо Петровичу, думаєш інакше, ніж Сенека?

Раптовий гнів у завуча вже минув, і він лише всміхнувся своїй дружині — хворобливою, скаліченою усмішкою.

— Я теж думаю так... як Сенека,— мусив озватись на вимогливий погляд, на погляд-наказ.

— Далі в листі деякі пікантні подробиці,— мовила Аделаїда Венедиктівна.— Ці пікантні подробиці, гадаю, не розпалять нездоровий ажіотаж нашого педагогічного колективу... Про що я хочу з вами порадитись, про що поговорити? Сталась неприємна історія. Ми повинні з'ясувати, чому ця історія таки сталась. З'ясувавши причини, постараємось ліквідувати й наслідки. Адже ми — школа! Отже, кожен із вас має висловити своє ставлення, зайняти тверду й безкомпромісну позицію.

Іменинниця сіла.

— Аделаїдо Венедиктівно,— озвався географ несміливим, благальним голосом,— може, спершу тост виголосимо за ваше здоров'я, по чарці вип'ємо, закусимо? Га? Дозвольте!..

— А чому ж, давайте,— згодилась директриса, котра подеколи вдавалась до отаких ліберальних акцій.

Гості пожвавішали, очі їхні спалахнули радістю. Хутко наливали в чарки напої, спішно накладали в тарілки наїдки. Тост виголосила вчителька молодших класів Діна Яківна. Її туга гортань бриніла, наче трембіта:

— Всі ми знаємо Аделаїду Венедиктівну як принципового й чуйного керівника. Це наче про неї Декарт сказав, що мало мати хороший розум, головне — добре його застосовувати. Видатні люди минувшини й сучасності — наче духовні побратими й однодумці нашої Аделаїди Венедиктівни. Мені подеколи здається, що всі їхні розумні міркування адресуються безпосередньо нашій ювілярці. Мені здається, що Бєлінський міг би сказати, що розум Аделаїди Венедиктівни — це її духовна зброя. Мені здається, наче Сєченов сказав би про Аделаїду Венедиктівну, що вона має сміливість висловлювати свої переконання!

— Ого, їж, дурню, кашу, бо вона з маком,— крізь зціплені зуби пробубонів Кузьма Петрович.— Навчилась вишивати словами, як і моя...

За цей тост, виголошений вчителькою молодших класів, випили з небаченою досі одностайністю. Піонервожата Валя Малодід із розпачу та з безвиході линула собі в рот вогню, яким їй видався келишок горілки. З морозною, осмисленою рішучістю камікадзе, який сам себе прирік на смерть, Кузьма Петрович вихилив грамів сто п'ятдесят остудженої в холодильнику біленької, і серпневий день за вікном заіскрився начебто не сонячним промінням, а гострими голками снігу чи різкими спалахами електрозварки.

— Хто виступить? — поспитала іменинниця, яка також випила до дна.— Ви, Андрію Кириловичу?

Вчитель фізкультури поклав виделку з нахромленим грибком-маслюком на тарілку й виструнчився. Жовна грали на його худому лиці аскета й атлета. Здавалося, зараз його рот розверзнеться — і вдарить вулкан слів, виверга-тимуться гнівні й важкі, мов каміння, фрази. Проте вчитель лише зіпнув, перевів подих — і розгублено всміхнувся.

— Ну? — підохотила Аделаїда Венедиктівна.— Чи у вас, як завжди, немає своєї думки?

— Знаєте... ще нема...

— І ніякої позиції нема?

— Ще нема... Я подумаю й потім скажу,— пообіцяв учитель фізкультури так, як обіцяє учень, котрий не впорався з домашнім завданням.

Твердими, наче зі слонової кістки точеними пальцями іменинниця клацнула по столу — й мовби металеві кульки впали із жорстким виляском.

— Сідайте, формуйте думку й позицію.

Тут ізнадвору в прочинене вікно зазирнула вусата фізіономія яблунівського листоноші. Засмагле до антрацитного блиску, кругле, сферичне обличчя його нагадувало темне мініатюрне небо десь у планетарії, де встигли поки що запалити тільки дві зірочки — тими зірочками здавались його блискучі й бистрі, як вужі, продовгуваті очі.

— Аделаїдо Венедиктівно,— покликав листоноша,— вам листи і вітальні телеграми.

Географ Павло Власович, що сидів ближче до відчиненого вікна, взяв кореспонденцію. Фізіономія листоноші з обвислими вусами, які скидались на помазки для бриття, зникла.

— Слово надається вчителеві географії Павлу Власовичу,— оголосила іменинниця.

— «Щиро поздоровляємо дорогу іменинницю з ювілеєм... дякуємо за крила для польоту,— читав той телеграми голосом, у якому бриніла басова гітарна струна.— Це, мабуть, про вас Джек Лондон сказав, що справжнє призначення людини — жити, а не існувати... Бажаємо вам того здоров'я, про яке Шекспір казав, що воно дорожче золота... Ви, як Цицерон, вчили нас, що життя коротке, проте слава може бути вічна...»

— Спасибі, Павле Власовичу,— подякувала іменинниця, коли той дочитав останню телеграму.— А тепер прошу вас висловитись по суті нашої розмови.

— Себто? — не втямив географ.

— Про поведінку завуча нашої школи й піонервожатої.

— Е-е... е-е,— промимрив учитель.— Думки в мене якось так вибираються, як чайка за море...

— Але ж не завжди ваші думки вибираються, як за море стріляти,— прикро мовила Аделаїда Венедиктівна, знаючи, що географ подеколи любить від суті справи ховатися за прислів'я та приказки.

— Вони, бачте, такі ледачі, як ледаче лоша, на яке не насвищешся...

— Еге ж, ледача шкапа скрізь припинки має,— констатувала іменинниця ще з більшою прикрістю.— Сідайте, ваша позиція — це позиція того, чия хата скраю, так?

— Не зовсім так,— промимрив учитель географії, поквапливо сідаючи.

І в цей час піонервожата Валя Малодід гойднулася за столом, як синя хвиля в річці. Вдруге гойднулася синьою хвилею — й таки звелась. Випила, тож тепер від незвички голова в неї йшла обертом. Водила перед собою руками, наче водоростями, ніби намагаючись утриматися за повітря.

— Ви в моїх очах крутитесь, Аделаїдо Венедиктівно,— прошепотіла.— Й Павло Власович крутиться, ось-ось полетить до шафи... Тримайтесь!

— Валентино Семенівно,— осудливо озвалась іменинниця,— візьміть себе в руки.

— О, й Діна Яківна хилиться під стіл...

— Валентино Семенівно, може, ви хочете висловитись по суті? Візьміть себе в руки!

— Я візьму себе в руки,— шепотіла Валентина Малодід, і очі її немов диміли ранковим луговим туманом.— Я вже ось узяла себе в руки, взяла, тримаю... Ми вірші читали!..

— Які вірші? — голос директриси долинув до піонервожатої з далекої безвісті.— При чім тут вірші?

— У лісі, в сторожці... Я пишу вірші, чуєте?.. Кузьма Петрович слухав, він уміє слухати.— І похитуючись та остережливо рухаючи перед собою руками-водоростями, стала декламувати: — Чи вам не здається, що гру ви програли, маестро?.. Програли тоді, коли тільки затіяли гру. І спільно із вами у грі тій програли оркестри беріз срібногорлих у чорнім сосновім бору.

Вона затиналась, ковтала слова, проте обличчя пашіло рум'янцями натхнення.

— Маестро? Який маестро? — не могла втямити Аделаїда Венедиктівна.— Й чому вірші треба читати в лісі, в сторожці? Ви скільки разів там зустрічалися? Які це срібногорлі берези?.. Поясніть.

Піонервожата, вібруючи грудьми й гортанню, читала в трансі:

— Чи вам не здається, маестро з пожовклого саду, що ваше натхнення зів'яло й опало давно, хоча й народило бездомні пісні листопаду, які летаргічним зимовим обернуться сном...

— Ох, які вірші,— вирвалось у Кузьми Петровича з дивним горловим звуком, наче вісником близького ридання, поки що стримуваного.

Й тут слід бодай побіжно згадати вчителя української мови та літератури Дудника, присутнього на ювілеї. Сидячи під фікусом, Дудник весь зіщулився і сховався в ла-

патих слонячих вухах, на які скидалось листя вазона. Рот розтуляв лише для того, щоб у спраглу живу комірчину вилити хмільного напою чи кинути кусень шинки, кружальце ковбаси-задимлянки, кривавий півмісяць помідора. За весь час не проказав жодного слова, наче все буйноцвіття слів у ньому випалено напалмом. Коли піонервожата стала декламувати, його кощаве лице насторожилось, а колючі брови підозріло затріпотіли.

У Валі в чорних оксамитових очах кімната пливла обертом, і вона читала, відчуваючи, що також пливе, крутиться, обертається:

— Була інтуїція. Чиста була підсвідомість. Було самозречення теж — від зорі до зорі. А зараз, маестро, ви вже не потрібні нікому: ви мали програти — й програли в безпрограшній грі.

— Який маестро?.. Хто програв у безпрограшній грі? — озвалась Аделаїда Венедиктівна.— Це натяки? На чию адресу натяки?

— Це вірші! — озвався Кузьма Петрович, обличчя якого мало б сяяти так, як сяє під сонцем безмежний березневий сніг, але на ньому лежала гримаса болю.

— Вірші? Але навіщо їх читати на моєму ювілеї?

— Ці вірші Валя читала в лісовій сторожці! — заявив Кузьма Петрович швидше з несподіваною злістю, ніж із твердістю, бо твердість не була властива його вдачі.

— В лісовій сторожці? — ошелешено перепитала іменинниця.— Значить, і ти визнаєш... Але чому слід було казати, що йдеш на рибу?.. Чому в лісовій сторожці ховалися? Хіба не можна було відкрито?

— Ти б однаково не зрозуміла! — істерично вигукнув Кузьма Петрович.

— Я?

— Ти!.. А які в неї вірші!..— В Кузьми Петровича знову вирвався різкий горловий звук, наче вісник гамованого ридання. І, відкинувши назад голову з кучерявою каштановою шевелюрою, він продекламував, утупившись у Дудника, що сидів під фікусом у слонячих вухах листків.— Ви плачте, маестро, хай дощ ваші сльози змиває, хай буде вам гірко, хай вечір ваш буде сумним. Безсмертя?..— трагічним голосом запитав Кузьма Петрович, одриваючи погляд від учителя української мови та літератури й по черзі оглядаючи застиглі обличчя присутніх. Витримавши довгу паузу, майже пошепки закінчив: — Останній листок із тополі злітає — й ніякого сліду в повітрі не видно за ним!..

Піонервожата Валя Малодід, намагаючись не хитатись, а тому неприродно ставлячи прямі здерев'янілі ноги, пройшла по вітальні, залитій мережаним промінням сонця, й зникла в розчинених дверях. Щоправда, плечі в неї раз і вдруге здригнулись, наче остерігалися окрику директриси.

— От ви,— звернувся Кузьма Петрович до вчителя української мови та літератури,— що скажете про вірші нашої піонервожатої?

— Туману багато,— нарешті озвався Дудник кислим, як позавчорашній борщ, баритоном.

— Щось у її віршах є! — визнала вчителька ботаніки.

— Гм — чи то засумнівався, чи то ствердив учитель фізкультури.

Учителька молодших класів Діна Яківна сказала:

— Добре, якби вірші не заважали нашій Валі в піонерській роботі... І вчитись їй ще треба на заочному відділенні в педінституті... Бо як казав Грибоєдов? Грибоєдов казав, що чим людина освіченіша, тим вона корисніша для своєї батьківщини.

— Але чому в сторожці? Чому в лісі? — знов і знов ділилася своїми сумнівами Аделаїда Венедиктівна.

— Випадково так сталось, випадково! — скрикнув Кузьма Петрович!

— Можна було в школі — в учительській чи в класі.

— Якби в учительській чи в класі, то хіба одна анонімка прийшла б,— висловив слушне зауваження географ Павло Власович.

— І то правда. Товариші, може, хтось іще хоче виступити? — Сталеві очі іменинниці блиснули гострими голками інею.— Зрештою, всі ми смертні, всі ми помиляємось. Можливо, мені це питання не слід було виносити на ювілей? Можливо, слід було розв'язати в безпосередньому контакті з Кузьмою Петровичем? Начебто й так... Але ж ми з ним — частка колективу, отож я не могла обійтись без допомоги колективу, себто вашої допомоги.

— Ех, що там говорити, що виступати! — мовив завуч.— Може, я й справді винен, припустився помилок, дав привід. Авжеж, дав привід написати анонімку, потривожив душу нашої Аделаїди Венедиктівни. В чомусь винен, чому ж ні, значить, усю вину беру на себе. Валя що? Валя молода, який там у неї досвід, а в такому віці кому не кортить уголос почитати свої вірші...

— Але чому ти так часто з риболовлі приходив без улову? — не могла остаточно перебороти свого сумніву Аделаїда Венедиктівна.

— Не клювало, розумієш! Не клювало!

— І вправніші рибалки часто повертаються без улову,— прийшов на допомогу вчитель фізкультури.

— Риба стала лякливіша,— вдруге за весь час озвався Дудник, літератор і мовник.

— То які будуть пропозиції? — радилася з колективом Аделаїда Венедиктівна.— Ще раз даруйте, що поділилася з вами своїми сумнівами, що звернулась по вашу допомогу. Я також не застрахована від помилок у пошуках істини.

— Ви — щира! — захоплено вигукнула вчителька молодших класів Діна Яківна.— Щирість є матір'ю правди і вивіскою чесної людини. Ці слова Дідро — про вас!

— Товариші, ви мої принципи знаєте. Ми спільно міркуємо, спільно формуємо атмосферу в колективі. То які ваші пропозиції?

Кузьма Петрович лише зараз дозволив собі попустити на шиї вузол тісної краватки, що здавлювала горло.

— Дорогі товариші,— сказав,— усі ми добре знаємо Аделаїду Венедиктівну, що віддає школі всі свої знання, досвід і здоров'я. Але вона — жінка. З цього боку ніхто її так добре не знає, як я. Тут уже багато говорилось про її принциповість і щирість, розум і совість. Дозвольте мені сказати про неї словами Бернарда Шоу. Так, вона вміє поєднувати життєвий досвід із енергією молодості!.. А ще можна сказати про нашу ювілярку словами Граціана: вона поважає себе, бо хоче, щоб її поважали інші!.. Отож, я пропоную тост... Давайте вип'ємо за щастя жити й працювати поруч з Аделаїдою Венедиктівною!

Гості дружно випили, закусили. Учитель фізкультури, пирскаючи сміхом, пошепки розказував анекдот на вухо вчительці молодших класів Діні Яківні. Географ Павло Власович із похмурою затятістю налягав на карасі в сметані. Вчитель української мови та літератури, жуючи смачну курячу печеню, потай готував тост, перебираючи в пам'яті імена видатних людей. На жаль, із голови зараз повилітало, що казали Арістотель, Вергілій, Гоголь, Кампанелла, Ларошфуко, Ціцерон, Ушинський... Якась думка Езопа крутилась на задвірках пам'яті, але ніяк не міг ту думку вхопити за хвостика. А готувався ж, добре готувався до ювілейного цього дня, щоб не зганьбитися перед Аделаїдою Венедиктівною. Інші теж гав не ловили, знаючи пристрасть

директриси до розумних думок видатних людей: повизубрювали, а тепер он так і сиплють цитатами, так і чешуть, так і стараються один поперед одного!.. А щоб тебе, окаянну пам'ять, земля не прийняла, коли ти мов решето, коли чужих думок не тримаєш і своїх не маєш!..

Повернулася у вітальню піонервожата Валя Малодід із чорнобривцем-повняком, застромленим у пасмо густого волосся кольору воронячого крила. Ніхто не помітив її блідої зосередженості, бо саме точилась балачка про серпневу вчительську нараду, що вже на носі. Кузьма Петрович усміхався своєю безмежною, ясною усмішкою невідомо кому десь у сонячний простір за відчиненим вікном. Аделаїда Венедиктівна звелась і, граючи переливами сталевих очей, сказала сухим наждачним голосом:

— Товариші, дозвольте виголосити тост за наш колектив... Великий педагог Песталоцці казав, що виховання і тільки виховання — мета школи. Ларошфуко вчив, що немає необхідності лаяти для того, щоб учити, чи ображати для того, щоб бути корисним. Антон Семенович Макаренко наставляв, що поєднання великого довір'я з великою вимогливістю є стилем нашого виховання...

СВАТАННЯ У ЯБЛУНІВЦІ

До воріт на велосипеді під'їхав хлопчина. Яблуня з подвір'я прослала гілля на вулицю, й хлопчина спершу зірвав яблуко-папіровку, надкусив, а тоді вже покликав:

— Дядьку Грицько, вам лист!

Грицько (у важких штанях зеленого габардину, підперезаних ременем із хвацькою замашною бляхою, в червоній кримпленовій сорочці, на грудях біліє широкий галстук) підійшов до воріт у модельних туфлях на мелодійних рипах.

— Од кого лист? — запитав повними викоченими губами, в сердечку яких сріблились вставні зуби.

— Від Лариси! — мовив незнайомий хлопчина, подаючи лист.

І, тримаючи правою рукою кермо велосипеда, а лівою надкушене яблуко, поїхав собі по сірій курній дорозі, де кублились кури й гелгали гусячі виводки.

Коли Грицько розгорнув листа, його жовті, мов кусючі мурахи, очі перестали мерехтіти сміхом, а на запалих щоках ураз проступили пластівці хворобливого рум'янцю. Прочитавши листа, звів колосисті брови й мовив у землю:

— Що вона пише?

Прочитавши вдруге, знову спитав невідь у кого:

— У неї всі вдома чи гуляють?.. У буфеті гуляють, га?!

Зіжмаканого листа впхнув до кишені і з хряпом-вилясом одчинив хвіртку.

— Грицю! — покликала з ганку мати, йдучи до помийниці з повною балією картопляних очисток, цибулинного лушпиння, риб'ячих тельбухів, луски, пір'я.— Ти куди?

Й застигла з балією в руках, подивована, що син і не оглянувся, гайнув по вулиці хутко, наче бабське веретено.

Грицько йшов хутко — в праву ногу чорт уступив, а в ліву вступив біс, от вони й несли чоловіка. Жовна грали на запалих щоках, по шиї сновигав хрящуватий борлак. У червоній сорочці скидався на пожежну машину, що пре на пожежу, тільки ніхто смертельних сигналів не чує, бо сигнали ті народжуються в грудях — і гаснуть у грудях...

Лариса на веранді ліпила вареники з товченою картоплею, заправленою смаженою цибулею. Чорне лискуче волосся сріблилось на плечах, і облямоване його водоспадами обличчя видавалось надміру блідим. На гостя глянула чи то з викликом, чи то з досадою.

— Це ти написала? — Грицько дістав із кишені зіжмакане послання.— Чи не ти?

— Я,— навіть не глянувши, мовила вона й далі ліпила вареники.

— Й передала через якогось школяра?.. На велосипеді приїхав...

— Передала через школяра. То мій сусід.

— Ха! — різко так хакнув Грицько й сів коло дверей на табуретку.— Через школяра!

— Може, ти хотів, щоб я по пошті послала?

— Еге, поштою!

— Поштою довго йшло б,— сказала спокійно.

Грицько звівся з табуретки, підступив до газової плити, що блідо синіла полум'ям,— і вже скоро оте послання взялось огнем, обвуглилось, попікши йому пучки пальців.

— Значить, так,— мовив із притиском,— ти листа не писала.

— Писала,— тихо заперечила.

— Ти його не писала й ніхто про нього не чув і не бачив, чуєш!

— Може, й ніхто, а ти бачив і чув.

Грицько лизнув язиком обпечені пучки. Вузькі й жовті, мов кусючі мурахи, очі зараз блищали гострою отрутою.

— А ти подумала?
— Подумала.
— А раніше не думала?
— Раніше не думала.

Лариса поставила на конфорку каструлю з водою, набавила вогню і знову взялась ліпити вареники. Її, невеличку й смагляву, Грицько в листах називав «ягодою».

— Слухай, ягодо,— сказав,— але ж пізно тобі передумувати. Й мені пізно. Все готово, запрошено гостей. На післязавтра! Якби хоч за тиждень сказала...

— Грицю,— мовила «ягода»,— не вмовляй. Я все написала. Не хочу — й край. Я передумала. Не хочу виходити заміж за тебе й не хочу їхати на край світу. Я звикла до свого села, от. На що я здатна без батька-матері там, на чужині? Не поїду — й край.

Грицько стояв коло газової плити, мов кам'яний бовван, ніяк не йняв віри...

— Батько-мати і вмовили тебе, еге?

— Сама.— Й, не дивлячись на нього, ліпила вареники.— Ну, переписувалися з тобою. Знаєш, у листах добре пишеться про все. А дійшло до весілля, чую — не так у душі, не так. Порожня душа, геть порожня. А з порожньою душею не можу. Не хочу без любові.

— Значить, хочеш полюбити... тільки не мене.

— Знайдеш іншу. Чи в нашому селі, чи в світах. Тепер оженитись — що пригірщ води випити.

— Дивись, Ларисо, бо заміж вийти трудніше... Це не пригірщ води випити.

— Ну й засиділась у дівках, то що? Сиділа багато — посиджу більше!

— Ще згадаєш колись, яку наругу вчинила!

— Наругу? Це якби любили одне одного, а так...

Грицько шугонув із веранди, наче з полум'я виривався. А як ти вирвешся з того полум'я, як порятуєшся, коли весь гориш, усередині палить, жар у мізках? Ішов по вулиці, а здавалось, що всі вже довідались про ту притичину, яка сталася з ним, насміхаються, глузують. Село! Такого ще в них не траплялось, тепер і в двадцять першому столітті переповідатимуть, як він, Грицько Лозовий, женився!

Розчервонілий, мов кормовий буряк, мовив із порога матері:

— Мамо Фросю, весілля не буде!

Мама Фрося патрала півня-галагана над балією, і вся обібралась пір'ям, наче її обсмолили й виваляли. Пух сніж-

ком тремтів навіть на куцих брівках. Подивована почутим од сина, мама Фрося впустила голого довгошийого півня в балію, кліпала очима-метеликами.

— Як то не буде? — поспитала.— Вже зготувались...

— Мамо Фросю, весілля закривається.

Полум'яний, наче міхур на вогні, Грицько сів за стіл, затулив долонями обличчя й завмер, закам'янів. Важко стоячи на посмугованих жилами ногах, мама Фрося звісила довгі і якісь покручені, мов гарбузове гудиння, руки. Бубоніла:

— Закомандував весілля, а тепер уже розкомандував. Це ж хто з вас сказився — ти чи Лариска? Обоє однакі... Стільки порізала курей, а вони ж яйця несли. Баба Саламаха півсвині продала, все м'ясо зготувала, і як тепер, хто поїсть? Хай пропадає, еге? А скільки тієї горілки настаралась, і бочку пива ти в буфеті випросив. Я згорбатіла біля драглів, готуючи, та біля смаженого й печеного, весь погріб заставила мисками й полумисками.

— Не пропаде,— глухо мовив Гриць у долоні.

— Авжеж, то на весіллі мій труд пропав би, а це без весілля пропаде.

— Мамо Фросю,— знову глухо в долоні,— кажу, не пропаде, поїмо.

— Роздамо, еге? Чи з вулиці покличемо, щоб нажирались? — І так човгнула дерев'яними ногами по долівці, наче шмарувала глиною.— Чого ви так пізно горшки побили? Не могли раніше побити?

— Закомизилась!

— Лариска закомизилась? А чого їй, такій хорошій, комизитися? Стільки сиділа незасватана й ще стільки сидітиме.

— Хай сидить, раз є на чому сидіти!

— Спасибі мала б казати, в ноги кланятись, що береш її, сину. Закомизилась... То й добре, що зараз почала комизитись, гірше, якби гедзь укусив її замужем, чуєш? І якби щось добре, а то... Щастя такого можна знайти в базарний день по три пучки на ламану копійку! Бач, перебирати надумала... Пізно їй перебирати, ще покається, та пізно покається.

Мама Фрося задумалася-запечалилась, і очі її посивішали, мов туман над ранковою річкою.

— Ти, Грицю, і за тиждень женишся,— сказала.— Хай та Лариска ще спробує хоч за рік заміж вийти!.. Брати які в неї? Пилип шофер, а взяв учительку, Микола стоїть на горілці й вині в магазині, жонатий на бухгалтерці... Кого ж

це тепер Ларисці замандюриться, коли ти їй кісткою поперек горла став?.. Не інакше, всією сім'єю відраджували від тебе... Мати яка в Лариски? Дід у матері дячком служив у нашій церкві, пив по-чорному, а гонор, видать, від дідадячка... Але ж і ми, Грицю, з гонором-самосадом.

— Із чим? — недочув син.

— Із гонором-самосадом, кажу. З таким, що й садити не треба, сам росте.

Мама Фрося не стала чекати, поки спитають, чому розладналось весілля. Закинувши важкі свої розтоптані ноги на плечі, сама понесла новину по Яблунівці. Здибаючись із сим чи з тим, розказувала, як мусила готуватись, як потратилась.

— Людоньки добрі,— гомоніла мама Фрося,— ви ж подумайте й розсудіть! Є в Гриця рідний дядько Максим, а мій брат, значить, живе на Донбасі, робить на шиферному заводі. Вдарили Максимові телеграму, щоб приїжджав на весілля. Добре, як не приїде, а коли приб'ється в таку дорогу? А ще ж і Максимовим дітям послали телеграму — Вадикові в Нафтокумськ, Діні в Чернівці й Василеві у Козятин. З Козятина близько добиратись, не страшно, а з отого Нафтокумська? Далечінь яка! Приїдуть, а весілля нема. Ото свято для людей придумала дівка! Що робити?

Всяке радили, та поради не могли зарадити ділу. Страви не пропадуть, запевняли. Й напої не скиснуть, втішали.

— А з музикою що робити? — допитувалась мама Фрося.— Духовий оркестр із цукрозаводу!

— Музика хай грає.

— А з якої хороби їй грати?

— Варилось усе й смажилось, щоб під музику їсти? Й питиметься під музику веселіше!

— Веселіше? А що ж то за весілля без молодої? — тетеріла мама Фрося.— Такого ще не чувано...

— Та нащо вам та Лариска на хазяйстві? Вона така буйна, що її і чорт не вколише.

— Авжеж, коса не клепана, жінка не бита — то все одно,— згоджувалась мама Фрося.— А тільки вилюдніла б і Лариска, бо він її б любив, як душу, а трусив, як грушу.

Бігала по Яблунівці, бідкалась, що отак єдиного свого Гриця одружує. А коли ополудні навинулась додому, то застала в хаті гостю. Гостя глянула зеленими, як трава в маю, очима, а що причмелена від горя господиня не привіталась, то гостя привітно озвалась перша:

— Здрастуйте, мамо!

Сиділа за столом, набивши рот шоколадними цукерками, привезеними сином для дітваків, котрі мали позбігатись на весілля, а сам Гриць спроквола цідив пиво й гриз в'яленого окуня.

— Здрастуй, Катре,— відказала.— А чого це ти мене мамою називаєш?

Шовкова трава Катриних зелених очей була немов грозою омита. Гриць, розтягуючи губи в кривій усмішці, мовив:

— Підсідайте, мамо, до столу, побалакаємо... Катря заглянула до нашої хати, гомонимо тут, радимось...

— Що ж Катря може порадити? — спитала смутно.

— Е-е, мамо, не кажіть. Дві голови — добре, а три — краще.

— Та в нашому ділі й трьох голів мало.

Грицеві очі несподівано грали, як мальки красноперу на річковому перекаті.

— Ви, мамо, знаєте Катрю? — озвався.

— Знаю Катрю,— мовила, сідаючи край столу. Й поспитала в неї: — Ти, дочко, на пошті робиш?

— На пошті, мамо,— відказала Катря.

Господиня знову подивувалась на оте «мамо», але вже змовчала, тільки пісні губи підтисла.

— Оце вийшов у леваду, аж понад ставом, бачу, йде Катря. Спершу не впізнав, так вигналась і поповніла, а ще ж недавно дівчинкою гасала, каченят і гусят пасла. Ну, розбалакались... Вона, мамо, збиралася післязавтра прийти на весілля, а я й кажу, що відміняється весілля.

— А я, мамо, й кажу,— скоромовкою озвалась Катря, показуючи гострі мишачі зубки,— як то весілля відміняти? Це ви готувалися, стягувалися, гості з'їжджаються, за музику вмовлено — й нате! Чого вам Лариска має воду каламутити? Скаламутила, а ви вже й скисли?

Мати Фрося слухала блідими лопухами вух, у Гриця олійний усміх лиснів на запалих щоках.

— Коли перебаранчає, хай іще спробує такого знайти, як Гриць! Тепер хлопці не дуже в Яблунівці тримаються, тепер, може, дівці треба побігати за хлопцем. А часи минулись, що хлопці бігали. Бач, не хоче з Грицем їхати з Яблунівки! Але ж правда, Гриць не може зостатись у Яблунівці, раз він закрійник в ательє, тут ніякого ательє нема.

Син вдоволено мружився, бо й сам так думав. І мама Фрося так думала.

— Сватати треба не норов, а дівку, щоб із неї вдалася славна молодиця й можна було тримати в їжачих рукави-

цях,— сипнула словами, наче спілими горішками, Катря.— Бо в сім'ї як? В сім'ї нехай буде гречка, аби не суперечка!

— Мамо, Катря правду каже, весілля негоже відкладати,— сказав Гриць.— Я з такої далини добився, ви потратились, музика прийде, гості.

— Хто ж собі гірше хоче, сину?

— Ми з Катрею поговорили — й надумали побратись,— мовив Гриць і звівся за столом. Губи йому сіпнулись так, наче мусить усміхатись, хоч і муляють чоботи на обидві ноги.

— Вірте, мамо, чи не вірте,— засокоріла Катря,— що минулої ночі Гриць ваш снився мені!.. Річка біжить, а Гриць узяв на руки мене й несе по воді!

— Ага, сон такий приснився,— мовив син.— Мабуть, неспроста, еге? Ви ж, мамо, вмієте сни толкувати... Проти четверга приснився, чуєте?

— Проти четверга?..— перепитала мама Фрося.— Сон у руку, либонь, бо всякий сон важить... Я що вам, діти, скажу...

Лице в неї світилось, як вимолочена вівсяна солома, а над зіницями очей немов сяяла золотава пара.

— Якось так, наче не в людей. Але ж тепер чи не в усіх людей так, як не в людей. То я до вас не мішаюсь. Надумали, то й робіть. А я своє вже зробила — наготувала з сусідками, що слід, і ще наготую. День-два перекліпаєте, вам у Яблунівці однаково не жити. А тільки й справді весілля вже призначено, то чого відміняти.

— Ти, Катре,— мовив Гриць посуворілим, хазяйським голосом до дівчини,— підеш зараз на пошту і вдариш телеграми своїм родичам, хай приїжджають.

— Може, ще встигну з телеграмами? Завтра зранку дам, сьогодні вихідний у мене.

— Е-е, дочко,— докірливо сказала мама Фрося,— годиться сьогодні. Бо раз весілля на післязавтра, то добре, аби сьогодні вже мали телеграми на руках. Знаєш, без подарунків не приїдуть. От і мали б завтрашній день, щоб по магазинах крутнутись.

— У мене такі родичі, що по магазинах чи й бігатимуть за подарунками.

— Такі чи не такі, а краще заздалегідь.

— Бачите, мамо, вже пополудні, то я про сукню весільну думаю, про фату... Яка ж із мене молода, коли без весільного наряду!

— Та є ж бо в нас наряд, готовий! — скрикнула мама Фрося.

Гриць лиш крекнув досадливо, а Катря запалахкотіла зеленими, як трава в маю, очима:

— Де наряд? Який наряд? Готовий?

— Він ось,— мама Фрося кивнула на зніченого сина,— там у своєму ательє й пошив геть-чисто все — і сукню білу батистову, і фату гіпюрову, купив білі босоніжки. А що вже рукавиці — аж поза лікті!

— Значить, є наряд? — тішилась Катря, щоками порум'янівши, й голос щебетав ластівкою весняною.

— Та є,— нітився й супився Гриць.

— Авжеж є,— мовила мама Фрося,— а тільки наряд у тієї Лариски. Він як приїхав минулої неділі, то відразу й побіг до неї з нарядом...

— Ну, мамо!..

— А що — мамо? Тепер хоч лікті кусай! Сам винен, а мені — мамає!

— Хто ж гадав, що так скоїться...

— Розумніший би догадався, розумніший би не квапився бігти з нарядами. А Лариска яка? Лариска хвостом од весілля крутнула, а наряди поховала. Дивись, Грицю, в тих нарядах за другого вийде, а з тебе посміється, і вся Яблунівка посміється! Ген яка — і на чужому коні хоче наїздитись, і в чужому добрі нахвастатись. Добре, що не матиму таку за невістку, от!..

— Без паніки,— мовила Катря, і в її гострих, бронзової барви зіницях спалахнув мисливський блиск.— Наряди матимемо, наряди не пропадуть.

Ласочкою ступила до мами Фросі, пишним сердечком уст поцілувала в шкарубку щоку. Далі тим самим сердечком уст чмокнула у скроню Гриця, що, високий, нагнувся над нареченою й теж торкнувся губами її скроні в дражливому пушку світлого волоссячка,— це були перші між ними поцілунки.

Коли зостались удвох із сином, мама Фрося сказала:

— Еге, не хвали жінку тілом, а хвали її ділом... Ти хоч цю Катьку знаєш?

— Вчилися разом колись — я в десятому класі, а вона в п'ятому «бе», здається...

— В п'ятому «бе», здається,— перекривила мама Фрося.— Ото з тебе, либонь, такого — сліпого, глухого та німого — й найліпший чоловік для неї!

— А з неї? — буркнув Гриць.

— Із неї? Горе дворові, де корова розказ волові!.. Якось виходить, що Катря тебе женить на собі, а не ти женишся на ній. Та в неї тих женихів було мов дрантя, й ні один чомусь не взяв, не накинув такого хомута на шию.

— Мамо, та що ми тут станемо роздебендювати про її женихів? Я мав наречених, вона мала женихів, от, хіба річ у тім? Річ у тім, що весілля в нас готове, не відкладати ж!

— Хіба що,— прикро згодилась мама Фрося.

Тим часом розбитна Катря на попутній машині гайнула на пошту, де сиділа на видачі кореспонденції сільським листоношам, і вдарила телеграми дядькам, тіткам, братам, сестрам, племінникам і племінницям: виходить, мовляв, заміж і запрошує на весілля. В місто Ригу, в управління судноплавством, теж послала телеграму якомусь Аркадію Богдану такого змісту: «Приїхати не зможу. Наші дороги розійшлись, як у морі кораблі. Цілую міцно і востаннє. Вже не твоя Катря».

— За кого ж ти виходиш? — поцікавились дівчата на пошті.

— За фраєра,— сказала Катря.

— В тебе їх багато.

— За того, що вступає в законний шлюб.

— У нього є машина?

— Раз є калимна робота, все буде, не тільки машина.

— Довго, Катре, ти шукала!

— Шукати не штука, а головне — знайти.

З пошти подалась до Лариски, яку й застала вдома за пранням. У ситцевому халатику, з міцними засмаглими литками, стояла коло пральної електричної машини й мугикала якусь пісеньку.

— О, видра явилась! — Лариска повеселішала, зрадівши появі Катрі, яку вони колись у класі, де разом учились, прозивали видрою.— Привіт, давно не бачились!

— Привіт! — весело відповіла Катря, нітрохи не ображаючись за «видру».— Як діла в бухгалтерії?

— Бюлетень узяла, якась ангіна посеред літа.

— Говори, ангіна в неї посеред літа! — зареготала Катря.— Кажуть, заміж передумала виходити?

— Передумала,— посмутнівши, відказала.

— А чому в останню хвилину?

— Краще в останню хвилину передумати, ніж після весілля розлучатись.

— Люди готувались, гостей скликали, а ти! — весело щебетала Катря.— Мама Фрося смутна, бо побачила тебе

в невістках, наче свою потилицю, і Гриць ото з'їв облизня.

— Чужі ми з ним. Як подумала, що світ собі зав'яжу з ним,— хоч у безодню провалися. Здуріло серце, а воно вперте, як лапоть: скільки лаптя не вари, а він усе догори!

— То я надумала тебе підмінити на весіллі.

— Як це підмінити? — здивовано поспитала Лариска й вимкнула електричну пральну машину, бо гудінням своїм заважала слухати.

— Ну, ти була наречена, а тепер уже я! — усміхалася Катря.— Я вже й телеграми дала своїм родичам.

Лариска мимовільно ввімкнула пральну машину — й відразу вимкнула. В очах темнів роздум...

— А коли ж ви встигли договоритись?.. Раніше?

— Сьогодні. Ти ж закомизилася, сама винувата.

— Я не винуватчу тебе...

— Я в лавку йшла над ставом, здибалися з ним у левадах, побалакали.

— Й одразу договорились?

— Ну! — Й сипнула скоромовкою, наче виправдовуючись: — А скільки ще ждати мені на свою пару? Тепер кавалери які? Кавалери тепер гуляти люблять і до тридцяти років, і до сорока, а женитись не поспішають. Скільки мені ждати? А в Гриця й весілля готове, тільки згуляти.

— Й згуляєте?

— Згуляємо післязавтра.

— Ти ж, Катре, на весіллі погуляєш і після весілля гулятимеш.

— То й що? Тепер усі гуляють замужем.

— Ну, не всі.

— Не всі, бо дурні не гуляють! — відрізала Катря й навіть ногою притупнула, роздосадувана чужою нетямковитістю.— Знаєш, чого навідалась до тебе?

— Скажеш, раз навідалась.

— Авжеж, скажу. Гриць привіз наряди на весілля, тобі віддав, еге?

— Віддав.

— Раз тепер він зі мною жениться, то нащо тобі наряди? Повертай. Ми з тобою росту однакового, мають підійти й на мене...

Лариска, похмура та мовчазна, скоро винесла на веранду кілька пакунків. Катря, яка майже не вірила в таке чудо, вихопила пакунки, притисла до грудей — і вже хотіла

чкурнути через поріг. Та спинилась і, щасливо всміхнена, поспитала:

— Я приміряю тут, добре? А якщо не підійдуть?..

— Міряй,— з глухою байдужістю сказала Лариска і ввімкнула пральну машину.

Катря тут же, на веранді, при відчинених дверях, проворно стала знімати з себе буденний одяг, у якому ходила на пошту. На підлогу полетіли спідниця, блузка, рожева комбінація, зчовгані літні туфлі, приношений ліфчик. Із пакунка дістала чохол світлого кольору, поквапливо натягнула на туге й жовтаве, як віск, тіло,— чохол виявився впору. А вже під чохлом надівала новенький ліфчик, бузкові трусики. Далі нацупила білу сукню батистову, світлі чеські колготки, взула босоніжки.

Особливо зраділа, що підійшли на її ногу босоніжки — з золотавими защіпками, на платформах. Аж притупнула ногою, завуркотівши грудним голубиним сміхом.

— Поможи фату надіти,— попросила мовчазну Лариску.

Байдужа Лариска спокійно допомогла надіти фату з гіпюру, мережану по краях, а що вже довгу — впала піною на дерев'яну підлогу веранди.

— Я таку й хотіла,— сміялась Катря грудним голубиним сміхом: — Таку самісіньку!.. Де в тебе дзеркало?

Й сама подалася з веранди в кімнату, й сама знайшла дзеркало. Вглядалась пильно, впізнаючи й не впізнаючи в святково зодягненій нареченій себе, не когось. У дзеркалі відображалась неначебто зовсім інша дівчина, якій судилось інше життя — цікаве й незнайоме.

Вихором вилетівши до Лариски, що похмуро стояла на веранді коло пральної машини, розцілувала в обидві щоки.

— Все як на мене шилось,— гомоніла, перевдягаючись із святкового в буденне.— Добре, що ми з тобою одного росту, правда? Й фігурами схожі.

Звісно, мала квапитись, бо клопотів їй сьогодні й завтра — не позичати. Проте на подвір'ї спинилась — обличчя розцвіло усміхом, як сонях, пакунки з подарунками міцно притискала до грудей:

— Лариско, може, й ти на весілля прийдеш?

Либонь, за гурчанням пральної машини Лариска й не розчула, бо не обернулась.

НА ВИСТАВЦІ СОБАК

Телефон задзеленчав над вухом, наче ланцюг, до якого вп'ято собаку. Собака біжить від ганку до воріт, ланцюг аж виспівує металевим кільцем на туго натягнутому дроті...

— Алло! — Вітрук спросоння навпомацки лапнув телефонну трубку.— Слухаю!..

— О, сонько, сплюха,— голубиним туркотом пролунав незнайомий жіночий голос.

— Хто це? — з заплющеними очима запитав Вітрук.

— Привіт! — сказано зі сміхом і не без приязного кепкування.— Прокидайся, бо спізнимось... Чи, може, ти передумав?

— Тьху! — фукнув у телефонну трубку Вітрук, розвидняючись свідомістю.

— Ігоре, ти чого плюєшся натщесерце? — шелестів м'який, туркітливий сміх.

— Не впізнав спросоння, вибач, Іро. Встаю, вмиваюсь, п'ю каву і біжу. О десятій, як і вмовились... Запасний вхід на стадіон...

Одчинив балкон, ковтнув свіжого червневого повітря, прохолодного після нічного дощу. Поставив кип'ятити воду на газовій плиті, став під холодний душ, міцно витерся шорстким полотняним рушником, зробив кілька фізичних вправ. П'ючи духмяну каву, жував булку з джемом і розглядав альбом «Хіросіма — Нагасакі». Випущений в Японії, альбом вражав безліччю любительських фотознімків, що зафіксували страшне атомне лихо: сплюндровані міста, зруйновані будинки, трупи, каліки, спотворені променевою хворобою дорослі й діти. Натрапивши на дівчинку років шести-семи зі зсудомленим обличчям, на якому очі світились болем і німим запитанням до загадкового страшного світу, Вітрук згорнув альбом, пробурчав уголос:

— Не можу дивитись... Краще не бачити й не знати... Поверну Ірі, хай надивляється собі, есперантистка...

Альбом із апокаліптичними руйновищами японських міст поклав до портфеля, допив каву, шкодуючи, що бракує часу для другої чашечки, й за хвилину опинився на вулиці.

Купивши в якоїсь тітки на вулиці букет півоній, Вітрук їхав до стадіону на таксі, щоб не спізнитись. Тицьнувши водієві карбованця й не сподіваючись на здачу, вискочив із машини, озирнувся... Під цегляним муром, що огороджував стадіон, росли каштани й липи, кидаючи тіні на

пенсіонерів, які чи прогулювались, чи сиділи на лавочках. «Де ж Іра, невже запізнюється? — подумав не без досади й розгубленості.— Їй добиратися значно швидше».

— Добрий день, Ігоре Васильовичу,— привіталась незнайома жінка у вишневому кримпленовому костюмі.

— Добрий день,— промимрив Вітрук, оторопіло приглядаючись до незнайомки.

Вишневий кримпленовий костюм облягав могутніх форм тіло, яке більше пасувало б штангістові принаймні першої важкої категорії. З-під кокетливого старомодного капелюшка низкою добре випечених бубликів закручувались пасемця волосся, якого сьогодні вранці торкнулась рука перукаря, позбавлена як буйної, так і тихої фантазії. Обличчя виглядало б мужнім і грізним, якби в цю хвилину на ньому не цвіла усмішка людини, що рада зустрічі.

— Даруйте...— пробубонів Вітрук, остережливо стенаючи плечем і зірко поглядаючи довкола, чи не показалась де меланхолійна, в повільних рухах постать Іри.

— Ви вже встигли забути мене,— всміхнулась жінка,— а ми з вами торік зустрічались на весіллі в Раї...

— Якої Раї? — за інерцією торопів Вітрук, хоч віддалений спалах здогаду вже сяйнув у свідомості.

— Ми ще з вами й танцювали тоді. Рая — подруга Іри, а я — Ірина мама, Клавдія Михайлівна.

Непевний холодок пронизав груди Вітрука, обличчя скривилось у гримасі, що замінила усмішку.

— Не впізнав із першого погляду, вибачте,— мовив.— І справді танцювали... З того весілля більше й не бачилися... Здрастуйте...

З букетом півоній у руці почувався ні в сих ні в тих. Телепень, не здогадався сховати в портфель до «Хіросіми — Нагасакі», тепер хай із тебе сміються: аякже, герой-любовник, сивина в голову, а біс у ребро.

— А як там Іра поживає? — поспитав, невміло намагаючись напустити туману.

— Іра не прийде, зосталась удома,— сказала Клавдія Михайлівна. І жаль пробринів у голосі, наче шкодувала, що дочка раптово не змогла прийти.

— Зосталась удома? — дурнувато здивувався Вітрук. І не менш дурнувато додав: — Я хотів побачитися з нею, книжку японську віддати треба. Про Хіросіму й Нагасакі. Це її книжка.

— Я знаю, що ця книжка у вас,— мовила Клавдія Михайлівна.

— Значить, Іра вдома...— Вітрук гарячково шукав виходу зі становища.— Здорова?

— Вона завжди здорова, ніколи не хворіє. А на виставку собак підемо з вами удвох.

— Удвох?..— криво всміхнувся Вітрук.

— Ігоре Васильовичу, я знаю собак краще, ніж Іра. Вона від мене перейнялась любов'ю до них.

— Ага, так, вона казала, я знаю...

— Чи ви вже передумали йти на виставку?

— Передумав?.. Ні-ні, не передумав, я давно збирався... Ми давно з Ірою домовлялись.— Язик заплітався, слова злітали невагомі, як полова. Й знайшовся нарешті: — Прошу, візьміть квіти, півонії.

Клавдія Михайлівна, не маніжачись, узяла півонії, що призначались для дочки, понюхала.

— Правда, я більше люблю троянди,— сказала.— Найдужче взимку, коли сніг, але весною і влітку теж люблю.

Вітрук узяв квитки на виставку, й вони ступили на стадіон, на ту його територію, де містились тенісні корти, поля для гри в гандбол і регбі. Клавдія Михайлівна зупинилась перед щитом і вголос прочитала оголошення:

— «Доги, екстер'єри і тер'єри! Просьба зібратися за інформаційною машиною!»

Підсилений мегафоном, прозвучав награно бадьорий чоловічий голос:

— Собачки і присутні на стадіоні!..

На алеї вже траплялися собачники, що на ремінцях прогулювали тварин усякої породи і всякої масті. А що Вітрук потай страждав, то бачив і не бачив оці буденні задвірки виставки. Собачники дивилися з похмурою пильністю, наче дивувались, що він не дивується й не захоплюється їхніми чотириногими — не те що друзями, ні! — побратимами. «Як би викрутитись і втекти, поки не пізно? — болісно міркував Вітрук, відчуваючи, що в нього аж зуби ниють.— Ну й ситуація! Адже Іра обіцяла прийти — і не прийшла!» У пам'яті бринів туркітливий голос, якого вранці спросоння не впізнав.

Назустріч трапився великий — у яблуках — пес.

— Це німецький дог,— пояснила Клавдія Михайлівна, і в голосі забриніла ніжність.

Із алеї звернули ліворуч, і тут, за стіною кленів, власне, й починалась виставка. Вітрук, скоса позиркуючи на могутню постать Клавдії Михайлівни й хворобливо відчуваючи

її присутність, водночас помічав якісь деталі... Ось зустрілись два гостромордих колі: один заслужений, груди обвішано медалями, а другий без жодної нагороди. Хазяї лагідно й уважно спостерігають, як обнюхуються їхні пси... Поряд, не відчувши симпатії, не заприязнившись, чорний тер'єр зчепився з колі, хазяї смикають за повідці, розтягуючи розлючених тварин, а вони сікаються, гарчать, шкірять пащі й показують гострі ікла... «Чому не прийшла Іра, чому? — билась думка.— З якого дива Клавдія Михайлівна?..»

— Погляньте на цю вівчарку!

Вівчарка — вся чорна, лискуча, черево сірого сталевого кольору, за вухами на шиї наче руденький обід почеплено — світила чорними, як із рогу точеними, очима.

— Ах, скільки в неї медалей!

Груди породистої вівчарки нагадували іконостас. Дві вродливі брюнетки, зодягнені в сині американські джинси, тримали ремінний повідець, пишаючись і собою, і вівчаркою. Підійшов бородань із срібним медальйоном на шиї, попросив у дівчат дозволу сфотографувати собаку. Дівчата наказали вівчарці сісти, бородань клацнув затвором апарата й подався геть ходою ситого павіана.

— Ігоре Васильовичу, я хочу вас сфотографувати!

Вітрук оторопіло дивився в жорсткуваті, чоловічої твердості очі Клавдії Михайлівни, а вона вже дістала фотоапарат із сумочки, попросивши дозволу в дівчат, вже шукала позиції й ракурсу. Зрештою, клацнула, сховала фотоапарат, подякувала весело-іронічним дівчатам у джинсах.

— Ви не знаєте, Ігоре Васильовичу, як зрадіє Іра цьому фотознімку!

Нервуючи, Вітрук запалив цигарку.

— Ах, погасіть, погасіть! — із жахом в очах наказала Клавдія Михайлівна.

Вітрук, обпікаючи пучки пальців, погасив цигарку, запхнув у коробку.

Тітонька з ознаками базедової хвороби тримала на повідку боксера тигрової масті. Присадкуватий чоловік, схожий обличчям на свого боксера, запитав у тітоньки:

— Це киянин?

— Так! Так! Так! — із щасливою поквапливістю торохтіла тітонька.

— А хто його папа?

— Анчар.

— А хто мама?

— Магда... Ваш боксер без жодної медалі? — щиро й співчутливо дивувалась тітонька.— Чому ви його не виставляєте?

— Нема часу займатися. Знаєте, цим треба серйозно займатися,— суворо відказав хазяїн, схожий на свого боксера.

— Так! Так! Так! — торохтіла тітонька.— Мати такого пса — і не займатись! Треба займатись! Ми займаємось! І займатимемось ще більше.

— Так,— похмуро відказав хазяїн боксера й приречено відійшов.

Назустріч ішов підліток у сандаліях на босу ногу, з головою-соняшником — бо таке лице рябе й волосся руде. На долонях ніс чорненьке капловухе щеня з хвостиком-швайкою, зі смоляними очицями, з яких учора чи позавчора походили більма. Підліток тулив щенятко до лівої щоки своєї, до правої, цілував — і знову витягував перед собою на долонях, не в змозі намилуватись.

— Де купував? — спитала Клавдія Михайлівна.

Підліток не почув, притуливши кумедне щенятко до губів, пройшов мимо в щасливому забутті.

— Ви колись обіцяли моїй Ірі саме таке щеня,— мовила Клавдія Михайлівна.

— Що? — промимрив Вітрук, заскочений зненацька.

— Так, ви обіцяли їй щеня німецької вівчарки!

— Обіцяв,— мусив зізнатись Вітрук, дивлячись під ноги.

— Вона чекала, чекала...

— Справ багато. За справами руки не дійшли до щеняти,— виправдувався, покриваючись холодним потом.

— Так, справи,— згодилась Клавдія Михайлівна.— В кого їх нема.

Й задивилась на дівчинку, що зняла із сенбернара гроно виставочних медалей, начепила собі на шию, радіє, регочучи щербатим ротом.

— Ігоре Васильовичу, ви тільки погляньте на оту пустунку! Не хоче знати, що сенбернар заслужив, що його не одна виставка відзначила.

Вітрук зрадів, що Клавдія Михайлівна зразу ж і забула про його обіцянку подарувати дочці щеня німецької вівчарки. Лишенько, що там іще Іра наговорила матері?! Картав себе, що не втік біля каси стадіону, що згодився йти на виставку. Навіщо? Адже ніколи не любив собак, навіть у дитинстві, й не знається на їхніх породах, масті, звичках.

— Хтось сказав Ірі, що на виставці має бути афганський хорт, вона так мріє побачити афганського хорта. Але ніде не видно, так?

— Я... не бачу,— пробелькотів Вітрук, хоч не впізнав би афганського хорта, якби навіть побачив.

— Пошукаємо, може, пощастить... О, виставка собак для мене — справжнє щастя. Коли Іра була маленькою, я водила дитину на кожну виставку, от вона й звикла, дуже любить собак. А вам подобаються виставки?

— Подобаються,— збрехав Вітрук, який цю радість переживав уперше.

— Це ж тварини, їх так багато,— басовитою скоромовкою говорила Клавдія Михайлівна, зінкола підносячи букет півоній і нюхаючи товстим, як хобот, носом.— Побачити зразу так багато породистих собак — це щастя. Адже на вулиці здибаєш за цілий день хіба трьох-чотирьох. А тут душа не може натішитись, правда?

«Ось візьму — й піду! Ось візьму — й піду!» — сам собі казав украй знервований Вітрук. І не йшов страждаючи.

На просторому майданчику, поросłому споришем, лисий інструктор із волохатими бровами командував гострим, як багнет, голосом:

— Без повідця!

Блондинка — достоту снігурочка з очима небесної блакиті — зняла повідець із вівчарки.

— Підійшли до снаряда! — скомандував інструктор.

Блондинка з вівчаркою наблизились до високого дерев'яного щита. Очі в дівчини горіли блакитним вогнем.

— Посил! — скомандував інструктор.

Блондинка послала вівчарку вперед, той незграбно стрибнув на щит і, дряпаючи пазурами по дошках, звалився донизу. Досадливо кусаючи губи, дівчина накинула повідець вівчарці на шию, відвела вбік.

— Підготуватися! — скомандував інструктор тюхтійкуватому собачатникові.

Вівчарка в тюхтійкуватого собачатника виявилася добре тренованою: вправно подолала щит, пробігла по високій колоді, залізла на вишку, хутенько крутнулась там, збігла. Тюхтійкуватий дядечко відійшов убік від вівчарки, інструктор вистрелив із пістолета — собака й не здригнувся.

— Дев'ять балів! — дзенькнув, як багнет, голос інструктора.

Через якийсь час, не змирившись із поразкою, молода блондинка знову опинилась у центрі уваги цікавого натов-

пу, що оточив майданчик. Але й за цим разом вівчарка не зуміла подолати першої перешкоди, дряпнувши пазурами по щиту й звалившись на землю.

Сльози краплями дощу бризнули з синіх очей дівчини. Клавдія Михайлівна зітхнула співчутливо:

— Ігоре Васильовичу, даруйте, але, мабуть, саме я повинна сказати... Іра не скаже. Або скаже не так.

— Що скаже, що не так? — здивувався.

— Бачте, ви колеги по роботі. І за віком старший, маєте сорок чи за сорок, а Ірі тільки двадцять три, щойно закінчила університет.

Вітрук не озивався, з острахом стежачи, як у Клавдії Михайлівни ворушаться червоні, випнуті бантиком уперед губи, як у щербинці нижніх зубів поблискує кумачевий кінчик язика.

— Еге ж, Іра не скаже чи скаже не так, хоча в неї й університетська освіта. Або ж не зуміє переконати вас, бо це діло делікатне, чоловікам важко зрозуміти... Іра в мене скромниця, не з теперішнього дівоцтва, для якого нема святих речей. Адже не зізналась вам, правда, що вагітна?

Вітрук, похолонувши обличчям, остаточно втратив дар мови.

— Правда ж, не зізналась? — допитувалась Клавдія Михайлівна, всміхаючись із материнською ніжністю. Й коли Вітрук заперечливо погойдав головою, вона зраділа: — О, я ж кажу, вона страх яка наївна!

— Я й справді не знаю про це,— промимрив Вітрук.

— І не довідались би від Іри, вона така! — з докором на адресу дочки проказала Клавдія Михайлівна.— Це питання ми маємо розв'язати вдвох.

— Яке питання? — похолов Вітрук, відчуваючи глуху злість, що обпікала мозок.— Ви про що?

— Про ситуацію, що склалась.

— А яка склалася ситуація?

— Іра хоче вдатися до аборту, а я — проти.

— Ви проти?

— Я хочу, щоб Іра народжувала дитину.

— Ви хочете?

— Хай народить для мене! — заблагала Клавдія Михайлівна.— Хай народжує, дитя матиме двох матерів — Ірочку й мене.

— Але ж без батька...

— Горенько, та тепер стільки дітей ростуть безбатченками! Скільки розбитих сімей, скільки молодих розлучаю-

ться! А ви не турбуйтесь, ми з Ірою не матимемо до вас ніяких претензій... Вашу дитину я любитиму...

— Яку мою дитину? — з притиском запитав Вітрук.— Мої діти зараз у селі на канікулах разом із дружиною.

— Я від Іри знаю, що на канікулах... Ви не турбуйтесь, Ігоре Васильовичу!

— Як це я маю не турбуватись?

— Усе обійдеться! Хіба я не розумію, що таке таємниця?

— А ви не забули, де ми з Ірою працюємо?

— В редакції газети, ну й що...

— Я ж на видноті! — розпачливо вигукнув Вітрук.— Мене всі знають!

— Авжеж на видноті, авжеж знають,— згодилась Клавдія Михайлівна.

— Мене поважають! У мене жінка, діти! — слова сипалися самі, безконтрольні й істеричні. Вітрук ловив на собі чужі погляди, що виражали чи дошкульну іронію, чи веселу цікавість, проте зупинитись не міг.— Як ви сміли прийти до мене з такою пропозицією? Чому ви втручаєтесь в наші інтимні справи? Я не можу згодитись! Вийде Іра заміж — тоді й народить, тоді й матиме дитину. Ви хочете зіпсувати їй життя!

— Ігоре Васильовичу!..— благально бубоніла жінка.— Ігоре Васильовичу!

— Я ледь своїх дітей утримую, в мене аж троє. Спробуйте на теперішній час викручуватись! І я не думаю розлучатися з дружиною, кидати сім'ю. Ми з Ірою зустрічаємось так, розумієте? Просто так! Іра мені подобається, але я їй ніколи нічого не обіцяв! Не обіцяв!

— Ігоре Васильовичу!..

— Я не хочу бути посміховиськом ні в чиїх очах і в своїх очах теж не хочу.

— Ігоре Васильовичу, все не так, все не так... Я сподівалась на іншу розмову... Сподівалась на прихильне ставлення.

Клавдія Михайлівна зблідла, її постать уже не здавалась могутньою, а виражала безпорадність, у глибині зіниць тліли іскорки болю.

— В глибині душі я вас розумію,— бубоніла розгублено,— але ж і ви мене зрозумійте.

— Вас зрозуміти неможливо! — вигукнув Вітрук.

— Звичайно, я тільки бібліотекар,— бубоніла Клавдія Михайлівна,— я тільки простий бібліотечний працівник.

Може, я в чомусь помиляюсь. Може, не зуміла висловитись, бо хоч і з книжками завжди, але німа, німа! Якби обдумала кожне слово, якби добре підготувалась...

— Ви серйозно? — Вітрук нечемно взяв її за плече й відвів убік од собачого майданчика, поміж кленові кущі.— Скажіть, ви серйозно чи жартуєте?

— Що — серйозно? Що — жартую?

— Ніяк не можу збагнути... Наче ви з антисвіту говорите зі мною.

— З якого ще антисвіту? — Обличчя в Клавдії Михайлівни скам'яніло й почужішало.— З того самого світу... Думала, ви людина, маєте людське в душі, та помилялась. І як я раніше не роздивилась? І як Ірі не розкрила очей на вас?.. Ми ж не збираємось розбивати вашу сім'ю. І не збираємось псувати вашу кар'єру, кажуть, що ви й до головного редактора дослужитесь... Хай би народилась дитина, хай! Нащо ви позбавляєте її світу сонця?

Вітрук застогнав од розпачу й розпуки.

— Гаразд,— сказав,— годі. Наша розмова безпредметна. Ось, візьміть.

Дерев'яними пальцями дістав із портфеля альбом «Хіросіма — Нагасакі», поквапливо тицьнув у жіночі долоні.

— Передайте Ірі. Жаль, що ми з нею не зустрілись. І взагалі — не встрявайте в наші справи.

В Клавдії Михайлівни сіпались бліді повіки над скрижанілими твердими очима.

— Ігоре Васильовичу, я думала про вас краще.

— Даруйте, що розчарував. І в майбутньому зачаровувати не збираюсь.

— Ігоре Васильовичу, я глибоко...

— До побачення!

«Так влипнути! Так попастися! Чому одразу не повернувся й не пішов геть? — картав сам себе Вітрук, рішуче подавшись від Клавдії Михайлівни.— Уявляю, яка в неї зараз фізіономія! Хіба ж я не дурень, до того ж набитий, коли дозволив себе сфотографувати з собакою? О, вона матиме на пам'ять мій фотознімок у товаристві з псом!»

«А коли довідаються? — майнуло в голові.— А коли Клавдія Михайлівна не мовчатиме й наша розмова набере широкого розголосу? Хто в наш час не зраджує, хто в наш час не народжує позашлюбних дітей, але мені якось не до лиця... Не до лиця, щоб знали. В мене така робота, що я маю правити за приклад. За приклад бодай про людське око!»

Назустріч ішов кощавенький, як палець, дідок, ведучи вусатого сенбернара.

— А скільки вашій собачці місяців? — поцікавилась бабця з розкритою над головою парасолею.

— П'ять,— механічно, майже не розімкнувши зубів, мовив дідок.

«Так, я колись обіцяв подарувати Ірі собаку. Та ніяк не знаходилось часу, щоб поїхати на Пташиний базар і купити...»

Пройшовши тенісні корти й поля для гри в регбі та гандбол, Вітрук поминув запасний вхід і опинився за межами стадіону. Під осокорами неподалік бовванів пивний лоток, і Вітрук не зміг собі відмовити в кухлі «Жигулівського», потім у другому й третьому. В голові посвітлішало, недавня розмова вже не видавалась такою безрадісною.

Намацавши в кишені двокопійчану монету, подзвонив із найближчого телефонного автомата. В Іриній квартирі ніхто не квапився знімати трубку.

Стоячи в будці телефону-автомата, Вітрук помітив оту біляву дівчину з очима небесної блакиті. Вівчарка ступала поряд, опустивши морду, й дівчина щось казала до собаки, винуватого й пригніченого. Вийшовши із затінку осокорів на залитий сонцем тротуар, блондинка спинилася, а вівчарку послала вперед, на дорогу.

— Лежати! — наказала юна хазяйка.

Вівчарка лягла посеред дороги, поклавши морду на витягнуті передні лапи. Вітрук, зацікавлений, вийшов із телефону-автомата, що лунко хряснув дверцятами. Біля блондинки спинився хлопчик на самокаті, захоплено дивлячись на такого великого й слухняного пса.

— Лежати,— роздратованим соковитим контральто повторила юна красуня.

Вихопившись із-за рогу, швидко наближався вантажний автомобіль. Шерсть у вівчарки на холці, на спині й на крупі піднялась і тремтіла. В останню мить водій звернув убік, проїхав якраз мимо подушечок лап.

Хлопчик на самокаті аж сміявся від радості, що побачив такого відданого, вченого пса.

Шофер у зеленій солдатській гімнастерці спинив автомобіль, вискочив із кабіни. Стискуючи кулаки, він голосно лайнувся, й на ту лайку пообертались завсідники біля пивного лотка.

— Чий собака? — кричав осатанілий шофер.— Хто поклав на дорозі собаку?

— Я поклала! Мій собака! — в нападі істерії закричала білява дівчина, й лице її, порум'янівши, стало схоже на свіжі пелюстки маку.

— Нащо ти поклала собаку під колеса? — Шофер узяв сухими пальцями дівчину за підборіддя.— Ти що, психопатка?

— Я психопатка! — закричала вона і вдарила шофера маленьким кулаком у груди.— Я психопатка, а собака мій, що хочу — те й роблю.

— Ти психопатка, так! — кричав шофер.— Ти убивця, так!

— Він програв! — кричала дівчина.— Я його цілий рік учила, а він програв. Я так готувалась до виставки, а він підвів мене. Хай здохне такий нездара!

— Собака не винен,— кричав шофер.— Ти винна! Ти лягай під колеса.

— І ляжу! І ляжу! — кричала дівчина.

Зрештою, ридаючи, вона подалася зі своєю вівчаркою геть, а шофер, лаючись, сів у кабіну й різко рвонув машиною з місця. Любителі пива гомоніли про теперішню молодь, жорстоку аж до садизму. Вони проводжали блондинку гнівними поглядами, поки її граційна постать зникла за рогом будинку.

Вітрук удруге зайшов до будки телефону-автомата. В Іриній кімнаті знову ніхто не зняв трубку. «Може, вона теж подалась на виставку? Адже так довго чекала, так умовляла піти разом і подивитись... Це питання треба розв'язувати тільки з Ірою, Клавдії Михайлівні зась до наших стосунків!»

Пригода з вівчаркою не торкнулась його свідомості, забулась, тепер думки бігли в іншому руслі. Не зволікаючи, він знову купив квиток на виставку й ступив на територію стадіону... Подумки розмовляв і з Клавдією Михайлівною, і з Ірою. Мають помиритись, дійти розумної згоди. Адже Клавдія Михайлівна не схожа на отого божевільного Марка, який ходить по ярмарку, не купує, не торгує, тільки робить сварку. Та й про Вітрука не скажеш, що з ним каші не звариш — або пшоно не вкипить, або вогонь не горить. А Іра — хіба вона дурману об'їлась? Матір і дочку можна зрозуміти: самотні, їм кортить свою жіночу ласку віддати комусь, а Ірі вже пора, ой, пора. Хіба він, Вітрук, не розуміє? Розуміє, ще й як, бо не з лицемірів, які перед громадою верзуть отак, а чинять насправді інак. Кортить їм клопотатись біля когось, це природно, але ж і про Вітрука не

слід забувати, про його роботу, про авторитет. Ну, обіцяв колись Ірі купити породистого цуцика, обіцяв, ось тільки руки ніяк не доходили. Тепер можна купити, чому б і ні, хай би Клавдія Михайлівна доглядала, хай би Іра бавилась, хай би по черзі водили прогулювати надвір. Грошей у Вітрука не так багато, бо сім'я все-таки, але нашкребе, чом не нашкребти, коли є така необхідність. Іра хотіла якогось декоративного собачку — пуделя, шпіца, болонку, тер'єра, але можна потратитись і на сенбернара чи ердельтер'єра. Ага, щось вона казала про афганського хорта, начебто в місті появився. Афганського хорта навряд чи вдасться придбати, ну хіба що в майбутньому, бо ж і про майбутнє можна мріяти, чому б не мріяти. А зараз — боксера чи колі, вівчарку чи дога, цих можна купити, причому від гарних батьків, а не казна-що. Не така вже кам'яна душа у Вітрука, здатна зрозуміти жіночу душу, чому ні! Авжеж, а в майбутньому можна сподіватись і на афганського хорта, так і скаже Клавдії Михайлівні й Ірі, як тільки здибає на виставці...

В ЕЛЕКТРИЧЦІ

Розхристаний голомозий тип (ріденькі обвислі вусики надавали йому схожості з фокстер'єром) вийшов у тамбур, бо наближалася залізнична станція. На місце, що звільнилось біля вікна, пересіла дебела молодиця, зодягнена в сині вовняні рейтузи й закутана в білу пухову хустку. Вмостивши корзину на колінах, молодиця глянула колючими й шорсткими очима, наче їх шершні покусали, на пасажира навпроти.

Пасажир навпроти видався людиною линялої зовнішності. Хай би, скажімо, пальтечко линяле, шарф, кроляча фарбована шапка. А то ж ні, з лиця линялий — і щоками обвислими, й губами вицвілими, й прополеними брівками, й мілкенькими оченятами. Авжеж, мілкенькими оченятами: комар перебрів би — й колін не замочив.

Електричка спинилась. Двері, відчиняючись, засопіли астматично.

Й раптом отой голомозий тип, що мордою своєю скидався на фокстер'єра, постукав у вікно кулаком. Звісно, всі в купе втупились у голомозого. Може, забув щось у поїзді?.. Голомозий пожував п'явчастими губами, наче якесь не-

слухняне свавільне слово хотів виштовхати, а слово те огиналось.

І раптом плюнув. І вдруге плюнув. Голомозий, либонь, плюнув би і втретє, та двері вагона астматично зітхнули, електричка рушила, й перон із голомозим став одпливати назад.

— Тю, ірод! — нарешті отямилась молодиця в вовняних рейтузах і пуховій хустці.

Пасажир линялої зовнішності став іще линяліший, долонями розгублено провів по обличчю, наче стирав чужі плювки.

— Чого це він плюнув на вас? — охриплим простудженим голосом поспитала молодиця.

— Якийсь псих! — скривився линялий.

— Може, посварились?

— А за що сваритись? Мовчали від самого Києва — й словом не перекинулись.

— Значить, не посварились...

— Та я його вперше бачу!

— Вперше?

— Вперше! Сиділи й мовчали всю дорогу! — Линялий пасажир знову провів долонею по обличчю, потім здивовано обдивився долоню.— Та мало з яким психом здибаєшся в автобусі чи у вагоні!

— О, народ усякий трапляється,— ввернув гандрабатий дядько в залізничному кашкеті. Дядько цей сидів поруч із линялим пасажиром, тримав на колінах сітку-авоську з булками та хлібом.— Буває, що й по морді б'ють ні за що, ні про що.

— Господи не доведи, щоб по морді бити! — мовила молодиця.— Видать, такий: раз плюнув — міг і вдарити.

— Е-е, ні,— заперечив дядько в залізничному кашкеті.— Раз плюнув, то вже не вдарив би... А може, все-таки знає вас, га?

— Звідки ж він знає? — здивувався линялий.— Кажу, вперше бачу!

— Але ж чого йому плюватись?

— Піди спитай! Може, скаженим собакою покусаний.

Озвалась літня жінка, схожа на вчительку-пенсіонерку: голова її біліла снігом сивини, ясні очі світилися за скельцями окулярів, наче срібні рибки в акваріумі:

— Справді, сиділи тихо. Може, душевнохворий? Тепер багато душевнохворих. На кого не подивишся, кожне страждає від стресових перевантажень.

— Еге ж,— буркнув линялий пасажир.

— Воно то так,— згодився дядько в залізничному кашкеті.— Але чомусь не плюнув на того чи на того, а, звиняйте, плюнув на вас.

Линялий пасажир, гмукнувши, дістав із кишені згорнуту газету, заходився читати на останній сторінці дорожньо-транспортні пригоди. Та раптом зіжмакав газету.

— Чого вам треба від мене? — спитав у дядька в залізничному кашкеті.— Чого пристали?

— Я пристав?

— Ну!

— Схаменись, я не пристав, а їду собі. Мені в Фастові виходити. Читаєш газету — й читай! Ну, плюнули на тебе, то й плюнули, що тут такого!

— Ти чого вчепився, питаю?

— Та хай тебе жаба вбрикне! Чи то я плював на тебе? Не я!

Линялий пасажир побуряковів. Ліва рука, здригаючись на газеті, шаруділа, як миша.

— Ну, звелись, як зведенюки,— мовила молодиця в пуховій хустці.

Линялий пасажир подивився на неї, наче позичав ювілейного карбованця, знаючи, що не поверне.

— Ха-ха, як зведенюки,— зарипів якимсь наче аж хромовим сміхом дядько в залізничному картузі.— А тільки з доброго дива не плюються! Щось було між вами, було!..

— Ти чого жовчю прискаєш? — сердився линялий пасажир.

— Я прискаю? Ти прискаєш, а я собі їду до Фастова. Їду, а не прискаю... Плюнули на тебе, так? То чого ж не кинувся і не дав здачі, коли без діла? Значить, за діло, раз сидів і витирався.

— Я витирався?

— А хто ж втирався? Я?.. На мене чомусь не плюнув. Ні на кого більше не плюнув.

Літня жінка, блиснувши скельцями окулярів, мовила:

— Але ж і справді оцей товариш,— кивнула на линялого пасажира,— не винуватий. Ніякого інциденту не було. Отой...— і показала головою на вікно, за яким бігла смуга лісопосадки. Либонь, мала на увазі голомозого типа, схожого обвислими вусами на фокстер'єра.— Отой теж не конфліктував, сидів тихо. Я й перед міліцією могла б посвідчити.

— Перед якою міліцією? — поспитав линялий пасажир.

— Ну, якби раптом перед міліцією довелось давати свідчення.

— Тут і міліція не розбереться, хто прав, хто винуват,— мовила молодиця в пуховій хустці.

— Е-е, не кажіть, міліція таки розбереться,— криво всміхнувся дядько в залізничному кашкеті.— В міліції так не буває, щоб винуватого не знайшли.

Линялий пасажир втупився в дядька мілкенькими своїми очицями, які комар перебрів би — й колін не замочив, а дядько все всміхався. Мовляв, дивись-дивись!

— А буває, людина страждає ні за що, ні про що,— мовила молодиця в пуховій хустині.— В нашій Хвощівці як було торік? Хлопці п'яні зібрались коло клубу, стали битись між собою, а завклубу кинувся розборонять. І що? Ні з одної, ні з другої п'яної компанії ніхто не постраждав, а завклубу хтось підрізав ножем, а в нього двоє дітей, обоє ясельного віку. Добре, що лікарі виходили в лікарні. То що, той завклубу винен, га?

— Було б не розборонять,— сказав дядько в залізничному кашкеті.

— Бачите, він прийшов на допомогу,— м'яко заперечила літня жінка в окулярах.

— На допомогу? А про дітей своїх він подумав?

— Тобто як — про дітей?

— Еге, про дітей! А якби лікарі не врятували життя, то двоє дітей зосталося б сиротами, так? А хто б їх доглядав? Колгосп, держава? Співчувай, але холодний глузд май!

— Ну, культурна людина...

— Ага, в культурної людини, значить, хай діти з ясельного віку ростуть сиротами?

— Дивна у вас логіка...

— Нормальна логіка! — І вже дядько звертався до молодиці в пуховій хустині: — Як буває? Буває так, що поб'ються, а потім вип'ють мирову — й помиряться. А цей завклубу що накоїв? Заплутав усе діло! Раз поножовщина, то вже не так легко піти на мирову, тут криміналом пахне. І хлопцям завдав клопоту, й собі.

— Дивна у вас логіка,— тремтячим голоском повторила літня жінка.

— Нормальна логіка! — повторив і дядько.— Не роби того добра, яке обертається злом для всіх і для тебе.

— Тут позиція активної справедливості!

— Чого? Справедливості? Гарна справедливість: двоє сиріт і хлопці строк відбувають!

Літня жінка в окулярах лиш кліпала очима, а дядько в залізничному кашкеті єхидно всміхався. Линялий пасажир дивився поверх голів, радий, що про нього наче забули.

— Ось які бувають невинні,— мовив дядько, що їхав до Фастова. І, зловивши на собі линялий погляд линялого пасажира, додав: — Оті, що розбороняти кидаються.

Спохмурнів, зібравши над переніссям борозни зморщок, мовби зграйку птахів у польоті:

— Чогось же той плюнув, еге?!

В линялого пасажира затремтіли губи, він поліз до кишені, дістав шкіряний гаманець. Голос йому сапко хрипів:

— Той де зійшов? У Мотовилівці. Ти куди їдеш? До Фастова! А я — до Жмеринки, ось квиток, дивись!

— Та їдь до Жмеринки, їдь, яке моє діло...

— Ось паспорт, дивись, де я в Жмеринці прописаний.— Линялий пасажир тицяв свого паспорта, проте ніхто не брав у руки.— Гляньте, ось жінка в паспорті записана й двоє дітей... Я жмеринський, а той вийшов у Мотовилівці.

— Може, земляки,— роздумливо сказав дядько в залізничному кашкеті.— Може, й той колись жив у Жмеринці, а потім оженився в Мотовилівку. Або ти жив у Мотовилівці, а женився в Жмеринку.

— Та не жив я в Мотовилівці!

— Казати все можна.

— Й нікого знайомих нема в Мотовилівці!

Дядько в залізничному кашкеті лише всміхався хитро. Мовляв, еге ж, балакати всяку всячину можна, та знає кінь, нащо голоблі б'є.

— Я роблю в заготконторі!

— Ну роби.

— Жінка моя бібліотекаркою в школі робить!

— Хай робить.

— Брат мій у пожежній команді!

— Хай собі гасить.

— Мене поважають і сусіди, і в заготконторі. Не буває так, щоб я тринадцятої зарплати не одержав! І завжди премії в мене!

— Тепер у всіх тринадцята зарплата. Як подумати, кожен ради тієї тринадцятої зарплати старається, так що не здивуєш.

— А як недавно приболіла теща... Горіла путівка в Кисловодськ, жінка поїхала по горящій путівці, а я з двома дітьми на руках зостався вдома... В тещі посеред ночі жар, астма, ну — загинається! Телефону ж нема, щоб у лікарню

подзвонити, я бігом через усю Жмеринку... А поки вернувся назад, то й у меншої дитини теж почалось, теж її палить і всю колотить... Мучився тиждень із тещею та дитиною, а жінці телеграми в Кисловодськ так і не вдарив, бо це ж світ далекий який!

Линялий пасажир заходився розказувати про свого брата, що в пожежній команді. Якийсь невезучий брат-пожежник, недавно чужа кішка подряпала, то мусив уколи приймати — а раптом та кішка скажена! Біда ж не в тому, що уколи, а в тому, що випити чарки не можна, коли тебе колють. А брат-пожежник любить у пляшку заглядати, ото намучився, поки його кололи!

А з жінкою що трапилось? Одержала зарплату, затрималась у школі на читацькій конференції за романом Ростислава Самбука «Ювелір з вулиці капуцинів». Затрималась, бо ждали на приїзд автора, а той чомусь не приїхав із Києва, либонь, подався на іншу конференцію, у Вапнярку. Смеркло, як поверталась додому, а темно, хтось у неї й вихопив сумочку з грішми біля гастроному, вихопив — і дав драла. Вона й кричати боялась, і навіть додому йти страшно стало, хоч від гастроному там зовсім близько.

— Й не зловили злодія? — поцікавилась молодиця в пуховій хустині.

— А де ж ти його зловиш, коли ніч? О, то Жмеринка — вузлова станція!

Літня жінка слухала уважно, й очі її за скельцями окулярів світились, як срібні рибки в акваріумі. Дядько в залізничному кашкеті опустив голову, наче обважнілого на осінь соняшника. Роздосадуваний спогадами, линялий пасажир лапнув по кишенях, дістав сірники та цигарку й вибрався в тамбур палити.

— В кожного є що розказати,— мовила молодиця в пуховій хустці.

Літня жінка в окулярах зітхнула.

Дядько в залізничному кашкеті звів голову, сказав у вікно, за яким слались осінні поля, оповиті сірою нудною мжичкою:

— Авжеж, у кожного своє. А тільки б чоловік не став плюватись ні з того, ні з сього. Значить, щось є... З доброго дива ніхто плюватись не стане!

Линялий пасажир стояв у тамбурі, жадібно затягувався димом, і, здається, пальці його, що тримали цигарку, сіпались...

ВІЗИТИ ВВІЧЛИВОСТІ

Сак Омелянович Заозерний має голову, схожу на одцвілу та побілілу кульбабку, яка ось-ось облетить. Рідненьке світле волоссячко, схоже на ллянисте сонячне проміння, стирчить на всі боки, творячи живий ореол.

Цей ореол увінчує опукле чоло, що блищить грудкою старого коров'ячого масла. Очі неправдоподібно сині, барвінкові, постійно виражають глибоку задуму. На круглих щічках пластівці рожевих рум'янців, а губи по-жіночому повні, соковиті.

Сак Омелянович — людина без певних занять. Про інших можна сказати: той — шофер чи механізатор, той — швець чи кравець, той — агроном чи бухгалтер. А що скажеш про Заозерного? Він колись і вагарем робив у коморі, і якийсь час завідував сільською бібліотекою, і в рибгоспі на рибі робив, і в сільраді чи то секретарював, чи то по якихось побігеньках-посилках вештався — либонь тому, що, все життя нездужаючи (на яку тільки інвалідність не скаржився, на які тільки медичні довідки не спромагався, по яких тільки лікарях не виходив), Сак Омелянович вважався непрацездатним. Справжня чи вигадана непрацездатність була для нього тим щитом, який захищав у різні часи, з перемінним успіхом, але захищав.

Стоячи в районній та обласній лікарнях на всяких обліках, надбавши купу медичних довідок, діагнозів та висновків експертів, Заозерний, коли наспіла пора, без особливих ускладнень виклопотав колгоспну пенсію. А виклопотавши пенсію, почав про себе думати і як про ветерана праці, і як про інваліда праці. Думання про себе як про ветерана сповнювало його серце високою гідністю, а думання про себе як про інваліда пробуджувало не просто гіркоту, а їдку образу на якусь несправедливість усього білого світу.

Ніколи не воювавши й ніколи не одержувавши трудових відзнак, Заозерний десь дістав нагородні колодочки, які носив прикріпленими до піджака спершу лише в святкові дні, а потім і в будні.

Якось здивовані односельці помітили на стіні його будинку металеву табличку, на якій було виведено: «Тут проживає ветеран праці Сак Омелянович Заозерний. Рік народження 1914». Спершу навіть сусіди зупинялись, щоб прочитати цей напис, який, власне, нічого нового для них не відкривав. Поступово на табличку перестали звертати

увагу, хоча, здається, так до неї й не звикли. Слід сказати, що в селі ця табличка була перша й поки що остання.

Сак Омелянович тримав собаку — кудлатого, дебелого, чорного, схожого на діжку, виваляну в смолі та клоччі. Собака мав антрацитові, наче накваць̈овані дьогтем, очі, а голос такий густий, що своєю силою міг би змагатися з гудком локомотива.

Собаку звали Рамзесом Дванадцятим. Дванадцятим — бо в хазяїна досі було одинадцять псів, кожного з яких послідовно теж звали Рамзесами: Першим, Другим, Третім, Четвертим і т. д.

Рамзес Дванадцятий і Сак Омелянович жили душа в душу: хазяїн догоджав другові людини всілякими наїдками, а патлатий друг людини платив хазяїнові собачою любов'ю і відданістю. Подеколи відчуваючи батьківську ніжність до тварини, Заозерний міг думати про неї годинами: і як уперше приніс додому шолудивим цуценям, сховавши від морозу в пижикову шапку, і як вигодовував молоком, і як уперше припнув на обійсті на легенькому ланцюжку, як згодом той ланцюжок поміняв на важчий, надійніший...

Тепер Рамзес Дванадцятий ходив на такій хитрій прив'язі, яка дозволяла йому сягати воріт, стерегти вхід до будинку, до погреба, до хліва, а також діставати до найдальших яблунь і груш у садку Сака Омеляновича. Йдучи з обійстя, завжди був спокійний: Рамзес Дванадцятий гавкав навіть на горобців, що осмілювалися залітати на підвладну йому територію.

У свою хату Сак Омелянович не пускав нікого. Якщо навідувався листоноша чи представник сільради нагадати про час сплати податку, зустрічав їх аж за ворітьми, виходячи на надсадне гавкання Рамзеса Дванадцятого.

З тих пір, як його покинула друга жінка, Заозерний бобилював сам. Покинула через півроку подружнього життя й перебралась у районне містечко до матері, де скоро вийшла заміж за багатодітного слюсаря-вдівця.

Авжеж, перед останньою, другою, жінкою Сак Омелянович був одружений на першій, яка так само пішла від нього. Тепер вона живе в обласному місті, де влаштувалась на хлібопекарню, має славного чоловіка, що, кажуть, начебто робить на заводі сільськогосподарських машин і водночас грає в духовому оркестрі на похоронах, завжди маючи свіжу копійку, голову під хмелем і ніс, як то мовиться, в тютюні.

Сак Омелянович дітей не нажив ні з першою, ні з другою жінкою.

Поступово до нього перестали ходити рідні брат і сестра, так само як і він перестав навідуватись до них у гості. Не ходив і тоді, коли вони проводжали своїх синів до армії, коли віддавали заміж дочок, коли справляли іменини внукам. Либонь, почувався всохлою гіллякою, яка, струхлявівши, впала на землю з зеленого дерева, й тепер уже цій мертвій гіллясі не повернутись назад на зелене дерево, не прирости.

Завжди мовчазний, відсторонений від людей і від світу, Сак Заозерний ходить по селу в одному й тому самому чорному бостоновому костюмі, в якому й женився вперше та вдруге. Повернувшись із вулиці, акуратно чіпляє костюм на дерев'яних плечиках у шафі, а сам перевдягається в домашній приношений одяг. Він усе береже: штани, сорочку, черевики, пачку сірників, гас, сіль, але найдужче, мабуть, береже сам себе.

Прокинувшись уранці, їсть ложку меду натщесерце. Сирої води, витягненої з колодязя, не вживає, а тільки переварену. Чай собі готує на липовому цвіті. Віддає перевагу свіжоздоєному молоку, а також маслу, сиру й кисляку. Хліб їсть тільки для смаку, так само м'ясо, хоча має потаємну пристрасть до курятини й до риби. Однак не є рабом своєї потаємної пристрасті. Завжди їв і їсть проросле пшеничне зерно. Пізні сорти яблук у погребі дотримує мало не до нового врожаю. П'є сирі яйця. Навесні варить борщ із молодесенької кропиви. Смакує першими черешнями, далі вишнями, далі білим наливом. Увосени — кавунами, динями. Знається на грибах і вміє їх збирати й готувати. Не зовсім довіряючи фармакології та аптекам, заготовляє всякий цвіт, листя, стебла, кору, коріння: йому відомо, в яку саме пору їх слід знайти, щоб не втратили своєї лікувальної сили, вміє виготовляти настойки, навари, мазі.

Найулюбленіше заняття Сака Омеляновича — прислухатися до свого організму. Він із якимось підозріливим і захопленим почуттям думає про своє серце, про печінку, селезінку, шлунок, а також про очі, вуха, рот і горло, про ніс. Прислухається, власне, до їхнього стану, до того, як вони служать на благо всього організму. Коли добре, то Сак Омелянович спокійний і врівноважений, а коли щось десь заболить, заниє, дасть про себе знати — Сак Омелянович самозосереджується, самозаглиблюється, подумки починає благати своє серце чи шлунок не боліти, бо свято вірить

у магічну силу самонавіювання, психотерапії. Він певен, що здорова людина своєю надумливістю і безпідставними підозрами може довести себе не так до душевної, як тілесної хвороби, і навпаки — хвора людина вірою в своє міцне здоров'я спроможна сама себе вилікувати.

Своїми секретами Сак Омелянович ніколи й ні з ким не ділився. Але щороку він, мовчун і тишко, переживає дивний напад бажання бодай короткий час із ким-небудь спілкуватись і сповідатись. Це може бути дід чи баба, мала дитина чи доросла дівчина. Сак Омелянович ходить у гості, перестріває свій об'єкт десь на автобусній зупинці чи біля школи. І не так слухає когось, як розказує про себе — в самозабутті, натхненно, майже не криючись. А коли цей напад минає, коли вже немає бажання сповідатись, тоді він холоне до предмета свого недавнього зацікавлення, перестає помічати й навіть вітатись.

Цієї весни раптом він зацікавився сільською бібліотекаркою Яринкою.

Яринка вдалась дівчиною кругленькою, натоптуватою, з великими замріяними очима. Щоправда, замріяність їхня була якась сумовита. Коротко стрижучись, Яринка навіщось часто перефарбовувала свою зачіску, і, дивися, сьогодні вона шатенка, через якийсь місяць-другий уже блондинка, а там — брюнетка з жагучого півдня. Міняючи забарвлення, вона, однак, не могла бодай раз поміняти кирпатого носа, яким була невдоволена, на прямого, рівного, й тому потай страждала.

Яринка, мабуть, і вродилась бібліотекаркою. В сільську бібліотеку вона йшла вранці, а поверталась пізно ввечері. Просиджувала там навіть тоді, коли відвідувачів годі було й чекати. Підперши долонею голову, запоєм читала: книжки художні, з питань рільництва чи агрохімії, брошури на допомогу агітаторам і пропагандистам, посібники з тваринництва, якісь видання зі спорту, астрономії, ботаніки, атеїзму, а також пісенники для художньої самодіяльності, могла милуватися плакатами, діаграмами. Зосередившись на читанні, Яринка втрачала звичну свою вовчкуватість, її повне обличчя ставало щасливим, а очі аж за береги свої хлюпали теплом замріяності.

Перша зустріч Сака Омеляновича і Яринки відбулась так. Яринка, зодягнена в оранжеву кофтину й штани з коричневого вельвету, йшла вулицею поміж розквітлих яблунь і вишень, усміхаючись сама собі. В цю пору року вона була пофарбована так, що її зачіска своїм кольором нагадувала

мох на стрісі. Яринка не звернула ніякісінької уваги на людину, що трапилась назустріч, і отямилась лише тоді, коли ця людина несподіваним рухом руки зупинила її.

— Ось бачиш...

Чужа долоня перед Яринчиними очима тримала зелену волохату гусінь.

— Що це? — перелякалась дівчина.

— Гусінь зняв із твоєї голови.

— З моєї голови? — Її очі побільшали й округлились.— Гусінь?

Чоловік, який зняв гусінь із Яринчиної голови, був Саком Омеляновичем Заозерним, одягненим у незмінний чорний костюм. Ріденьке лляниcте волоссячко сяяло довкола його чола, а неправдоподібні сині, барвінкові очі дивились із приязню джерельної чистоти.

Гидливо стенувши плечем і затремтівши пухкими губами, Яринка мовчки подалася своєю дорогою, а Сак Омелянович, викинувши гусінь у траву, несподівано пішов слідом.

— Шкідники, дочко, є всякі,— повчальною скоромовкою бубонів Сак Омелянович.— Яблунева плодожерка і грушева плодожерка. Може, чула, є брункова листокрутка. Плодова листокрутка і строкато-золотиста листокрутка.

— Знаю,— чомусь досадуючи і злостячись, мовила Яринка.— Є також глодова листокрутка і смородинова листокрутка.

— І вербова листокрутка...— підхопив, наче й не чуючи її досади.

— І всеїдна листокрутка, і сітчаста листокрутка,— скрикнула Яринка.— А також полохлива листокрутка.

Ледь оторопівши, Сак Омелянович запитав:

— А ти звідки знаєш?

— Вичитала! — неввічливо буркнула Яринка.

Зупинившись, Сак Омелянович якийсь час вражено супився услід норовливій і нечемній бібліотекарці, яка виявилась такою всезнайкою.

Минув день чи два. Яринка сиділа в бібліотеці над книжкою, коли раптом відчинились двері й зайшов Сак Омелянович. Нині теж був зодягнений у чорний костюм, зате голову накрив ширококрисим фетровим капелюхом. Цей капелюх зодягався з найурочистіших нагод, наприклад, відвідин поліклініки в обласному центрі, поїздки в санаторій у Хмільник чи на похорон.

Тут, мабуть, слід згадати, що Заозерний, як ніхто інший у селі, відвідував усі похорони. Його по-юнацькому щуплу

постать завжди можна було помітити в процесії, в натовпі на цвинтарі, хоча він ніколи не потикався з поминальним словом. Так само звикли до його присутності на поминках, на дев'ятинах і сороковинах...

— Записати вас у бібліотеку? — поспитала у несподіваного відвідувача Яринка, відриваючи погляд від книжки й трохи здивовано розглядаючи вбрану, як на свято, постать.

— Я хочу з тобою побалакати,— і чемно, і обережно мовив Сак Омелянович.

— Побалакати? — Яринка підперла долонями м'яке підборіддя.— Про що?

— Про життя.

— Про життя? — засміялась молода бібліотекарка, налаштовуючись на веселий настрій.— Можна.

— Дозволиш сісти?

— Сідайте,— охоче запропонувала Яринка, пригашуючи усміх на устах, проте її рудуваті, як весняні бджілки, очі й далі осміхались.

Сак Омелянович сів на твердий стілець. Капелюх поклав на гострі, як дрючки, коліна, й лляністе волоссячко засяяло ореолом довкола його жовтавої голови.

— Дівчата твого віку вже виходять заміж,— мовив гість,— а ти в бібліотеці сохнеш над книжками...

Співчутливо сказана фраза була така несподівана, що Яринка спалахнула, як свічка:

— Я тут на роботі! Працюю за дипломом!

Почервоніла, а з гнівних очей ось-ось могли бризнути сльози.

— Авжеж, на роботі,— згодився Заозерний.— Ось у мене всі питають: як я живу сам, без жінки, і чи справляюсь.

— Я не питаю,— буркнула Яринка.— Не інтересуюсь вашим життям.

— То що я скажу? Може, жінка мені й не потрібна.

— А я тут при чім?

— Поговоримо про життя, так? Може, мені жінка й не потрібна. Але ж повинен я відписати комусь своє майно.

— Відписуйте... родичам.

— А чому родичам?

— Та кому хочете,— злостилась Яринка, нічого не тямлячи.— Або державі. Чи колгоспові.

— А чому колгоспові?

— Кому хочете,— скрикнула бібліотекарка,— ваше діло!

— Ти кажеш — родичам. А чим родичі допомогли мені?

— Хіба я знаю...

— Ось бачиш, нічим не допомогли. Родичі завжди дбали тільки про себе. То чому я маю дбати про них?

Згадка про жорстокосердих родичів спричинилась до сліз, які світанковою чистою млою замерехтіли на очах Сака Омеляновича. Яринка знітилась. А коли Заозерний, зсутуливши плечі, здригаючись худою спиною, несподівано встав і подався до виходу, бібліотекарці й зовсім стало зле на душі.

— Саку Омеляновичу! — покликала.— Може, винувата, простіть.

Хвилину-дві стояв у порозі, припавши обличчям до одвірка, й коли, заспокоєний, обернувся, то рубець від одвірка перетинав опукле чоло.

— Може, тобі відписати? — поспитав, знову сідаючи на стілець і кладучи капелюх на гострі коліна.— Знаєш, довго спадщини чекати не доведеться. Я можу тобі й медичні довідки показати, глянь, скільки маю з усіх лікарень.

Поліз восковою рукою до кишень, дістав жмут папірців.

— Сказано, де лікувався, які хвороби маю. В мене їх багато.

Яринка, либонь, втратила дар мови, її руді очі-бджілки виражали саме оторопіння.

— І вдочерю тебе. Ти в кого живеш, у баби? Авжеж, у баби Лизавети, батько-мати вмерли твої, ще маленькою залишили... Вдочерю і майно відпишу.

— Чого ви так говорите? — спромігшись на слово, прошепотіла Яринка.— Нащо мені ваше майно? Яка я вам дочка?..

— Бо своїх не народив, ти не відмовляйся. Взамін од тебе нічого не хочу. Може, коли прийдеш і в хаті підметеш. Як помру — тобі все дістанеться. А ти тільки на могилку мою приходитимеш. Квіти поливатимеш, оградку поставиш. Я гроші зоставлю, ти не думай, що своїм коштом доведеться.

— Та чого вам помирати,— сердилась Яринка.— Живіть.

— Поки живий — ніхто мені був не потрібен, я сам обходився. А по смерті — хто квіти посадить, хто на могилку прийде? То я тебе вибрав, Яринко. В тебе душа не загребуща. От узяв би я всиновив чи вдочерив когось іншого, то вони, може, й смерті моєї не стали б дочікуватись, щоб спадок узяти, а ще при моєму житті та мене ж і потурили б із моєї хати. Я довго думав, перш ніж до тебе прийти.

— Але ж я в баби живу. Маємо хату, господарство. Все маємо. Більше не треба. Може, комусь іншому відпишіть, хай на вашу могилу ходить.

Згадала за могилу й прикусила язика.

— Інший може обманути не тільки до моєї смерті, а й по смерті. Пообіцяти кожен пообіцяє, а обдурить — і не перехреститься. Ти, дочко, не з таких, ти маєш добру душу.

Яринка зраділа, коли Заозерний подався геть. Узялась до книжки, де мовилось про життя на інших планетах, про зв'язки з інопланетними цивілізаціями, про розумне життя як космічний фактор. Та голови чомусь ніяк не клались високі матерії, бо не йшов із гадки чудний Сак Омелянович і чудні його балачки.

Яринка знала своїх батька-матір тільки з фотознімків та бабиних розповідей і чомусь ніяк не могла уявити себе названою дочкою Сака Омеляновича, до якого хоч і не відчувала симпатії, та все-таки почуття жалості підсвідомо не полишало єства...

Заозерний завітав до бібліотеки наступного разу в тому самому чорному костюмі, тільки замість фетрового капелюха тепер із голови зняв білого брилика з рисової соломки. Сівши на стілець і поклавши головний убір на гострі коліна, Сак Омелянович лагідно втупився в Яринку барвінковими очима, зглибілими від постійної задуми.

— Надумала, дочко? — спитав.— Якби надумала, то ми б одразу й оформили через нотаріуса та сільраду.

— А що слід оформляти? — здивувалась Яринка.

— Авжеж, треба документи мати на все. Без папірців нічого не дійсне. Ось на кожну мою хворобу теж видано документ, бо такий порядок. Без порядку не можна.— Він значущо помовчав. За вікном цвіла яблуня, в гіллі якої вилась мурашва та бджоли. Яринка сиділа за столом, підпершись рукою, зігнутою в лікті, слухала.— Я до тебе із таким візитом ввічливості. Розкажу трохи за себе, щоб знала, хто хоче вдочерити. Чи ти мене знаєш?

— Знаю,— непевно відказала Яринка. І враз їй злетіло з язика: — Може, вам, Саку Омеляновичу, женитись треба. Жінка й доглядала б вас, і на могилу б ходила...

— Женитись не можна,— заперечив.— Бо жінка тільки те й робитиме, що ждатиме смерті.

— Звідки ви знаєте?

— Мав уже двох, знаю. Обидві чекали, навіть зізнавались.

— Знайдіть таку, щоб жити душа в душу.

— Де таку знайдеш? Нема.

— Скільки жінок славних у селі! А ви намислили собі... Жениться!.. Хіба немає совісливих і дбайливих? Ще й скільки... Ген Клавдія Степанівна самотня п'ятий рік, чоловік переставився, вона вийшла на пенсію. Баба Васька тільки й плеще про те, що хотіла б якогось дідка знайти, акуратного, аби тільки тютюном не кадив.

До бібліотеки вступили школярі, щоб поміняти книжки, і Яринка заходилась помагати у виборі детективів та фантастики. За школярами ввалилось кілька парубків напідпитку, вони без пуття стали гортати підшивки газет, із грюкотом переставляли стільці, кидали солоні жарти. Сак Омелянович, спохмурнівши обличчям, подався геть.

Наступного візиту ввічливості довелось чекати не так і довго — вже наступного дня, щойно відчинилась бібліотека, як Заозерний переступив поріг. Фетровий капелюх, знявши іще надворі, тримав у руках. Лукаво осміхаючись та хитрувато помовчуючи, зупинився біля столика з підшивками районної та обласної газет.

Яринка, привітавшись, і далі читала книжку про секрети стародавньої медицини.

— Ось ти минулого разу казала за бабу Ваську...

— Що я казала? — мружачись, відірвала погляд від сторінок.

— І про Клавдію Степанівну...

— Що саме? — не могла згадати.

— Радила женитись на тій чи другій...

— А-а-а,— усміхнулась Яринка, згадавши минулу розмову.— То зголджуєтесь?

— Я тебе зрозумів,— не гасячи хитрого лукавства в очах, мовив Заозерний. І, човгаючи, наблизився до столика, за яким сиділа молода бібліотекарка. Стало добре видно сині склеротичні жилочки на розкриллях його носа і такі самі жилки на повіках. І дивно вразила його кажаняча капловухість.

— Як ви мене зрозуміли? — Яринка переймалась мимовільною неприязню.— Женіться, коли є охота...

— Охоти немає.

— То не женіться,— кинула.

— Хіба що заради тебе. Як удочерю, то щоб у тебе відразу появився не тільки названий батько, а й названа мати.— Заозерний сів перед бібліотекаркою на стілець, поклав фетровий капелюх на випнуті гостряки колін.— А якщо тобі кортить так, то нащо квапитися з бабою Ваською чи Клав-

дією Семенівною? Хіба б тобі хотілось поріднитися з такою матір'ю?

— Та чи я так сказала? — знітилась Яринка.

— Так чи не так, але я ж твої думки вгадую. Чи не правда? То давай, може, вдвох подумаємо та порадимось.

— Про що?

— Хто б тут найліпше знадобився. Можна і в своєму селі пошукати, й на стороні. Аби путнє щось, так? Я ось міркував і вчора, й позавчора. Самотніх жінок і справді чимало — і молодших, і підстаркуватих. Щоб зовсім була молода — не годиться, бо на сестру твою за віком скидатиметься. І похила печериця-порхавка теж не підійде. Уже як вибирати тобі названу матір, а мені жінку, то слід помізкувати... З тих, що самотні або при дітях туляться, можу назвати Якилину Мацоху: і при здоров'ї, і привітна, й роботяща, й за хазяйством дивиться.

Яринка, хмарячись, мовчала.

— Або Варка Шуст. Діти відділені живуть, а вона у вдовах довго не засидиться, на неї покупець хутко знайдеться. Має вдачу таку, що й перебиратиме, то, може, й не треба рипатись до Варки... Я двічі вже був жонатий, тут квапитись не годиться. За третім разом і почекати можна.

— То чекайте,— зронила Яринка.

— І правильно! — підхопив Сак Омелянович.— І почекаємо! Знаєш, кого маю на приміті? — Нахилився через стіл, мало не в самісіньке вухо зашепотів із шепелявим присвистом: — Дуже славна жінка Марія Щусиха: що замолоду, що тепер нівроку, і, либонь, тільки кращає на старість. Така ні тебе не дасть скривдити, ні мене увагою не обійде.

— У неї ж чоловік є,— докірливо мовила бібліотекарка.

— Антон, її чоловік, на ладан дихає! — сказав, поблискуючи радісними іскорками в очах.— Грудна жаба не сьогодні, то завтра дасть цицьки. Ми з Антоном хіба вдвох не виходили все життя по лікарнях? Я з користю, а він без ніякої користі. Ще трохи протягне, а скоро і в сиру землю. Авжеж, усі там будемо, а тільки він хутчій.

— Може, ви про все вже і зі Щусихою домовились? — недобрим голосом поспитала бібліотекарка.

— Ще, дочко, не говорив. Тут квапитись не треба, почекаємо, бо не так довго зосталось ждати.— Обличчя Заозерного сяяло, як сяє на вогні сковорода, змащена олією.— Антонові лишилось три чисниці до смерті, а тоді я вже

свого не прогавлю. Щусиха — славна жінка. Вже коли брати когось, то з розумом, правда?

Яринка, похнюпивши голову, подалася за стелажі, там перебирала якісь книжки. Сак Омелянович, не гасячи усмішки, сидів на стільці, очікував. Зрештою, звівся, святковий і радісний, сказав голосно:

— То я ще навідаюсь, погомонимо з тобою. І за документи, як то слід тебе оформити моєю дочкою, і за Марію Щусиху.— За стелажами брязнула склянка, впала книжка, й долинув гнівний голос Яринки:

— Щоб вашої й ноги тут більше не було, Саку Омеляновичу! Забудьте дорогу! Не хочу слухати ваших балачок!

Обличчя Заозерного, ще зберігаючи сліди недавньої втіхи, супилось і чорніло, поки зовсім обернулось на кружалок розпачу і злості.

— Не хочу бути вашою дочкою! Бабуся моя люба і за батька, і за матір! Не хочу ждати чужої смерті, не хочу!

Видно, там, за стелажами із книгами, Яринка у гніві кинула щось чи впустила, бо наче водоспад ринув на підлогу.

— Ви вже пішли чи ні? Йдіть, бо пожбурю ось!..

І Сак Омелянович шуснув до дверей. Лише згодом із-за стелажів з'явилась заплакана, з розкошланим волоссям бібліотекарка. Схлипуючи, тручи долонями припухлі щоки, злякано й недовірливо приглядалась до кутків, мовби там зачаївся оцей зовні богобоязливий, з єлейними речами, підступний і криводушний дід, що намагався обплутати, вкрасти її не тільки в рідної баби Лизавети, а й начебто з самою собою розлучити... Образа сколихнула Яринчине єство, і, не стримуючись, вона знову заплакала ревно.

— Не хочу, щоб мене купували!.. Бач, помре скоро, бач, відпише своє майно, хату. І навіть тітку Марійку Щусиху спроворить для мене. Дочки йому своєї захотілось, щоб могилку доглядала. Баби Лизавети доглядатиму, а поки що хай живе, здорова й дужа...

Десь через день, помітивши у вікно, що до бібліотеки наближається щупленька, бадьора постать, Яринка мерщій кинулась до дверей, замкнулась на прогонич. І, стоячи під одвірком, зловтішалась:

— Ага, клямцай клямкою, клямцай! Дочку собі захотів знайти! А дідька лисого ти не хочеш? Вдочерити надумав!

І Яринка аж тремтіла від ненависті, яка дрібним дрожем била її тіло.

— О, пішов, здається... Хай би ти ніколи більше сюди не навідувався.

Щоправда, Сак Омелянович іще раз навідався — він, либонь, конче мав сказати щось цій знавіснілій, осатанілій дівчині, сподівався добитись до її душі, прагнув, аби зрозуміла його найкращі наміри. Проте Яринка знову встигла зачинити двері перед самісіньким носом, знову зі зловтіхою дослухалась до розпачливого клямцання клямки.

На цьому його візити ввічливості до бібліотеки обірвались.

Коли подеколи випадково зустрічав Яринку в селі, то проходив мимо так, як проходять мимо дерева або стовпа бездушного, а бібліотекарка намагалась проскочити швидше, напівопустивши голову. «О, знову з батеньком здибалась. Хто зна, може, він уже іншу дочку має на приміті, ходить свататись».

А Сак Омелянович Заозерний після цих пригод іще дужче став клопотатися своїм здоров'ям. Відвідував не тільки сільську лікарню, а й районну та обласну, добирався навіть до столиці. Скаржився на біль у голові, у вухах, в очах, знаходив недуги в грудях, у шлунку, в печінці. Лікарі не ставили тих діагнозів, яких домагався Сак Омелянович, однак він невтомно шукав таку поліклініку, де б йому таки сказали про підозрювану хворобу. Вдома він тримав чималу аптеку, в якій водились всілякі пігулки, порошки, мікстури, мазі, а також цілий жмуток рецептів, котрі ніколи не викидались, а дедалі накопичувались. Не зловживаючи харчами, Сак Омелянович, як і колись, віддавав перевагу молоку й сметані, які купував у сусідів, а також сирим яйцям, меду, яблукам. З вигляду він і порум'янішав, і посвіжішав, появилося в очах глибоке впокорене сяйво.

Як і колись, не любив ходити по гостях, не навідувався ні до брата рідного, ні до сестри. Найбільше, мабуть, спілкувався з Рамзесом Дванадцятим — своїм псом, який за ці весну і літо ще більше покудлатів, подебелішав, роздався в грудях, і голос його став іще густіший.

І ніхто не бачив, яке світло спалахувало в примружених очах Сака Омеляновича Заозерного, коли зблизька чи віддалік щастило побачити бібліотекарку Яринку в селі, й ніхто не чув, які лагідні й ніжні слова зривалися з його завжди склеплених, мовчазних уст.

— Дитина... Що вона тямить у житті?.. Таки прийде колись на мою могилу, та пізно буде...

ЗМІСТ

Сільські вчителі. Повість перша — 3.

Шкільний хліб. Повість друга — 153.

І звірі, і птиці, і люди. Оповідання

Вуста землі — 290.
Кобидра — 294.
Там, у далекій Мар'янівці — 314.
На колесах — 320.
Цвяхи — 330.
І звірі, і птиці, і люди — 336.
Селезень — 342.
Прихованою камерою — 346.
Протокол одного ювілею — 356.
Сватання у Яблунівці — 368.
На виставці собак — 379.
В електричці — 390.
Візити ввічливості — 396.

Евгений Филиппович Гуцало
ШКОЛЬНЫЙ ХЛЕБ
Повесть-диалогия, рассказы
Издательство «Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор В. В. Плющ
Художник О. М. Петрова
Художній редактор Н. В. М'ясковська
Технічний редактор О. К. Бишенко
Коректори Г. П. Лукова, Л. П. Яблонська

Інформ. бланк № 970

Здано на виробництво 14.10.80. Підписано до друку 17.03.81.
БФ 22038. Формат 84×108/32. Папір друкарський № 2.
Академ. гарнітура. Високий друк. 12⅝ фіз.-друк. арк.,
21,42 ум.-друк. арк., 21,74 ум.-фарб. відб., 23,7 обл.-вид. арк.
Тираж 115 000 пр. (1-й завод 1—65 000 пр.). Зам. 436. Ціна в оправі 1 крб. 60 к.

«Радянський письменник».
Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
РВО «Поліграфкнига», 310057, Харків-57,
вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

1 крб. 60 к.

